

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

Частина 2

ТЕРНОПІЛЬ

2018

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 2. Ч. 2. 178 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 23 жовтня 2018 р. (протокол № 3).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Владзімеж Бонусяк - доктор історичних наук, професор (Польща)
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Вацлав Вежбенець - доктор історичних наук, професор (Польща)
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Андрій Кліш - кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора)
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Карел Марек - доктор історичних наук, професор (Чехія)
Микола Москалюк - доктор історичних наук, професор
Ігор Пилипів - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор
Сильвестр Чопик - доктор історичних наук, професор (Польща)

Рецензенти:

Ігор Дацків - доктор історичних наук, професор
Олег Малярчук - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13. 07. 2015 р. і включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів, усіх, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Видання індексується Google Scholar. Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03. 12. 2012 р. № 1380).

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2018

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:664.6/7:338.439.52:339.5](477.82)“18/19»

Тарас Стоколоса

ЗБУТ ПРОДУКЦІЇ БОРОШНОМЕЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ЗОВНІШНІХ РИНКАХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті на основі значного об'єму історичних джерел висвітлено проблематику експорту борошномельної продукції Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Дослідження здійснено на основі використання таких методів: історико-хронологічного, порівняльного, проблемного, синтезу і аналізу, дедукції та індукції. Саме ці методи дозволили провести всебічний науковий аналіз проблеми. Особлива увага звертається на порівняння обсягів експорту зерна та борошномельних продуктів. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що економіка Правобережної України в основному була спрямована на вивезення сировини, а не готової продукції, що свідчить про незадовільний рівень розвитку млинарської справи та непродуманої державної політики. Детально висвітлено обсяги експорту борошна, круп та висівок із Київської, Подільської та Волинської губерній та України в цілому. Зроблені узагальнення та висновки можуть бути використані під час подальшого дослідження соціально-економічної історії України нової доби.

Ключові слова: Правобережна Україна, борошно, борошномельна промисловість, експорт, млин, висівки.

Після проведення низки ліберальних реформ у 60–70-х роках ХІХ ст. економіка українських земель почала функціонувати на ринкових засадах. Це дало змогу значно ефективніше використовувати наявні ресурси для розвитку промисловості. Не була винятком і борошномельна галузь. На території Правобережної України вона займала ключові позиції в економіці. Завдяки процесу модернізації матеріально-технічної бази борошномельна промисловість змогла значно розширити обсяги виробництва продукції, яка реалізовувалася як на внутрішніх, так і зовнішніх ринках. На особливу увагу заслуговує саме питання експорту борошна, круп та висівок закордон та в інші регіони Російської імперії.

Дослідженню проблематики зовнішньої торгівлі борошномельною продукцією присвячено незначну кількість праць. Зокрема, вивченням цього питання займалися І. Жиленкова [8], А. Лень [10], С. Городецький [3], О. Прищепа [15] та Н. Шкільнюк [19] та ін. У своїх наукових доробках автори висвітлюють основні напрямки експорту продукції, її обсяги та значення закордонної торгівлі для економіки українських земель. Вказані дослідження лише побічно присвячені тематиці реалізації продукції борошномельної промисловості. В основному автори акцентують увагу на торгівлі зерном, обсяги якого у десятки разів переважали над показниками борошна, круп та висівок і були однією із основних статей прибутків української економіки. Значно більшу увагу борошномельній проблематиці приділяє О. Реснт [16–18]. Автор аналізує проблеми збуту борошна, недосконалість урядової політики у сфері торгівлі. На особливу увагу заслуговує детальний аналіз дослідником обсягів експорту та основних ринків продажу борошна та висівок.

Виходячи з актуальності теми, враховуючи недостатню вивченість проблематики, поставлено за мету: комплексно дослідити та висвітлити особливості експорту борошномельної продукції Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У другій половині ХІХ ст. основне місце в експорті Російської імперії займали зернові продукти. Хоча його показники постійно коливалися, в залежності від урожаю, але демонстрували тенденцію до зростання. Україна в цей період стала одним із найважливіших центрів товарного хліборобства імперії, а тому їй належала особлива роль у російському експорті хлібних продуктів [1, с. 32; 11, с. 72].

Правобережна Україна у досліджуваний період здійснювала вивезення борошномельної продукції у різні напрямки. Зокрема, Волинська губернія переважно через сухопутні застави на кордоні із Пруссією та Австрією або частково через Одесу та порти Балтики; Київська – через прусський кордон та Миколаївський порт, меншою мірою через Одесу та порти Балтики; Подільська – через порти Чорного моря і сухопутні застави [8, с. 44].

Основну статтю експорту українських земель становило зерно. З Подільської і Волинської губерній у 1862–1864 рр. лише через митниці (Волочиську, Гусятинську, Дружкопільську, Ісаковецьку та Радзівилівську) щороку вивозилося в середньому 333 тис. пудів зерна. У 1865–1867

рр. – 1,45 млн пудів зерна. У 1874 р. через Волочиську та Радзивілівську митниці вивезено більше 14 млн пудів зернових продуктів. Лише залізницями у 1895 р. через сухопутні кордони з України було вивезено 31 млн пудів зерна [10, с. 433]. Наведені факти свідчать, що в регіоні спостерігався надлишок зерна, яке вивозилося за межі українських земель. Ця обставина також спонукала до збільшення експорту борошна, круп та висівок.

Губернії Правобережної України володіли надзвичайно сприятливим географічним становищем для вивезення своєї сільськогосподарської продукції. Зокрема, на відстані близько 200 верст від Подільської губернії знаходилася Одеса, а від Київської – Миколаїв. Особливу роль відігравали магістралі Південно-Західної залізниці, наприклад, Козятин – Одеса. До чорноморських портів вантажі із регіону доставлялися в середньому за 3 дні, тоді як у Польщу – 4–5, у Ліваву – за 6, у Данциг і Кенігсберг – за 7–8 днів [17, с. 9–10]. На території Волинської губернії, у зв'язку із близькістю австро-угорського кордону, значну роль у зовнішній торгівлі відігравали митниці: Радзивілівська, Волочиська і Дружкопільська, а також дві митних застави – Збаразька і Мервенська. Усі вони знаходилися у складі Радзивілівського митного округу [6, арк. 13; 15, с. 127]. Наявність у цих містах найбільших державних митниць на Волині позитивно позначилося на їх торгівлі. Особливо це проявилось після того, як у 70-х рр. XIX ст. залізнична мережа об'єднала їх із внутрішніми регіонами Російської імперії та західноукраїнськими землями у складі Австро-Угорської імперії [15, с. 125].

У волинських прикордонних містах постійно жили купці та торгові агенти із Тернополя, Львова, Бродів, Станиславова, Перемишля, Дрогобича, Чернівців та багатьох інших міст. Поряд із цим у Східній Галичині були добре відомі імена радзивілівських та волочиських купців. Ось як описував місто Радзивілів у цей період Т. Стецький: «Вже на його околицях помітний значний рух подорожніх, які рухалися в напрямку митниці, а в містечку він здавався ще більшим: хто перепаковував товари з возів на вози, а хто вже починав торгувати з подорожніми, що прибули до Росії». Про значне торговельне значення Радзивілова також свідчить і той факт, що, наприклад, у 1885 р. через митницю лише однієї крупы експортувалось 11594 пуди [5, арк. 63 зв. – 64; 19, с. 31].

Упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. обсяги експорту борошна досить часто змінювалися. Особливо помітною була дана тенденція у період 1877–1911 рр. За 35 років вивезення пшеничного борошна з Російської імперії зросло з 1379000 – до 5485000 пудів, або на 298 %, а житнього з 4774000 – до 9437000 пудів, або на 97,7 %. Якщо його порівнювати із величезним обсягом експорту зерна, особливо пшениці, то вивезення борошна було досить незначним. Тим більше, що починаючи із 1904 р. експорт борошна, яке виготовлялося із жита навіть зменшувався. Що стосується вивезення пшеничного борошна, то його обсяги були близькими до аргентинського та у десятки разів меншими, ніж у США. Упродовж 1905–1910 рр. відсоток вивезеного на світовий ринок пшеничного борошна зі США відносно експортованого зерна становив у середньому 65,8 %, тоді як Аргентини – близько 7 %, а з Російської імперії – 4,5 %, а в наступні роки взагалі зменшився до 2–3 % [18, с. 309]. Наведені факти свідчать, що Російська імперія була, в основному, постачальником сировини, а не готовою продукцією, а також про більший рівень розвитку млинарства.

Однією із причин, завдяки якій американське млинарство переважало над російським, були високі ціни на борошно на внутрішньому ринку Російської імперії. При низькій вартості зерна ціна одного пуда була удвічі вищою, ніж у країнах Західної Європи. П. Лященко, який займався дослідженням цієї проблематики, зазначав, що у США, Німеччині та інших країнах, завдяки постійному вдосконаленню технічного рівня борошномельної промисловості та деяким іншим чинникам, вартість пшеничного борошна не перевищувала ціни зерна більше ніж на 25–30 %. Про недосконалість експортної політики також свідчить і той факт, що через відсутність якісних мішків для перевезення борошна з кожного пуда ваги втрачалося 6 копійок його вартості. Недосконалість російської експортної політики намагалися компенсувати, передусім, низькою платою селянину за реалізоване ним зерно. При таких обставинах виробники борошна не мали потреби у продажі борошна за кордон, а намагалися збути його на внутрішньому ринку [18, с. 309–310].

Значний вплив на експорт борошна також здійснювали економічні негаразди, як на внутрішньому, так і світовому ринках. Так, під час кризи 1880-х рр. російський уряд значно збільшує обсяги вивезення муки закордон. Досить часто вона реалізувалася за заниженою ціною. Зокрема, у 1885 р. вивезено 3811300 пудів, у 1888 р. – 13103600, а в 1894 р. – 21625000 [7, с. 29].

Для борошна із Правобережної України важливу роль відігравали, насамперед, ринки Царства Польського та північно-східні регіони Російської імперії. З Києва борошно низьких сортів відправлялося до Османської імперії. Висівки вивозилися за кордон через західний сухопутний кордон до Данцига і Кенігсберга або відправлялися до Польщі та балтійських країн.

Заслужовую на увагу також і той факт, що практично уся хлібна торгівля в Україні функціонувала за допомогою скупників та посередників. Купівлю борошна у сільського населення

проводили вдома або на ринках невеликими обсягами. Скупник збирав невелику партію борошна і перепродував її більшому міському та станційному скупнику. Останні перепродували його комісіонерам портових або закордонних фірм, які під час хлібного сезону їздили залізницями або постійно проживали біля залізничних станцій. Поміщики також мали своїх постійних покупців, які представляли інтереси експортних або борошномельних фірм. Значна конкуренція між посередниками надавала виробнику можливість вигідно і швидко збути свій товар, без зайвих формальностей та бюрократичної тяганини. Саме тому вони поспішали якомога швидше продати свій хліб, незалежно від стану ринку. При цьому дрібні виробники часто підписували не вигідні для себе умови [14, с. 119–120].

На початку 1907 р. у Російській імперії запроваджено нові тарифи для перевезення борошна та круп. У середньому, подорожчання становило 10 %. Ця обставина різко обмежила привіз борошна із віддалених національних районів, і навпаки, стимулювала торгівлю на коротких відстанях. Тим самим, надавалися привілеї для виробників центрального російського регіону.

Незважаючи на несприятливі обставини, українське борошно мало значний попит у країнах Європи та Близького Сходу. Як зазначає О. Реєнт, воно вивозилося на початку ХХ ст. у Фінляндію, Єгипет, Османську імперію, Іран, Норвегію, Китай, Німеччину, Голландію, Англію, Грецію, Францію і навіть у Японію. Якщо у 60-х рр. ХІХ ст. з Одеси в усі напрямки в середньому транспортувалося понад 737 тис. борошна, то в 1909 р. лише в Фінляндію його експорт становив близько 1,6 млн пудів, а в 1910 р. – 2,2 млн пудів [18, с. 310].

Заслуговує на увагу також і питання висвітлення експорту борошномельної продукції у кожній із губерній Правобережної України. У Подільській губернії торгівля борошном, крупами та висівками займала досить значне місце в економіці краю. Так, у 1900 р. за межі краю вивезено 4348000 пудів пшеничної муки та 208000 пудів житньої [13, с. 40; 20, с. 26]. Згодом, у 1911 р., показник експорту борошна зріс до позначки майже 4,5 млн пудів та 2 млн пудів висівок. Борошно та інші продукти млинарства практично рівномірно розподілялися між Польщею (18,3 %), Північно-Західним краєм Росії (18,9 %) та Німеччиною (19,9 %). До Австрії вивозилося 11,1 % і, приблизно стільки ж залишалося на місці [3, с. 35, 38]. Дані стосовно вивезення борошномельних продуктів із території Подільської губернії залізничними шляхами подано у табл. 1.

Таблиця 1

Вивезення борошномельних продуктів із залізничних станцій Поділля на початку ХХ ст. (в пудах)

	1905 р.	1906 р.	1907 р.	1908 р.	В середньому за один рік
Мука пшенична	2861602	7360234	4331900	1844447	4099545
Мука житня	194675	1053056	806743	148843	550829
Пшоно	54178	97471	226664	305082	170848
Висівки	688980	2500575	1834504	1014270	1509582
Разом	3799435	11011336	7199811	4312642	6330803

[2, с. 42].

Як видно із наведених даних, експорт борошномельних продуктів із території Подільської губернії на початку ХХ ст. був досить нерівномірним. На його показники впливали врожайність зернових, успішність урядової політики у сфері торгівлі та стан світового ринку.

Заслуговує на увагу також характеристика експорту окремих млинів Поділля. Зокрема, млини А. Монастирської, Ф. Гейдена, А. Абаза, Ш. Шварца, Б. Львовича та Ш. Мельникова збували муку як на території губернії, так і вивозили її у Царство Польське та північно-західні регіони Російської імперії. Водночас, значна частина борошномельної продукції реалізовувалася на території найближчих губерній – лінією Південно-Західної залізниці. Свою продукцію тут збували млини графа А. Орловського Літинського повіту, М. Бонецької Гайсинського повіту та І. Моркова Летичівського повіту. Варто також відмітити, що деякі млини експортували свою продукцію у досить віддалені регіони. Так, борошно, яке вироблялася у млині графа К. Потоцького на станції Рахні Брацлавського повіту вивозилася у Петербург та Прибалтику [12, с. 339–347].

Київська губернія у досліджуваний період була активним експортером борошномельної продукції. Особливої уваги заслуговує розподіл хлібних вантажів за напрямками вивезення та пунктами доставки. Біла Церква була однією із типових станцій київського млинарського регіону із

переважанням вивезення борошна. Обсяги його експорту становив 2491000 пудів в усіх напрямках. Із загальної кількості у межах Київщини залишалося 1048000 пудів, за кордон відправлено 392 тис., в Одесу – 35 тис., у Царство Польське – 980 тис. пудів. Решта продукції розподілялася у різних регіонах Російської імперії. Зокрема, у Кострому вивезено 10 тис., а в Архангельськ – 13 тис. пудів борошна [18, с. 287].

На території Київської губернії знаходилися найпотужніші млини Правобережної України. Одним із них був млин «Товариства Київського парового борошномельного млина Лазаря Бродського», який перемелював близько 18 тис. пудів зерна на добу і виготовляв 10 сортів пшеничної та 4 сорти житньої муки. Продукція реалізовувалася в усій Російській імперії, а також вивозилася за кордон [12, с. 316–317].

Із Волинської губернії на початку ХХ ст. хлібні продукти експортувалися, головним чином, через австрійський та німецький кордон – 40 %, із південних портів певне значення відіграє лише Одеса – 10 %, а в північні порти відправляється близько 3 %. Окремі млини Волині теж були значними експортерами борошномельної продукції. Зокрема, одними із найпотужніших млинів у регіоні були підприємства спадкоємців М. Холоденка, які діяли у м. Житомирі. Вони збували свою продукцію на території Польщі, Литви та в північних регіонах Російської імперії. Ще один значний млин Волинської губернії, який належав М. Оржевському, експортував свою продукцію в Царство Польське та Литву [12, с. 332–334].

Напередодні Першої світової війни українські землі були найбільш економічно розвиненим регіоном Російської імперії. У плані експортної торгівлі особливо виділялися дві губернії України: Волинська та Подільська. Із Подільської губернії найбільша кількість хлібної продукції експортувалася через Одесу – 65 %, німецький кордон – 20 % та австрійський кордон – 12 %, невелика кількість направлялася до Миколаєва (2 %) та у північні порти (1 %). Із цієї кількості у 1910 р. борошно становило 280 тис. пудів, а висівки 1195000 пудів [14, с. 118].

Значна кількість борошна, яке вироблялося у губерніях Правобережної України, також експортувалося в Білорусь. Зокрема, наприкінці ХІХ ст. 83 % муки, яка продавалася на білоруських землях, надходило з України. Це становило близько 4,7 млн пудів. Найбільша кількість борошна розвантажувалася у Мінську, Гомелі, Пінську, Полоцьку, Вітебську, Бобруйську, Орші, Борисові та Рогачові [9, с. 52].

Значні обсяги борошна із території Правобережної України експортувалася через морські порти, зокрема, Одесу. Так, в Одеський порт залізницями вивезено у 1910 р. з Київської губернії 299 тис. пудів пшеничного борошна, а в Миколаївський – лише 14 тис. пудів. З Подільської губернії в тому ж році в Одеський порт направлено 368 тис. пудів пшеничного борошна, а в Миколаївський – 26 тис. пудів. Волинська губернія, в основному, експортувала своє борошно у балтійські порти та західний сухопутний кордон. Отже, значна частина пшеничного борошна, яке вироблялися на млинах Правобережної України, експортувалася закордон [18, с. 312].

На початку ХХ ст. Російська імперія продовжувала залишатися аграрною країною. Упродовж 1909–1913 рр. частка сільськогосподарської продукції в загальнодержавному експорті становила 89,3 %, тобто майже 9/10. У той же час у видобувній промисловості (нафта та її продукти, кам'яне вугілля, руда та метали) вивіз становив лише 5 %. У вказаний період також збереглася тенденція до вивезення сировини, а не готової продукції. Зокрема, із Російської імперії вивозилося зерна на суму 579,6 млн крб. (39,8 % від загального експорту), а борошномельних продуктів (мука, крупа та висівки) – приблизно на 50 млн крб. (3,5 % від загального експорту) [4, с. 42–43].

У порівнянні із пшеничним борошном, житнє експортувалося з України значно менше. У 1910 р. до морських портів та сухопутних прикордонних пунктів залізницями перевезено 2153000 пудів житнього борошна. Зокрема, до портів Балтійського моря – 1682000 пудів, чорноморсько-азовських портів – 444000 пудів, сухопутних прикордонних пунктів – 43000 пудів, до Архангельська – лише 1000. У 1911 р. експорт житнього борошна з України зріс до 2512000 пудів, у тому числі до Балтійського моря відправлено 1962000 пудів, чорноморсько-азовських портів – 502000, сухопутних прикордонних пунктів – 43000, до Архангельська – 5000 пудів. Найбільша частка експорту належала Київській та Волинській губерніям [18, с. 312].

Заслугує на увагу також і питання експорту висівок (побічний продукт переробки зерна на борошно) через українські порти. У 1877 р. з Російської імперії експортовано, за даними А. Шульца, 522000 пудів цього продукту, а в 1911 р. – 48794000 пудів (у 88 разів більше). Вивезення закордон висівок приносило значні прибутки, саме тому виробники уважно стежили за тенденціями світового висівкового ринку [16, с. 140].

Основним споживачем українських висівок була Німецька імперія. У цю країну експортувалося близько 77 % продукту. З метою розвитку власного скотарства, Німеччина ліквідувала митний тариф на висівки, а в Російській імперії встановили пільги для вивезення висівок за допомогою

залізниць. Беручи до уваги цей аспект можна погодитись із О. Реєнтом, який вважає, що така недалекоглядна політика завдавала значних втрат для вітчизняного тваринництва [18, с. 312].

Найбільші обсяги висівок експортувалися з України залізницею та через морські порти. Зокрема, у 1894 р. лише з Одеси відправлено близько 1 млн пудів цього продукту, в тому числі у Німецьку імперію 350 тис. пудів, Данію – 250 тис. пудів. У наступні роки обсяг експорту висівок із українських земель зростає. Особливо це помітно після врожайного 1894 р. Найвищого рівня він досяг напередодні Першої світової війни. У 1910 р. з України залізницями вивезено 12308000, а в 1911 р. – 18675000 пудів висівок найвищого ґатунку. Часка висівок, які експортувалися за кордон залізницями, становила в 1911 р. 49,73 % загальноімперського експорту цим видом транспорту. Ще 11334000 пудів (30,18 %) вивозилось залізницями із Царства Польського, Білорусі, Бессарабії та Прибалтики. Решта висівок (близько 20 %) експортувалася із Росії. Як і в попередні роки, напередодні Першої світової війни, основним споживачем українських висівок була Німеччина, яка, в основному, використовувала їх як корм для худоби. Через сухопутні кордони до Німецької та Австро-Угорської імперій у 1911 р. відправлено 17731000 пудів висівок (94,94 % від усього експорту залізницями). До чорноморсько-азовських портів надійшло 875000 пудів, а до балтійських – лише 69000. Як бачимо, значний обсяг висівкового експорту Російської імперії належав українським землям [16, с. 141].

Експорт висівок із території Правобережної України був досить значним і демонстрував тенденцію до зростання. Так, якщо у 1910 р. із Волинської, Подільської та Київської губерній вивезено 4837000 пудів (39,29 % від загальноукраїнського експорту, то в 1911 р. обсяги зросли до 7711000 пудів (41,29 %). Лідером за обсягами вивезення висівок залишалася Київська губернія, а основним напрямком був західний сухопутний кордон [18, с. 313].

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. губернії Правобережної України здійснювали активний збут борошномельної продукції на зовнішній ринках, як закордонних, так і в інших регіонах Російської імперії. Основними напрямками торгівлі для Київської, Подільської та Волинської губерній у досліджуваний період були чорноморсько-азовські порти та західний сухопутний кордон, через який значні обсяги борошна вивозилися, в основному, за допомогою залізниць. Показники експорту борошна, круп та висівок, починаючи із 1870-х рр. демонстрували тенденцію до зростання та досягли свого максимуму напередодні Першої світової війни. Варто відмітити, що, незважаючи на позитивну динаміку вивезення борошномельної продукції на зовнішні ринки, її обсяги, у порівнянні із експортом зерна, залишалися незначними. Це явище було свідченням непродуманої урядової політики у сфері зовнішньої торгівлі, недосконалої технічного оснащення українських млинів, більшість із яких використовували силу вітру та води для функціонування і, як наслідок, низької конкурентоспроможності продукції на світовому ринку.

Список використаних джерел

1. Бовыкин В. И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. М.:РОССПЭН, 2001. 319 с.
2. Вєсь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. К.: Тарасовская 6, 1913. 1177 с.
3. Городецький Сергій. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. Вінниця, 1929. 210 с.
4. Ден В. Е. Положение России в мировом хозяйстве. Павлоград. 1922. Вып. 1. 168 с.
5. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської області). Ф. 67. Оп. 1-д. Спр. 309. 75 арк.
6. Держархів Житомирської області). Ф. 67. Оп. 1-д. Спр. 313. 65 арк.
7. Довжук І. В. Харчова промисловість Наддніпрянської України в другій половині XIX ст.: деякі аспекти розвитку // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2005. Вип. 10. С. 27–33.
8. Жиленкова І. Структура та динаміка експорту зернової продукції з України (кінець XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки, 2015. Вип. 24. С. 42–48.
9. Завальнюк К. В. Торговля промисловими товарами між Україною та Білорусією в другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 1998. № 4. С. 43–56.
10. Лень А. Особливості збуту продукції харчової промисловості України в другій половині XIX – на початку XX ст. // Україна – Європа – Світ. Тернопіль: ТНПУ, 2012. Вип. 10. С. 432–437.
11. Москалюк М. Українська зовнішня торгівля в другій половині XIX – на початку XX ст. // Пам'ять століть. 2007. № 6. С. 70–76.
12. Мукомольное дело в России. Одесса, 1909. 592 с.
13. Обзор Подольской губернии за 1892 год. К., 1892. 182 с.
14. Пилипенко О. Є. Зовнішня торгівля України й Росії напередодні Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2005. Вип. 9. С. 118–130.
15. Прищєпа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.
16. Реєнт О. Експорт хлібних продуктів з українських губерній Російської імперії (1861–1914 роки) // Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого. Зб. наук. праць. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 122–144.
17. Реєнт О. П. Портові міста – основні реалізатори хлібних продуктів з українських губерній Російської імперії (1861–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К., 2016. Вип. 23. С. 3–22.
18. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.): монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 365 с.
19. Шкільнюк Н. М. Особливості розвитку торгівлі у містах Волинської губернії в другій половині XIX ст. // Гілея. 2016. Вип. 114. С. 28–33.
20. Экономическая жизнь Подолии. 1914. № 22. 90 с.

References

1. Bovykin V. I. Finansovyi kapital v Rossii nakanune Pervoi mirovoi voiny [Financial capital in Russia on the eve of the First World War]. M.:ROSSPEN, 2001. 319 s. 2. Ves' Yugo-Zapadniy kraj. Spravochnaya i adresnaya kniga po Kievskoi, Podol'skoi i Volynskoi guberniyam [The entire South-Western region. Reference and address book on the Kyiv, Podolliye and Volyn provinces]. K.: Tarasovskaya 6, 1913. 1177 s. 3. Horodetskyi Serhii. Silske hospodarstvo Podillia pered svitovoiu viinoiu [The agronomy of Podillya before World War]. Vinnytsia, 1929. 210 s. 4. Den V. E. Polozhenie Rossii v mirovom khozyaistve [Position of Russia in the world economy]. Pavlograd. 1922. Vyp. 1. 168 s. 5. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti (dali – Derzharkhiv Zhytomyrskoi oblasti), f. 67, op. 1-d, spr. 309, 75 ark. 6. Derzharkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 67, op. 1-d, spr. 313, 65 ark. 7. Dovzhuk I. V. Kharchova promyslovist Naddnyprianskoi Ukrainy v druhii polovyni XIX st.: deiaki aspekty rozvytku [Food industry of the Naddnipyrianska Ukraine in the second half of the XIX century: some aspects of development]. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st., 2005. Vyp. 10. S. 27–33. 8. Zhylenkova I. Struktura ta dynamika eksportu zernovoi produktsii z Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [Structure and dynamics of export of grain products from Ukraine (end of the XIX – early XX centuries)]. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriya: Istorychni nauky, 2015. Vyp. 24. S. 42–48. 9. Zavalniuk K. V. Torhivlia promyslovymy tovaramy mizh Ukrainoiu ta Bilorusiieiu v druhii polovyni XIX st [Trade by industrial products between Ukraine and Belarus in the second half of the XIX century]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 1998. № 4. S. 43–56. 10. Len A. Osoblyvosti zbutu produktsii kharchovoi promyslovosti Ukrainy v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Peculiarities of sales of the food industry products of Ukraine in the second half of XIX and early XX centuries]. Ukraina – Yevropa – Svit. Ternopil: TNPU, 2012. Vyp. 10. S. 432–437. 11. Moskaliuk M. Ukrainska zovnishnia torhivlia v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Ukrainian foreign trade in the second half of XIX and early XX centuries]. Pamiat stolit. 2007. № 6. S. 70–76. 12. Mukomol'noe delo v Rossii [Flour-grinding industry in Russia]. Odessa, 1909. 592 s. 13. Obzor Podol'skoi gubernii za 1892 god [Podolliye province overlook from 1892]. K., 1892. 182 s. 14. Pylypenko O. Ye. Zovnishnia torhivlia Ukrainy y Rosii naperedodni Pershoi svitovoi viiny [Foreign trade of Ukraine and Russia on the eve of the First World War]. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. 2005. Vyp. 9. S. 118–130. 15. Pryshchepa O. P. Mista Volyni u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Cities of Volyn in the second half of the XIX and early XX centuries]. Rivne: PP DM, 2010. 287 s. 16. Reient O. Eksport khlibnykh produktiv z ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii (1861–1914 rokiv) [Export of bread products from the Ukrainian provinces of the Russian Empire (1861-1914)]. Studii z istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv: na poshanu Ruslana Yakovycha Pyroha. Zb. nauk. prats. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2011. S. 122–144. 17. Reient O. P. Portovi mista – osnovni realizatory khlibnykh produktiv z ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii (1861–1914 rr.) [Port cities – the main implementers of bread products from the Ukrainian provinces of the Russian Empire (1861-1914)]. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. K., 2016. Vyp. 23. S. 3–22. 18. Reient O. P., Serdiuk O. V. Silske hospodarstvo Ukrainy i svitovyi prodovolchyi rynek (1861–1914 rr.): monohrafiia [Agriculture of Ukraine and the World Food Market (1861–1914): monograph]. K.:Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2011. 365 s. 19. Shkilniuk N. M. Osoblyvosti rozvytku torhivli u mistakh Volynskoi hubernii v druhii polovyni XIX st. [Peculiarities of trade development in the cities of Volyn province in the second half of the XIX century]. Hileia. 2016. Vyp. 114. S. 28–33. 20. Ekonomicheskaya zhizn' Podolii [The economic life of Podolliye]. 1914. № 22. 90 s.

Taras Stokolosa

SALING OF THE FLOUR-GRINDING INDUSTRY PRODUCTS OF RIGHT BANK UKRAINE ON EXTERNAL MARKETS IN THE SECOND HALF OF THE XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURIES.

The article focuses on the export of flour-grinding products of the Right bank Ukraine in the second half of the XIX and early XX centuries based on a large number of historical sources. The research is carried out on the basis of the use of such methods: historical-chronological, comparative, problem, synthesis and analysis, deduction and induction. Exactly these methods allowed us to conduct a comprehensive scientific analysis of the problem.

Particular attention is paid to the comparison of volumes of grain exports to flour products. The made analysis allows us to assert that the economy of the Right bank Ukraine was mainly aimed at the export of raw materials, but not finished products, which certifies the unsatisfactory level of development of the mill industry and ill-conceived state policy. The volumes of flour, groats and bran exports from Kyiv, Podillya and Volyn provinces and Ukraine as a whole are also covered in detail. The generalizations and conclusions set out in the article can be used in the further study of the general picture of the socioeconomic history of Ukraine of the new era.

Key words: Right bank Ukraine, flour, flour grinding industry, export, mill, bran.

УДК 94(477)

Микола Бармак

ЗАКОНОДАВСТВО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПРО МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ

Охарактеризовано законодавче регламентування громадського самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Відзначено, що російські урядовці проголошували метою міської реформи 1870 р. створення умов міським жителям приймати участь у веденні міського господарства. Хоча на практиці дії російської влади більше нагадували бажання перекласти на місцеві органи самоврядування тягар управління муніципальним господарством.

Ключові слова: міське самоврядування, російське законодавство, міська реформа, податки, міське господарство.

Законодавче регламентування громадського самоврядування російських міст розпочинається в епоху реформ Катерини II. У квітні 1785 р. оголошена «Грамота на права і вигоди містам Російської імперії», яка пізніше отримала назву «Жалувана Грамота містам» [5]. У цьому документі визначався правовий статус міст та міського населення всієї імперії. З метою регламентації міського життя проголошувалося утворення міських товариств, а мешканці міста називалися «городовими обивателями», або «міщанами».

Після трьох поділів Речі Посполитої російське міське право, хоча й проголошувалося на основі магдебурзького права, вступило у конфлікт із традиційним міським правом, яке вже упродовж кількох століть діяло у волинських містах.

Важливою складовою буржуазних реформ 1860–1870-х рр., проведених у Російській імперії, стала міська реформа 1870 р. За «Міським положенням», підписаним Олександром II 16 червня 1870 р., виборче право отримали міщани, які володіли певним майновим цензом, а також особи, які платили визначені збори у міський бюджет [3, с. 812–860]. Метою міської реформи стало бажання російської влади створити умови міським жителям приймати участь у веденні міського господарства, що мало стимулювати економічне підняття міст [8, с. 31].

Підготовка реформи розпочалася ще на початку 1860-х рр., однак розробники одразу зіткнулися із низкою складностей. Для вироблення пропозицій із проведення реформи міського самоврядування були створені 509 комісій в губернських і повітових містах імперії. Але більшість комісій запропонували дозволити усім станам приймати участь в управлінні міським господарством, що зовсім не влаштувало російську владу. Текст «Міського положення» готувало Міністерство внутрішніх справ під керівництвом графа П. Валюєва «з врахуванням вироблених місцевими комісіями матеріалів» і в 1864 р. скеровано до Державної Ради. Тільки через шість років, 16 червня 1870 р. російський імператор Олександр II підписав його [9, с. 56].

Міська реформа проголосила єдині органи громадського управління, що обиралися на основі майнового цензу. За статтями «Міського положення» у містах створювалися розпорядчі органи – міські думи, та виконавчі органи – міські управи. Основними функціями думи, яка представляла усе міське товариство, були: визначати справи суспільного устрою; встановлювати розмір грошового утримання посадових осіб громадського міського управління; встановлювати, збільшувати або зменшувати міські податки та збори; збирати несплати в державну казну за попередні роки [3, с. 812].

Міська дума зі свого складу обирала на чотири роки міського голову, його заступника та членів управи. Думу й управу очолював міський голова, який призначав самостійно, або на вимогу губернатора, засідання міської думи. Також було передбачено право скликати збори міської думи за ініціативою не менш однієї п'ятої всіх виборних гласних, які за три дні мали сповістити міського голову щодо обговорюваних питань [3, с. 828–830].

Міська управа здійснювала безпосереднє керівництво справами міського управління. Серед її функцій стало управління поточними справами міського господарства; інформування міської думи про стан господарства; складання проектів міських витрат та кошторисів; стягування визначених податків та зборів; регулярне звітування про свою діяльність. У невеликих повітових і безповітових містах міським думам дозволялося не створювати міську управу, а її обов'язки покладалися на міського голову [11, с. 41]. Нагляд за діяльністю органів міського самоврядування був під контролем губернатора, який контролював всі видатки на утримання думи [3, с. 823].

Згідно із «Міським положенням», на нові громадські установи були покладені завдання з управління муніципальним господарством. У їхнє відання передавалося широке коло питань міського господарства й благоустрою: «Справи по зовнішньому благоустрою міста, а саме: опікування про влаштування міста згідно затвердженому планові; керівництво... облаштуванням і

утриманням вулиць, площ, бруківок, тротуарів, міських громадських садів, бульварів, водопроводів, стічних труб, каналів, озер, канав і проток, мостів, гатей і переправ, а також і освітленням міста; справи, що торкаються добробуту міського населення: заходи по забезпеченню народного продовольства, устрій ринків і базарів; піклування... про охорону народного здоров'я, вживання заходів попередження пожеж та інших лих, про забезпечення від заподіяваних ними збитків; опікування щодо заснування й розвитку місцевої торгівлі й промисловості, про обладнання бірж і кредитних закладів; облаштування за рахунок міста добродійних закладів і лікарень і керівництво ними на підставах, вказаних для земських установ...» (переклад автора) [3, с. 813]. Таким чином, на органи міського самоврядування були покладені адміністративно-господарські функції із благоустрою міста (освітлення, опалення, водопостачання, каналізація, транспортне облаштування міських проїздів), піклування про розвиток торгівлі й промисловості, освіта, охорона здоров'я.

Повноваження міської думи тривали чотири роки. Для проведення чергових виборів і обрання членів міських дум (гласних) скликалося міське виборче зібрання. Виборче право базувалося на буржуазному майновому цензові. Право участі у виборах незалежно від стану надавалося власникам нерухомості, особам, що сплачували на користь міста податки та торгово-промислові збори [3, с. 826].

Реформа 1870 р. передбачала організаційно-технічний принцип побудови апарату системи управління, тобто, сама процедура виборів була прописаною, із чітким дотриманням норм стосовно вікового та майнового цензів, терміну проживання у місті виборців та підданства. Оскільки саме від результатів виборів безпосередньо залежала майбутня позитивна репутація думи перед вищою владою та рівень довіри міщан, що виражався у таких повноваженнях, як формування міського бюджету, його використання на заходи з благоустрою міста [2, с. 55].

Власне виборці у Російській імперії були поділені на три категорії (такі ж виборчі системи вже існували в Австрії та Пруссії) [8, с. 62]. Так, міщани, які сплачували до міського бюджету 2/3 податків належали до перших двох категорій. Третя ж включала усіх інших жителів. Право голосу мало дві форми – безпосередню, тобто виборець особисто голосував, то за довіреністю. Другою формою голосу користувались жінки, що володіли необхідним виборчим цензом, але могли брати участь у виборах лише через своїх довірених осіб, оскільки брати особисту участь у голосуванні дозволялось лише чоловікам, що досягли 25-літнього віку. Фактично позбавленими виборчого права були наймані робітники, що у більшості не володіли нерухомістю, інженери, лікарі, викладачі, які не мали власних будинків, а винаймали квартири. Вибори у міські думи провадилися за так званою трикласною виборчою системою, відповідно до розміру зборів, що сплачувалися особами на користь міста. Тисячі дрібних платників податків обирали в думу таку ж кількість представників, як кілька великих промисловців і купців. Система майнового цензу забезпечувала перевагу в думі великої фінансової та торгово-промислової буржуазії. Проведення виборів і підрахунок голосів відбувалися під безпосереднім керівництвом міського голови і губернатора. Закон передбачав оскарження зловживань, допущених під час виборів, але скарги надходили для прийняття заходів до міського голови та губернатора [3, с. 824].

Згідно з «Міським положенням» у тих містах, де кількість виборців не перевищувала 300 осіб, обиралася міська дума із 30 гласних. Якщо ж виборців було більше, на кожні 150 нових виборців дозволялося додатково обирати ще до 6 гласних. Так, напередодні проведення перших виборів до Луцької міської думи у 1880 р. в місті проживали 12292 мешканці, з яких лише 800 осіб були домовласниками і становили 6,5 % всього населення міста [15, арк. 8–8 зв.]. Крім того, частина домовласників позбавлялася участі у виборах через заборгованість у сплаті міських податків. Не варто забувати і ту частину виборців, які просто не прийшли на вибори. У 1885 р. у складі Луцької міської думи працювало 37 гласних, яких обирали лише близько 450 виборців, тобто близько 3 % від усього населення міста [6, арк. 24].

Міський бюджет формувався за рахунок податків і зборів з нерухомості, прибутків від різних оренд міського майна, податків із промислових підприємств та торгівлі. Міська реформа перекладала на органи міського самоврядування «обов'язкові витрати» по утриманню поліції, пожежної охорони, в'язниць та військових казарм [3, с. 854].

Органами нагляду за діяльністю міського самоврядування були губернатор, очолювана ним губерньська присутність у міських справах, а також структури міністерства внутрішніх справ [3, с. 851].

Процес практичної реалізації «Міського положення» і проведення реформування міського управління в різних регіонах Російської імперії проходив по-різному. У центральних губерніях, де в містах була стабільна російська влада, чиновники дозволяли обирати органи громадського управління і вони починали працювати. Так, з 707 міст, які нараховувалися в Російській імперії на початку 1860-х рр., більшість з яких мала не більше 5 тис. мешканців, російська влада дозволила

провести вибори і сформувати міські думи лише у 509 містах. До початку наступної міської реформи в 1892 р. російська влада дозволила сформувати міські думи вже в 621 місті [4, с. 170].

Зовсім інше ставлення було у російських можновладців до губерній так званого «західного краю», де більшість в містах складало єврейське населення. Крім того сильні впливи мали власники поляки (нещодавно було польське повстання 1863 р.). Запровадження норм «Міського положення» тут під різними приводами відтягувалося. У 1870 р. в Житомирі була створена окрема урядова комісія для збору пропозицій стосовно запровадження у Волинській губернії нового міського положення. Результатом її діяльності стала спеціальна постанова Державної Ради, затверджена царем 29 квітня 1875 р., і окремий указ урядового Сенату від 6 червня 1875 р., у яких рекомендувалося місцевим чиновникам, запроваджуючи міське самоврядування, «дотримуватися послідовності, вільної від усякого поспіху», тобто з метою утримання контролю над ситуацією не поспішати із нововведеннями [15, арк. 1; 10, с. 462–464; 17, арк. 6].

Незважаючи на недоліки, міські громади Київської, Подільської та Волинської губерній неодноразово зверталися до губернатора та генерал-губернатора із проханням дозволити вибори до органів міського самоврядування. Міська реформа давала хоч незначний, але шанс впливати на рішення російської влади, відстоювати інтереси місцевих громад міст і обмежити непомірні сплати різноманітних платежів із міщан. Так, початком впровадження міської реформи у губернії стало створення в березні 1876 р. органу нагляду та контролю за міським самоуправлінням у Волинській губернії □ губернського у міських справах присутствія, яке очолив губернатор [17, арк. 5]. Першим містом, яке отримало дозвіл сформувати нові самоврядні громадські органи управління став звичайно ж губернський центр. Таким чином, через сім років після проголошення реформи, на початку 1877 р. в Житомирі відбулися перші вибори до міського управління у Волинській губернії [17, арк. 46].

За «Міським положенням» 1870 р. існували реальні обмеження виборчих прав, хоча й зазначалося, що обраними в гласні могли бути всі, хто мав право голосу на виборах. Однак кількість гласних від нехристиян, зокрема євреїв, у міських думах не повинна була перевищувати третини загальної кількості гласних. Також зазначалося, що голова думи не міг бути євреєм [3, с. 852]. Російські чиновники уважно слідкували, щоб владні повноваження також не переходили в руки польських власників. Після придушення польського повстання російський уряд своїм розпорядженням від 26 березня 1864 р. наказував замінити у Південно-Західному краї керівників цивільних установ польської національності (католиків) особами православного і лютеранського віросповідання [15, арк. 45–46].

Міська реформа 1870 р. зовсім не врегульовувала питання самоврядування міст, які належали приватним власникам. Мешканці цих міст платили чинш своїм власникам, які мало переймалися питаннями благоустрою і розвитку своїх володінь. Але поряд з тим, російська влада вимагала від міського населення всіх міст імперії сплати цілої низки обов'язкових зборів та платежів в загальнодержавну скарбницю.

У ході практичної реалізації міської реформи повстала проблема адміністративного функціонування приватних міст так званих «західних губерній Російської імперії». Російський уряд після п'яти років реалізації міської реформи окремим розпорядженням від 29 квітня 1875 р. роз'яснював, що у приватних містах західних губерній слід створювати спрощені міські думи, які будуть підпорядковуватися безпосередньо губернатору відповідно до «Жалуваної грамоти на права і вигоди містам Російської імперії» [10, с. 462–464]. Таким чином, російська влада була зовсім не зацікавлена в розвитку самоврядування приватних міст, а швидше навпаки, чиновники чекали поки буде ліквідований сам статус цих міст як вотчинних володінь їх власників [14, арк. 15 зв.]. Так, губернське правління Волинської губернії, яке безпосередньо відповідало за проведення міської реформи, найбільше переймалося тим, чи зможуть ці міста в разі відокремлення їх від Новоград-Волинської міської думи, сформувати дієві органи влади, які будуть вчасно і в повному обсязі сплачувати податки в державну скарбницю [14, арк. 12]. Тим більше, що більшість волинських міст вже мали значні заборгованості зі сплати різноманітних платежів перед імперською владою, а нова реформа лише розширювала перелік обов'язкових загальнодержавних платежів [13, с. 106].

Таким чином, із приходом російської влади українські міста стають не стільки осередками ремесла та торгівлі, а адміністративними центрами зі збору податків для імперії. Питання внутрішнього благоустрою міст і вирішення побутових проблем міських мешканців стають другорядними. Закриття традиційних торгових ринків регіону, створення лінії єврейської осілости, за яку заборонялося виїжджати торговцям і ремісникам, призвело до ще більшого зубожіння жителів міст і містечок Волині. З ліквідацією магдебурзького права міські органи самоуправління перейшли на норми загальноросійського міського права, яке не враховувало особливості функціонування волинських міст. Представники центральної російської адміністрації вимагали передусім сплати

коштів в державну скарбницю, тому ресурсів на розвиток та благоустрій міст залишалося обмаль. Це призводило до подальшого занепаду міст.

Російські урядовці проголошували метою міської реформи 1870 р. створення умов міським жителям приймати участь у веденні міського господарства. Хоча на практиці дії російської влади більше нагадували бажання перекласти на місцеві органи самоврядування тягар управління муніципальним господарством. Міська реформа запроваджувала єдині для всіх станів органи громадського управління, що обиралися на основі майнового цензу, який забезпечував перевагу в думі великої фінансової та торгово-промислової буржуазії. У містах створювалися розпорядчі органи – міські думи, та виконавчі органи – міські управи, які управляли муніципальним господарством [2, с. 47].

Боячись надавати доступ до самоврядування жителям міст Волині, де було багато польських власників та значна кількість єврейського населення, уряд гальмував запровадження виборних міських дум у Волинській губернії. Першим містом, яке отримало дозвіл сформувати нові самоврядні громадські органи управління став губернський центр Житомир лише через сім років після проголошення реформи.

Російська влада пообіцяла ліквідувати відмінності в управлінні приватних міст, мешканці яких сподівалися використовувати частину коштів на міські потреби. Однак, чиновники чекали ліквідації статусу цих міст як вотчинних володінь їх власників, а губернське правління найбільше переймалося тим, чи зможуть міста сформувати органи влади, які будуть вчасно сплачувати податки в державну скарбницю.

Список використаних джерел

1. Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII–XIX ст.). Тернопіль, 2016. 392 с.
2. Бармак М., Шкільнюк Н. Соціальна структура, адміністративний та економічний аспекти міст Волинської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2017. 296 с.
3. Высочайше утвержденные Городовое положение. 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. СПб., 1874. Т.45. Отд. первое. № 48498. С. 821–839.
4. Гессен В. М. Вопросы местного управления. СПб: Типо-литография А. Е. Ландау, 1904. 240 с.
5. Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. СПб.: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. XXII, 1784–1788, № 16187. С. 358–384.
6. Державний архів Волинської області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 20. 58 арк.
7. Івашенко І. Я. Діяльність Київської міської думи (1917–1919 рр.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». К., 2012. 16 с.
8. Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. Правительственная политика. Л.: Наука, 1984. 260 с.
9. Нардова В. А. Органы городского самоуправления в системе самодержавного аппарата власти в конце XIX – начале XX в. // Реформы или революция? Россия 1861–1917. Материалы междунар. colloquiuma историков. СПб.: Наука, 1992. С. 55–56.
10. О применении Городового положения 16 июня 1870 года в городах Западных губерний. 29 апреля 1875 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. СПб., 1875. Т.50. Отд. первое. № 54640. С. 462–464.
11. Пажитнов К. А. Городское и земское самоуправление. СПб: Издание М. И. Семенова, 1913. 120 с.
12. По вопросу порядка выборов в гласные городских дум лиц нехристианского вероисповедания. 5 марта 1885 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. СПб., 1887. Т.6. Отд. первое. № 2794а. С. 88–89.
13. Прищепя О. П. Реформування міського самоуправління на Волині за міських положенням 1870 р.: особливості впровадження та регіональна специфіка // Наукові записки Університету Острозька Академія: Іст. науки. Острог: Ун-т «Острозька Академія», 2000. Вип. 1. С. 102–109.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). Ф. 442. Оп. 549. Спр. 25. 51 арк.
15. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 549. Спр. 43. 63 арк.
16. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 627. Спр. 65. 38 арк.
17. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 108. Спр. 130. 60 арк.

References

1. Barmak M. V. Formuvannia rosiiskoi imperskoi systemy derzhavnoi sluzhby na ukrainiskykh zemliakh (XVIII–XIX st.) [Formation of the Russian imperial system of civil service on Ukrainian lands (XVIII–XIX centuries)]. Ternopil, 2016. 392 s.
2. Barmak M., Shkilniuk N. Sotsialna struktura, administratyvnyi ta ekonomichni aspekty mist Volynskoi hubernii (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [Social structure, administrative and economic aspects of cities of Volyn province (second half of the XIX - early XX centuries)]: monohrafiia. Ternopil: Osadtsa Yu.V., 2017. 296 s.
3. Vysochaishe utverzhdennye Gorodovoe polozhenie. 16 iyunya 1870 g. [Highest approved City Regulation. June 16, 1870]. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobranie 2-e. Spb., 1874. T.45. Otd. pervoe. № 48498. S. 821–839.
4. Gessen V. M. Voprosy mestnogo upravleniya [Local Government Issues]. SPb: Tipo-litografiya A. E. Landau, 1904. 240 s.
5. Gramota na prava i vygody gorodam Rossiiskoi imperii [Diploma on the rights and benefits of cities of the Russian Empire]. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda. SPb.: Tipografiya II otdeleniya Sobstvennoi Ego Imperatorskogo Velichestva kantselyarii, 1830. T. XXII, 1784–1788, № 16187. S. 358–384.
6. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. F. 3. Op. 1. Spr. 20. 58 ark.
7. Ivashchenko I. Ya. Diialnist Kyivskoi miskoi dumy (1917–1919 rr.) [Activity of the Kyiv City Duma (1917–1919)]: avtoreferat dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 «Istoriia Ukrainy». K., 2012. 16 s.
8. Nardova V. A. Gorodskoe samoupravlenie v Rossii v 60-kh – nachale 90-kh

godov XIX v. Pravitel'stvennaya politika [Municipal self-government in Russia in the 60s - early 90s of the XIX century. Government policy]. L.: Nauka, 1984. 260 s. 9. Nardova V. A. Organy gorodskogo samoupravleniya v sisteme samoderzhavnogo apparata vlasti v kontse XIX – nachale XX v. [The bodies of city self-government in the system of autocratic power in the late XIX - early XX centuries]. Reformy ili revolyutsiya? Rossiya 1861–1917. Materialy mezhdunar. kollokviuma istorikov. SPb.: Nauka, 1992. S. 55–56. 10. O primeneni Gorodovogo polozheniya 16 iyunya 1870 goda v gorodakh Zapadnykh gubernii. 29 aprelya 1875 g. [On application of the City Regulation on June 16, 1870 in the cities of the Western provinces. April 29, 1875]. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobranie 2-e. SPb., 1875. T.50. Otd. pervoe. № 54640. S. 462–464. 11. Pazhitnov K. A. Gorodskoe i zemskoe samoupravlenie [City and local self-government]. SPb: Izdanie M. I. Semanova, 1913. 120 s. 12. Po voprosu poryadka vyborov v glasnye gorodskikh dum lits nekhristianskogo veroispovedaniya. 5 marta 1885 g. [On the issue of the order of elections to the public councils of non-Christian religions. March 5, 1885]. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobranie 3-e. SPb., 1887. T.6. Otd. pervoe. № 2794a. S. 88–89. 13. Pryshchepa O. P. Reformuvannia miskoho samoupravlinnia na Volyni za miskym polozhenniam 1870 r.: osoblyvosti vprovadzhennia ta rehionalna spetsyfika [Reforming the municipal self-government in Volhynia according to the city regulations of 1870: peculiarities of implementation and regional specificity]. Naukovi zapysky Universytetu Ostrozka Akademiia: Ist. nauky. Ostroh: Un-t «Ostrozka Akademiia», 2000. Vyp. 1. S. 102–109. 14. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (dali – TsDIAK Ukrainy). F. 442. Op. 549. Spr. 25. 51 ark. 15. TsDIAK Ukrainy. F. 442 Op. 549. Spr. 43. 63 ark. 16. TsDIAK Ukrainy. F. 442. Op. 627. Spr. 65. 38 ark. 17. TsDIAK Ukrainy. F. 442. Op. 108. Spr. 130. 60 ark.

Mykola Barmak

LEGISLATION OF THE RUSSIAN EMPIRE ON MILITARY SELF GOVERNMENT IN PEDROGS UKRAINE

The legislative regulation of public self-government in the Russian Empire in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries was characterized. It is noted that Russian officials proclaimed the goal of the urban reform of 1870 creating conditions for urban residents to take part in the management of the city economy. Although, in practice, the actions of the Russian authorities were more like the desire to shift the burden of management of municipal economy to local self-government bodies.

Key words: city self-government, Russian legislation, city reform, taxes, urban economy.

УДК 94(477.74):63:061.2

Майя Лисенко

ОДЕСЬКЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ТОВАРИСТВО І МОДЕРНІЗАЦІЯ ПІВДНЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДО 190-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ)

Метою статті є вивчення діяльності Одеського сільськогосподарського товариства (1828–1919 рр.) і його впливу на модернізацію півдня Російської імперії. Автором використано порівняльний, хронологічний, проблемний і аналітичний методи дослідження. Ця громадська організація була першою такого типу, заснованою в українських губерніях. На основі аналізу архівних матеріалів, що вперше вводяться у науковий вжиток, досліджено об'єктивні й суб'єктивні чинники, що вплинули на роботу Одеського товариства сільського господарства. Особливості проявлялися у національному складі учасників, масштабах діяльності, стабільних міжнародних зв'язках і особливому статусі «імператорського». Одеське товариство сільського господарства структурно складалося із різних відділень і спеціальних комітетів. Автором позначено зв'язки із аналогічними аграрними об'єднаннями українських губерній.

Описано і систематизовано нові матеріали про діяльність товариства після проведення ліберальних реформ 1860–1870-х рр. Вони відобразилися у вирішенні низки загальнодержавних проблем. До завдань слід віднести заходи підтримки хлібної торгівлі, регулювання ринку праці, збут продукції, надання доступних кредитів. Значну увагу приділено представницькій функції організації. Вона полягала у скликанні та участі в регіональних та всеросійських з'їздах сільських господарів, наданні уряду і сільськогосподарському відомству експертних оцінок із різних питань аграрної сфери, технічна оцінка нововведень, у тому числі й імпортного землеробського обладнання.

У статті вивчене питання проведення виставок різного рівня. Члени товариства підтримували наукові дослідження, які проводилися на дослідній станції. Вперше приділено увагу благодійності. Засобами громадської організації проводилася підготовка управляючих для маєтків краю. Зроблено висновок про те, що учасники Одеського товариства сільського господарства сприяли модернізації регіону.

Ключові слова: Одеське товариство сільського господарства, громадська організація, українські губернії, Російська імперія, сільське господарство, модернізація.

Успішна робота громадських організацій є необхідною умовою функціонування суспільства. В українських губерніях Російської імперії вони доповнювали існуючі прогалини у системі державного управління. Громадські об'єднання створювалися різних типів, у тому числі аграрні.

Метою статті є дослідження діяльності Одеського сільськогосподарського товариства (далі – ОСГТ) упродовж 1828–1919 рр.

Перші праці про діяльність ОСГТ залишили його члени. Склад авторів був досить різноманітним: землевласники, науковці, земці [1–3]. До ювілеїв товариства виходили збірники [4–7]. Сучасники подій залишили відомості про поточні справи аграрного об'єднання. У радянські часи робота згаданої організації не вивчалася, позаяк вважалося, що вона приносила несуттєву користь і тільки представникам великого землеволодіння. У сучасних публікаціях інтерес до ОСГТ виявляється через персоналії його членів, передусім у дисертаційних публікаціях [8–10].

У своїй роботі автор використав опубліковані та архівні документи. Основні документи з історії громадської організації зберігаються у Державному архіві Одеської області (далі – Держархіві Одеської обл.) [12]. Перспективою подальшого дослідження можуть стати спогади секретаря ОСГТ І. Палімпсестова.

Сільськогосподарські товариства були громадськими організаціями. Вони створювалися з метою сприяння розвитку сільського господарства. У Російській імперії першими подібними об'єднаннями стали «Вільне економічне товариство» і «Московське сільськогосподарське товариство». В українських губерніях першим засновано «Товариство сільського господарства Півдня Росії» в Одесі. Вибір регіону став не випадковим. Він пов'язаний із необхідністю освоювати нові території. Згодом, в українських губерніях, стали відкриватися аналогічні громадські організації у Полтаві, Києві, Харкові. У цілому українські сільськогосподарські товариства мали свою специфіку. Однак ОСГТ завжди зберігало особливий статус і високу репутацію як в урядових колах, так і серед діячів аграрної сфери. ОСГТ ніколи не було масовим. Воно складалося із великих і середніх землевласників, управителів маєтками, викладачів вищих і середніх аграрних навчальних закладів. За призначенням воно вважалося «загальним», у той час як існували спеціалізовані товариства (конярства, виноградарства, рибальства).

Сільськогосподарські товариства підпорядковувалися сільськогосподарському відомству, яке впродовж досліджуваного періоду декілька разів реорганізовувалося і змінювало свою назву. З 1866 р. вони потрапили під подвійний контроль: міністерств землеробства і внутрішніх справ. У своїй діяльності аграрні об'єднання керувалися статутом. На їх роботу впливали об'єктивні і суб'єктивні чинники. До об'єктивних факторів необхідно віднести стан сільського господарства півдня Росії і економіки країни у цілому, фінансування, потреби внутрішнього ринку, стан міжнародної торгівлі і кон'юнктура, конкуренція країн, які виробляли сільськогосподарську продукцію. До суб'єктивних факторів – урядову політику, ентузіазм діячів товариства, відмінності у менталітеті, співпраця в середовищі землевласників. Для складу членів ОСГТ характерна багатонаціональність і участь іноземців (консули, підприємці, німецькі колоністи). Через порт Одеси місцеві землевласники налагодили відносини і були пов'язані з міжнародною торгівлею. Члени товариства лояльно ставилися до існуючого ладу. Основу діяльності громадської організації становили освіта та активна економічна практика. Упродовж всього періоду діяльності серйозною проблемою залишалася обмеженість бюджету сільськогосподарського товариства. Частина коштів надавав центр, деякі заходи фінансувалися земствами. Важливу роль відігравала благодійність.

Метою ОСГТ стало удосконалення та розвиток різних галузей сільського господарства. Воно діяло у великому районі, де «... все було ново: і ґрунт, і жителі. Нічого не було накопичено досвідом попередніх поколінь» [13, с. 6]. Ідея заснування товариства належала М. Воронцову. Аграрну організацію урочисто відкрили 12 вересня 1828 р. Це єдине серед українських сільськогосподарських товариств, засноване у дореформений період. Серед членів-засновників можна назвати відомих і видатних осіб того часу: О. Ланжерон, С. Потоцький, О. Потоцький, І. Демоль (швейцарський консул в Одесі), Ф. Кортаці (одеський купець).

Товариство складалося із дійсних і почесних членів. Серед них варто відзначити Г. Галагана, М. Дерібаса, А. Зайкевича, О. Канкрин, Л. Кочубея, Л. Милорадовича, В. Стенбок-Фермора. Учасниками громадської організації були і жінки (М. Бутенко, А. Блюменталь). У діяльності товариства важливу роль відігравали секретарі. У різний час цю посаду займали І. Палімпсестов, М. Боровський, П. Сокальський [14, с. 29].

На церемонії відкриття товариства виступив один із його членів-засновників К. Сікард, радник комерції. Одностайно першим президентом обрано М. Воронцова. У подальшому цю почесну посаду займали О. Строганов, М. Толстой, Ф. Сухомлинов, П. Коцебу, В. Мазаракі та інші [15, арк. 39].

У 1840 р. російський імператор Микола I надав товариству статус «імператорського». Це був престижний і почесний статус. ОСГТ могло безпосередньо співпрацювати з іноземними сільськогосподарськими товариствами. Певною мірою спрощувалася процедура діловодства, підтримувалися зв'язки зі столицею та сільськогосподарським відомством. Секретар організації вважався державним службовцем. Посада секретаря відносилася до VI розряду табеля про ранги. Розміри державних субсидій змінювалися від 1 тис. – до 5 тис. руб. у різні роки існування громадського об'єднання. ОСГТ мало філії у Симферополі, Кишиневі і Катеринославі.

Структурно воно складалося із різних відділів: рільництва і городництва, лісівництва та садівництва, виноградарства та виноробства, тваринництва (конярство, вівчарство), шовківництва, бджільництва тощо. У 1857 р. створено статистичний комітет. Член ОСГТ А. Скальковський був удостоєний Демидовської премії за «Статистичний опис Новоросійського краю і Бессарабії» [16, с. 791]. Існували допоміжні комітети, наприклад, з відправки товарів південних губерній на міжнародні виставки (Паризьку 1867 р., Віденську 1873 р.). До початку ХХ ст. кількість відділень збільшилася.

У своїй роботі ОСГТ охоплювало широке коло питань. Була розроблена програма діяльності. У 1840-х рр. збиралися відомостей з окремих галузях сільського господарства. У 1870-х рр. в програму входили такі питання, як: земля, клімат, сільськогосподарські рослини, домашні тварини, машини і землеробські знаряддя, зразкові господарства. На межі століть програма набула загальнодержавного значення. Найбільш актуальними постали такі проблеми, які сприяли розвитку сільського господарства в країні й регіоні; обов'язкова освіта народу; охорона лісів від знищення; боротьба зі шкідниками посівів; введення садівництва і городництва у вчительській семінарії; податкова реформа; зменшення кількості церковних свят. ОСГТ пропонувало заходи, необхідні у південному краї: заміна общинного володіння індивідуальним; залучення нових переселенців; запобігання засміченню річок; зміцнення кафедри сільського господарства при Новоросійському університеті і створення дослідних станцій в краї [17, арк. 6].

Члени громадської організації займалися питанням підготовки управляючих маєтків. Спочатку у 1838–1848 рр. навчання майбутніх управляючих велося у приватних господарствах коштом товариства. У 1848–1857рр. – у Горигорецькому землеробському училищі та вищій сільськогосподарській школі (по чотири спеціалісти щороку). Управляючі працювали у трьох

губерніях Новоросії та Бессарабії [18, с. 5]. У 1876 р. земство відкрило училище в Херсоні і процес підготовки фахівців прискорився.

У 1861 р. землевласник Подільської губернії М. Канарський подарував ОСГТ хутір для створення на ньому ферми і землеробського училища. Земельну ділянку товариство передало техніко-агрономічному відділенню Новоросійського університету. З 1875 р. хутір повернули аграрній організації. На ньому займалися науковими дослідженнями, насамперед лісівництвом, виноградарством і вівчарством [19, с.70].

З'їзди сільських господарів в регіоні проводилися з 1860 р. Сільські господарі добре оцінили проведення подібних заходів і їх значення для галузі та економіки краю. Перший такий з'їзд проведено у Єлисаветграді. У 1870 р. з'їзд проведено в Одесі. Його приурочили до 50-річного ювілею ОСГТ [20, с. 264]. Члени товариства відвідували з'їзди і в інших містах країни: Києві, Москві, Санкт-Петербурзі. Скликалися і спеціальні з'їзди. Наприклад, вівчарів у Харкові в 1870 р. Від ОСГТ поїхав відомий вівчар Н. Павлов. Вівчарі потребували спілкуванні із колегами з інших українських губерній, налагодженні із підприємцями і вирішення фінансових проблем (збут, податки). Серйозною залишалася проблема посередників.

Виставки сільськогосподарських товарів демонстрували досягнення сільських господарів. До 1850-х рр. переможці отримували нагороди у вигляді срібних кубків і ваз. Пізніше дворянам і міським мешканцям вручали нагороди у вигляді золотих і срібних медалей, похвальних листів, а для землевласників, державних селян і колоністів призначалися грошові заохочення загальною сумою 1 тис. руб. на рік [21, с. 3]. Нагороджувалися також жінки-поміщиці й іноземці. До недоліків виставок варто віднести одноманітність експонатів губерній півдня, організація виставок обмежувалася формальностями, відчувався брак експертів.

Благодійність мала різні форми. Президенти ОСГТ іноді вкладали свої кошти у різноманітні заходи. Дійсні члени надавали свої маєтки для дослідів, допомагали видавництву «Записок», закуповували за кордоном необхідний інвентар тощо. 15 січня 1865 р. започатковано першу премію у Новоросійському університеті в розмірі 240 руб. на рік. У подальшому це стало традицією. Премії надавали студентам, які у майбутньому працювали в аграрній галузі [17, арк. 7].

За історію свого існування громадська організація зуміла розглянути і втілити у життя різні питання. Відносини із земствами варто охарактеризувати як партнерські. Земства фінансували місцеві заходи ОСГТ. Одними із перших поміщиці південних губерній стали закуповувати за кордоном сільськогосподарський реманент і машини, переважно англійського та американського виробництва. Вони виступали як фахівці під час обговорення технічних питань і давали експертну оцінку. Товариство не раз підіймало питання про шляхи сполучення (залізничні, водні, ґрунтові). За президента М. Толстого обговорювалося питання про виробничі сили півдня Росії і заходи підтримки хлібної торгівлі. Довгий час проблемними залишалися питання нестачі капіталів і дешевих кредитів, нестачі робочих рук, спрощення збуту продукції [22, арк. 8].

Запроваджувалися заходи із постачання південних губерній водою і зрошення полів. Товариство навіть купило обладнання у Великобританії, але воно не допомогло вирішити проблему повністю. Влаштувалися штучні ставки [23, арк. 16]. Велике значення у діяльності товариства відіграла проблема лісових насаджень. Значний внесок у лісорозведення в краї вніс почесний член товариства В. Скаржинський. Він посадив 400 десятин лісу у степах півдня, а також прекрасні сади. Сосни, ялини та ялівець з розплідника В. Скаржинського прикрасили Одеський ботанічний сад [23, арк. 19].

Значною популярністю користувалися виноградарство і виноробство. Ще у 1832 р., на пропозицію К. Сікарда, виписано 12 тис. токайських виноградних лоз. У 1834 р. висаджено 20 тис. кримських лоз, подарованих президентом М. Воронцовим. Землевласників півдня країни постачали хорошим посадковим матеріалом. Виставки виноробства приносили комерційний ефект. Розводили також троянди у значній кількості. Наприкінці XIX ст. тільки на дачах одеситів налічувалося понад 50 сортів троянд. [24, с. 137].

Ліберальні реформи 1860–1870-х рр. в Російській імперії внесли корективи у діяльність ОСГТ. Значна увага стало приділятися комерційній ефективності. На початку XX ст. не вирішеним залишалася питання залучення до сільськогосподарських товариств дрібних земельних власників. ОСГТ охоплювало значну територію, що у кінцевому випадку негативно вплинуло на ефективність роботи. Потрібні були і спеціалізовані товариства (птахівництва, молочного тваринництва). Як зауважував один із провідних діячів сільськогосподарських товариств країни О. Щербатов, «Сільське господарство є наука і мистецтво, а не ремесло і відпочинок від інших занять» [25, с. 9].

Бібліотеку ОСГТ заснували у 1828 р. У ній було зібрано видання російською, французькою, німецькою та англійською мовами. У 1828–1830 рр. друкувався «Вісник», з 1830 р. став виходити «Листок». З 1841 р., після запровадження нового статуту, видавалися «Записки». Товариством друкувалися праці землевласників-практиків із різних галузей сільського господарства і

сільськогосподарської промисловості. Значну популярність набула праця дійсного члена ОСГТ, бессарабського поміщика О. Кешко про вирощування кукурудзи. Товариство видало цю працю своїм коштом у 1857 р. Члени товариства сподівалися, що використання невибагливої кукурудзи, яка давала стабільні врожаї на півдні країни, допоможе уникнути голоду в селянському середовищі. 500 примірників зазначеного видання роздали безкоштовно поміщикам і державним селянам через інспекторів сільського господарства південних губерній. Олікунський комітет для іноземних поселенців вважав за потрібне перевести цю працю на німецьку мову для поширення серед німецьких колоністів. На прохання уряду ОСГТ проводило дослідження з американської кукурудзою. Друкувалися і праці інших авторів. У 1860 р. видали посібник поміщика А. Мерцалова із тонкорунного вівчарства. Значним попитом користувалася книга В. Скаржинського з лісівництва [26, с.4].

ОСГТ надавало допомогу державі у роки Першої світової війни. Воно брало участь у закупівлі хліба і фуражу для діючої армії. У 1919 р. організація була закрита радянською владою.

Отже, ОСГТ стало джерелом громадської ініціативи і засобом реформування і підняття сільського господарства краю. За період активної роботи члени громадської організації брали участь у загальнодержавних заходах, здійснили програму модернізації аграрної сфери південних губерній.

Список використаних джерел

1. Вассал В. О состоянии сельского хозяйства на юге России // Записки. 1870. № 3. С.214–218.
2. Гальперин М. Заметки землевладельца // Записки. 1896. № 1. С. 1–22.
3. Кузьменко Г. Пути практика-хозяина в Новороссийском крае // Записки. 1871. № 1. С. 28–36.
4. Исторический обзор 50-летней деятельности Императорского общества сельского хозяйства / Сост. М. П. Боровский. Одесса: Тип. П. Францева, 1878. 274 с.
5. Бычихин А. А. Историческая справка из жизни Императорского общества сельского хозяйства Юга России в царствование Николая I. Одесса: Тип. П. Францева, 1896. 16 с.
6. Бычихин А. А. 85-летие «Записок» (1830–1915). Одесса: Тип. Е. Хрисогелос, 1916. 16 с.
7. Бычихин А. А. Векковая работа: краткая справка о 100-летней деятельности // Вестник сельского хозяйства. 1928. № 10. С. 212–224.
8. Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція. Київ: Генеза, 2003. 304 с.
9. Лада О. В. Наукові товариства України в умовах суспільно-політичних трансформацій др.пол. XIX – 1920–30-х рр. XX ст. в історіографічній рефлексії: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 «Історіографія та джерелознавство». Переяслав-Хмельницький, 2016. 20 с.
10. Задерейчук А. А. Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток півдня України: автореф. дис... канд.іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Чернігів, 2010. 20 с.
11. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое в правительствующем Сенате в 1915 г. Петроград: Сенатская тип., 1915. 2749 с.
12. Держархів Одеської обл. Ф. 22. Оп. 1.
13. Императорское общество сельского хозяйства Юга России // Южнорусский альманах. Одесса, 1896. 152 с.
14. Исторический обзор 50-летней деятельности Императорского общества сельского хозяйства / Сост. М. П. Боровский. Одесса: Тип. П. Францева, 1878. 274 с.
15. Держархів Одеської обл. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 230.
16. Ермолов А. С. Сельскохозяйственные вопросы // Русское обозрение. 1890. Т. 1. С. 755–809.
17. Держархів Одеської обл. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 63.
18. Доклад комиссии по вопросу о нуждах сельского хозяйства в Новороссийском крае // Записки. 1882. № 3. С. 3–15.
19. Боровский М. П. Об устройстве опытной сельскохозяйственной станции // Записки. 882. С. 64–73.
20. Черняев В. В. V Всероссийский съезд сельских хозяев в Одессе // Труды Вольного Экономического Общества. 1879. Т. 2. С. 260–264.
21. Бертесон В. А. Две сельскохозяйственные выставки. Одесса: Тип. Н. Хрисогелос, 1899. 9 с.
22. Держархів Одеської обл. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 279.
23. Там само. Спр. 407.
24. Палимпсестов И. Г. Мои воспоминания. Одесса: Тип. А. Гатцука, 1879. 164 с.
25. Щербатов А. Г. Значение и задачи сельскохозяйственных обществ. Москва: Тип. А. Левинсона, 1898. 12 с.
26. Христофоров В. Мнение о настоятельной необходимости образования в России. Одесса: Тип. Л. Нейге, 1870. 22 с.

References

1. Vassal V. O sostojanyu seljskogho khozjajstva na jughe Rossyy [On the state of agriculture in the south of Russia] // Zapysky. 1870. № 3. S.214–218.
2. Ghaljperyn M. Zаметky zemlevladel'ca [Landowner Notes]. Zapysky. 1896. № 1. S.1–22.
3. Kuzjmenko Gh. Puty praktyka-khozjajna v Novorossyjskom krae [Ways to practice host in the Novorossiysk Territory]. Zapiski. 1871. # 1. S.28–36.
4. Ystorycheskyj obzor 50–letnej dejatel'nosti Imperatorskogho obshhestva seljskogho khozjajstva [Historical overview of the 50-year activities of the Imperial Society of Agriculture] / Sost. M.P.Borovskij. Odessa: Typ.P.Franceva, 1878. 274 s.
5. Bychykhin A. A. Istorycheskaja spravka yz zhyzny Ymperatorskogho obshhestva seljskogho khozjajstva Jugha Rossii v carstvovanye Nykolaja I [Historical background from the life of the Imperial Agricultural Society of the South of Russia in the reign of Nicholas I]. Odessa: Typ. P.Franceva, 1896. 16 s.
6. Bychykhin A. A. 85-letye «Zapisok» [85th anniversary of the «Notes»] (1830–1915). Odessa: Tip. E.Khrysoghelos, 1916. 16 s.
7. Bychykhin A. A. Vekovaja rabota: kratkaja spravka o 100-letnej dejatel'nosti [Century Work: A Briefing on 100 Years of Activity]. Vestnik seljskogho khozjajstva. 1928. # 10. S.212–224.
8. Turchenko F.Gh., Turchenko Gh.F. Pivdenna Ukraïna: modernizacija, svitova vijna, revoljucija [Southern Ukraine: Modernization, World War, Revolution]. Kyjiv: Gheneza, 2003. 304 s.
9. Lada O.V. Naukovi tovarystva Ukraïny v umovakh suspil'no-politychnykh transformacij dr.pol. XIX – 1920–30-kh rr. XX st. v istorioghrafichnij refleksiji

[Scientific societies of Ukraine in the conditions of socio-political transformations dr.pol. Nineteenth and nineteenth centuries. in historiographical reflection]. Avtoref. dys... kand. ist. nauk:07.00.06. Perejaslav-Khmelnytskyj, 2016. 20 s. 10.Zaderejchuk A.A. Vnesok rodu Faljc-Fejniv u socialjno-ekonomichnyj ta suspiljno-politychnyj rozvytok pivdnja Ukrainy [Contribution of the Falz-Fein family to the socio-economic and socio-political development of the south of Ukraine]. Avtoref. dys... kand.ist. nauk: 07.00.01. Chernihiv, 2010. 20 s. 11.Sobranie uzakonenyj i rasporjazhenyj pravytel'stva, yzdavaemoe v pravytel'stvujushhem Senate v 1915 g. [Collection of Government Legislation and Orders Issued in the Governing Senate in 1915] Otdel 1-j. Petrograd: Senatskaja typ., 1915. 2749 s. 12.Derzhavnyj arkhiv Odes'koi oblasti. F.22. Op.1. Spr. 230. 13. Imperatorskoe obshhestvo sel'skogho khozjajstva Jugha Rossii [Imperial Society of Agriculture of South Russia]. Juzhnorusskij almanakh. Odessa, 1896. 152 s. 14. Istorycheskij obzor 50-letnej dejatel'nosti Imperatorskogho obshhestva sel'skogho khozjajstva [Historical overview of the 50-year activities of the Imperial Society of Agriculture] /Sost. M.P.Borovskij. Odessa: Typ.P.Franceva,1878. 274 s. 15. Derzhavnyi arkhiv Odeskoj oblasti. F.22.Op.1. Spr. 230. 16.Ermolov A.S. Sel'skokhozjajstvennye voprosy [Agricultural issues]. Russkoe obozrenie. 1890. T.1. S.755–809. 17. Derzhavnyi arkhiv Odeskoj oblasti. F.22.Op.1. Spr.63. 18.Doklad komys'sii po voprosu o nuzhdakh sel'skogho khozjajstva v Novorossiyskom krae [Report of the Commission on the needs of agriculture in the Novorossiysk Territory]. Zapiski. 1882. № 3. S.3–15. 19.Borovskij M.P. Ob ustrojstve opytnoj sel'skokhozjajstvennoj stancii [About the device of an experimental agricultural station]. Zapiski. 1882. S.64–73. 20.Chernjaev V.V. V Vserossiyskij sjezd sel'skykh khozjaev v Odesse [V All-Russian congress of farmers in Odessa]. Trudy VEO. 1879. T.2. S.260–264. 21.Berteson V.A. Dve sel'skokhozjajstvennye vystavki [Two agricultural exhibitions]. Odessa: Typ. N.Khrysohelos, 1899. 9 s. 22. Derzhavnyi arkhiv Odeskoj oblasti. F.22.Op.1. S.279. 23. Derzhavnyi arkhiv Odeskoj oblasti. F.22.Op.1. Spr. 407. 24. Palimpsestov Y.Gh. Moy vospomynanija [My memories]. Odessa: Typ.A.Ghatcuka, 1879. 164 s. 25.Shherbatov A.Gh.Znachenye y zadachi sel'skokhozjajstvennykh obshhestv [Importance and tasks of agricultural societies]. Moskva:Typ. A.Levynsona,1898. 12 s. 26. Khrystoforov V. Mnenie o nastojatel'noj neobkhodymosti obrazovanyja v Rossii [Opinion on the urgent need for education in Russia]. Odessa: Typ.L.Nejghe, 1870. 22 s.

Maya Lysenko

ODESSA AGRICULTURAL SOCIETY AND MODERNIZATION OF THE SOUTH OF THE RUSSIAN EMPIRE (ON THE 190-TH ANNIVERSARY OF FOUNDATION)

The purpose of the article is to study the activities of the Odessa Agricultural Society (1828–1919) and its impact on the modernization of the south of the Russian Empire. The scientist has used comparative, chronological, problem and analytical research methods. This public organization was the first of its type, based in Ukrainian provinces. This agrarian association was subordinate to the Ministry of Agriculture. On the basis of archival materials, which are first introduced into scientific circulation, the author investigated the objective and subjective factors that influenced on the work of the Odessa Society of Agriculture. It had its unique features. They were manifested in the national composition of participants, the scale of activities, stable international relations and the special status of the «imperial». The Odessa Society of Agriculture consisted of various departments and special committees (horticulture, viticulture, afforestation, in preparation for international exhibitions). Branches were opened in the region to improve the efficiency of the organization. The author indicates links with similar agrarian organizations of the Ukrainian provinces.

The scientist has described and systematized the new materials on the activities of society after the liberal reforms of the 1860–1870s. They were reflected in the solution of a number of national problems. The objectives should include measures to maintain the grain trade, the regulation of the labor market, the marketing of products, the provision of affordable loans. Considerable attention is paid to the representative function of society. It consisted in the convening and participation of regional and all-Russian congresses of farmers, providing the government and the agricultural department with expert assessments on various issues of the agricultural sector, technical evaluation of innovations, including imported agricultural equipment.

The article studies the issue of holding exhibitions at various levels. Members of the society supported the research that was conducted at the experimental station. For the first time attention to charity is paid as well. For example, the promotion of scholarships for students of University of Novorossiysk. The training of managers for the estates of the region by means of a public organization was conducted. The author of the work concluded that the participants of the Odessa Agricultural Society contributed to the modernization of the region.

Key words: Odessa Agricultural Society, public organization, Ukrainian provinces, Russian Empire, agriculture, modernization.

УДК 94(477)

Володимир Кіцак

СТРАТЕГІЧНІ Й ТАКТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЧОРТКІВСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ

У статті проаналізовано соціально-економічні та військово-стратегічні передумови проведення Чортківської наступальної операції. Висвітлено чинники, що мали безпосередній вплив на розвиток бойових дій впродовж червня-липня 1919 р. в польсько-українській війні.

Ключові слова: Українська Галицька Армія, ЗУНР, Чортківська наступальна операція, Польща.

У 2018 р. Україна відзначила річницю від початку першої за століття спроби становлення української державності на західноукраїнських землях. Західноукраїнська Народна Республіка (далі – ЗУНР) з перших днів свого проголошення самотужки протистояла набагато більш економічно та мілітарно потужній Польщі. І протистояння це було достатньо тривалим та ефективним. Українська Галицька Армія (далі – УГА) виявилася не тільки стійкою в обороні, але й спробувала захистити територію своєї країни у кількох потужних наступальних операціях.

Найяскравішою із них є Чортківський наступ 7–28 червня 1919 р., відомий як «Чортківська офензива». В історичній літературі ця наступальна військова операція УГА, здійснена в період з 7 по 28 червня 1919 р., визнається найзначнішою, але далеко не єдиною наступальною операцією, що здійснила УГА під час польсько-української війни 1918–1919 рр. [11, с. 371]. Якщо врахувати співвідношення кількості військ та озброєнь в українській та польській арміях, то маємо унікальних прецедент, коли наступаюча сторона поступається тій, що обороняється, кількісно і технічно.

Актуальність проблематики обґрунтовується необхідністю детального висвітлення передумов Чортківської наступальної операції як зразка вдалого наступу, що за більш сприятливих зовнішньополітичних умов міг би призвести до розгрому польської армії та стабілізації ЗУНР.

Тема набуває особливої актуальності з огляду на події сучасної російсько-української війни, коли Україні доводиться захищати свою незалежність у боротьбі з ворогом, чия армія за кількістю живої сили й техніки переважає Збройні Сили України і захопила Автономну Республіку Крим, частину Луганської та Донецької областей, практично паралізувала українське судноплавство у Азовському морі. У сучасній військово-політичній ситуації варто також враховувати досвід, здобутий століття тому українським військом у протистоянні із чисельнішим і краще озброєним ворогом.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації, на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу опублікованих джерел, проаналізовано стратегічні передумови Чортківської наступальної операції. Доведено, що з військово-економічної точки зору ситуація впродовж перших десятиліть 1919 р. була несприятливою для початку великого наступу, який би дозволив завдати Польщі стратегічної, а не тактичної поразки. Водночас, це був єдиний шанс на припинення польської експансії.

Мета дослідження – на дослідити причини та передумови Чортківської офензиви.

Досягнення мети дослідження передбачає розв'язання наступних завдань: проаналізувати перебіг бойових дій на першому етапі польсько-української війни, визначити основні причини поразок УГА весною 1919 р.; висвітлити військово-стратегічні та економічні чинники, завдяки яким став можливим чортківський прорив.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють час напередодні проведення Чортківського пролomu, який відбувся від 7 – до 28 червня 1919 р. Нижня хронологічна межа пов'язана із затишшям на польсько-українському фронті, яке дозволило сторонам конфлікту накопичити сили для майбутніх бойових дій та впорядкувати тилове господарство. Верхня хронологічна межа, пов'язана із початком Чортківської операції 7 червня 1919 р., коли 7-а бригада УГА здобула містечко Ягільницю на півдні сучасної Тернопільської області. Необхідність з'ясувати причини складного становища УГА наприкінці травня 1919 р. змушує дещо вийти за означені хронологічні рамки.

Досліджувана проблема не набула предметного наукового аналізу й характеризується деякою політизацією. Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано у публікаціях спогадів очевидців тих подій, зокрема О. Думіна, А. Бізанца, Д. Паліїва, С. Шухевича, І. Велигорського, І. Боднарука та ін. [1–3; 8; 13–14; 23]. Важливою подією була й публікація документів про 1918–1922 рр. у книзі за редакцією Т. Гунчака, діаспорою у 1983 р. [34]. Одним із базових джерел для дослідження червневого прориву є публікація журналу бойових дій УГА [5].

Водночас з'являються й перші наукові роботи, автори яких прагнуть проаналізувати перебіг та результати польсько-української війни [9]. Серед масиву досліджень особливо вирізняються воєнно-історичні нариси та історіографічні статті старшини УГА Л. Шанковського, який згодом став одним із організаторів української воєнно-історичної науки у Канаді та США [22].

Одним із найповніших видань є збірник праць та документів «Українська Галицька Армія», виданий у 60–80-х рр. ХХ ст. у Канаді. У першому томі коротко проаналізовано склад та бойовий шлях більшості бригад УГА, а також окремих родів військ: авіації, артилерії, панцерних підрозділів, зв'язку, піхоти й кавалерії [16]. У другому томі наведено документи деяких артилерійських підрозділів, подано реєстр старшин УГА, висвітлено похід на Київ [17]. У третьому томі детально аналізуються бої у Львові та історію окремих бригад, у тому числі й 18-ї Тернопільської [18]. Винятково важливою є публікація у четвертому томі праці колишнього поручника УГА Л. Макарушки «Чортківська офензива», над якою він працював із 1934 р. Автор, використовуючи документи й опубліковані матеріали, реконструював перебіг операції. Дослідником проведено ретельний аналіз операції. Опис бойових дій доповнюють картосхеми. Л. Макарушка проаналізував внутрішньополітичну і зовнішньополітичну ситуацію в ЗУНР. Він подав не лише структуру армії від Начальної Команди (далі – НК) – до куреня, але й прізвища усіх командирів частин і підрозділів УГА [19]. У п'ятому томі вміщено численні спогади офіцерів УГА та світлини [20].

Тема польсько-української війни 1918–1919 рр. досліджувалася і у роки незалежної України. Зокрема, у 1998 р. вийшла книга В. Литвина «Українсько-польська війна 1918–1919 рр.», у якій розглядаються основні етапи цієї війни, хід бойових дій, організація УГА та Війська Польського [11]. Варто також відзначити праці О. Стецишина, В. Кучерука, М. Чмира та ін. [10; 15; 21]. Одним із останніх побачив світ двотомник О. Дедика «Чортківська офензива» [6–7].

Серед польських джерел чи не найважливішими у написанні дослідження були тогочасні статті у польських газетах, у яких згадуються події, дотичні Чортківському наступу [24; 26–33]. Також у 2000 р. у Варшаві виходить книжка польського історика М. Клімецького «Чортків 1919», у якій автор доволі об'єктивно зображує події Чортківського пролому та надає важливе значення наступу для формування української державності та підняття бойового духу української армії [25].

Попри те, що деякі аспекти досліджуваної проблеми вже аналізувалися науковцями, варто звернути увагу на те, що на сьогодні задекларована проблематика ще не стала предметом окремого наукового дослідження.

На кінець травня 1919 р. становище Західної області Української народної республіки (далі – ЗО УНР) і УГА було більш ніж критичним. Сьомий місяць збройного протистояння із Польщею завершувався оточенням галицьких підрозділів на півдні Тернопілля. У лютому 1919 р. командування УГА розробило і успішно розпочало Вовчухівську операцію. Внаслідок наступу українських частин практично завершилося оточення Львова. Проте на вимогу Найвищої ради країн Антанти просування частин УГА було зупинено. Після безплідних переговорів із союзницькою місією на чолі з генералом Ж. Бартелемі, яка висунула неприйнятні для української сторони умови перемир'я, бойові дії продовжилися. Однак час був втрачений і польське командування, підтягнувши стратегічні резерви, зупинило наступ українських підрозділів [12, с. 207; 21, с. 6].

Безрезультатно завершилася і місія генерала Л. Боти, яка виїхала у зону конфлікту всередині травня 1919 р. Саме у цей час поляки, всупереч зобов'язанням перед Антантою, кинули проти УГА шість добре озброєних дивізій генерала Ю. Галлера і 15 травня 1919 р. розпочали наступ по всьому фронту. Станом на середину лютого ці війська становили 91 тис. військових, рекрутованих з польських полонених, офіцерів та добровольців Антанти і США [6, с. 149]. Відповідно до комунікату польського генштабу, 27 травня 1919 р. Четверта дивізія генерала Александровича взяла Калуш та вступила до Станиславова, де захопила декілька гармат, кількадесят кулеметів та деякі запаси військового майна. Основне – мости через Дністер поляки захопили непошкодженими і наступ продовжувався [32, с. 1]. Наприкінці травня генерал Ю. Галлер видав відозву до українських військ із вимогою скласти зброю. У іншому разі їх обіцяли трактувати, як «бандитів», що суперечило усім міжнародним конвенціям щодо прав військовополонених [29, с. 4]. Під натиском переважаючих сил ворога українські війська змушені були відступити на схід до Збруча. 24 травня 1919 р. румунське військо спільно із дивізією польського генерала Л. Желіговського вдарило з тилу і окупувало Покуття з Коломиєю і Снятином [11, с. 364, 370; 18, с. 116–118].

Таким чином, на початку червня 1919 р. УГА потрапила у дуже скрутне становище. Ще з початку травневого наступу НК ставила перед собою першочергове завдання – збереження боєздатності армії, а не території, тому в останні дні польського наступу вони відходили майже без спротиву [6, с. 65]. На жаль відступ не завжди був вдало організований, що спричинило потрапляння в полон багатьох бійців УГА [11, с. 365]. Поляки змогли захопити більшу частину Східної Галичини, зокрема основну економічну зону – дрогибицько-бориславський нафтовий

басейн, залишивши УГА на невеликій території з обмеженою кількістю харчів і оточеною з трьох боків: румунами на півдні, поляками на заході та більшовиками на сході [6, с. 21]. За таких обставин наказом від 1 червня 1919 р. передбачався відступ до лінії Скала-Подільська-Ланівці-Мушкарів-Устечко поміж ріками Збруч і Дністер [7, с. 28].

З часу заснування в УГА було багато проблем, не властивих її опоненту – польській армії. Зокрема, у галичан було дуже мало старшинського складу, особливо вищих чинів [11, с. 108]. Ще з часів Австро-Угорської імперії серед українців, порівняно із поляками, була дуже низькою кількість офіцерів, особливо вищих офіцерів. Відсутність численного прошарку інтелігенції не дозволила швидко поповнювати офіцерський корпус. Відсоток офіцерів УГА сягав 2,4 %, в поляків – понад 7 % [22, с. 58–59, 74]. Мала кількість українців із технічною освітою призводила до нестачі спеціалістів у технічних та інженерних підрозділах, серед зв'язківців. Постійно бракувало кваліфікованих бійців та командирів у нечисленних панцерних автомобілях, бронепотягах, авіації. Нестачу офіцерів командування УГА вирішувало шляхом організації старшинських піхотних шкіл. Такі були створені у Коломиї, Самборі, Золочеві, Чорткові і дві артилерійські школи. Програма навчання включала вогневу, тактичну, інженерну, санітарну та фізичну підготовку. Проте за час існування вони встигли зробити лише один випуск: понад двісті офіцерів скеровано у фронтові підрозділи [11, с. 166–168].

Проблема була не тільки в офіцерських кадрах. Складнощі були й із поповненням бойових підрозділів особовим складом, що вже мав досвід ведення бойових дій. З 1 січня 1919 р. УГА контролювала лише 40 повітів з 59, українське населення яких налічувало трохи більше 3 млн осіб. Тож мобілізаційний ресурс суттєво знизився. У той час уряд Польщі диспонував 15 млн населенням. Варто також зазначити, що значна кількість галичан перебувала у російському чи італійському полоні, або в австрійських підрозділах на заході. Пришвидшити їхню демобілізацію чи повернення з таборів військовополонених так і не вдалося [22, с. 22–25]. До прикладу, дідусь автора статті, Михайло Кіцак повернувся із табору в Італії, як і багато інших чоловіків із Сяніцького повіту, аж у червні 1919 р., коли ці території були вже окуповані Польщею.

Через ставлення імперського уряду до Східної Галичини й Північної Буковини, як до ринку збуту продукції, що вироблялася у центральних провінціях держави, тут взагалі не розвивалася промисловість, окрім нафтовидобувної і деревообробної. Тому на цій території не було жодного заводу із виробництва гармат, стрілецької зброї, набоїв. Про виробництво автомобільної техніки й літаків і говорити не доводиться. Тому забезпечити постачання армії амуніцією було абсолютно нереально. Проблематично було навіть забезпечити ремонт вже наявних озброєнь. Відсутність зброї та набоїв була чи не основним чинником у невдачах УГА. Проблема рушничних боєприпасів неймовірно швидко загострювалася через неможливість НК поповнювати їхню кількість, оскільки у Галичині не було воєнних заводів. Так, на початку червня 1919 р. запас рушничних набоїв коливався від 80–100 штук на одного стрільця [16, с. 148].

Було декілька варіантів для подолання патронної кризи. З часу заснування НК закуповувала боєприпаси у дружніх Чехословаччини й Австрії, але після відступу в «трикутник смерті» ЗО УНР втратила з ними економічне сполучення. Таким чином, на залізничній станції Лавочне перебувало від 2 – до 5 млн рушничних набоїв, закуплених українською делегацією. Саме вони могли б відіграти дуже важливу роль у стримуванні польського весняного наступу [6, с. 90]. Також розглядався варіант поповнення за рахунок боезапасу Української Народної Республіки (далі – УНР), але тут виникла інша проблема, оскільки на озброєнні в УНР були переважно російські 7,62 мм рушниці Мосіна, а в ЗО УНР 8 мм австрійські рушниці Манліхера. Проведено декілька спроб використання російських патронів у рушницях Манліхера, але їхні результати були не надто позитивними. У одному із наказів генерала О. Грекова йдеться про те, що, «... кожний набій дорожчий за золото» [16, с. 617]. Саме через нестачу зброї та набоїв впродовж Чортківської офензиви із понад 90 тис. добровольців, у бойові підрозділи прийнято лише 15 тис. [21, с. 7] Польща ж подібних ускладнень із піхотним озброєнням не мала взагалі, оскільки отримувала достатньо боєприпасів із країна Антанти.

Способів поповнення стрілецької зброї було декілька. Один із них – роззброєння підрозділів австрійської та німецької армій, що наприкінці 1918 р. – початку 1919 р. залишали території України. Саме так відбувалось на львівських залізницях [16, с. 96].

Суттєвою проблемою була й майже повна відсутність кавалерійських підрозділів, що не дозволяло вести маневрену війну. Лише невеликі підрозділи створена на Буковині під командуванням Л. Лепкого. Ці підрозділи використовували для розвідки й зв'язку й вони за чисельністю дуже поступалися польським. Так сталося через помилку командування, що вважало кінноту не потрібною у зимовій війні, а до весни війна мала б закінчитися. Свою негативну роль відіграло й постійне копіювання офіцерами УГА тактики австрійської армії. Практична більшість офіцерів виховувалася у цісарських збройних силах і, відповідно, тяжіло до позиційних форм

ведення війни й не розуміло нових способів маневрової війни. Саме такі можливості були втрачені наприкінці 1918 р., коли ще не було створено суцільного фронту. Кількість кавалеристів у співвідношенні до піхоти в УГА була 25 на 1000, тоді як у поляків – 200 на 1000. Маючи чи не десятикратну перевагу в цьому роді військ, поляки постійно й успішно її використовували як для ведення розвідки, так і для несподіваних рейдів у тилах противника, захоплення складів, дезорганізації зв'язку, переслідування відступаючих підрозділів [11, с. 164; 16, с. 205–209].

Незначною була кількість літаків, що використовувалися, здебільшого, як розвідники. Проте були й бомбові нальоти на польські позиції і повітряні поєдинки. У кращих асів УГА Ф. Алелюхіна та С. Євського було по 9 збитих польських літаків на особистому рахунку. Обидва сотники були колишніми офіцерами царської армії. [4, с. 146–147] Більшість літаків були застарілими, зношеними, скомплектованими із різних моделей. Суттєвою була проблема постачання запасних частин, авіаційних бомб та ін. Назагал, про ці літаки чи не найкраще висловився німецький офіцер-авіатор, який літав з Берліна – до Кам'янця: «Я ніколи не сів би на таку машину, у нас далеко ліпші апарати викидають як зужиті і вже непотрібні. Але я вас вповні розумію, бо тільки патріот, якому в обороні батьківщини нема нічого страшного, полетить такою машиною на фронт». Організатором авіації УГА був син І. Франка – Петро. Проте за весь час існування, галицька авіація ніколи не диспонувала більш як 30–40 справними машинами одночасно. У той час, як поляки мали їх понад 200 [16, с. 217–232].

Практично не було в УГА і панцерних потягів. Ті що були – результат роботи українських залізничників Дрогобича та інших міст. Загалом, це були доволі ефективні імпровізовані машини, звичайні потяги, обшиті листами заліза, а не фабричні зразки. Розвинена мережа залізниць уможлиблювала ефективне їх використання, чим сповна скористалися поляки. Загалом, поляки диспонували 24 панцерними потягами та понад сотнею французьких танків «Рено» [11, с. 180, 205; 16, с. 240–243].

Нечисленні швейні та взуттєві підприємства краю в умовах кризи теж не могли забезпечити армію одягом, зокрема кожухами, чобітьми, шинелями. Склади амуніції і військові майстерні були розміщені у далекому тилу – в сучасній Чернівецькій області. Вважалося, що там військове майно буде у цілковитій безпеці. 24 травня 1919 р. румунське військо, яке спільно із польськими підрозділами налічувало понад 14 тис. багнетів, майже без опору окупувало Покуття. Загалом, ворожим відділам протистояло лише близько 3000 вояків, здебільшого погано озброєних, без набоїв. У Станиславові вибухнуло повстання під проводом місцевої польської військової організації [11, с. 364, 370; 18, с. 116–118]. Таким чином, усі військові запаси було втрачено [11, с. 178, 385; 22, с. 23, 29].

У краї практично відсутніми були підприємства для виготовлення медикаментів у кількостях, необхідних для забезпечення військових підрозділів. У довоєнні роки потреби краю задовольнялися фабриками Чехії та Австрії, але після польського наступу залізничний зв'язок із ними був перерваний [22, с. 29]. Та попри труднощі, у січні 1919 р. медична служба УГА налічувала 121 лікаря, 102 фельдшери, 30 лікарень (6000 ліжок), 3 санітарних потяги. Проте для більш ніж 50 тис. армії така кількість була занадто малою, що особливо проявилось під час епідемії тифу восени 1919 р., внаслідок якої померло не менше 20 тис. стрільців та старшин [11, с. 184–185].

Усі ці негативні чинники доволі довго компенсував високий моральний дух та жертвність галицьких стрільців. Національний характер армії, глибоке розуміння стрілецтвом визвольної мети робило його дисциплінованим, морально стійким, невибагливим. Офіцери, які здебільшого були вихідцями із галицької інтелігенції, ставилися до підлеглих демократично, дбали про солдатів, ділили з ними весь тягар війни [11, с. 164].

Несприятливою була й зовнішньополітична ситуація в тогочасній Європі. Передусім, втягнута у запеклу і важку боротьбу з більшовицькою Росією, УНР не змогла реально допомогти братній республіці, бо сама опинилася у критичній ситуації. Рух за соборність українських земель був важливим чинником зміцнення державотворчих сил у боротьбі за відродження незалежної України, проти зовнішньої небезпеки. Акт Злуки УНР і ЗУНР мав важливе зовнішньополітичне і внутрішнє значення, але очікуваного мілітарного результату досягнуто не було.

Утворення і становлення Другої Речі Посполитої супроводжувалося пропольськими почуттями Антанти, (насамперед французів). Свою роль тут відіграла й численна польська діаспора, і добре налагоджене інформування світу щодо подій польсько-української війни у контексті, зручному для поляків. Для прикладу, постійно акцентувалося увагу на відсутності єврейських погромів, здійснених польською армією. Натомість наголошувалося на «злочинах» УГА [24, с. 9–20; 30, с. 4]. Що ж до ЗУНР, то Антанта дотримувалася ембарго, а без військовополонених із таборів Італії чи Франції, військово-технічної та медичної допомоги УГА не могла чинити довготривалий опір польському війську. Отже, і зовнішні чинники були більш сприятливі для Польщі.

Дуже важливим для ЗУНР була передислокація вишколеної армії Ю. Галлера. Вирішальну роль відіграла поява цих військ під час польської травневої офензиви, що призвело до часткового розгрому УГА в травні і не дало розвинути Чортківський наступ у червні 1919 р. Це військово-формування було надіслано на Схід для боротьби із більшовиками, але було направлено проти західних українців. Зрозуміло, що на вирішення долі ЗУНР вплинув страх держав Антанти перед більшовицьким наступом у Європу [11, с. 350–352].

Керівництво УГА сподівалося, що успіхи армії на полі бою відкриють дипломатичний шлях для переговорів. Мала значення не глибина наступу, а здатність війська продовжувати боротьбу. Чортківська офензива надавала ще один шанс врятувати ЗО УНР [7, с. 130]. Натомість, у Парижі вирішили по-іншому й сподівання галичан не виправдалися.

Водночас швидкий відступ українських військ навесні 1919 р. створив у поляків ілюзію перемоги у війні. Вони вважали, що української армії більше не існує, а залишилися тільки окремі дезорганізовані підрозділи [6, с. 30], тоді як УГА, долаючи усі труднощі, залишалася дисциплінованою армією. Не розраховуючи на можливий наступ УГА, польське командування відправило дві третини війська на більшовицький фронт [6, с. 31]. Таке недооцінення супротивника дало шанс НК для успішного наступу. Польські війська були розташовані на значній площі, а головні сили наступали на позиції 1-го корпусу УГА, що давало можливість успішного наступу для підрозділів 2-го корпусу [6, с. 51].

У Бучачі, що став тимчасовою столицею держави, 2 червня 1919 р. відбулася нарада, у якій взяли участь президент Української Національної Ради Є. Петрушевич, члени уряду на чолі з І. Голубовичем, генерали М. Омелянович-Павленко і О. Греков, полковник В. Курманович, отамани А. Бізанц й інші старшини УГА [16, с. 415–416].

У такій ситуації в НК існувало два основні погляди щодо можливого виходу з ситуації. Пропонувалося або у відступити за Збруч, з подальшою допомогою армії УНР, поповненням амуніції та одягу, зміцнившись, повернутися назад у Галичину (прихильниками були деякі старші чини, зокрема командувач УГА генерал М. Омелянович-Павленко та начальник штабу полковник В. Курманович). Інша точка зору – перехід у наступ на поріділі позиції противника (підтримували більшість солдатів, зокрема ідейним проводирем був отаман 7-ї бригади А. Бізанц) [6, с. 50]. Для узгодження плану подальших дій 4 червня 1919 р. скликано в Антонові збори старшин 3-ї та 7-ї бригад УГА. На них А. Бізанц намагався переконати НК у доцільності офензиви, використовуючи сприятливі умови [6, с. 51]. Він запропонував присутнім такий план: польські війська були на той час розпорочені на значній території. Основні польські сили натискають на 1-й армійський корпус, тимчасом як перед 2-м армійським корпусом стоять менші польські з'єднання. Частина польської армії зайнята окупацією Карпатського передпілля і затримана УГА на лінії Дністра, а друга частина польської армії зв'язана на сході більшовиками. Цю сприятливу обставину слід використати, щоб атакувати ворога у його найслабшому місці, тобто, на лінії Чортків-Бучач-Бережани-Львів, усіма наявними силами [12, с. 210]. У випадку успіху офензиви, польська армія зазнає неминучої катастрофи; але й у тому випадку, коли офензива вдасться лише частково, це значно послабить ворожий натиск на 1-й армійський корпус. У такий спосіб УГА матиме потрібний час для впорядкованого переходу через Збруч. Проте, на думку А. Бізанца, діяти варто відразу, доки ворог не укріпив своїх нових позицій [16, с. 415]. Таким чином, план було підтверджено і генералом М. Тарнавським [12, с. 209].

5 червня 1919 р. відбулася зустріч делегації з начальником штабу-полковником В. Курмановичем, на якій погоджено, що остаточне рішення прийме НК, яка розташовувалася тоді у містечку Товсте (нині Заліщицький район – примітка автора). В. Курманович холодно поставився до оптимізму делегатів. Однією із основних проблем було ще й те, що українські війська після довгого відступу були змучені морально і фізично, що породжувало низьку боєздатність, на що і спиралися противники наступу. Це було очевидним під час безпорадної поразки 5 червня під Джурином. Усі погоджувалися у необхідності хоча б кількаденного відпочинку для піхотних військ [6, с. 53].

Згодом відбулася подія, яка змусила його передумати – приїзд до Товстого молодого учителя, який дорогою із Тереховлі не побачив жодного польського вояка. Також він приніс польські газети які розповідали про напруженість у польсько-німецьких відносинах що підтверджувало слова української розвідки [6, с. 52]. Аналогічну інформацію надала і розвідка армії. Інформувалося, що на всіх напрямках польські підрозділи занадто нечисленні.

5 червня 1919 р. полковник В. Курманович оголосив такий наказ: «Я, полковник Курманович, як шеф Штабу Армії, даю вам – командувачам корпусів – наказ відразу з'явитись до своїх військ на фронт і сказати воякам від мене таке: «кожний вояк окремо, і всі разом, повинен дати собі ясну відповідь, чи він іще справді посідає національну й вояцьку честь, чи вояки є готові битись аж до останньої краплини крові і захищати цей останній шмат своєї Батьківщини, чи вони є рішені

розпочати новий переможний похід, щоб звільнити своїх батьків, матерів і сестер. Скажіть воякам, щоб вони – пам'ятаючи свою вояцьку присягу – відразу припинили дальший відступ, а я наказую їм бути готовими до вирішального вдару. Це є мій останній наказ, і я вимагаю, щоб він виконувався, доки хоч один український вояк є живий. Я подаюся водночас до фронту, щоб особисто повторити свій наказ» [19, с. 12]. Наступного ранку полковник В. Курманович ще й особисто повідомив командувачів корпусів про стан армії. Тим часом ворог далі наступав, не зустрічаючи на своєму шляху на будь-який опір. Польський воєнний звіт від 6 червня 1919 р. повідомляв наступне «Стику з українськими військами більше не існує; навіть далеко висунені вперед патрулі не дотикались до ворога». Впродовж 5–6 червня 1919 р. поляки осягли лінії Гусятин-Копичинці-Чортків-Ягільниця-Джурин. Нарешті головнокомандування віддало такий наказ: сконцентруватися у просторі між Чортковом та Гусятином і Серетом і живати супроти ворога дефензивно-офензивної тактики. У цей час майор А. Бізанц, перейнявши на себе відповідальність за подальший перебіг подій, дав наказ наступати [6, с. 21].

Близько 13 год. польський майор Якліч атакував Ягільницю з метою відкриття шляху на Золочів. На цьому відрізку поляки відтіснили морально виснажених українських бійців [6, с. 55]. Цього разу відступати було нікуди і в 17 год. затверджено план наступу, який включав захоплення Чорткова, випереджаючи польське підкріплення. Цей план згодом назвуть «Чортківським проломом» [6, с. 56]. Отже, 7 червня 1919 р. розпочався героїчний наступ УГА, коли 7-а бригада УГА здобула містечко Ягільницю, відомий в історії як «Чортківська офензива».

Таким чином, НК зуміла в процесі відступу зберегти боєздатність УГА, її особистий склад та керованість. Попри нестачу офіцерів, постійні проблеми у забезпеченні амуніцією та продовольством, армія виявила високий бойовий дух та готовність до наступальних дій. Керівництво УГА зуміло раціонально використати розосередженість польських військ на південному напрямку та помилкову думку поляків про те, що УГА більше не боєздатна, внаслідок чого ворог почав перекидати війська на інші напрямки. Вчасно проведені мобілізації, максимальне використання продовольчих та економічних ресурсів краю дозволило накопичити сили й зробити останню відчайдушну спробу звільнити захоплені поляками території та зберегти незалежність ЗУНР. Проте пропольська налаштованість Європи, швидкий наступ більшовиків на сході, який виключив допомогу УНР, недостатній чи, радше, відсутній військово-промисловий потенціал ЗУНР не дозволив перетворити тактичний успіх Чортківської офензиви у стратегічний. Врешті можна зачитувати Л. Макарушку: «Чортківська офензива була останньою, розпучливою спробою Галицької Армії рятувати західно-українські землі від ворожої окупації» [19, с. 49].

Список використаних джерел

1. Бізанц А. УГА: Ягольниця // «Календар Червоної калини» на 1923 рік. Львів, 1922. С. 52–59.
2. Боднарук І. Як Збруч-річку переходили... У 70-річчя Чортківської офензиви // Альманах Українського Народного Союзу. Джерзі сіті-Нью Йорк, 1989. 78 с.
3. Велигорський І. З Городенки під Нижнів // «Календар Червоної калини» на 1925 рік. Львів, 1924. С. 42–51.
4. Коляничук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. 228 с.
5. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. Нью-Йорк: Українська видавнича кооператива «Червона калина», 1974. 325 с.
6. Дедик О. Чортківська офензива. Частина І. Львів: «Астолябія», 2013. 232 с.
7. Дедик О. Чортківська офензива. Частина ІІ. Львів: «Астолябія», 2015. 192 с.
8. Думін О. Полковник Д. Вітовський в спогадах // Календар-альманах Червоної калини на 1936 р. Львів: Червона Калина, 1934. С. 13–14.
9. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919. Львів: Червона Калина, 1933. Нью-Йорк: Око, 1966. 179 с.
10. Кучерук В. Українська Галицька Армія. К.: Київська нотна фабрика, 2010. 448 с.: іл.
11. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів: Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. 488 с.
12. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К.: Укр.письменник, 1994. 413 с.
13. Паліїв Д. За генералами. Жмут спогадів // Календар Червоної Калини на 1935 р. Львів: Червона Калина, 1934. С. 40–46.
14. Паліїв Д. За генералами. Жмут спогадів // Календар Червоної Калини 1935 р. Львів: Червона Калина, 1934. С. 40–46.
15. Стецишин О. Ландскнехти Галицької армії. Львів: «Часопис», 2012. 480 с., іл.
16. Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних замаханнях (матеріяли до історії). Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. Т.1. Вінніпег, 1958. 674 с.
17. Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних замаханнях (матеріяли до історії). Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. Т.2. Вінніпег, 1960. 383 с.
18. Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних замаханнях (матеріяли до історії). Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. Т.3. Вінніпег, 1966. 232 с.
19. Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних замаханнях (матеріяли до історії). Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. Т. 4. Вінніпег, 1968. 291 с.
20. Українська Галицька Армія. Матеріяли до історії Української Галицької Армії. У 5-річчя її участі у Визвольних Змаганя. Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. Т.5. Вінніпег, 1976. 192 с.
21. Чмир М., Пінак Є., Музичук С. Галицька армія 1918–1920. Рівне: Видавець Олег Зень, 2008. 80 с.
22. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія. Львів: НТШ, 1999. 396 с.
23. Шухевич С. Спомини з Українсько-Галицької Армії (1918–1920): (У 5 ч.).

Львів: Червона Калина, 1929. Ч. 5: Від квітня 1920 до серпня 1920. 147 с. 24. Gwalty ukraińskie // Polak (Le Polonais). 1919. №2 (174). S.19-20. URL: <https://polona.pl/item/55500519/6/>. 25. Klimecki M. Czortkow 1919. Warszawa, 2000. 205 s. 26. Komunikat sztabu generalnego // Monitor Polski. 1919. № 138. S. 3. 27. Komunikat sztabu generalnego // Monitor Polski. 1919. № 133. S. 4. 28. Komunikaty wojenne polskie // Kurier Warszawski. 1919. № 154. S. 7. 29. Na frontach polskich // Polak (Le Polonais). 1919. № 173. S. 10. 30. Ukraińcy mszcza cie na bezbronných za poniesione kleski // Polak (Le Polonais). 1919. № 169. S.4. 31. Uznania Państwa Polskiego // Polak (Le Polonais). 1919. № 4(176). S. 40–42. 32. Walki na ziemiach polskich // Polak (Le Polonais). 1919. № 172. S. 1. 33. Walki na ziemiach polskich // Polak (Le Polonais). 1919. №6(178). S. 64. 34. Ukraine and Poland in Documents. 1918–1922 / Ed. By Taras Hunczak. New York-Paris-Sydney-Toronto, 1983. P. I. 264 p.

References

1. Bizants A. UHA: Yaholnytsia [UGA: Yagolnitsa]. «Kalendar Chervonoï kalyny» na 1923 rik. Lviv, 1922. S.52–59.
2. Bodnaruk I. Yak Zbruch-richku perekhodyly... U 70-richchia Chortkivskoi ofenzyvy [How Zbruch-river passed ... At the 70th anniversary of the Chortkiv's offensive]. Almanakh Ukrainskoho Narodnoho Soiuzu. Dzherzi siti – Niu York, 1989. 78 s. 3. Velyhorskyi I. Z Horodenky pid Nyzhniv [From Gorodenka to Nizhnyh]// «Kalendar Chervonoï kalyny» na 1925 rik. Lviv, 1924. S.42–51. 4. Kolianchuk O., Lytvyn M., Naumenko K. Heneralitet ukraińskyykh vyzvolnykh zmahaniy. Biohramy heneraliv ta admiraliv ukraińskyykh viiskovykh formatsii pershoï polovyny XX stolittia [Generalization of the Ukrainian liberation struggle. Biographies of generals and admirals of Ukrainian military formations of the first half of the twentieth century]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I.Krypiakevycha NAN Ukrainy, 1995. 228 s. 5. Dennyk Nachalnoi Komandy Ukrainskoi Halytskoi Armii [A day party for the Ukrainian Galician Army Elementary Team]. Niu-York: Ukrainka vydavnycha kooperatyva «Chervona kalyna», 1974. 325 s. 6. Diedyk O. Chortkivska ofenzyva [Chortkiv ophthalmic]. Chastyna I. Lviv: «Astoliabiia», 2013. 232 s. 7. Diedyk O. Chortkivska ofenzyva [Chortkiv ophthalmic]. Chastyna II. Lviv: «Astoliabiia», 2015. 192 s. 8. Dumin O. Polkovnyk D. Vitovskiy v spohadakh [Col. D. Vitovsky in memoirs]. Kalendar-almanakh Chervonoï kalyny na 1936 r. Lviv: Chervona Kalyna, 1934. S. 13–14. 9. Krezub A. Narys istorii ukraińsko-polskoi viiny 1918–1919 [An Essay on the History of the Ukrainian-Polish War of 1918-1919]. Lviv: Chervona Kalyna, 1933. Niu-York: Oko, 1966. 179 s. 10. Kucheruk V. Ukrainka Halytska Armiiia [Ukrainian Galician Army]. K.: Kyivska notna fabryka, 2010. 448 s.: il. 11. Lytvyn M. Ukrainko-polska viina 1918-1919 rr. [Ukrainian-Polish War 1918-1919]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva NANU; Instytut Tsentralno-Skhidnoi Yevropy, 1998. 488 s. 12. Nahaievskiy I. Istoriia Ukrainskoi derzhavy dvadtsiatoho stolittia [History of the Ukrainian state of the twentieth century]. K.: Ukr.pysmennyk, 1994. 413 s. 13. Paliiv D. Za heneralamy. Zhmut spohadiv [By the generals. Gemut remembers]. Kalendar Chervonoï Kalyny na 1935 r. Lviv: Chervona Kalyna, 1934. S. 40–46. 14. Paliiv D. Za heneralamy. Zhmut spohadiv [By the generals. Gemut remembers]. Kalendar Chervonoï Kalyny 1935 r. Lviv: Chervona Kalyna, 1934. S. 40–46. 15. Stetsyshyn O. Landsknekhty Halytskoi armii [Landsknehti of the Galician Army]. Lviv:» Chasopys», 2012. 480 s., il. 16. Ukrainka Halytska Armiiia. U 40-richchia yii uchasty u vyzvolnykh zamahanniakh (materiialy do istorii) [Ukrainian Galician Army. At the 40th anniversary of her participation in solving struggles (materials to history)]. Vydav khorunzhyi USS Dmytro Mykytiuk. T.1. Vinnipeh, 1958. 674 s. 17. Ukrainka Halytska Armiiia. U 40-richchia yii uchasty u vyzvolnykh zamahanniakh (materiialy do istorii) [Ukrainian Galician Army. At the 40th anniversary of her participation in solving struggles (materials to history)]. Vydav khorunzhyi USS Dmytro Mykytiuk. T.2. Vinnipeh, 1960. 383 s. 18. Ukrainka Halytska Armiiia. U 40-richchia yii uchasty u vyzvolnykh zamahanniakh (materiialy do istorii) [Ukrainian Galician Army. At the 40th anniversary of her participation in solving struggles (materials to history)]. Vydav khorunzhyi USS Dmytro Mykytiuk. T.3. Vinnipeh, 1966. 232 s. 19. Ukrainka Halytska Armiiia. U 40-richchia yii uchasty u vyzvolnykh zamahanniakh (materiialy do istorii) [Ukrainian Galician Army. At the 40th anniversary of her participation in solving struggles (materials to history)]. Vydav khorunzhyi USS Dmytro Mykytiuk. T.4. Vinnipeh, 1968. 291 s. 20. Ukrainka Halytska Armiiia. Materiialy do istorii Ukrainskoi Halytskoi Armii. U 5-richchia yii uchasty u Vyzvolnykh Zmahannia [Ukrainian Galician Army. Materials for the history of the Ukrainian Galician Army. At the 5th anniversary of her participation in the Liberation Movement]. Vydav khorunzhyi USS Dmytro Mykytiuk. T.5. Vinnipeh, 1976. 192 s. 21. Chmyr M., Pinak Ye., Muzychuk S. Halytska armiiia 1918–1920 [Galician Army 1918-1920]. Rivne: Vydavets Oleh Zen, 2008. 80 s. 22. Shankovskiy L. Ukrainka Halytska Armiiia. Voienno-istorychna studiia [Ukrainian Galician Army. Military Historical Studio]. Lviv: NTSh, 1999. 396 s. 23. Shukhevych S. Spomyny z Ukrainko-Halytskoi Armii (1918–1920) [Memorial from the Ukrainian-Galician Army (1918-1920)]: (U 5 ch.). Lviv: Chervona Kalyna, 1929. Ч. 5: Vid kvitnia 1920 do serpnia 1920. 147 s. 24. Gwalty ukraińskie. Polak (Le Polonais). 1919. №2 (174). S.19-20. URL: <https://polona.pl/item/55500519/6/>. 25. Klimecki M. Czortkow 1919. Warszawa, 2000. 205 s. 26. Komunikat sztabu generalnego. Monitor Polski. 1919. № 138. S.3. URL: <https://polona.pl/item/6930878/2/>. 27. Komunikat sztabu generalnego. Monitor Polski. 1919. №133. S.4. URL: <https://polona.pl/item/6930841/3/>. 28. Komunikaty wojenne polskie. Kurier Warszawski. 1919. № 154. S.7. URL: <https://polona.pl/item/7018071/7/>. 29. Na frontach polskich. Polak (Le Polonais). 1919. № 173. S.10. URL: <https://polona.pl/item/55500518/9/>. 30. Ukraińcy mszcza cie na bezbronných za poniesione kleski. Polak (Le Polonais). 1919. №169. S.4. URL: <https://polona.pl/item/55500514/3/>. 31. Uznania Państwa Polskiego. Polak (Le Polonais). 1919. №4 (176). S.40-42. URL: <https://polona.pl/item/55500521/3/>. 32. Walki na ziemiach polskich. Polak (Le Polonais). 1919. №172. S.1. URL: <https://polona.pl/item/55500517/0/>. 33. Walki na ziemiach polskich. Polak (Le Polonais). 1919. № 6 (178). S.64. URL: <https://polona.pl/item/55500523/3/>. 34. Ukraine and Poland in Documents. 1918–1922 / Ed. By Taras Hunczak. New York – Paris – Sydney – Toronto, 1983. P. I. 264 p.

Volodymyr Kitsak**STRATEGIC AND TACTICAL PRECONDITIONS OF
THE CHORTKOV FINAL OPERATION**

The article analyzes the socio-economic, military-strategic preconditions for the conduct of the Chortkiv offensive operation. The factors that directly influenced the development of hostilities during June–July 1919 in the Ukrainian–Polish war have been highlighted.

Key words: Ukrainian Galician Army, ZUNR, Chortkivsky offensive operation, Poland.

УДК 94(477)1922/1924

Олег Фіногенов**ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ЛІГИ НАЦІЙ:
ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА, СФЕРА ПОВНОВАЖЕНЬ, ДІЯЛЬНІСТЬ
(1922–1923 РР.)**

Проаналізовано дипломатичну діяльність Західноукраїнського товариства Ліги Націй (далі – ЗУТЛН), ініційовану емігрантським урядом Західноукраїнської Народної Республіки (далі – ЗУНР) на початку 1920-х р. Відзначено, що товариство у 1922–1924 рр. виступало на міжнародній арені захисником національно-державницьких інтересів українців Галичини, пропагувало ідею відновлення української державності після завершення Першої світової війни. Охарактеризовано ефективність роботи керівних органів ЗУТЛН, діяльність його представників у Союзі Товариств Ліги Націй (далі – СТЛН), акцентовано на співпраці з політичними партіями Західної України, які давали свіжий матеріал для нот-протестів, звернень до урядів і парламентів держав світу. Визначено причини ліквідації товариства, його вплив на розгортання суспільно-політичних процесів у Галичині.

Ключові слова: Західноукраїнське товариство Ліги Націй, Союз Товариств Ліги Націй, дипломатія, Західноукраїнська Народна Республіка, еміграційний уряд.

Після завершення польсько-української війни 1918–1919 рр. проблема української державності вирішувалася не військовими методами, а дипломатичними. Створення Ліги Націй з осередком у Женеві, робота Паризької мирної конференції давали надії українцям на обох боках Збруча на позитивне вирішення їх споконвічних прагнень. У 1920-х рр. активну роботу у цьому напрямі проводило ЗУТЛН, створене зусиллями української еміграції, передусім екзильного уряду ЗУНР. Незважаючи на несприятливу геополітичну ситуацію, товариство упродовж всієї історії свого існування домагалось від міжнародної спільноти «права націй на самовизначення», відстоювало інтереси українців Галичини.

У сучасній українській історіографії діяльність ЗУТЛН здебільшого або ж узагалі не висвітлюється, або ж подається у руслі значно ширших тематичних проблем, що актуалізує наукову розвідку. Окремі аспекти досліджуваної проблеми розглянуті в узагальнюючих роботах Л. Зашкільняка [5], О. Красівського [7], С. Макарчука [10], М. Швагуляка [18], а також спеціальних розвідках міжвоєнних (М. Лозинський та ін.) [9], радянських (Ю. Сливка [13], З. Закс [2] та ін.) та сучасних українських (І. Соляр [14], В. Федорович [15], Т. Шинкаренко [19] та ін.) вчених.

Джерельну основу статті становлять архівні матеріали, мемуарна література, статті, опубліковані у періодичній пресі.

Основна мета розвідки – у контексті геополітичних процесів початку 1920-х рр. охарактеризувати діяльність ЗУТЛН, визначити причини утворення товариства, та сферу його повноважень.

Витоки утворення ЗУТЛН слід шукати у 1920 р. – галицькі партії, які підтримували екзильний уряд ЗУНР, внесли суттєві корективи у свою діяльність після Варшавської угоди 1920 р. Передусім вони згуртувалися навколо ідеї утворення незалежної західноукраїнської держави, до складу якої мали б увійти Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина, Закарпаття. Ця ідея згодом трансформувалася у концепцію побудови Галицької Республіки, утворення якої мали гарантувати держави Антанти, і стала домінантою серед національних сил Галичини до 14 березня 1923 р. У серпні 1921 р. в органі Української націонал-трудової партії (далі – УНТП) «Український вістник» наголошено «Ключем до розв'язки української проблеми є Східна Галичина. Вона і тільки вона, вільна, незалежна, може бути організуючим центром для Великої України» [20]. Невизначений міжнародно-правовий статус Галичини державами Антанти давав козирі галицьким політичним силам, змушував їх шукати шляхи вирішення «українського питання».

Попри інкорпорацію Східної Галичини Польською державою влітку 1921 р. голова Міжнародного союзу товариств при Лізі Націй запропонував представникам української еміграції, вихідцям із Галичини, організувати ЗУТЛН, щоб у 1922 р. прийняти його у члени Союзу [6]. Завдяки клопіткій праці екзильного уряду ЗУНР 20–22 січня 1922 р. галицькими громадсько-політичними діячами, дипломатами таке товариство утворено [3].

Президентом ЗУТЛН обрано Романа Перфецького. Його найближчими соратниками стали: Ернест Брайтер, Осип Назарук, Ілля Семака, Кирило Трильовський – заступники президента; Олександр Марітчак – секретар, о. Йосафат Жан – заступник секретаря, Айтал Зітошинський – скарбник. Установчі збори ухвалили також перші політичні резолюції, що торкалися розв'язання «українського питання» і розвитку міжнародних відносин [21, арк. 7].

Характеризуючи перші резолюції ЗУТЛН необхідно відзначити, що вони адресувалися, передусім, світовій громадськості. Члени установчих зборів звертали увагу, що «головними передумовами устійнення міжнародних відносин і забезпечення всесвітнього мира є окончене і якнайскорше усуненне насильства й поневолення та всіх побудованих на них окупацій чужонаціональних територій та рівночасне безоглядне й повне зреалізованне прав націй на самовизначенне, на власну їх державність і незалежність» [3].

Додамо, що однією із причин утворення товариства став намір світової громадськості скликати у травні 1922 р. міжнародну конференцію в Генуї, що власне й активізувало діяльність політичних сил Наддніпрянщини й Галичини в еміграції. Для прикладу, 18 січня 1922 р. ініціативна група у складі О. Білинського, М. Галагана, М. Єфремова, М. Кушніра-Якименка, В. Кудровського, О. Лотоцького, М. Левитського, В. Оконор-Вілінської, П. Плевака, С. Русової, Л. Чижевського, О. Пожара звернулася до українських парламентарів (членів Українських установчих зборів, Української Центральної Ради, Трудового конгресу) із закликом скликати конгрес напередодні Генуезької конференції. У зверненні, зокрема, наголошено, що «... якраз ті, хто прийняв на себе мандат народний, мають право і обов'язок подати свій голос в таких відповідальних обставинах перед всесвітнім трибуналом. Тому вони повинні домагатись, щоби Україна була покликана на Конференцію і була визнана як суверенна і незалежна держава, висловити глибоке переконання і незломну волю свого народу, що він ніколи не зійде з шляху державної самостійности, яка відновилася у вогні революції і густо полита кров'ю народною; що він ніколи не прийме на себе тих обов'язків, які від його імені накладуть неуповноважені ним чинники, і не визнає тих рішень, які були б скеровані проти суверенної волі; що він не припинив і не припинить боротьби аж поки не досягне своєї мети і тому не може бути ладу та спокою на українській землі, як і на всьому сході Європи аж поки сам український народ не буде справжнім сувереном своєї землі через свої народоправні установи» [22, арк. 6].

У цей же період міжпартійна рада в Галичині оприлюднила заяву від 22 січня 1922 р., у якій йшлося про цілковиту довіру до уряду Є. Петрушевича, схвалювалися ініційовані ним заходи для відновлення української державності. «Д-р Євген Петрушевич і його уряд являються єдиним правним заступництвом українського населення Східної Галичини, отже величезної більшости населення нашого краю взагалі, перед державами й народами світу», – йдеться у документі [23].

Отримавши вотум довіри від українських державницьких партій у Галичині, передусім Української національної партії, ЗУТЛН задекларувала боротьбу за дотримання і розвитку засад, прийнятих основним договором Ліги Націй, які були спрямовані на формування міжнаціональних відносин, підтримку діяльності цієї інституції щодо усунення несправедливості, насильства поневолення народів та забезпечення всім народам, на основі права, самовизначення, вільного їх розвитку під «політичним і національним оглядом», піднесення культури, зміцнення взаємовідносин між націями [11, с. 59].

Оскільки Р. Перфецький виділяв два основних завдання ЗУТЛН: а) перебудувати Лігу Націй із союзу держав-переможниць Першої світової війни у союз народів на справжніх демократичних основах, до якого би мали «приступ усі як побідні так побіджені, як пануючі так і поневолені народи»; б) поставити справу Західноукраїнської Держави на «повний зріст» і довести до її здійснення, члени товариства звернулися «до уряду Президента Української Національної Ради Д-ра Євгена Петрушевича з домаганням поширити дальшу рішучу боротьбу за державну незалежність усіх західноукраїнських земель в напрямі їх з'єднання у відновленій Західно-Українській Галицько-Володимирській Державі» [8, с. 270].

Діяльність ЗУТЛН регламентував статут, підготовлений Ю. Романчуком та Р. Перфецьким [17, арк. 1]. Згідно із яким, головними передумовами стабілізації міжнародних відносин і забезпечення миру мало стати якнайшвидше усунення насильства й поневолення та «всіх побудованих на них» окупацій чужонаціональних територій і якнайшвидша реалізація прав націй на самовизначення, їх власну державність і незалежність [11, с. 58]. З цих причин, у статуті наголошено, що ЗУТЛН добиватиметься впливу на широкі кола суспільства, а також громадські організації з метою

реалізації «свободолюбних принципів та ті ідей», які лежать в основі прагнень Ліги Націй [17, арк. 1].

На думку авторів статуту, основна мета діяльності ЗУТЛН мала полягати у сприянні «викладених у Основній угоді Ліги Націй положень та їх практичному втіленню у західноукраїнських краях і... тих українських областях, які на підставі Сен-Жерменських державних угод з причини їх належності до колишньої Австро-угорської монархії вже зараз становлять особливий об'єкт міжнародного права і діють під суверенітетом країн Антанти» [17, арк. 1].

ЗУТЛН декларувала підтримку Ліги Націй у її намірах: усунути несправедливість, панування сили і безправ'я у міжнародно-правових відносинах; забезпечити всім націям відповідно до права на самовизначення народів вільний розвиток, а також з цією метою добиватися їх самостійності і, за можливості, широкої незалежності; перетворити Лігу Націй у майбутньому на таку світову організацію, яка на підставі міжнародного права об'єднає всі нації світу і зробить Лігу Націй справжнім верховним арбітражним судом для вирішення всіх міжнародних правових претензій [17, арк. 1].

Члени ЗУТЛН зобов'язувалися: проводити широку пропаганду в пресі й громадських колах ідеї утворення самостійної та нейтральної Галицької республіки; утворювати об'єднані спілки, союзи та інші об'єднання, засновувати власні філії; проводити анкетні опити, збори Товариства і народні збори; відправляти меморандуми та інші відповідні звернення депутацій та делегацій Товариства до Міжнародної Унії товариств Ліги Націй та самої Ліги Націй, а також до державних установ і парламентів всіх держав світу; співпрацювати з іншими подібними товариствами; сприяти гуманітарним організаціям і закладам у країні та за кордоном [17, арк. 2].

Згодом побачив світ «Комунікат» від 28 січня 1922 р., який присвячувався, здебільшого, програмним положенням товариства. У документі відзначено, що до керівництва товариства увійшли не тільки українці, але й «поляки й жиди, що стоять на становищі державної незалежності західно-українських земель». Водночас було «застережено ще дальші місця для інших національних меншостей і членів українських партій, які ще не заступлені в товаристві» [11, с. 59]. Таким чином, лідери ЗУТЛН намагалися продемонструвати своє бажання до міжнаціонального діалогу.

Організаційна структура товариства вибудовувалася навколо трьох керівних органів – Генеральних зборів, Головного комітету та президента товариства. До компетенції щорічних Генеральних зборів належали: визначення кількості членів Головного комітету; обрання президії товариства і Головного комітету (президента, трьох віце-президентів, генерального секретаря, другого секретаря товариства, членів Головного комітету і їх представників), а також контрольної комісії; призначення почесних членів та почесного президента, а також виключення членів із товариства; визначення основ діяльності товариства; прийняття рішення щодо зміни статуту, про вступ товариства до будь-яких інших товариств і об'єднань з аналогічною організацією, а також прийняття рішень про розпуск товариства; прийняття рішення у всіх інших справах, які поставлені на порядок денний чи Головним комітетом, чи чвертю наявних членів товариства під час зборів [17, арк. 5].

Генеральні збори ЗУТЛН повинні були б скликатися щонайменше один раз на рік у грудні місяці – щорічні збори, у той час як надзвичайні Генеральні збори скликалися в міру необхідності. На вимогу однієї п'ятої частини усіх членів, Головний комітет мав упродовж двох тижнів скликати надзвичайні Генеральні збори. Якщо цей термін завершувався безрезультатно – ініціатори відповідно до статуту мали право самостійно скликати такі збори [17, арк. 5]. Участь у Генеральних зборах мали право брати дійсні члени та почесний президент, наділені правом голосу.

Для чинності рішення Генеральних зборів необхідно було, щоб належним чином проходило скликання Генеральних зборів шляхом опублікування у пресі або повідомлення через рекомендовані листи за чотирнадцять днів до цього, а участь у зборах узяла щонайменше одна третина дійсних членів. За відсутності приписаного кворуму на підставі рішення президента, Генеральні збори могли відбутися упродовж наступних 10 (десяти) днів у визначений календарний день із збереженням встановленого порядку денного. Рішення таких зборів були чинні без огляду на кількість присутніх [17, арк. 7].

«Органом зовнішнього представництва» ЗУТЛН став Головний комітет (президент, заступники, генеральний секретар). Його члени повинні були б збиратися щонайменше один раз на три місяці і був уповноважений в рамках виконання своєї діяльності вибирати делегатів та представників, створювати національні секції та краєві секції, культурні й господарські відділи, а також комітети, підкомітети та інші підлеглі їй органи. Головний комітет визначав з кола членів товариства, делегованих до міжнародної спілки Ліги Націй, а також у комісію спілки об'єднаної Ліги Націй на українських землях, якщо така корпорація буде заснована [17, арк. 7].

«Зовнішню репрезентацію» ЗУТЛН здійснювала також президія. Її члени також визначали порядок денний засідань Головного комітету і скликали їх «шляхом порозуміння» при встановленні порядку денного. Кожен член комітету був уповноважений не пізніше як за два дні до засідання вносити свої пропозиції через секретаря товариства до порядку денного засідання комітету [17, арк. 6].

Статут товариства передбачав утворення філій, які «вступали в свої права» після їх офіційного прийняття Головним комітетом. Вони мали право діяти спільно у досягненні мети товариства за допомогою своїх органів відповідно до статуту, його платформи, а також рішень Головного комітету. До сфери діяльності філій належали такі питання, які не передбачені Генеральними зборами товариства, Головного комітету та їх органів. «Установчий документ ЗУТЛН мав інституціональну будову – штаб-квартиру, відповідну організаційну структуру, постійні та допоміжні органи. Це – свідчення того, що екзильний уряд Є. Петрушевича прагнув надати ЗУТЛН статус постійної міжнародної організації, створеної для врегулювання усіх питань, пов'язаних із захистом національних інтересів галицьких українців, – слушно відзначав А. Мельник. – Завдяки зусиллям ЗУТЛН «східногалицьке питання» неодноразово дискутувалося на засіданнях Великої ради і Політичного комітету Генеральної Асамблеї Ліги Націй» [11, с. 61].

Отримавши від уряду ЗУНР широкі повноваження, ЗУТЛН навесні 1922 р. актуалізувало питання про статус Східної Галичини під час роботи Генуезької конференції (на жаль, питання не обговорювалося через блокування представниками Франції та Польщі). Однак, у червні 1922 р. у Празі ЗУТЛН прийнято до Союзу товариств Ліги Націй (далі – СТЛН), а Східна Галичина визнана як окремий суб'єкт міжнародного права [14, с. 194–201].

Після рішення Ради послів держав Антанти від 14 березня 1923 р. про передачу території Східної Галичини Польщі, діяльність ЗУТЛН наштовхнулася на правові перешкоди (мотивом утворення окремого ЗУТЛН став пункт статуту СТЛН, згідно із яким, членом міжнародної організації міг бути «заступлений кожний край (pays) в розумінню державно-правної одиниці. Східна Галичина на основі 91 статті Сен-Жерменського договору в 1919–1923 роках становила окремий предмет міжнародного права, знаходиться під суверенністю держав Антанти») [16, арк. 24].

Р.Перфецький звернувся до Є. Петрушевича, Ю. Романчука, філії ЗУТЛН у Празі із проханням розглянути декілька варіантів подальшої долі товариства: «1) виступлення з Унії з відповідним протестом; 2) вступлення до Придніпряньського Товариства Ліги Націй, в федеративну з ним зв'язь; 3) утворення з польським товариством Ліги Націй спільної польської репрезентації в Унії» [16, арк. 24].

У листі до президії ЗУТЛН від 14 червня 1923 р. народний комітет УНТП вважав необхідним залишитися самостійною репрезентацією в СТЛН. Водночас В. Охримович зазначав «Одначе ми замало знаємо справи і відносини тої Унії, щоби зайняти становище на випадок коли би унія остаточно відмовила нам сего права, і тому трудно нам рішитися, котра з трьох поставлених Вами евентуальностей були би для нашої національної справи найкорисніша. Здається нам, що в тій справі були би для нас найбільше вказаним пійти за прикладом чеських німців, однак не стоїмо при сім рішучо, бо як сказано, замало орієнтуємося в цій справі і тому полишаємо щодо цього світлій президії вільну руку поступити по своїй совісті» [16, арк. 18].

На самостійності товариства наполягав також Є. Петрушевич, який у листі від 7 червня 1923 р. відкинув варіант об'єднання із польським Товариством Ліги Націй: «Не вільно лучитися з польською Лігою, бо така злука не лише що мусіла бути би понята як признане нашою Лігою польської державности, но відбирала їй і всю можливість на будуче підносити голос в обороні нашої незалежності». Президент УНРади пропонував «приступити до Придніпряньської Ліги як окрема секція, застерігаючи собі автономію та відповідне заступництво в управі і на загальних зборах Унії» [16, арк. 24].

Свої міркування від імені празької філії ЗУТЛН висловив також М. Лозинський, який вважав за необхідне говорити про дві альтернативи «1) або виступити з унії, коли Вас не захотять признавати представництвом окремого краю, заложивши очевидно відповідний протест; 2) або зорганізувати українське товариство в Польщі на основах аналогічних до німецького товариства в Чехії» [24].

На VII конференції СТЛН (Відень, червень 1923 р.) лідери ЗУТЛН спробували апелювати до статуту СТЛН, у якому про право членства в Союзі для країв («раут» – «край» французькою мовою, а не «l'etat» – «держав») і наполягали на тому, що: Східна Галичина саме є країною – краєм; у рішенні Ради послів держав Антанти вказувалося на необхідності надання автономії Східній Галичині. Проте аргументація українських представників не задовольнила раду СТЛН, яка призупинила представницькі права ЗУТЛН. Після відповідного протесту, делегація залишила віденську конференцію [24].

Згодом, заручившись підтримкою державницьких партій Галичини, ЗУТЛН спробувало перенести осередок товариства до Львова. Однак польська поліція розігнала установчі збори 11 жовтня 1923 р., назвавши їх «державною зрадою проти Польської республіки». Після безрезультатних спроб відновлення своїх прав (ноти протесту від 26 вересня 1923 р., 10 березня 1924 р. та ін.) 1 липня 1924 р. ЗУТЛН вийшло із СТЛН [16, арк. 25].

Таким чином, Ліонська конференція СТЛН (1924 р.) остаточно припинила членство ЗУТЛН у цій міжнародній організації, незважаючи на активність української делегації у складі Р. Перфецького, А. Петрушевича і О. Марітчача. Упродовж 1924–1928 рр. націонал-демократи здійснювали безуспішні спроби, з одного боку, відновити діяльність товариства у СТЛН, з іншого – заснувати товариство у Львові. Численні протести, звернення на адресу Ради Ліги Націй, президії УТЛН, підтримувані Українською парламентською репрезентацією, Українським національно-демократичним об'єднанням, загалом, мали лише пропагандистський ефект, повідомляючи вкотре міжнародну громадськість про невизнання приналежності Західної України до Польщі.

Список використаних джерел

1. Sprawy Polskie na konferencje pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały. T.II. Warszawa, 1967. S. 346–352.
2. Zaks Z. Sprawa Galicji Wschodniej w Lidze Narodow (1920–1922) // Najnowsze dzieje Polski. 1914–1939. 1967. T. 12. S. 127–153.
3. Діло. 28 січня 1922.
4. Доценко О. Літопис української революції // Матеріали й документи до історії Української революції. 1917–1923. Київ-Львів, 1924. Т. 2. Кн. 5. 215 с.
5. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки у ХХ ст.: традиції та сучасність // Проблеми слов'янознавства. Міжвідомчий науковий збірник. Львів: Львівський державний університет, Інститут славістики, 1996. Вип. 49. С. 71–76.
6. Зовнішньополітична діяльність українських урядів у еміграції. URL: <http://library.if.ua/book/10/1039.html>. (дата звернення: 01.09.2018).
7. Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ: ППіЕНД, 2008. 544 с.
8. Литвин М. Віденський період уряду ЗУНР // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2009. Вип. 19. С. 268–272.
9. Лозинський М. Галичина в рр. 1919–1920. Нью-Йорк, 1970. 27 с.
10. Макаруч С. Українсько-польські етнополітичні взаємини на західноукраїнських землях в першій третині ХХ ст. // Збірник праць і матеріалів на пошану Л.І. Крушельницької. Львів: НАН України; ЛНБ ім. В. Стефаника, 1998. С. 132–144.
11. Мельник А. Статут «Західноукраїнського товариства Ліги Націй» Ю. Романчука, Р. Перфецького як відображення дипломатичної активності емігрантського уряду ЗУНР щодо захисту права українців Галичини на вільне національно-державне самовизначення // Часопис Київського університету права. 2014. Вип. 1. С. 57–62.
12. Панейко В. Зєдинені держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі й Росії. Відень, 1922. 82 с.
13. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1919–1939). Київ, 1985. 257 с.
14. Соляр І. Відносини краю та закордонного уряду ЗУНР (грудень 1922 – березень 1923 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. 2000. Вип. 6. С. 194–201.
15. Федорович В. Україна і Ліга Народів // Вісті Комбатанта. 1988. Вип. 5–6. С. 19–29.
16. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 355. Оп. 1. Спр. 50.
17. ЦДІАЛ України. Ф. 382. Оп. 1. Спр. 9.
18. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) // Сучасність. 1994. Вип. 2. С. 77–82.
19. Шинкаренко Т. Українське питання в Лізі Націй // Вісник Київського університету міжнародних відносин. 1997. Вип. 7. (Ч. 2.). С. 27–31.
20. Східна Галичина в Європейській політиці // Український вістник. 5 серпня 1921.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3877. Оп. 1. Спр. 19.
22. ЦДАВО України. Ф. 311. Оп. 11. Спр. 13.
23. Свобода. 22 березня 1922.
24. Діло. 30 червня 1923.

References

1. Sprawy Polskie na konferencje pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały. T.II. Warszawa, 1967. S. 346–352.
2. Zaks Z. Sprawa Galicji Wschodniej w Lidze Narodow (1920–1922) // Najnowsze dzieje Polski. 1914–1939. 1967. T. 12. S. 127–153.
3. Dilo. 28 sichnia 1922.
4. Dotsenko O. Litopys ukrainskoi revoliutsii // Materialy u dokumenty do istorii Ukrainskoi revoliutsii. 1917–1923. Kyiv-Lviv, 1924. T. 2. Kn. 5. 215 s.
5. Zashkilniak L. Ukrainsko-polski stosunki u XX st.: tradytsii ta suchasnist // Problemy slovianoznavstva. Mizhvidomchyi naukovyi zbirnyk. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet, Instytut slavistyky, 1996. Vyp. 49. S. 71–76.
6. Zovnishnopolitychna diialnist ukrainskykh uriadiv u emihratsii. URL: <http://library.if.ua/book/10/1039.html>.
7. Krasivskiy O. Ukrainsko-polski vzaiemyny v 1917–1923 rr. Kyiv: IPiEND, 2008. 544 s.
8. Lytvyn M. Videnskyi period uriadu ZUNR // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. 2009. Vyp. 19. S. 268–272.
9. Lozynskiy M. Halychyna v rr. 1919–1920. Niu-York, 1970. 27 s.
10. Makarchuk S. Ukrainsko-polski etnopolitychni vzaiemyny na zakhidnoukrainskykh zemliakh v pershii tretyni XX st. // Zbirnyk prats i materialiv na poshanu L.I. Krushelnytskoi. Lviv: NAN Ukrainy; LNB im. V. Stefanyka, 1998. S. 132–144.
11. Melnyk A. Statut «Zakhidnoukrainskoho tovarystva Lihy Natsii» Yu. Romanchuka, R. Perfetskoho yak vidobrazhennia dyplomatychnoi aktyvnosti emihrantskoho uriadu ZUNR shchodo zakhystu prava ukraintiv Halychyny na vilne natsionalno-derzhavne samovyznachennia // Chasopys Kyivskoho universytetu prava. 2014. Vyp. 1. S. 57–62.
12. Paneiko V. Ziedyneni derzhavy Skhidnoi Yevropy. Halychyna y Ukraina suprotly Polshchi y Rosii. Viden, 1922. 82 s.
13. Slyvka Yu. Zakhidna Ukraina v reaktsiinii politytsi polskoi ta ukrainskoi burzhuzii (1919–1939). Kyiv, 1985. 257 s.
14. Soliar I.

Vidnosyny kraiu ta zakordonnoho uriadu ZUNR (hruden 1922 – berezen 1923 rr.) // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist / HAH Ukrainy; Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha. 2000. Vyp. 6. S. 194–201. 15. Fedorovych V. Ukraina i Liha Narodiv // Visti Kombatanta. 1988. Vyp. 5–6. S. 19–29. 16. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi (dali – TsDIAL Ukrainy). F. 355. Op. 1. Spr. 50. 17. TsDIAL Ukrainy. F. 382. Op. 1. Spr. 9. 18. Shvahuliak M. Partiini podily i zahalnonatsionalni interesy. Problema politychnoi konsolidatsii ukrainskoho natsionalnoho rukhu Halychyny (1919 – 1939) // Suchasnist. 1994. Vyp. 2. S. 77–82. 19. Shynkarenko T. Ukrainske pytannia v Lizi Natsii // Visnyk Kyivskoho universytetu mizhnarodnykh vidnosyn. 1997. Vyp. 7. (Ch. 2.). S. 27–31. 20. Skhidna Halychyna v Yevropeiskii politytsi // Ukrainskyi vistnyk. 5 serpnia 1921. 21. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVOU). F. 3877. Op. 1. Spr. 19. 22. TsDAVOU. F. 311. Op.11. Spr.13. 23. Svoboda. 22 bereznia1922. 24. Dilo. 30 chervnia 1923.

Oleh Finohenov

WESTERN UKRAINIAN LEAGUE OF NATIONS:

ORGANIZATIONAL STRUCTURE, SPHERE OF AUTHORITIES, ACTIVITY (1922–1923)

The diplomatic activities of the Western Ukrainian Society of the League of Nations (ZUTLN), initiated by the emigrant government of the Western Ukrainian People's Republic (ZUNR) in the early 1920s were analyzed. It was noted that the society in the 1922-1924ss acted in the international arena as a defender of the national-state interests of Galician Ukrainians and promoted the idea of restoring Ukrainian statehood after the end of the First World War. The effectiveness of the work of the governing bodies of ZUTLN, as well as the activities of its representatives in the Union of the League of Nations Societies (STLN) were characterized, with a particular focus on cooperation with political parties of Western Ukraine, which provided new material for the notes of protest, appeals to the governments and parliaments of the nations of the world. The causes for liquidation of the society were determined, as well as its influence on the deployment of socio-political processes in Galicia.

Key words: West Ukrainian Society of the League of Nations, League of Nations Society, diplomacy, West Ukrainian People's Republic, emigration government.

УДК 94(477) «1920/1939»

Віра Мельник, Роман Мельник, Ярослав Лісейко

ВИСВІТЛЕННЯ ФОРМ ТА МЕТОДІВ ПІДГОТОВКИ СТАРШИНСЬКОГО СКЛАДУ АРМІЇ У ТЕОРЕТИЧНІЙ ДУМЦІ 20–30 РР. ХХ СТ.

У статті розглянуто теоретичні проблеми, пов'язані із майбутнім збройним конфліктом та участі в ньому українського народу в науково-теоретичних і мемуарно-аналітичних працях військових дослідників міжвоєнної доби. Показано основні концептуальні підходи військових теоретиків щодо форм та методів підготовки офіцерських кадрів з урахуванням характеру майбутньої війни.

Ключові слова: військово-теоретична думка, військова доктрина, військова еміграція, УНР.

Тисячолітні історії держав свідчать про те, що їх існування залежало від наявності боєздатних збройних сил. Тому армія традиційно і цілком закономірно завжди займала найвищі становища і престиж серед державних інститутів. Водночас, історія війн вчить, що жодна армія, незалежно від рівня озброєння і вишколу, не може перемагати без досвідчених воєначальників і полководців. Її лице завжди визначають генералітет і офіцерський корпус. Минулі війни ХХ ст. ще раз довели: перемога або поразка визначаються не лише співвідношенням сил і реальністю планів, але й особою, котра очолювала війська.

Процес розбудови та реформування Збройних Сил України (далі – ЗСУ) на сучасному її розвитку закономірно викликає інтерес до вивчення вітчизняного історичного досвіду, пошуку нових аналогій, які можна було використати при вирішенні сучасних актуальних завдань, особового вишколу та виховання армійського особового складу. Безпосереднє відношення до з'ясування цього питання має період визвольних змагань 1917–1920 рр., в ході яких відродження національних Збройних Сил стало одним вирішальних чинників боротьби за відновлення державності України.

Глибоке та всебічне вивчення проблеми підготовки командного складу армії Української Народної Республіки (далі – УНР) у теоретичних розробках військової еміграції міжвоєнного періоду, нині має важливе наукове і суспільно-політичне значення бо сприяє об'єктивному висвітленню періоду формування ЗСУ, пов'язаного із відродженням національної військової традиції та українського військового будівництва, його місця та ролі у боротьбі українців за незалежність, дає можливість з'ясувати місце армії у системі багатопартійного суспільства, методи

та засоби, за допомогою яких можна виховувати ЗСУ в дусі відданості державі, забезпечувати високий фаховий рівень їх підготовки.

Дослідження підготовки офіцерських кадрів у військово-теоретичних поглядах еміграції 20–30 рр. ХХ ст. – до теперішнього часу не було об'єктом наукових розробок вітчизняних істориків. Певною мірою розглядаючи проблеми національного військового будівництва, збройної боротьби за незалежність України, дослідники змушені були тільки побічно торкатися цього питання.

Особлива увага приділялася вихованню переконливої, але свідомої дисципліни українського вояка. Власне у 20–30 рр. ХХ ст. з'явилося чимало праць, які явною мірою показували організацію вишколу в українських військах. Найбільшої уваги цій проблемі приділено у працях вищих офіцерів української армії, які обіймали чільні командні посади і були причетні до розробки системи вишколу та основ національно-патріотичної роботи у війську, що відображають еволюцію поглядів на цю проблему висококваліфікованих командирів і начальників військових формувань молодшої української армії, цивільних фахівців і їх прагнення використовуючи набутий попередній досвід, закласти підвалини національної частини підготовки військових кадрів.

Важливі аспекти бойової підготовки військ, їх національно-патріотичного виховання розглядаються у працях Л. Дещинського, В. Голубка, Я. Тинченка, М. Литвина, К. Науменка О. Колянчука [1–5]. Вони, видали окремі дослідження, присвячені збройній боротьбі українського народу періоду визвольних змагань, але при цьому оминали проблему формування військової доктрини, складовою частиною якої було підготовка кваліфікованих військових кадрів, необхідних для тодішнього війська. Оскільки ця проблема у вітчизняній історіографії вивчена недостатньо, то її дослідження є актуальним і потребує ґрунтовного аналізу.

Проблема підготовки офіцерських кадрів гостро постала ще в період національно-визвольних змагань, коли новоутворена армія після тотальної українізації війська, розпочала свій поступ. З утворенням перших українських військових загонів і розпочався тривалий процес розвитку військової системи підготовки кваліфікованих національно свідомих старшин.

Офіцерський корпус, як окремий соціальний прошарок, завжди був стрижнем будь-якої армії. Це була група професіоналів військової справи. Українські офіцери періоду українських національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., зазвичай, не мали спеціальної військової освіти і підготовки. Професіоналами вони стали під час збройної боротьби за незалежність своєї держави. Це Симон Петлюра – журналіст, Євген Коновалець, Роман Дашкевич – правники, Григорій Коссак – учитель, Юрій Тютюнник – агроном та ін. [6, с. 88].

Як зазначав професор Варшавського університету і директор Українського наукового інституту у Варшаві О. Лотоцький у доповіді «Державницький світогляд Симона Петлюри» стосовно головного отамана «Не був він військовим по фаху не студіював він по школах воєнної штуки. ... але він був єдиним поміж наших діячів, хто з самого початку російської революції зрозумів значення і потребу збройної сили для України в нових умовах її історичного життя» [7].

Незважаючи на це, національне виховання українського вояцтва у цей час мало надзвичайно важливе значення, тому що в його складі, особливо серед булавного старшинства, була значна кількість військовиків колишньої царської армії. Серед них були й такі, які погано володіли українською мовою, не мали стійких самостійницьких переконань, а то взагалі байдуже ставилися до розбудови Української армії. З. Стефанів відзначав, що «... старшин приймали тільки з передвоєнними кваліфікаціями. Через те до армії ввійшли старшини, хоч і фахово освідченні, але з національного огляду буржуї. Прийнято дуже багато старшин москалів, що взагалі вороже ставились до українства» [8, с. 226]. Розв'язати цю проблему можна було тільки наполегливою і продуманою виховною працею над прищепленням їм національно-державницьких переконань та відповідальності перед армією УНР після її інтернування [9]. Як вважають учасники національно-визвольної боротьби, система підготовки командного складу вимагала доопрацювання.

У еміграції розпочато розробку теоретичної концепції Української держави з поєднанням у ній національного і військового аспектів. Цим власне і займалися військовики, котрі в період свого інтернування, розпочали розробляти теоретичні плани і можливі шляхи впровадження їх у підготовку військових.

Значної уваги вимагала фахова освіта старшинського корпусу військ УНР, у зв'язку із тим, що зберігаючи у таборах штаби та управління, армія мала стати підґрунтям для майбутнього боротьби за незалежну Україну. Тому наявність у лавах Української армії значної кількості добре освіченого та національно свідомого старшинства мало першорядне значення [9]. Одночасно з цим значну увагу відводилося фаховій перепідготовці офіцерських кадрів. Проведена перевірка у таборах виявила, що значний відсоток старшин, командирів сотень, куренів, полків і бригад, які повністю виправдали себе на фронті, не мали належної як загальної, так і військової теоретичної підготовки. Армія і уряд УНР своє перебування в Польщі вважали тимчасовим і нетривалим. Готуючись до повернення в Україну та розгортання військових частин і з'єднань треба було мати в

розпорядженні значну кількість старшин усіх родів військ, а особливо штабних офіцерів. Їхніми зусиллями мала творитися нова армія.

Важливі кроки в цьому напрямку зроблено Головним отаманом військ УНР С. Петлюрою, який вважав що домінантною діяльністю усіх виховних вишкільних структур мала стати українська військова доктрина «... виховання армії, нашої в душі нашої державної концепції розрахованої на мирний час» пропонував згуртувати досвідчених військовиків, науковців і письменників, розпочати налагодження видання «військово-наукової і військово-популярної літератури ... для належного виховання нашого козацького а особливо підстаршинського складу». Головний отаман вважав, що ідеал національного будівництва повинен полягати в тому, «щоб дати пересічному військовому (як старшині, так і грамотному козакові) все те, за допомогою чого він міг би задовольнити жагу воєнного знання, що потрібна йому для опанування мистецтва бути вояком – бійцем» [10, с.139]. Для того потрібно було дбати про розвиток національної військової науки, зокрема підготовку військової літератури. На думку С. Петлюри, військово-історичні праці мали прищеплювати особовому складу армії УНР «любов до батьківщини, повагу до військової честі, почуття патріотизму національної поваги і відданості, та національно – державної дисципліни» [11, с. 513].

Український офіцер, на думку С. Петлюри, щоб стати професіоналом, зобов'язаний постійно стежити за новітніми надбаннями світової науки зокрема військової літератури. Як одне із найважливіших завдань української військової літератури, у тому числі й емігрантських істориків і дослідників Української революції, С. Петлюра визначав «питання вироблення військових чеснот у народі от як мужність, хоробрість завзяття, витривалість, почуття національної честі і самопожертви». У 1920 р. з метою підготовки офіцерів Генерального штабу; у зв'язку відсутності умов для їх навчання у вищих військових закладах України, він видає наказ про відкриття прискорених курсів вишколу офіцерів Генерального штабу для оперативної роботи, а також про відрядження за кордон найздібніших офіцерів: «Для академічного вишколу треба вибрати певну кількість старшин і послати їх за кордон до військової академії. Послати необхідно до одної держави, в якій академічна військова справа поставлена на найкращий ступінь, для того щоб виробити в армії одноцілість поглядів, так мовити і пересадити школу з даної держави на український ґрунт» [12, с. 3].

С. Петлюра найавторитетнішим закладом вважав академії генеральних штабів Франції, Польщі та Румунії, тобто, держав, військова доктрина і структура збройних сил яких найбільше відповідала військовій доктрині УНР [10, с. 139]. Особливі вимоги ставилися до тих військових які мали б скеровуватися на навчання. «Ці особи мають мати закінчений повний курс військової школи, мусять бути всебічно бездоганними, здібними до систематичної праці. Їх необхідно зобов'язати підпискою певних умов: як от відслужити певний термін обов'язкової служби за роки навчання, ... обробити і перекласти на українську мову ті матеріали які будуть викладатися в академіях. Усякий поділ цієї надзвичайно важливої праці з часом дасть потрібне число підручників для живання їх у військових школах, на старшинських курсах» [12, с. 3].

Генерали О. Удовиченко, В. Петрів та підполковник В. Прохода підсумовуючи перше зіткнення Центральної Ради із більшовицькою Росією та проаналізувавши причини поразки оборони Києва, дійшли такого висновку, що «... бракувало не стільки збройної сили, скільки найголовнішого так важливого для збройної боротьби – керування» [13, с. 43]. Такої ж думки дотримувався полковник Є. Коновалець і водночас зазначав, що однією із причин поразки визвольних змагань 1917–1920 рр. була відсутність вишколених старшин, а особливо командирів і старшин генеральної булави.

В. Петрів на цю проблему мав власний погляд, він вважав що із військовою справою мав бути ознайомлений кожен свідомий громадянин своєї держави, для того, щоб у разі потреби стати до зброї, «... піти в реєстрову старшину чи під старшину повинні: а) мати всі громадянські права, чи то середню освіту; б) бути приписаним до якоїсь паланки; в) пройти козачий скорочений вишкіл у частинах козачих чи гритьби (дрібні війська в державних центрах та на кордоні, які існують лише під час війни) відповідно до роду зброї; г) закінчити фахову старшинську чи підстаршинську школу» [14, с.112]

Поряд з цим генерал В. Петрів, котрий давно плекав ідею створення української військової академії, вважав, що на даний час найкраще буде здійснювати підготовку військових кадрів на спеціальних факультетах при університетах, що усуспільнювало б військові знання. Він зазначав, що «... першою вимогою для вишкіла демократичної старшини є його усуспільнення: не мусить бути окремих кадетських корпусів, а середню освіту майбутній старшина мусить побирати в загальній єдиній школі, а спеціальні військові знання в фаховому факультеті університету, в якому загальноосвітні науки всім викладатимуть професори університету, а спеціальні професори військового факультету» [15, с. 58]. Курс навчання мав становити шість місяців, за цей час слухачам надавалися мінімальні теоретичні та практичні знання, необхідні штабним старшинам. В. Петрів визнавав, що «для тих велетенських завдань. Які будуть у штабі, що відбудовуватимуть

армію великої незалежної України, таких знань замало, і ми знову примушені закликати чужих фахівців, вартість яких вже нам відома по досвіду нашої боротьби» [16, с. 4] Ось чому він, коли вже навіть і не був начальником Генерального штабу УНР, ставив питання про необхідність «... підготувати більше ґрунтовно майбутніх старшин Українського Генштабу, вможлививши їм закінчення вищих військових шкіл за кордоном» [16, с.4].

Для повноцінного функціонування згаданих курсів необхідно було мати відповідні програми з історії військового мистецтва, які теоретик особисто готував, перебуваючи на чужині. Користуючись з інертності багатьох фахівців, які перебували у таборах інтернованих, В. Петрів почав «читати на штабових курсах лекції аж по трьох галузях знань, а саме: військовій адміністрації (будова і комплектування армії, проходження в ній служби, підготовка старшинського та підстаршинського складу, закони, які нормують життя армії, взаємовідношення козаків і старшин, взаємини армії і населення), історію військової штуки, де все це можливо підтвердити прикладами і наслідками тих чи інших помилок і забобонів під час боїв і тактику техніки...» [16, с. 5].

Значний практичний досвід військовика та глибокі знання давали можливість В. Петріву розпочати підготовку широкомасштабної праці із теорії оборони нації. У тезах майбутніх викладів він накреслив основні аспекти, на які мав звертати увагу кожен військовик, котрий цікавиться історією своєї державності. Так, у розробленій програмі військової історії України до лекцій для слухачів Українського інституту громадознавства у Празі, В. Петрів пояснював значення курсу для студентів високого педагогічного інституту так: «а) Історія кожного народу є в великій частині історія його збройних змагань. б) Справжні та модерні армії є озброєний нарід. в) Лише той нарід може перенести завойовничі інстинкти сусідів, який буде мати армію, пересякнуту почуттям національної гідності, спорідненості з головною масою населення та розуміння свого національного обов'язку. г) Армія такого типу не може бути вихована в казармах, а лише в народних школах. д) Щоби виховати таку армію, учительство мусить добре знати військову старовину свого народу та його військову традицію, яка у кожного народу є відрубна і майнування якої від чужинців є шкідливою» [17, с. 17].

Проти відкриття військових курсів при університетах, категорично виступав підполковник В. Євтимович, аргументуючи це тим, що така система призведе до мілітаризації інтелігенції а це в свою чергу, «... автоматично воєнні знання давало елементам анархічним, проти державницьким, і тільки збільшувало їхню деструктивну силу» [18, с. 24]. У своїй статті «Про вищу військову освіту» , підполковник стверджував, що простіше, доцільніше, економніше в часі і матеріальних засобах, а головне безпечніше, буде виховувати для армії висококваліфікованих фахівців у спеціальних вищих школах військових, до яких вступатимуть «... люде з покликанням й після належного добору по конкурсу найкращих – вступлять люде, виховані в дусі військовості, призначені до праці у війську та в умовах військового життя» [18, с. 24].

Для здобуття і закріплення державності необхідно треба мати збройну силу, відповідно підготовлені кадри: підстаршин, молодих старшин, старшин генеральної булави. Це кадри, необхідні для створення бойової армії, свідомої визначеного завдання, покладеного на неї українською нацією [19, с. 8].

М. Омелянович-Павленко, перебуваючи в еміграції у Бельгії, пропонував однодумцям, котрі перебували на чужині, розробити систему підготовки для старшинського вишколу поточного навчання, який міг би стати першим кроком до створення Української центральної школи військової освіти, до складу якої увійшли б «... наші військові фахівці які перебрали на себе навчання поодиноких галузей військової науки» . На його думку лише: «...через правильне військове вишколення можуть бути створені кадри майбутньої боєздатної української армії готової на героїчні чини» [20, с. 4].

Значної уваги при творенні системи підготовки офіцерських кадрів М. Омелянович-Павленко відводив військовим статутам – «... статут внутрішній дисциплінарний залоговий та проходження служби, будуть основним предметом» . Окрім цих основних і обов'язкових форм викладу повинно було встановлюватися і такі як: «... індивідуальне озброєння, теренознавство, елементарний муштровий вишкіл, фізична культура, загальні науки для поширення кругозору, основи військової педагогіки, військова історія» [20, с. 4–5]. При тому, він визначав певні рівні підготовки, які мали пройти військовослужбовці, вивчаючи курси вишколу старшини. Поділивши весь курс на три етапи, так звані «кляси» , М. Омелянович-Павленко визначав що потрібно вивчати в тому чи іншому «клясі» . Так, на першому етапі вишколу основна увага зверталася на «програму першої кляси, а в другій на вишкіл підстаршин спеціаліста першого роду зброї» . Весь вишкіл, за словами теоретика, має проходити під знаком: «... вироблення з учня вояка типу начальника. Який не боявся би ставити в масштабі ближнього бою та бойової служби і проводити прийняте рішення в життя на власну відповідальність» [20, с. 4–5].

Генерал наголошував на тому, що, навчаючи старшину, потрібно його виховувати, дисциплінувати, розвивати вольові інстинкти, розум, здібності. При вишколі, він зазначав, потрібно використовувати сильніших і здібніших, потрібно осмислювати кожен рух у свідомості учнів. У цілому вишкіл має прагнути до двох етапів: «...перший – опанування зброєю та всіма технічними приладами, а потім рішуче у своїх ділянках вишколу (і теоретично і практично) – рішення завдань» [21, с.19].

М. Омелянович-Павленко усвідомлював те, що підготовку за браком часу потрібно проводити у пришвидшених темпах, тому пропонував прискіпливо ставитись до підбору слухачів вишколу «Шлях до успіху за браком часу треба покладати в доброму підборі шукачів вишколу та в особливо уважному підборі командного складу вишкোলів» [20, с. 5]. Цілком зрозуміло, що ця система вишколу була лише основою у системі підготовки, але вона показувала можливий порядок і принцип творення закладі військової освіти. Генерал наголошував на тому, що цей вишкіл є лише основою, що підстаршина остаточно сформується лише упродовж служби та проходження повторних додаткових курсів.

Не менш важливими є твердження Є. Коновалеця, який значну увагу приділяв фаховому вишколу старшин генеральної булави, на котрих покладалася відповідальність і надія перед українським народом. Перебуваючи в еміграції, він намагався розробити чіткий план системи підготовки старшин армії УНР. На його думку, найкращим вирішенням проблеми, буде здійснювати підготовку старшин вищого командування за кордоном, на «американській засаді позашкільної освіти» [22, с. 261]. Ефективність такої самоосвіти він визначав тим, що при такій системі не потрібно збирати усіх фахових учителів військової справи на одній місцевості, оскільки вони зможуть працювати на місці свого перебування, але при цьому Є. Коновалець наголошував на тому, що в одній із держав, де проводиться підготовка, має бути створений адміністративний апарат. Така підготовка могла проводитися шляхом вишкільних гуртків, «... влучний підбір членів є основою організації та першою запорукою успішної праці» [23, с. 5].

Поділяючи думку Є. Коновальця, сотник А. Фовицький у статті «До питання військового вишколу», опублікованій у журналі «Розбудова нації» у 1928 р. доповнював, що на даний час найкраще здійснювати підготовку генштабовців шляхом «... поступлення до чужих армій» [24, с. 436]

Поряд із теоретичними розробками вироблення єдиної системи військової освіти у міжвоєнний період, інтернованими військовиками, були здійснені вдалі спроби впровадження їх вжиття [9]. Зокрема, у Каліші відбувся перевишкіл старшин на чотиримісячних загальновійськових курсах, які у 1921 р. закінчили 385 старшин, підстаршин та військових урядовців [9]. Одночасно значна увага відводилася фаховій перепідготовці офіцерських кадрів. У лютому 1921 р. в Тарнові Вища Військова Рада під керівництвом генерал-полковника М. Юнаківа запропонувала вести одночасно зі старшинськими школами у Каліші вищі військові курси для майбутніх слухачів Української Військової Академії. Керувати роботою курсів доручено одному із досвідчених військових фахівців генерал-поручникові С. Дядюші. Ухвалено на потреби курсів використовувати частину вишкільної бази освітніх установ у Каліші. Незалежно від того, що слухачі курсів не мали підручників і змушені були працювати у складних умовах табірної життя, випускні іспити в травні 1922 р. показали високий рівень знань усіх тридцяти п'яти перших випускників, а п'ятнадцяти із них комісія запропонувала подальше навчання у вищій военній школі у Варшаві [9]. У цих умовах командування армії УНР вирішило продовжувати навчальний процес штабних офіцерів, надавши їм вищий ранг. У другій половині 1922 р. курси перейменовано на академічні курси при Генеральному штабі армії УНР, фактично перетворено їх на перший ступінь Української Воєнної Академії [9].

Окрім того, проведено докорінні зміни у рівнях та методах навчання та підборі нових викладацьких кадрів. Між іншим, до програми введено інженерну справу, організацію технічних військ, історію воєнного мистецтва, воєнну історію, тактику різних родів військ, дві іноземні мови, значення розвідки і контррозвідки, історію визвольної боротьби українського народу. Одночасно до складу викладацьких кадрів введено низку генералів: М. Юнакова, М. Омелянович-Павленка, М. Капустянського, М. Безручка, В. Змієнка, С. Кульжинського, О. Пороховщиків, В. Петріва, Г. Янушевського, М. Янчевського, В. Ольшевського, О. Козьму, П. Шандрука та освітніх діячів В. Прокоповича, В. Біднова, І. Огієнка, І. Зубенка [9].

Отже, досвід національно військового будівництва 1917–1920 рр з усією очевидністю підтвердив те, що ключовим чинником, який забезпечував повноцінне функціонування національних Збройних сил, є ставлення до фахової підготовки офіцерських кадрів і водночас виховання їх в дусі патріотизму та відданості державницькій ідеї. Військово-теоретичні розробки української еміграції міжвоєнного періоду поєднувалися із державницькими концепціями будівництва незалежної України. Розуміючи те, що здобуття самостійності держави на той час,

можливе лише збройним шляхом, інтерновані арміїці розпочали клопітку і водночас дуже важливу роботу з теоретичної розробки системи підготовки старшинського складу. В цілому в міжвоєнний період розроблено низку теоретичних шляхів формування єдиної системи військової освіти, яка в майбутньому буде врахована при творенні ЗСУ.

Список використаних джерел

1. Дециньський Л. С. З історії створення Збройних сил Української Народної Республіки (березень 1917 – березень 1918) // Держава та армія. 1998. № 344. С. 3–13.
2. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. 288 с.
3. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Наукове видання. Київ: Темпора, 2007. 536 с.
4. Литвин М. Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. генерали і адмірالی. Львів: Сага, 2007. 239 с.
5. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1930. Львів, 2000. 274 с.
6. Шашкевич Л. Формування Українських військових шкіл в період національної революції в Україні // Вісник держава та армія. Львів 2009 С.88.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 580. Оп. 1. Спр. 196.
8. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХст.) / під ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, З. Стефаніва. Львів 1936. С.226–229
9. Колянчук О. Симон Петлюра і українсько-польські відносини – армія УНР у польських таборах (1920–1924 pp.). URL: https://www.national.org.ua/library/armija_unr.html (дата звернення: 01.09.2018).
10. Голубко В. Питання військової доктрини УНР у практичній діяльності та теоретичній спадщині С.Петлюри // Ефективність державного управління. Львів 2002. Вип. 1–2. С. 139.
11. Петлюра С. Статті, листи, документи. Т. III. К., 1999. С. 513.
12. Гошківський Я. Чи не пора. Варшава 1920. С. 3.
13. Прохода В. Вождь та військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри. Прага 1930. С. 43.
14. Петрів В. Можливий впоряд українського війська // Всеволод Петрів. Військово-історичні праці. Спомини. Упорядник В. Сергійчук. Київ, 2002 С. 112.
15. Старшинський склад української демократичної армії / Всеволод Петрів. Військово-історичні праці. Листи / Упорядник В. Сергійчук. Київ, 2004. С. 627.
16. Сергійчук В. Багнетом і пером у боротьбі за українську державу / Всеволод Петрів. Військово-історичні праці. Листи. Київ, 2004. С. 627.
17. Програма вступної лекції по військовій історії України / Всеволод Петрів Військово-історичні праці. Листи. Упорядник В. Сергійчук. Київ, 2004. С. 627.
18. Евтимович В. Про вищу військову освіту // Запорожець. Париж. 1938.
19. Цапко І. Військовий вишкіл // Вояк. 1935. С. 8.
20. Омелянович-Павленко М. Демократизація Военної науки, як вислід технічних удосконалень масових армій // Вояк. 1935. С.4–5.
21. Ген. М. Омелянович-Павленко. Нотатки в справі під старшинського питання // Запорожець. Париж. 1938. С.19.
22. Коновалець С. Військовий вишкіл // Розбудова нації. Липень-серпень. Прага. 1928. Ч. 7–8. С. 261–265.
23. Б. Л. Організація та праця гуртків військового спрямування // Військовий вісник. Ч. 2. гр. 1927. С.5–7
24. Фовицький А. До питання військового вишколу // Розбудова нації. 1928. С. 436–437.

References

1. Deshchynskiy L.Ie. Z istorii stvorennia Zbroinykh syl Ukrainskoi Narodnoi Respubliki (berezen 1917- berezen 1918) [From the history of the creation of the Armed Forces of the Ukrainian People's Republic (March 1917 - March 1918)]. Visnyk Derzhavnoho universytetu «Lvivska politehnika». Derzhava ta armiia. 1998. № 344. S.3–13.
2. Holubko V. Armiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliki 1917–1918. Utvorennia ta borotba za derzhavu [Army of the Ukrainian People's Republic 1917-1918. Formation and struggle for the state]. Lviv: Kalvariia, 1997. 288 s.
3. Tynchenko Ya. Ofiterskyi korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921). Naukove vydannia [Officers Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917-1921). Scientific publication]. Kyiv: Tempora, 2007. 536 s.
4. Lytvyn M. Naumenko K. Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny XX st. heneraly i admiraly [Armed Forces of Ukraine in the first half of the twentieth century. generals and admirals]. Lviv: Saha, 2007. 239 s.
5. Kolianchuk O. Ukrainska viiskova emihratsiia u Polshchi 1920–1930 [Ukrainian military emigration in Poland 1920–1930]. Lviv, 2000. 274 s.
6. Shashkevych L. Formuvannia Ukrainykykh viiskovykh shkil v period natsionalnoi revoliutsii v Ukraini [Formation of Ukrainian Military Schools during the National Revolution in Ukraine]. Visnyk derzhava ta armiia. Lviv 2009 S.88.
7. TsDIAL Ukrainy. F. 580. Op. 1. Spr. 196.
8. Istoriiia ukrainskoho viiska (vid kniazhykh chasiv do 20-kh rokiv XX st.) [History of the Ukrainian army (from the princely times to the 20-ies of the XX centuries)] / pid red. I.Krypiakevycha, B.Hnatevycha, Z.Stefaniva. Lviv 1936. S.226–229
9. Kolianchuk O. Symon Petliura i ukrainsko-polski vidnosyny – armiia UNR u polskykh taborakh (1920–1924 pp.) [Simon Petliura and Ukrainian-Polish relations - UNR army in Polish camps (1920–1924)]. URL: https://www.national.org.ua/library/armija_unr.html
10. Holubko V. Pytannia viiskovoi doktryny UNR u praktychnii diialnosti ta teoretychnii spadshchyni S.Petliury [Questions of the military doctrine of the UNR in the practical activity and the theoretical heritage of S. Petliura]. Efektyvnist derzhavnoho upravlinnia. Lviv 2002. Vyp. 1–2. S.139.
11. Petliura S. Statti, lysty, dokumenty [Articles, letters, documents]. T.III. K., 1999. S.513.
12. Hoshkivskiy Ya. Chy ne pora [It's not time]. Varshava, 1920. S.3.
13. Prokhoda V. Vozhd ta viisko [Leader and army]. Zbirnyk pamiaty Symona Petliury. Praha 1930. S.43.
14. Petriv V. Mozhlyvyi vporiad ukrainskoho viiska [Possible in the order of the Ukrainian army]. Petriv Vsevolod Viiskovo-istorychni pratsi. Spomyny. Uporiadnyk V. Serhiichuk. Kyiv, 2002 S.112.
15. Starshynskiy sklad ukrainskoi demokratychnoi armii [Petty officer composition of the Ukrainian Democratic Army]. Vsevolod Petriv Viiskovo-istorychni pratsi. Lysty. Uporiadnyk V.Serhiichuk. Kyiv, 2004. S. 627.
16. Serhiichuk V. Bahnetom i perom u borotbi za ukrainsku derzhavu [Bagnet and pen in the struggle for the Ukrainian state]. Vsevolod Petriv Viiskovo-istorychni pratsi. Lysty. Kyiv, 2004. S.627.
17. Prohrama vstupnoi leksii po viiskovii istorii Ukrainy [Program of the introductory lecture on military

history of Ukraine]. Vsevolod Petriv Viiskovo-istorychni pratsi. Lysty. Uporiadnyk V.Serhiichuk. Kyiv, 2004. S.627. 18. Evtymovych V. Pro vyshchu viiskovu osvitu [About Higher Military Education]. Zaporozhets. Paryzh. 1938. 19. Tsapko I. Viiskovy vyshkil [Military training]. Voiak. 1935. S. 8. 20. Omelianovych-Pavlenko M. Demokratyzatsiia Voiennoi nauky, yak vyslid tekhnichnykh udoskonalen masovykh armii [Democratization of Military Science, as the result of technical improvements in mass armies]. Voiak. 1935. S.4–5. 21. Hen. M. Omelianovych-Pavlenko. Notatky v spravi pid starshynskoho pytannia [Notes on the case under the Issuer's question]. Zaporozhets. Paryzh. 1938. S.19. 22. Konovalets Ye. Viiskovy vyshkil [Military training]. Rozbudova natsii. Lypen-serpen. Praha. 1928. Ch. 7–8. s.261–265. 23. B.L. Orhanizatsiia ta pratsia hurtkiv viiskovoho spriamuvannia [Organization and work of military circles]. Viiskovy visnyk. Ch. 2. hr. 1927. S.5–7 24. Fovytskyi A. Do pytannia viiskovoho vyshkolu [On the issue of military training]. Rozbudova natsii. 1928. S. 436–437.

Roman Melnyk, Vira Melnyk, Yaroslav Lyseyko

LAYING OF FORMS AND METHODS OF PREPARATION OF THE FORTUNE AGE OF THE ARMY IN THEORETICAL OPINION 20–30 PP. XX CENTURY

The article deals with theoretical problems connected with the future armed conflict and the participation of Ukrainian people in the scientific-theoretical and memoir-analytical works of military researchers of the interwar period. The basic conceptual approaches of military theoreticians concerning forms and methods of officer training, taking into account the nature of the future war, are shown.

Key words: military theoretical thought, military doctrine, military emigration, UNR.

УДК 94(477)

Леонід Кравчук

«НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ» ПРОМИСЛОВОСТІ ТА ПРИВАТНОГО СЕКТОРУ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ У ВЕРЕСНІ 1939–1941 РР.

У статті розкрито природу комуністичної ідеології, яка виражалася у запровадженні радянського способу життя шляхом радянізації на тимчасово окупованих територіях Західної України упродовж вересня 1939 – червня 1941 рр., тобто, напередодні німецько-радянського зіткнення. Так, трансформаційні процеси нової радянської влади проходили під тильним контролем і керівництвом партійних функціонерів на території Тернопільської області, мета яких була спрямована на включення території області у єдиний господарський комплекс УРСР у складі СРСР. Населення області позбавлялося приватної власності, права вільного вибору господарської діяльності, участі у політичних партіях та громадських організаціях, національно-культурного і духовного самовизначення. Такі дії радянської влади на окупованих територіях населення зустріло насторожено, а з часом почало чинити опір. Будучи готовим завчасно до спровокованого розвитку подій на території області, радянська влада запроваджує репресії проти корінного населення, грубо порушуючи демократичні права і свободи людини.

Ключові слова: Тернопільщина, комуністична ідеологія, промисловість, приватний сектор,

Першим кроком революційно-демократичних перетворень у промисловості було встановлення робітничого контролю над виробництвом з боку спеціально створених робітничих комітетів. Використовуючи високу суспільно-політичну та трудову активність робітників, зазначається у радянських дослідженнях, і спираючись на тимчасові органи народної влади, робітничі комітети організували збереження майна підприємств, встановлювали 8-годинний робочий день, забезпечували нормальну роботу трудових колективів, здійснювали контроль за виробництвом і рівнем заробітної плати, повертали на робочі місця робітників, звільнених раніше за політичну неблагонадійність. Власник і адміністрація підприємства не могли вирішувати жодного питання без участі представників робітничого комітету.

У ході експропріації промислових підприємств комітети розробляли порядок і пропозиції щодо конфіскації й націоналізації виробничих об'єктів, здійснювали облік і контроль над усім експропрійованим майном. Вони відіграли важливу роль у знешкодженні актів саботажу, диверсій та інших ворожих дій, які намагалися чинити колишні приватні власники та їх агентура. Для вирішення різноманітних, в тому числі соціально-побутових питань, при робітничих комітетах створювалися робітничі комісії. Згідно із Декларацією Народних Зборів Західної України, до весни 1940 р. тимчасові управління, а потім і місцеві ради експропріювали й націоналізували понад 2200 великих і середніх промислових об'єктів, 414 банків, 1500 дрібних кредитних установ [1, с. 310].

Заходи, що нібито здійснювалися з участю представників трудящих, були задумані, оформлені та спрямовувалися партійно-державним центром і мали за мету підпорядкувати

населення країни й окремих її регіонів партійному й державному контролю із застосуванням економічних засобів примусу у формі націоналізації. 3 грудня 1939 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про націоналізацію промислових підприємств і установ на території Західної України й Західної Білорусії». Шляхом скликання зборів робітників, що робилося під контролем відповідних партійних організацій і структур, у власників відібрали понад 2,5 тис. промислових підприємств. Новими керівниками цих господарських об'єктів призначали робітників. Класовий підхід при підборі керівних кадрів призвів до того, що більшість націоналізованих підприємств із рентабельних перетворилися на дотаційні. Для промислової галузі Західної України завжди гострою була проблема безробіття. Щоб її вирішити, радянська влада розгорнула широку агітаційну кампанію щодо переїзду місцевих робітників у східні регіони УРСР і СРСР, зокрема на Донбас. Однак добровольців виявилось небагато – і робітників на схід почали вивозити примусово, особливо це стосувалося робітників-поляків. До середини червня 1941 р. із західних областей УРСР тільки на Донбас вивезено 20 тис. робітників [2, с. 42].

В усіх західних областях націоналізовані підприємства включалися до структури союзної і республіканської промисловості: великі заводи й фабрики передавались у підпорядкування відповідних наркоматів, а дрібні – промисловій кооперації.

Контроль за процесом націоналізації здійснювали партійні комітети, які намагалися вживати превентивних заходів з метою уникнення конфліктів на підприємствах. Так, у Тернополі обласна партійно-державна влада, націоналізувала підприємства місцевої промисловості, завчасно на 12 із них призначила керівників із місцевих працівників. Після завершення націоналізації наприкінці 1940 р. державний сектор в економіці західних областей УРСР складав 62 %. У приєднаних областях націоналізовано понад 2,5 тис. підприємств різних галузей. У 1940–1941 рр. проведено кооперування дрібної промисловості через організацію промислових артілей, що розпочалося ще в листопаді 1939 р. Лише за січень 1940 р. на Тернопільщині створено 28 артілей. На березень цього року в західних областях діяли 475 артілей з кількістю працюючих 19,7 тис. осіб, а на жовтень такі показники подвоїлися. Разом із націоналізацією в економіку регіону прийшли радянські методи господарювання, однією із характерних рис якого було розростання адміністративного апарату: на 4–5 працюючих припадав один управлінець, що призводило до подорожчання продукції через зростання її собівартості. Зазнала реформи банківська система: 414 націоналізованих банків і 1500 кредитних установ об'єднано у 6 обласних контор і 50 районних відділень Держбанку СРСР. Керівництво фінансовими потоками здійснювалося лише із Москви [3, с. 107–108].

Політика націоналізації проходила з численними порушеннями законів радянської системи, демонструючи некомпетентність її виконавців і нагадувала скоріше грабунок чужого майна. Переконаливо про це свідчить аналіз партійних документів, у яких йдеться про хід націоналізації промислових підприємств та житлових будинків у м. Тернополі, у яких чітко прослідковується тенденція до того, що інвентаризація та прийом націоналізованих промислових підприємств проходить незадовільно. Ряд комітетів КП(б)У та повітових виконавчих комітетів, зокрема Тернопільський міськком КП(б)У та міськрада постанову Ради Народних Комісарів (далі – РНК) УРСР від 9/ХП-1939 р. не виконали. Так, у м. Тернополі із 60 підприємств місцевої харчової промисловості, що підлягали націоналізації – націоналізовано лише 38 [4, арк. 6].

З наступних рядків довідуємося про численні порушення, допущені в процесі націоналізації дрібних будинків, що є недопустимим, оскільки націоналізації підлягали лише великі будинки. Так, Тернопільською міськрадою вчинено наступні дії, що полягали в описі майна фахівців, які працювали у радянських установах, а в ряді випадків при націоналізації великих будинків, опис майна і передача його в держфонд не проводився вчасно, чим було надано можливість великим купцям та підприємцям продовжувати користуватися майном.

У ряді націоналізованих будинків були відсутні коменданти будинків, а також не вівся облік їх мешканців [4, арк. 6]. Безумовно, що такий стан речей викликав стурбованість у партійних та владних структурах, які негайно реагували на це грудневою постановою бюро обкому КП(б)У 1939 р., у якій наголошувалося на необхідності: вказати голові Тернопільської міськради тов. Віннику та секретарю міського комітету КП(б)У тов. Пчелінцеву на їх безвідповідальне відношення до виконання постанови РНК УРСР від 9/ХП-1939 р. та на не допущенні помилок при проведенні націоналізації, зобов'язуючи їх негайно виправити ситуацію. Подальший текст постанови свідчить про те, що звернути увагу зам. пред. облвиконкому тов. Орапа і зав. облкомунгоспом тов. Тарнавського на відсутність з їх боку належного керівництва ходом націоналізації в області [4, арк. 6], роз'яснити секретарям повітових комітетів та міськкомів КП(б)У повітових виконавчих комітетів та міськрад, що націоналізації підлягають лише великі будинки та зобов'язати їх в подальшому запитувати обком КП(б)У та облвиконком дозволу на націоналізацію кожного будинку зокрема; зобов'язати повітові комітети КП(б)У організувати перевірку стану організації роботи націоналізованих підприємств, надавши допомогу в забезпеченні справжньої організації праці та

забезпечити відповідними кадрами [4, арк. 6]; доручити голові Тернопільської міськради тов. Виннику організувати інститут керівництва будинками та провести з ними нараду з питань завдань і обов'язків керуючого будинку; заслухати на черговому засіданні обкому КП(б)У доповідь облвиконкому та обласного комунального господарства про підсумки націоналізації підприємств області; доручити облвиконкому розглянути питання про свавільні дії начальника обласного відділу зв'язку тов. Холоденко в незаконному переведенні націоналізації приміщень для потреб працівників апарату облвідділу [4, арк. 6].

Ось такими примітивними методами насаджувалася сталінським режимом основна складова ленінського плану соціалістичного будівництва на Тернопільщині, враховуючи те, що в міста спрямовувалися, якщо можна так сказати «кращі» кадри. Досліджуючи наступні архівні матеріали, з'ясовуємо, що в інших містах і селах становище було ще складнішим і викликало природне обурення, а подекуди і супротив у місцевого населення. Так, у доповідній записці обласного прокурора секретарю Тернопільського обкому партії сказано наступне, що за останній час за сигналами, отриманими із місць, вивчено роботу фінансових органів Борщівського і Вишневецького районів. Ревізіями у вказаних районах виявлено низку зловживань, скерованих на розкрадання соціалістичного майна. Про більш вражаючі факти, які свідчать про розкрадання державних цінностей прокурором повідомлено наступне, зокрема, у Вишневецькому районі в період націоналізації утворено комісію із вилучення майна осадників, яка практично не займалася своєю роботою. В результаті чого у Вишневецькому районі не було належного обліку, як націоналізованої власності, так і власності, вилученої в осадників. Тексту записки прокурора свідчить про те, що націоналізовані речі, предмети вилучалися на власний розсуд радянськими активістами із розумінням того, що їм за це жодного покарання не буде. Прокурорською ревізією встановлено факти, що до вказаного часу не вилучено усе майно, взяте раніше особами і організаціями. Є цілий ряд фактів, коли таке майно, як коні, брички, сани, упряжки, веломашини і т.д. до цього часу не поставлені на облік, не оцінені, а організаціям, які це майно отримали, не пред'явлені рахунки для оплати їх вартості [5, арк. 105].

Встановлено значну кількість фактів, коли майно, конфісковане відповідальними посадовими особами, не обліковано, не оцінено і не пред'явлено рахунків до оплати. Така власність була у квартирах громадян Верховського, Альогіна, Гавріка, Дудченко, Фудим, Сколяра та ін. Виявлено, що в семи сільрадах майно осадників не взяте на облік, не оцінене і практично розкрадається різними особами [5, арк. 105]. Встановлено, що один із відповідальних працівників МТС, т. Гребенюк особисто пошкодив печатку на приміщенні, у якому зберігалося майно і самочинно забрав більше двох десятків різних предметів [5, арк. 105].

Аналогічні їй дозволяли собі й інші чиновники району. Ревізією встановлено, що комісія, проводячи оцінку майна, значно занижила ціни на нього. У результаті чого цінне майно розібрано майже безкоштовно, чим нанесено збиток, як державному, так і обласному бюджету. У тексті документу зустрічаємо наступні факти, коли ручний годинник оцінювали у 30 карбованців (далі – крб.), нове ватне покривало – у 30 крб., радіоприймач «Електрик» – 150 крб., байкові покривала – по 10 крб., килими – по 50 крб., піаніно – по 400 крб., дзеркало-трюмо – 15 крб. [5, арк. 105].

Земля поміщиків була націоналізована і вилучена, а голова ж Микулинського облвиконкому дав розпорядження, щоб поміщиків наділяли землею. Неординарним було рішення голови Сасковецької сільради Буданівського району 22 березня 1940 р. ним видано документ «... гр-ну Ельнеру Н. К. дозволяється ходити хатами селян і жити в них по одній добі – по черзі в кожного» [5, арк. 105]. Вражає своїм цинізмом наступна постанова сільської ради. Так, 9 червня 1940 р. президія Зарудецької сільської ради Глубочанського району виписала таку постанову «Заборонити молоді села гуляти по вулицях села після 11 год і співати пісні [5, арк. 61]. Такі рішення швидше нагадували комендантську годину, ніж турботу про населення та його кращу частину – молодь.

Безконтрольно і самоуправно проходила радянська націоналізація і на Кременеччині. Зокрема постановою Кременецької міськради винесено питання про націоналізацію будинку Яриса, який належав до категорії купців [6, арк. 8]. Перевіркою, яку проведено Кременецьким міським комунальним господарством за пропозицією прокуратури, встановлено, що дерев'яний будинок, який належав Ярису є невеликим будинком і вимагав капітального ремонту і як, не маючи жодної цінності, він не міг бути використаним міським комунальним господарством як житловий фонд. Націоналізацію цього будинку проведено механічно, без урахування його цінності для використання житловим фондом міськради. Така націоналізація непридатного майна лише дискредитувала органи місцевої влади [6, арк. 8].

Націоналізований будинок, як засвідчує комісія, через зношеність відремонтованим бути не міг, а це безумовно призводило до його зруйнування, у той час, як господар будинку, як зацікавлена особа, міг його відремонтувати та привести у належний стан і тим самим зберегти цей будинок у використанні його для житлового фонду. Крім констатації протиправних дій, жоден із

чиновників не притягувався до відповідальності. Вражають масштаби і продуктивність роботи радянських новостворених органів місцевої влади.

На черговому засіданні Тернопільська міська рада ухвалила поданий список будинків, які підлягали націоналізації у кількості 119 окремих будинків, прийняти до відома і одночасно доручила тов. Тарановському та Матвієнку представити на чергову президію міськради їх характеристику будинків та власників [7, арк. 145]. У зв'язку з тим, що до міської ради надходило багато заяв про невірну проведену націоналізацію будинків, постановою її президії від 17 травня 1940 р. утворено комісію, яку перевірити вказані факти і доповісти на засіданні президії міської ради [7, арк. 48]. Власне, утворені комісії вчасно звітували на засіданнях президій про виконання поставлених завдань, однак їх висновки відповідали режимові і спрямовувалися проти життєвих потреб населення області.

Список використаних джерел

1. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / За заг. ред. Сливки Ю. Ю. К.: Наукова думка, 1989. 482 с.
2. Друга світова війна в історичній пам'яті України. За матеріалами Українського інституту національної пам'яті / Відп. ред. Ігор Юхновський. Київ-Ніжин: Видав. ПП Лисенко Н.М., 2010. 247 с.
3. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-ті – 50-ті роки XX століття (історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстир'я, 1995. 175 с.
4. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6.
5. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 426.
6. Там само. Спр. 535.
7. Там само. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105.

References

1. Vozziednannia zakhidnoukrainskykh zemel z Radianskoiu Ukrainoiu [Reunification of Western Ukrainian lands with the Soviet Ukraine] / Za zah. red. Slyvky Yu.Iu. K.: Naukova dumka, 1989. 482 s.
2. Druha svitova viina v istorychnii pam'iaty Ukrainy. Za materialamy Ukrainskoho instytutu natsionalnoi pam'iaty [World War II in the historical memory of Ukraine. According to materials of the Ukrainian Institute of National Memory] / Vidp. red. Ihor Yukhnovskiy. Kyiv-Nizhyn: Vydav. PP Lysenko N.M., 2010. 247 s.
3. Yarosh B.O. Totalitarnyi rezhym na zakhidnoukrainskykh zemliakh. 30-ti – 50-ti roky XX stolittia (istoryko-politohichnyi aspekt) [Totalitarian regime in the West Ukrainian lands. 30's - 50's of the twentieth century (historical and political aspect)]. Lutsk: Nadstyria, 1995. 175 s.
4. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. P-1. Op. 1. Spr. 6.
5. Tam samo. F. R-8. Op. 1. Spr.426.
6. Tam samo. Spr. 535.
7. Tam samo. F. R-9. Op. 1. Spr. 105.

Leonid Kravchuk

«NATIONALIZATION» OF INDUSTRY AND PRIVATE SECTOR OF TERNOPIL REGION IN SEPTEMBER 1939–1940

The article reveals the nature of the communist ideology that was expressed in the introduction of the Soviet way of life by means of Sovietization in the temporarily occupied territories of Western Ukraine during the period of September 1939 – June 1941, that is, on the eve of the German-Soviet collision. Thus, the transformational processes of the new Soviet government were under the strict control and direction of the party functionaries on the territory of the Ternopil Region, whose purpose was to include the territory of the region in the unified national economic complex of the USSR within the USSR. The population of the region was deprived of private property, the right to free choice of state activity, participation in political parties and public organizations, national-cultural and spiritual self-determination.

Such actions by the Soviet authorities in the occupied territories the population met with caution, and eventually began to resist. Being prepared in advance of the provoked developments in the region, the Soviet authorities are introducing repression against the indigenous population, grossly violating democratic rights and human freedoms.

Key words: Ternopil region, communist ideology, industry, private sector.

УДК 94 (477) «1941/1944»

Михайло Куницький

ПОДАТКИ ТА ПОДАТКОВІ ПЛАТЕЖІ НА ТЕРЕНАХ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ (1941–1944 РР.)

Використавши широке коло архівних документів та проаналізувавши спеціальну історичну літературу, автор публікації з'ясовує види податків та податкових платежів, які накладалися на місцеве населення та виробничі структури у Райхскомісаріаті «Україна» (далі – РКУ). Реконструкція видів податків та податкових платежів дозволила більш детально з'ясувати мету та завдання окупаційної політики, яка проводилася окупаційною адміністрацією РКУ щодо місцевого українського суспільства.

Автор публікації встановлює, що німецькою окупаційною адміністрацією РКУ розроблено систему податків та податкових платежів, до якої входили: оборотний податок з продажу товарів; оборотний податок від нетоварних операцій; податок із прибутків підприємств, кооперативних підприємств, колгоспів та населення; поземельний податок; промисловий податок; прибутковий податок із заробітної плати; внесок на соціальне страхування; податок на нерухоме майно; податок із власників коней, великої рогатої худоби, човнів, автомобілів та велосипедів, собак та кішок; податок на спадщину та подароване майно; подушний податок («податок із громадян»).

Ключові слова: податки, податкові платежі, збори, нормативно-правові акти, окупаційна адміністрація, окупаційна політика, податкові платежі, фінансові відділи, місцеві органи влади, управи, місцеве населення, Райхскомісаріат «Україна», гебітскомісаріат.

У роки гітлерівської окупації України місцеве населення було піддане нещадному економічному тиску, кінцевою метою якого стало не лише відповідне знесення місцевого соціуму, а й підготовка завойованого територіального масиву до перетворення на «життєвий простір» для «арійської» раси.

Проблема податкової політики, яка проводилася окупаційною адміністрацією РКУ в історичній науці вивчена лише частково. У комплексному та системному вимірах вона так і не знайшла свого відображення у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Відомі лише окремі публікації О. Перехреста [1], Н. Глушенка [2], О. Гончаренка [3–4], В. Орлика та Л. Маренець [5], О. Потильчака [6–10], які мають інший центральний предмет дослідження, а тому ця проблема в них практично не вирішується.

Усі види податків, які передбачалося збирати із суб'єктів оподаткування, вже в перші дні окупації були чітко розмежовані між німецькими та місцевими органами влади. Податки, більші за розмірами та обсягами, зазвичай, надходили на рахунки німецьких установ РКУ, а от місцеві податки та збори мали лише покривати адміністративно-господарські витрати управлінських структур місцевого рівня, фінансування роботи підпорядкованих їм установ та організацій. Тому, на користь органів місцевого управління надходили порівняно незначні обсяги податкових платежів.

Виключно німецькими нормативно-правовими актами врегульовувалися кількість, види, розміри та порядок стягнення податкових платежів. Водночас, розпорядження військових властей, яким і довелося першим зустрітися із проблемою організації збору податків, віддавалися досить загальні вказівки щодо використання попереднього, ще радянського законодавства. Керівники військових комендатур, пропонували у разі виникнення будь-яких непорозумінь із цього приводу, звертатися безпосередньо до них [11, арк. 1–5].

Першим нормативним актом, який врегульовував порядок сплати податків, визначав їх види та розміри, було: тимчасове розпорядження райхскомісара від 21 жовтня 1941 р. «Про побирання податків і інших грошових данин на території Райхскомісара для України». Цим розпорядженням вводилися наступні платежі: оборотний податок з продажу товарів, оборотний податок від нетоварних операцій, податок із прибутків підприємств, кооперативних підприємств, колгоспів та населення. Було також запроваджено збір на «підтримку народного здоров'я» та проведення гігієнічних заходів [12, арк. 21–23].

Розпорядженням райхскомісара від 21 березня 1942 р. вводився одноразовий податок на потреби розвитку сільських громад. Цей податок сплачували мешканці сіл, за винятком робітників радгоспів та членів їх сімей, осіб, які не досягли 16 річного віку, непрацездатних та осіб і членів їх сімей, які мали прибутки, які підлягали стягненням за прибутковим податком. Не підлягали оподаткуванню і сезонні робітники, які працювали в сільському господарстві.

Розмір цього податку становив 100 карбованців (далі – крб.) із особи та у повному обсязі направлявся на банківські рахунки гебітскомісаріатів [13, арк. 72].

Генеральні комісари, використовуючи нормативну базу центрального апарату РКУ також видавали відповідні розпорядження. Для прикладу скористаємося інструктивними документами генерального комісаріату «Житомир» від 1 липня 1943 р., надрукованими у спеціальному випуску видання під назвою «Вісник Генералкомісара Житомир» № 5. Цим розпорядженням встановлювався перелік податків і зборів, які передбачалося зібрати із місцевого населення, підприємств та організацій, а також порядок, механізми і засоби їх стягнення.

Одним із основних, цим розпорядженням визначався оборотний податок із продажу товарів. Предметом стягнення визначався товар, проданий виробником споживачу або заготівельній організації. Ставки цього податку, незважаючи на майже два роки окупації, визначалися за радянськими стандартами. При цьому, їх конкретні розміри у розпорядженні не називалися. Генеральний комісар обіцяв прийняти їх пізніше, вказавши, що нові тарифні ставки будуть спрощені у залежності від ступенів та розрядів предмета оподаткування.

У розпорядженні визнавалося, що торгівельні підприємства «часто не надають відомостей про розміри здійсненого обороту». Тому, їх зобов'язали подавати відповідні відомості до районного фінансового відділу не пізніше 10 числа наступного місяця, а також одночасно із цим сплатити податок.

Особливий порядок стягнення цього податку було введено по окремих господарських секторах. Так, в сільськогосподарському секторі встановлювався 15 % розмір сплати податку з обороту. Податок перераховувався на рахунки генерального комісаріату. А от по оподаткуванню сільськогосподарських переробних підприємств мав з'явитися додатковий нормативний акт райхскомісаріату.

Головний фінансовий відділ генерального комісаріату, починаючи з 1 січня 1943 р. стягував податок з обороту із підприємств лісового господарства. Порядок стягнення податку із підприємств деревообробної промисловості передбачалося розробити у подальшому.

Усі споживчі кооперативні підприємства підлягали 5 % податку із продажу товарів. При цьому, виняток було встановлено для печеного хліба. Оборотні кошти виручені від його продажу податком не обкладалися. Приватні підприємства, які виробляли відповідну продукцію обкладалися податком у розмірі 10 %.

Особливий порядок оподаткування встановлювався для підприємств, які входили до ТОВ «Українська преса». З 1 жовтня 1942 р. встановлювався 20 % розмір цього виду податку. За попередній період встановлювався 10 % ставка податку. Прибутки, одержані від продажу друкованої продукції, газет – тимчасово податком не обкладалися. Так само не стягувався і податок з аптек та аптечних управлінь. Відмінялися і патентні збори за відкриття аптек. Не обкладалися цим видом податку і продаж продукції насінневих контор.

Від сплати податку звільнялися підприємства ТОВ «Українське нафтопереробне підприємство». Лише при визначенні виду продукції цього монопольного підприємства мало з'явитися відповідне розпорядження райхскомісара.

Абсолютно незрозуміло яким чином обкладалися цим видом податку підприємства цукрової промисловості. У розпорядженні було лише зазначено, що «податок із обороту стягується в централізованому порядку».

Податок із обороту не стягувався від операцій, які проводилися МТС та колгоспами. А от за операції, які проводилися власниками автотранспортних засобів доводилося сплачувати 10 % ставку, власниками коней та приватними підприємствами – 5 %.

Окреме місце у розпорядженні генерального комісара займало питання сплати податків від прибутків державних підприємств. Цей вид податку, як зазначалося у розпорядженні «складає один із головних прибутків». Тому йому приділялося головна увага. Сплачувався він щоквартально. Ставка податку становила 80 % від прибутків державних підприємств.

Як і в інших нормативних актах, встановлювався «особливий порядок» стягнення на підприємствах сільськогосподарського сектору, радгоспах та інших виробничих структурах. Так, порядок стягнення податків по сільськогосподарському сектору здійснювався виключно головним фінансовим відділом генерального комісаріату, а от по лісовому господарству і деревообробній промисловості – через гебітскомісаріати, із умовою звільнення їх від цього виду податків за 1941 та 1942 рр. Звільнялися від сплати податку і колишні радгоспи. У розпорядженні із цього приводу зазначалося: «передбачається в найближчі роки відродження не стягувати прибутків, як і в радянські часи».

Особливий порядок стягнення цього виду податку був передбачений для кінотеатрів. Оскільки вони входили в структуру ТОВ «Фільм – Україна», то податки сплачувалися їх центральним керівництвом.

Громадські господарства мали сплачувати 6 % від отриманого прибутку. Оскільки усі вони користувалися послугами банків, податок на прибутки відраховувалися безпосередньо на рахунки фінансових відділів районних управ. У тих господарствах, які в 1943 р. були ліквідовані, а їх землі передані селянам у «приватну власність» (північні райони генеральної округи), цей вид податку сплачували самі власники. У цьому випадку селяни сплачували поземельний податок.

Значну зацікавленість у генерального комісара викликав податок із прибутків громадян. Водночас, ставок розміру податку він не вказував і лише констатував, що із цього приводу ним попередньо вже було видане відповідне розпорядження.

Недоліки податкових служб, які займалися стягненням цього виду податку полягали у тому, що особи, які займалися «дрібними промислами», зазвичай, жодних бухгалтерських документів не заводили, а тому, їх прибутки оцінювалися за заниженими показниками. Фінансовим органам вказувалося на те, що вони не облікували усіх потенційних платників цього виду податку у зв'язку із чим виник «великий недобір». Тому їх зобов'язали проводити відповідну роз'яснювальну роботу та інструктувати цих осіб.

Особливий порядок стягнення прибуткового податку встановлювався для окремих категорій працівників. Так, службовці і робітники Державної дирекції шляхів сполучення, яка знаходилась у Києві, сплачували податки у «головну касу» в централізованому порядку. Державна дирекція шляхів сполучення в Мінську мала сплачувати податки на рахунки генерального комісаріату «Житомир». Окружне управління повітряного сполучення сплачувало податки на рахунки відповідних гебітскомісаріатів. Не підлягали обкладенню цим видом податку церкви. Але священики, які отримували винагороду продуктами харчування також сплачували цей податок. Для цього проводилася оцінка отриманих ними продуктів в їх грошовому еквіваленті за офіційно встановленими цінами.

Встановлювалися окремі розміри ставок податку для працівників державних господарств. Вони сплачували 2 % від нарахованої заробітної плати. Натуральні виплати, які отримували ці працівники, податком не обкладалися. Від сплати податку звільнялися особи німецького походження.

Оподаткуванню підлягали прибутки отримані від квартирної та орендної плати. Для цього, при органах місцевого управління створювалися установи, які займалися експлуатацією житлового фонду і відповідно – одержували за це плату. Зазвичай це були будинкоуправління. Вони ж передавали нежитлові приміщення в оренду. Їх валові прибутки оподатковувалися ставкою в 20%. Отримані кошти перераховувалися на рахунки гебітскомісаріатів.

Особливий порядок встановлювався щодо окремих орендарів нежитлових приміщень. Від орендної плати звільнялися аптеки та установи, підпорядковані органам місцевого управління, а також німецькі владні інституції. Порядок оплати квартирної плати військовими частинами, які займали відповідні приміщення врегульовувався окремим розпорядженням.

Метою введеного податку на собак визначалося значне зменшення їх кількості із «військово-ветеринарних» міркувань. Від сплати цього податку, ніхто, навіть фольксдойче, не могли бути звільненими.

Окреме положення у цьому розпорядженні займало обкладення податками приватної власності. Для цього вводився поземельний податок. Його розмір залежав від якості землі – від 80 – до 20 крб. за 1 га. Сплачували його особи, які не були членами громадських господарств. Особи німецького походження звільнялися від сплати цього податку.

Підприємства, які перебували у приватній власності також підлягали оподаткуванню. Для них вводився 10 % податок з обороту. Сила дії розпорядження поширювалася й на ремісників, осіб «вільних професій», оскільки вони проводили торгівельні операції. Генеральний комісар вказував підлеглим на те, що вони приділяли недостатню увагу контролю за сплатою цього податку.

Водночас, для ремісників та осіб «вільних професій», які були об'єднані у кооперативи та артілі – вводився 50 % промисловий податок. Від сплати податку звільнялися священики, адвокати та лікарі. Одночасно зі введенням промислового податку, особи, які сплачували патентний збір звільнялися від нього.

Обкладення осіб німецької національності та німецьких підприємств здійснювалося фінансовим відділом генерального комісаріату, куди надходили й отримані податки та збори [14, арк. 2–32].

Одним із видів податків, яким обкладалися працюючі категорії населення став прибутковий податок. Зазвичай, цей вид податку становив 10 % від заробітної плати працівника [15, арк. 1]. Водночас, заробітна плата, відповідно до розрахунків місцевих управлінців обкладалася залежно від наявності утриманців у особи, яка сплачувала цей податок. Так, при заробітній платі від 150 до 160 крб., без врахування знижки на утриманців, стягувалося 4 крб. 08 коп., а за наявності чотирьох і більше утриманців – 3 крб. 33 коп. Заробітна плата розміром від 901 – до 1000 крб. обкладалася

податком у розмірі відповідно 83 крб. 55 коп. та 61 крб. 34 коп. Заробітна плата розміром від 1001 – до 2500 крб. обкладалася податком у розмірі 10% і 8 %, 2051 крб. – до 5000 крб. – 12% і 10 %, від 5001 крб. і більше – 20% і 15 % [16, арк. 137].

Дещо інший механізм нарахування податку на заробітну плату встановили місцеві управлінці у Полтаві. Так, при заробітній платі від 151 до 200 крб. із працівника стягувалося 1 крб. 20 коп. та додатково 3 % від суми, яка перевищувала 150 крб. Заробітна плата від 201 – до 300 крб. обкладалася податком розміром 2 крб. 70 коп. та 3,3 % від суми, яка перевищувала 200 крб. Заробітна плата від 1001 крб. і вище обкладалася податком у розмірі 42 крб. та 7 % на суму, яка перевищувала 1000 крб. [17].

Водночас, існували і порушення правил нарахування прибуткового податку на заробітну плату. Так, у 1942 р., згідно із аналізу відомостей отримання зарплати, нарахування для працівників Полтавського педагогічного інституту здійснювалися поза врахуванням кількості їх утриманців. Для усіх працівників цієї установи нарахування на заробітну плату складали 10 % [18, арк. 1, 4, 5]. А в установах шліхтера Баришівського району генеральної округи «Київ» податок на заробітну плату у I кварталі 1943 р. складав 8 % [19, арк. 2].

Одночасно із прибутковим податком, працюючі особи сплачували і внесок на соціальне страхування. Так, адвокат юридичної консультації м. Миколаєва, зі своєї заробітної плати у 1532 крб. сплачував соціальний внесок розміром 76 крб. 60 коп. та прибутковий податок розміром 153 крб. 20 коп. [20, арк. 69]. У окремих установах одночасно зі стягненням прибуткового податку здійснювалися відрахування і за так званим «культзбором» [21, арк. 20].

Прибутковий податок на осіб, які займалися ремісничою діяльністю та кустарним промислом становив 30 %. Ці особи мали подавати до фінансового відділу районної управи відповідно декларацію та отримувати реєстраційне свідоцтво. За кожен прострочений день вони мали сплачувати 0,1 % пені [22, арк. 58].

Одним із важливих джерел фінансування роботи районних, міських та сільських управ стали місцеві податки та збори, які вводилися місцевою владою за санкцією німецьких керівників. На місцеве населення було покладено обов'язок утримувати увесь управлінський персонал сільських, міських та районних управ. Для цього запроваджувався так званий районний збір. Районні управлінські видатки збиралися відповідно до розпорядження райхскомісара [23, арк. 58, 59].

Органи місцевого управління могли ініціювати накладення й інших податків. Так, постановою № 257 голови м. Києва від 15 грудня 1941 р. «Про запровадження в м. Києві та його околицях міських податків та зборів на 1942 р.» встановлювався цілий перелік податкових платежів. Основним податком став податок із міського нерухомого майна, до якого відносилися житлові будинки, фабрики, заводи, театри, земельні ділянки, складські приміщення, сади та сезонні городи.

Розмір податку встановлювався на рівні 5 % від валового прибутку, отриманого від використання нерухомого майна. Податок сплачувався двічі на рік – до 1 травня і 1 серпня 1942 р.

Встановлювався податок на коней, човни, автомобілі, велосипеди, які знаходилися в користування приватних осіб, установ, підприємств та організацій м. Києва. Власники коней мусили платити 200 крб. на рік, з автомобіля та моторного човна – по 30 крб. за кожну кінську силу, з кожного моторного човна, в якому перевозились люди та вантажі – 200 крб., велосипеда – 20 крб. на рік. Від сплати податку звільнялися власники спортивних човнів.

Податок із власників великої рогатої худоби становив 200 крб. на рік. Податок із власників собак встановлювався на рівні 10 крб. Остаточним терміном сплати податку на собак, цим розпорядженням визначалося 1 березня 1942 р.

Вводився податок на спадщину та подароване майно. Якщо вартість цього майна досягала 3000 крб., спадкоємець або обдарована особа мали сплатити 3 %, а більше 10000 крб. – 5 % [24, арк. 79, 80, 81].

Одноразові податки широко застосувалися як місцевою, так і німецькою владою. При цьому основну роль відігравали повсякденні інтереси і міркування німецького керівництва. Так, у березні 1943 р. на теренах генерального округу «Київ» із метою «впорядкування зруйнованих шляхів» запроваджувався одноразовий шляховий податок. Сплачувати цей податок зобов'язувалися усі чоловіки віком від 14 – до 60 років та жінки віком від 15 – до 55 років. Сума податку становила 50 крб. на рік з кожної особи.

Від сплати податків звільнялися інваліди I та II груп, які мали відповідні документи і були зареєстровані в органах соціального піклування. Але члени їх сімей сплачували податок на загальних умовах. Звісно, що від сплати цього податку звільнялися фольксдойче.

Від сплати податку могли бути звільненими також і повні сироти віком від 14 – до 17 років, «що мають поганий матеріальний стан, за окремим клопотанням останніх перед головою району». Але до списків платників податку вони вносилися в обов'язковому порядку. Цілком очевидно, що сума податку із цих осіб перекладалася на всю сільську громаду.

Сільські старости одержували форми, за якими вони складали списки платників податків та пільговиків, і надсилали їх до районного керівництва для перевірки та затвердження [25, арк. 3].

Нерідко одноразові податки, які накладалися на місцеве населення, запроваджувалися відразу після військових дій. Так, у Чутівському районі, що на Полтавщині, який в 1943 р. потерпів під час контрнаступу радянських військ, рішенням районної управи вводився одноразовий податок. У постанові районної управи № 4 від 5 червня 1943 р. зазначалося, що за його рахунок будуть відремонтовані зруйновані школи, містки, шляхи сполучення. Оподаткуванню підлягало все працездатне населення. Розмір податкового платежу становив 120 крб. [26, арк. 6].

Одноразовий «загальногромадянський національний податок» у вересні 1941 р. був запроваджений на теренах Вінниччини. Податок введено Вінницькою обласною управою, для «відбудови зруйнованої Вінницької області та задоволення першочерговий культурних, господарських та адміністративних потреб».

Цей податок сплачувався усіма особами чоловічої статі віком від 18 – до 60 років, жіночої – від 18 – до 55 років. Розмір податку становив 30 крб. Встановлювалися і терміни сплати – не пізніше 20 жовтня 1941 р. На суми, несплачені в зазначені терміни встановлювалася пеня розміром 1 % за кожен прострочений день платежу [27, арк. 1].

Розміри податків у різних регіонах України були неоднаковими. Так, мешканці та підприємства розташовані в гебітскомісаріаті «Велика Олександрівка» (Херсонщина) в 1942 р. мали сплачувати податок із громадян, сільськогосподарський податок, податок із підприємств та податок із собак.

Податок із громадян становив 30 крб., як для жінок так і для чоловіків. Граничними віковими межами стягнення податку визначалося 18 і 50 років.

Громадські господарства сплачували сільськогосподарський податок у розмірі 3 % від отриманого валового прибутку. Промисловий податок становив 2 % від одержаного валового прибутку. Йому підлягали усі підприємства, кустарні і ремісничі майстерні.

Кожен власник собаки зобов'язувався сплатити 25 крб. та отримати податкову марку [28, арк. 19].

Окупаційною владою були зареєстровані, а згодом оподатковані власники коней. Сплаті цього податку підлягали й особи, які мешкали у містах. Ставка податку встановлювалася на рівні 150 крб. на рік. Особи, які уникали реєстрації і приховували факт наявності у їх індивідуальному господарстві коней підлягали накладенню штрафу розміром 300 крб. За несвоєчасну сплату податку, який вносився одним платежем встановлювалася пеня у розмірі 0,2 % за кожен прострочений день. Від оподаткування звільнялися власники коней віком до 3 років, які не використовувалися для виїздів та іншої господарської роботи [29].

За підрахунками радянського дослідника П. Городнього, загалом, у 1942 р. на Полтавщині на кожен селянський двір податки усіх видів складали 2315 крб., а в 1943 р. – 3112 крб. Податки і збори із населення увесь час зростали. Так, якщо податки на Полтавщині в 1942 р. прийняти за 100 %, то в 1943 р. вони складали: прибутковий податок із сільського господарства – 131 %; податок на дорожнє будівництво – 204 %; страхування будівель – 147 %; культзбір – 138 %; одноразовий податок – 249 %; податок на собак – 63 %; податок на кішок – 45 %.

Водночас, платежі за основними видами податків в 1943 р. збільшувалися, а от плата за собак та кішок зменшувалася. Це пояснюється тим, що населення не бажаючи сплачувати кошти почало масово забивати тварин. Так, у Зіньківському районі, що на Полтавщині в 1942 р. було обкладено податком 7310 собак. Станом на 1 січня 1943 р. зареєстровано 2210 собак. Під час перереєстрації у квітні 1943 р. встановлено наявність усього лише 137 собак. Незважаючи на це, селян зобов'язали сплатити податок і за вбитих ними домашніх тварин [30, арк. 33, 37].

Отже, основними видами податків в РКУ стали: оборотний податок з продажу товарів; оборотний податок від нетоварних операцій; податок із прибутків підприємств, кооперативних підприємств, колгоспів та населення; поземельний податок; промисловий податок; прибутковий податок із заробітної плати; внесок на соціальне страхування; податок на нерухоме майно; податок із власників коней, великої рогатої худоби, човнів, автомобілів та велосипедів, собак та кішок; податок на спадщину та подароване майно; подушний податок («податок із громадян»).

Розпорядженнями органів місцевого управління РКУ було запроваджено немало одноразових податків. Серед них відомі: одноразовий податок на потреби розвитку сільських громад; шляховий збір; податок на дорожнє будівництво; «загальногромадянський національний податок», податок «на відбудову».

Список використаних джерел

1. Перехрест О. Г. Системи оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції як форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941–1944 рр.) // Український селянин: Збірник наукових праць. Черкаси, 2003. Вип. 7. 320 с. 2. Глушенко Н. Податкова політика німецької влади на окупованій території Півдня України у 1941–1943 рр. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. Миколаїв, 2004. Т. 32. Вип. 19. 234 с. 3. Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 600 с. 4. Гончаренко О. Проблеми функціонування цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: фінансово-правовий аспект (1941–1944 рр.) // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / Відповідальний редактор: Легасова Л. В. К., 2011. 543 с. 5. Орлик В., Маренець Л. До питання фінансової політики нацистів в окупованій Україні // Архіви України. № 1–3. 2005. 345 с. 6. Потильчак О. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви. К.: УДПУ ім. М. П. Драгоманова, 1997. 29 с. 7. Потильчак О. В. Новий порядок в окупованій Україні (1941–1944) // Пам'ять століть. 1999. № 1. С. 97–104. 8. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 1999. 205 с. 9. Потильчак О. До питання про соціальну політику фашистської Німеччини щодо селянства України в роки окупації (1941–1944 рр.) // Український селянин. 2001. Вип. 2. С. 125–128. 10. Потильчак О. Трудова експлуатація українського селянства у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) // Український селянин. Збірник наукових праць. 2002. Вип. 5. С. 141–143. 11. Державний архів Черкаської області. Ф.Р-2400. Оп. 1. Спр. 1. 12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3206. Оп. 6. Спр. 1. 13. Держархів Житомирської області. Ф.Р-1187. Оп. 1. Спр. 1. 14. Держархів Вінницької обл. Ф.Р-1312. Оп. 1. Спр. 1333. 15. Державний архів Полтавської обл. (далі – Держархів Полтавської обл.). Ф.Р-2561. Оп. 1. Спр. 20. 16. Державний архів Херсонської області (далі – Держархів Херсонської обл.). Ф.Р-1520. Оп. 1. Спр. 19. 17. Голос Полтавщини. 15 січня 1942. 18. Держархів Полтавської обл. Ф.Р-2318. Оп. 1. Спр. 2. 19. Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської обл.). Ф.Р-2520. Оп. 1. Спр. 1. 20. Держархів Миколаївської обл. Ф.Р-1710. Оп. 1. Спр. 1. 21. Держархів Полтавської обл. Ф.Р-2561. Оп. 1. Спр. 20. 22. Держархів Херсонської обл. Ф.Р-1520. Оп. 1. Спр. 30. 23. Держархів Житомирської обл. Ф.Р-1233. Оп. 1. Спр. 45. 24. Держархів Київської обл. Ф.Р-2412. Оп. 2. Спр. 2. 25. Держархів Полтавської обл. Ф.Р-2575. Оп. 1. Спр. 5. 26. Держархів Полтавської обл. Ф.Р-2341. Оп. 1. Спр. 5. 27. Державний архів Вінницької області. Ф.Р-1311. Оп. 1. Спр. 274. 28. Держархів Херсонської обл. Ф.Р-1520. Оп. 1. Спр. 8. 29. Голос Полтавщини. 9 листопада 1941. 30. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 240.

References

1. Perekhrest O.H. Systemy opodatkuвання ta oboviazkovykh postavok silskohospodarskoi produktsii yak formy ekonomichnoho pohrabuvannya selianstva Ukrainy za natsytskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [Taxation and mandatory supplies of agricultural products as a form of economic robbery of the peasantry of Ukraine for the Nazi occupation (1941–1944)]. Ukrainyski selianyn: Zbirnyk naukovykh prats. Cherkasy, 2003. Vyp. 7. 320 s. 2. Hlushenok N. Podatkova polityka nimetskoï vldy na okupovanii terytorii Pivdnia Ukrainy u 1941–1943 rr. [Tax policy of the German authorities in the occupied territory of the South of Ukraine in 1941–1943]. Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal. Istorychni nauky. Mykolaiv, 2004. T. 32. Vyp. 19. 234 s. 3. Honcharenko O.M. Funktsionuvannya okupatsiinoï administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina»: upravlinsko-rozporiadchi ta orhanizatsiino-pravovi aspekty (1941–1944 rr.) [Functioning of the occupational administration of the Reichskommissariat «Ukraine»: administrative and administrative and organizational-legal aspects (1941–1944)]: monohrafiia. K.: NPU imeni M.P.Drahomanova, 2011. 600 s. 4. Honcharenko O. Problemy funktsionuvannya tsyvilnoi administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina»: finansovo-pravovyi aspekt (1941–1944 rr.) [Problems of functioning of the civil administration of the Reichskommissariat «Ukraine»: financial and legal aspect (1941–1944)]. Ukraina u Druhii svitovii viini: dzherela ta interpretatsii (do 65-richchia Velykoi Peremohy). Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii / Vidpovidalnyi redaktor: Lehasova L.V. K., 2011. 543 s. 5. Orlyk V., Marenets L. Do pytannia fiskalnoi polityky natsyystiv v okupovanii Ukraini [On the Fiscal Policy of Nazis in Occupied Ukraine]. Arkhivy Ukrainy. № 1–3. 2005. 345 s. 6. Potylchak O. Ekonomichnyi kolaboratsionizm v Ukraini v roky natsytskoi okupatsii (1941–1944): prychny i proiavy [Economic Collaboration in Ukraine during the Nazi Occupation (1941–1944): Causes and Manifestations]. K.: UDPU im. M.P.Drahomanova, 1997. 29 s. 7. Potylchak O.V. Novyi poriadok v okupovanii Ukraini (1941–1944) [New Order in Occupied Ukraine (1941–1944)]. Pamiat stolit. 1999. № 1. S. 97–104. 8. Potylchak O.V. Eksploatatsiia trudovykh resursiv Ukrainy hitlerivskoiu Nimechchynoiu u roky okupatsii [Exploitation of labor resources of Ukraine by Hitler's Germany during the occupation]: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. K., 1999. 205 s. 9. Potylchak O. Do pytannia pro sotsialnu polityku fashytskoi Nimechchyny shchodo selianstva Ukrainy v roky okupatsii (1941–1944 rr.) [On the social policy of fascist Germany regarding the peasantry of Ukraine during the years of occupation (1941–1944)]. Ukrainyski selianyn. 2001. Vyp. 2. S. 125–128. 10. Potylchak O. Trudova eksploatatsiia ukrainskoho selianstva u roky natsytskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [Labor exploitation of the Ukrainian peasantry during the Nazi occupation (1941–1944)]. Ukrainyski selianyn. Zbirnyk naukovykh prats. 2002. Vyp. 5. S. 141–143. 11. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti. F.R-2400. Op. 1. Spr. 1. 12. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVOU). F. 3206. Op. 6. Spr. 1. 13. Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl.

F.R-1187. Op. 1. Spr. 1. 14. Derzharkhiv Vinnytskoi obl. F.R-1312. Op. 1. Spr. 1333. 15. Derzharkhiv Poltavskoi obl. F.R-2561. Op. 1. Spr. 20. 16. Derzharkhiv Khersonskoi obl. F.R-1520. Op. 1. Spr. 19. 17. Holos Poltavshchyny. 15 sichnia 1942. 18. Derzharkhiv Poltavskoi obl. F.R-2318. Op. 1. Spr. 2. 19. Derzharkhiv Kyivskoi obl. F.R-2520. Op. 1. Spr. 1. 20. Derzharkhiv Mykolaivskoi obl. F.R-1710. Op. 1. Spr. 1. 21. Derzharkhiv Poltavskoi obl. F.R-2561. Op. 1. Spr. 20. 22. Derzharkhiv Khersonskoi obl. F.R-1520. Op. 1. Spr. 30. 23. Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl. F.R-1233. Op. 1. Spr. 45. 24. Derzharkhiv Kyivskoi obl. F.R-2412. Op. 2. Spr. 2. 25. Derzharkhiv Poltavskoi obl. F.R-2575. Op. 1. Spr. 5. 26. Derzharkhiv Poltavskoi obl. F.R-2341. Op. 1. Spr. 5. 27. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti. F.R-1311. Op. 1. Spr. 274. 28. Derzharkhiv Khersonskoi obl. F.R-1520. Op. 1. Spr. 8. 29. Holos Poltavshchyny. – 9 lystopada 1941. 30. TsDAVOU. F. 4620. Op. 3. Spr. 240.

Mykhaylo Kunitsky

**TAXES AND TAX PAYMENTS ON THE TERRITORY OF THE REICHSKOMMISSARIAT
«UKRAINE» IN THE SYSTEM OF ECONOMIC EXPLOITATION OF THE LOCAL
POPULATION (1941–1944)**

Using a wide group of archival documents and analyzing the special historical literature, the author of the publication establishes the types of taxes and tax payments that were imposed on the local population and production structures in the Reichskommissariat «Ukraine». The reconstruction of taxes and tax payments made it possible to clarify in more detail the purpose and tasks of the occupation policy pursued by the administration of the CGS with respect to the local Ukrainian society. The author of the publication found that the German occupation administration of the CGS had developed a system of taxes and tax payments, which included: a turnover tax from the sale of goods; a revolving tax on non-market transactions; tax on profits of enterprises, cooperative enterprises, collective farms and the population; industrial tax; tax on wages; collection for social insurance; real estate tax; tax on owners of large cattle, boats, cars and bicycles, dogs and cats; tax on the heritage and donated property; per capita tax.

Key words: taxes, levies, regulations, occupation administration, occupation policy, tax payments, financial departments, local authorities, councils, local population, Reichskommissariat «Ukraine», Gebitskommissariat.

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 623.1:624]:94(477.8) «09-11»

Валерія Аносова

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ В БУДІВНИЦТВІ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ УКРІПЛЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В X–XII СТ.

У статті виявлено основні типи фортифікаційних укріплень регіону, що мали місце у X–XII ст. Простежено основні тенденції, характерні у розбудові об'єктів фортифікаційного значення та замків зокрема. Зважаючи на особливості давньоруського фортифікаційного будівництва, тривалий час місто було втіленням усіх відомих фортифікаційних споруд на той час. У ранньому середньовіччі в загальну систему оборонних споруд міста входили власні укріплення культових споруд, монастирів та церков. Місцеві феодалі мали власні укріплені житла, що знаходилися у межах міста і фортифікаційні укріплення яких тісно перепліталися із системою фортифікації усього міста. У цей період складно виокремити один конкретний тип фортифікаційних укріплень. Приблизно у XI–XII ст. на західноукраїнських землях розпочинають виокремлюватися типи укріплень, що не залежали від міста і функціонували як самостійні об'єкти фортифікації.

Висвітлені загальні для всіх фортифікаційних споруд тенденції, що мали вирішальне значення в будівництві з метою покращення обороноздатності укріплень.

Ключові слова: будівництво, вежі, війна, дерево, замок, Західна Україна, оборона, стратегія, укріплення, фортифікація, цегла.

З огляду на те, що замкові комплекси Західної України тривалий час відігравали значну роль в історії нашої країни, сьогодні виступають об'єктами культурної спадщини, що безумовно має значний вплив на формування історичної самосвідомості українського народу, вважається доцільним більш детально дослідження етапів будівництва замків в регіоні.

Дослідженню давньоруських укріплених поселень, а також особливостей дерев'яних та кам'яних укріплень присвячені праці М. Бєвза, А. Буніна та Т. Саварецької, Н. Вороніна, В. Довженка, В. Косточкіна, Н. Крадіна, А. Куза, М. Кучери, О. Мацюка, О. Оконченка, О. Пламенецької, С. Планишка, Л. Прибєги, П. Раппопорта та П. Сіреджука.

Регіональні особливості давньоруських міст, міст-фортець та їх укріплень розглядалися у працях П. Диренка, І. Качора, О. Мацюка, Р. Могитича, О. Оконченка, Б. Омельчука, Я. Пастернака, Р. Підставки, Л. Прибєги, В. Пшика, П. Раппопорта та В. Косточкіна, З. Федунківа.

Проблеми дослідження замкових комплексів, особливостей їх розташування та будівництва висвітлено у працях О. Берлача, О. Бойко та В. Слободяна, М. Буджака, В. Вечірського, А. Гоцинського, В. Грабовецького, І. Діда, О. Жукової, Г. Казакова, І. Качора, М. Каші, Е. Килимника, Ф. Ковальчука, Б. Колоска, О. Лесика, Г. Логвіна, Д. Лонкевича, Ю. Лукомського, М. Максим'юка, О. Мацюка та інших.

Мета – виділити основні типи фортифікаційних укріплень західноукраїнського регіону в X–XII століттях та визначити загальні для усіх типів тенденції розбудови укріплень, характерні для конкретного регіону в означений період.

На Русі замки не мали суттєвого поширення, навіть за часів феодальної роздробленості – в період постійних військових зіткнень. Давньоруські фортифікаційні споруди мали специфічний характер і здебільшого тісно перепліталася із загальною фортифікацією тогочасних міст. Фортифікаційні укріплення вміщували не лише оборонні споруди, але й культові та житлові будівлі. Характерною ознакою тогочасного міста була огорожа, яка розташовувалася навколо нього у вигляді тину або стіни, дерев'яної чи кам'яної. Під час облоги притулком жителів ставав кремль або дитинець. Варто зазначити, що за своїм функціоналом кремль відповідав європейському замку, а саме його цитаделі. Тобто, замків у прямому розумінні цього слова – укріплених жител феодалів на Русі практично не існувало. Однією із причин цього було так зване «лествичне право» – звичай княжого престолонаслідування на Русі [5, с. 10].

Усі князі Рюриковичі вважалися братами (родичами) і співвласниками усієї країни. Відповідно до цього звичаю, старший у роду правив у Києві, наступні за старшинством у наступних за значенням містах. Спадкоємцями могли виступати лише представники чоловічої лінії. Княжили в такому порядку: старший брат; молодші брати у відповідності із порядком; сини старшого брата (за

старшинством); сини наступних братів (за старшинством); внуки, правнуки у тій же послідовності і т. д.

Зі зміною головного князя, усі інші родичі переїжджали за старшинством з міста у місто. Такий же лестничний порядок зберігався і всередині окремих князівств, на які пізніше розпалася Київська Русь. Такий порядок допомагав зберігати єдність країни, але був незручний в силу постійних переїздів князів з дружинами з міста у місто. Окрім того, старші племінники часто сварилися із молодшими дядьками, що призводило до міжусобиць [12, с. 32].

В результаті чого представники феодального роду впродовж тривалого часу не проживали у певній резиденції – за своє життя більшість князів змінювали декілька місць свого володарювання, чим пояснюється відсутність прагнення зводити величні укріплені резиденції.

У VIII–X ст. руські укріплення мали дуже примітивний характер. Як зазначають дослідники давньоруського фортифікаційного будівництва, такі споруди могли успішно виконувати свої оборонні функції лише тому, що противники, із якими доводилося тоді стикатися східним слов'янам, не вміли брати в облогу укріплені поселення. Слід зазначити, що навіть за таких умов більшість із таких укріплених поселень не витримували тривалого натиску, були захоплені і спалені ворогами.

У X–XI ст. військово-політична ситуація на сучасних українських землях загострилася. Окрім наступу печенігів у південно-західних регіонах Русі виникла небезпека з боку польської держави та загроза нападу балтійських племен. В результаті досить швидких соціальних змін, які відбулися у цей період, з'явилися нові можливості для будівництва укріплень. Наслідком таких зрушень у соціальному устрої давньої Русі стало поширення укріплених поселень нових типів, основою яких стали феодальні замки, князівські міста-фортеці у сучасному розумінні цього слова. У поселеннях більш раннього часу основною галуззю зайнятості серед населення виступало сільське господарство, у X–XI ст. на перше місце виходять ремесло і торгівля.

Такі укріплені поселення поєднували у собі фортецю та помешканням феодала. Можливість залучити до будівництва значні людські та матеріальні ресурси дало змогу феодалам зводити потужні оборонні споруди. На відміну від середньовічного міста, замок представляв собою відносно невелику ділянку, оточену сильними укріпленнями – близько 1 га, у той час як загальна площа міста сягала 3–4 га і була більш укріпленою [10, с. 112].

Вибір місця під забудову нового поселення, замку чи міста, майже завжди залежав від природних особливостей тієї чи іншої території, здебільшого поселення засновували на природно-укріплених ділянках – обривистих берегах повноводних річок, на пагорбах тощо. Окрім природних оборонних ліній, будувалися й рукотворні укріплення а саме, земляні вали, рови, а також дерев'яні укріплення у вигляді частоколу, які надбудовувалися на земляних валах або за ними і в такому разі слугували другою лінією укріплень.

Виникнення міст часто пов'язують із укріпленням кордонів території. Місто, як територіальна одиниця, відображає процеси економічного та соціального розвитку. З археології відомо що, перші міста засновувалися на територіях із родючими ґрунтами, що було характерним для всіх землеробських культур того часу, а вже пізніше нові міста засновувалися на найбільш заселених та укріплених територіях [1, с. 7].

Для давньоруських укріплених поселень характерною була наявність двох ліній оборони, одна із них оточувала невелику центральну частину міста, яка звалася «дитинцем», друга лінія захищала територію околного міста.

Становлення ранньофеодальної держави і централізованої влади сприяло виникненню третього типу укріплених поселень – фортець. Зазначений різновид укріплених поселень розташовувався здебільшого у прикордонних районах і був заселений військовими гарнізонами. Аналогічно, як і середньовічні міста і замки, фортеці намагалися розташовувати так, щоб місцевість навколо добре проглядалася і супротивник не зміг підійти до стін або воріт непоміченим. Оборонне будівництво укріплень у цей період повністю відповідало характеру ведення облоги. Основним засобом оборони стали потужні земляні вали із дерев'яними частоколами на них, які будувалися так, щоб з них можна було вести обстріл противника по всьому периметру укріплень. Обстріл ворожого війська зі стін укріплення виключав можливість штурму і забезпечував неприступність фортеці.

У XI ст. фортифікаційне будівництво зазнало певних змін, як і раніше під час будівництва укріплених об'єктів особлива увага приділялася вибору місця під забудову з метою забезпечити обороноздатність поселення, але в цей час на перше місце виходить будівництво штучних оборонних споруд – земляних валів та ровів, дерев'яних стін [13, с. 17–18].

У цей період, як і раніше, на всій території Київської Русі найбільш поширеним типом укріплень залишалися поселення, у розташуванні та розбудові яких визначальним чинником

виступали особливості рельєфу місцевості, тобто наявність природних перепон: гір, річок, лісів, підвищень тощо.

Радянський дослідник М. Воронін, розглядаючи топографію давньоруських міст, зауважував, що руські міста часів Київської Русі та феодальної роздробленості здебільшого займали берегові висоти повноводних рік, які слугували природною оборонною лінією [1, с. 5]. Зокрема, збережені до сьогодні фрагменти укріплень давнього Галича свідчать про рівень обороноздатності міста. Залишки валів, перший із яких – внутрішній вал висотою сягав 25 мв. Насип валу здебільшого складався із чорної землі, але подекуди зустрічаються прошарки гальки, яку використовували для скріплення, підшви валу з обох боків вимощували камінням. Для скріплення валу використовувалися дерев'яні кліті, заповнені утрамбованою глиною і розміщені в середині валу. Дерев'яні конструкції використовувалися як в середині валу так і назовні, у вигляді дерев'яних частоколів, або нерівних рядів поодиноких колів [7, с. 16].

У кінці X – на початку XI ст. в західно-руських землях набувають все більшого поширення геометрично правильні у плані укріплення. Деякі із них розташовувалися на природних підвищеннях, такий тип укріплень був максимально наближений до острівного типу. Окремі укріплення мали круглу в плані форму і розташовувалися на рівнині, де вали та рови набували особливого значення. За типом забудови у цей період особливо виділяються укріплення розташовані на Волині. З огляду на стратегічне значення регіону, фортифікаційне будівництво на цих територіях розвивалося досить швидко і набувала більш довершених рис.

У різних регіонах Київської Русі розташування та планування укріплень мало свої особливості, та в цілому всі типи давньоруських укріплень зазначеного періоду підпорядковувалися особливостям тактичних прийомів нападу та оборони. Варто зазначити, що усі типи укріплень XI–XII ст., були повністю підлеглі рельєфу місцевості, мали штучну геометричну форму та відповідали однаковими принципами організації оборони. Усі вони розраховані на захист по всьому периметру – ведення фронтального обстрілу зі стін укріплення. Застосування окремих планових прийомів у розбудові кріплень може пояснюватися низкою причин – природно-географічними умовами, місцевими інженерними традиціями, соціальним характером самих поселень. Прикладом слугують округлі в плані укріплення, характерні для західно-руських регіонів, які існували вже в кінці X – першій половині XI ст. Таку особливість у плануванні поселень пов'язують із інженерною традицією північно-західної групи слов'ян, які здавна пристосовували будівництво до місцевих географічних умов [9, с. 157].

Таким чином, основними типами фортифікаційних споруд у цей період виступали укріплені поселення, представлені містами, замками, містами-фортецями та фортецями. Будівництво фортифікаційних укріплень на територіях сучасної Західної України та фортифікаційне будівництво Київської Русі зокрема, підпорядковувалося трьом найважливішим чинникам, серед яких особливості рельєфу конкретної місцевості та відповідність принципам організації наступу та оборони. У якості останнього чинника виступають інженерні традиції кожного окремого регіону та соціальний статус поселень. Слід зазначити, що останні відіграють найменшу роль у розбудові укріплення і на відміну від перших двох, можуть нівелюватися першочерговими проблемами обороноздатності поселень.

Список використаних джерел

1. Аносова В. С. Давньоруські міста Західної України як джерело соціально-економічного розвитку регіону // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Северодонецьк, 2017. № 11. 2017. С. 5–9.
2. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС. Москва, 1901. Т. 1. С 1–133.
3. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. Київ, 1982. 267 с.
4. Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. Варшава, 1885. С.10–179.
5. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем. Київ, 1999. 252 с.
6. Лонкевич Д., Бойко О. Замки Тернопільської області // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». 2000. № 11. С. 59–88.
7. Лукомський Ю. Архітектурна спадщина давнього Галича. Галич, 1991. 38 с.
8. Прибега Л. В. Замки та фортеці. Київ: «Мистецтво», 2007. 352 с.
9. Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII–XVIII ст. Каталог-інформатор. Львів, 2008. 358 с.
10. Раппопорт П. А. Волыньские башни // Материалы и исследования по археологии СССР. № 31. Москва, 1952. С. 265 с.
11. Троневиц П. О. Волинь в сутінках української історії XIV–XVI ст. Луцьк: Християн. життя, 2003. 110 с.
12. Трубочанінов С. Країна замків і фортець. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2007. 54 с.
13. Федунків З. Еволюція оборонительных сооружений бастионных регулярных замков Западной Украины // Вопросы истории фортификации. 2015. № 5. С. 15–28.
14. Федунків З. Фортеці, замки та інкастельовані споруди Прикарпаття на картах Гійома Левассера Боплана // Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної заочної конференції 5–6 червня 2014 р. Київ, 2014. С. 69–75.
15. Щербатюк В. Історія регіонів України: Лисянщина. К.: Логос, 2002. 427 с.
16. Яковлев В. В. История крепостей. Москва: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2000. 400 с., ил.

Reference

1. Anosova V. S. Davnoruski міста Zakhidnoi Ukrainy yak dzherelo sotsialno-ekonomichnoho rozvytku rehionu [Old Russian cities of Western Ukraine as a source of socio-economic development of the region]. *Visnyk SNU im. V. Dalia. Sievierodonetsk*, 2017, № 11. 2017. S. 5–9.
2. Antonovych V.B. Arkheolohicheskaia karta Volynskoi hubernii [Archaeological map of Volyn province]. *Trudy XI AS. Moskva*, 1901. T.1. S. 1–133.
3. Arkheolohichni pamiatky Prykarpattia i Volyni rannoslovianskoho i davnoruskoho periodiv [Archaeological sites of the Precarpathians and Volhynia of the Early Slavonic and Old Russ periods]. Kyiv, 1982. 267 s.
4. Barsov N.P. Ocherki russkoi istoricheskoi geografii [Essays on Russian historical geography]. Varshava, 1885. S.10–179.
5. Kuchera M. P. Sloviano-ruski horodyshcha VIII–XIII st. mizh Sianom i Siverskym Dintsem [Slavic-Russ mounds of VIII-XIII centuries. between Syan and Siversky Donets]. Kyiv, 1999. 252 s.
6. Lonkevych D., Boiko O. Zamky Ternopilskoi oblasti [The Locks of the Ternopil Oblast]. *Visnyk instytutu «Ukrzakhidproektrestavratsiia»*. 2000. №11. S. 59–88.
7. Lukomskiy Yu. Arkhitekturna spadshchyna davnoho Halycha [Architectural heritage of ancient Galich]. Halych, 1991. 38 s.
8. Prybieha L. V. Zamky ta fortetsi [Castles and fortresses]. Kyiv: «Mystetstvo», 2007. 352 s.
9. Pshyk V. Ukripleni mista, zamky, oboronni dvory ta inkastelovani sakralni sporudy Lvivshchyny XIII-XVIII st. [Fortified cities, castles, defense yards and encapsulated sacred buildings of Lviv region of the XIII-XVIII centuries]. *Kataloh-informator. Lviv*, 2008. 358 s.
10. Rappoport P. A. Volynskie bashni [Volyn towers]. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. № 31. Moskva, 1952. S. 202–231.
11. Tronevych P. O. Volyn v sutinkakh ukrainskoi istorii XIV–XVI st. [Volyn in the twilight of Ukrainian history of the XIV-XVI centuries]. Lutsk: Khrystyian. zhyttia, 2003. 110 c.
12. Trubchaninov S. Kraina zamkiv i fortets [Country of castles and fortresses]. Kamianets-Podilskiy: Oium, 2007. 54 s.
13. Fedunkiv Z. Evoliutsiia oboronitelnykh sooruzhenii bastionnykh rehuliarnykh zamkov Zapadnoi Ukrainy [The Evolution of Defensive Structures of the Bastion Regular Castles of Western Ukraine]. *Voprosy ystorii fortifikatsii*. 2015. № 5. S. 15–28.
14. Fedunkiv Z. Fortetsi, zamky ta inkastelovani sporudy Prykarpattia na kartakh Hiioma Levassera Boplana [Fortress, castles and encapsulated buildings of Prykarpattia on the maps of Guillaume Levassera Boplan]. *Voienna istoriia Ukrainy. Halychyna ta Zakarpattia. Naukovyi zbirnyk. Materialy Vseukrainskoi naukovo viiskovo-istorychnoi zaochnoi konferentsii 5–6 chervnia 2014 r.* Kyiv, 2014. S. 69–75.
15. Shcherbatiuk V. Istoriia rehioniv Ukrainy: Lysianshchyna [History of the regions of Ukraine: Lysianshchyna]. K.: Lohos, 2002. 427 s.
16. Iakovlev V. V. Istoriia kreposte [History of fortresses]. Moskva: OOO «Firma «Izdatelstvo AST»», 2000. 400 s., il.

Valeria Anosova

**THE MAIN TRENDS IN BUILDING OF FORTIFICATION CONSTRUCTION
IN WESTERN UKRAINE (X–XII CENTURIES)**

In the article, the author reveals the main types of fortification fortifications of the region that took place in the X–XII centuries. Trace the main tendencies that were characteristic of the development of objects of fortification value and locks in particular. Due to the peculiarities of the ancient fortifications, for a long time, the city was the embodiment of all known fortifications at that time. In the early Middle Ages, the city's general system of defensive structures consisted of own reinforcements of religious buildings, monasteries and churches. Local feudal lords had their own reinforced dwellings located within the city and whose fortification fortifications were closely intertwined with the system of fortification of the entire city. During this period, it is very important to separate one particular type of fortification fortifications. Approximately in the 11th-13th centuries, types of fortifications that did not depend on the city and functioned as independent fortification objects began to be distinguished on the western Ukrainian lands.

The general tendencies of all fortification structures were highlighted, which had a decisive importance in construction in order to improve the defense capability of fortifications.

Key words: construction, towers, war, tree, castle, Western Ukraine, defense, strategy, fortification, fortification, brick.

УДК 821.131.1.09(092)» 13/15»:75.056

Аліна Грегуль

**ОБРАЗ МІТРИДАТА VI ЕВПАТОРА ТА НАБЛИЖЕНИХ ДО НЬОГО ОСІБ
У ЛІТЕРАТУРІ ТА МІНІАТЮРАХ XIV–XVI СТ.**

Стаття присвячена аналізу літературних творів, хронік і мініатюр до рукописів, що висвітлюють період правління чи певні життєві ситуації понтійського царя Мітрідата VI (120–63 рр. до Р. Х.) і пов'язаного з ним кола осіб. У статті порівнюються відомості античних і середньовічних писемних джерел, візуальних репрезентацій, що зображують криваві події 88 р. до Р. Х. (Ефеський указ), причетність Мітрідата Евпатора до династичної боротьби у Каппадокії, останні дні царя й обставини його смерті. Розглядаються роботи «Море історій» Джованні Колонна, «Ромулеон» Бенвенуто Рамбальді, «Про падіння знатних чоловіків» і «Про відомих жінок» Джованні Боккаччо, «Книга про місто жіноче» Крістіни Пізанської та «Життя відомих жінок» Антуана Дуфура. Визначено, що автори, висвітлюючи біографічні відомості про Мітрідата VI та його оточення через відповідність ідейного змісту та сюжету збірок біографій, що мали моралізаційну мету, із життєвою історією царя і були складовою античної історії в енциклопедичних та універсальних працях.

Ключові слова: Мітрідат VI Евпатор, Понтійське царство, рукопис, мініатюра, рецепція.

Постать Мітрідата VI Евпатора ще за життя була надзвичайно відомою та знайшла своє відображення у роботах богословів, хроністів, письменників ще з епохи раннього середньовіччя. Знаність Мітрідата у наступних поколіннях завдячує не лише його діяльності як політика, екстраординарним випадкам із життя, а й оточенню, яке формувалося, змінювалося упродовж його життя, відповідно до поставлених пріоритетів, але зберігалось в історіографічній традиції впродовж усієї наступної історії. І саме образ Мітрідата і його оточення рецеліювано наступними епохами задля вирішення конкретних завдань.

Ця тема лише з початку XXI ст. почала користуватися увагою дослідників, коли історики звернули увагу на конкретні аспекти царювання Мітрідата у сприйнятті наступних поколінь. Л. Зуммерер розглянула сприйняття постаті царя від античності – до класицизму, але звернула увагу не на усі письмові свідчення, у яких зустрічається той чи інший аспект царювання Мітрідата [1]. А. Мейор зосередилася лише на збірці біографій «De Casibus Virorum Illustrium» Дж. Боккаччо [2, р. 356–357]. Варто звернути увагу, що невеликі дослідження Л. Зуммерер й А. Мейор стали єдиними, у яких постать царя розглядається у сприйнятті наступних поколінь, що робить це питання відкритим для подальшого вивчення. Тому варто дослідити певні життєві події понтійського царя, зв'язки із наближеними особами, які привертати увагу наступних поколінь. Таким чином, можна прослідкувати еволюцію сприйняття та подальшої інтерпретації історії про Мітрідата з точки зору епохи, у яких жили автори і порівняти з початковими даними античних джерел.

У роботі «Mare historiarum» («Море історій») італійського історика, домініканського ченця Джованні Колонна (1298–1343 рр.) можна виокремити сюжети про виконання Ефеського указу, вбивства братів каппадокійського царя Аріарата VI, дружиною якого була сестра Мітрідата Лаодіка, та останні дні його життя. Рукопис Дж. Колонна (Bibliothèque nationale de France (BnF) Latin MS. 4915) складається із семи книг й ілюмінований 730 мініатюрами [3, р. 536]. Мініатюрист представив винищення римського населення у 88 р. до Р. Х. (BnF Latin MS. 4915. F. 158v) та облогу Мітрідата римлянами (BnF Latin MS. 4915. F. 164r). Ефеський указ понтійського царя 88 р. до Р.Х. про винищення римлян у Малій Азії не залишив байдужими ще античних авторів. У джерелах наведено інформацію про одночасне вбивство римлян в Ефесі, Пергамі, Адрамідтіоні, Кавні, Траллах і на о. Хиос (App. Mithr. 23; Plut. Pomp. 37). Кількість жертв варіюється від 80 тис. (Val. Max. IX, 2.3) – до 150 тис. осіб (Plut. Sulla 24).

Фронтиспис до IV книги «Mare historiarum» (BnF Latin MS. 4915. F. 149r–195r) розкриває декілька сюжетів, зокрема, одним із них є вбивство братів Аріарата VI і втеча останнього (BnF Latin MS. 4915. F. 149r) від матері Ніси. Аріарат VI – цар Каппадокії у 130–116 рр. до Р. Х. (Memnon 22. 1), дружиною якого була Лаодіка, рідна сестра Мітрідата VI (Just. XXXVIII. 1. 1–5), тому Аріарат VI та його наступники були безпосередньо пов'язані з царем Понту. Сам Мітрідат VI через свого довіреного Гордія організував вбивство Аріарата VI і тоді почав правити Аріарат VII (116–101 рр. до Р.Х.) під регентством матері (сестри Мітрідата) Лаодіки. У 101 р. до Р.Х. цар Віфінії Нікомед III Еввергет, бажаючи підкорити Каппадокію, одружився на сестрі Мітрідата Лаодіці, але цар Понту

вигнав гарнізони Нікомеда, раніше свого союзника, із захоплених територій і повернув (відновив (*restituit*)) до влади Аріарата VII («...Мітрідат захисників Нікомеда з Каппадокії вигнав, царських представників сестри сина повернув...» (*Just. XXXVIII. 1. 5*) (тут і далі переклад мій – А.Г.). Але і такий стан речей не задовольняв Понтійське царство, тому під час переговорів у 101/100 рр. до Р.Х. Мітрідат особисто позбавив життя племінника.

Ще один виклад історії його воєн представлений у латиномовній збірці римської історії «Ромулеон» («*Romuleon*», 1361–1364 pp.) італійського вченого, викладача у Болоньї Бенвенуто Рамбальді (1320–1388 pp.) [4, р. XI]. Початково робота поширювалася у декількох рукописах і у 1466 р. Себастьян Мамерот на замовлення сеньйора Шатійону Луї де Лавалля переклав збірку Бенвенуто Рамбальді, що зберігається у п'яти рукописах (BnF Fr. MSS. 364–367; *Kupferstichkabinett, MS. 78 D 10*).

XXXVIII розділ сьомої частини рукопису BnF Fr. MS. 364 описує історію воєн Мітрідата, виклад якої автор запозичив у Орозія, періодично наголошуючи на першоджерелі: «як каже Орозій» (*comme dit Orose*) (BnF Fr. MS. 364. F. 260r–264r). У короткому описі XXXVIII розділу зібрані основні найбільш вражаючі події правління Мітрідата VI: масове винищення римлян в Анатолії, вбивство членів своєї родини і смерть самого царя, війни із Римом, у яких акцентується увага на перемозі останнього (BnF Fr. MS. 364. F. 260r). Це класичні сюжети з історії Мітрідата і, які зустрічаються у багатьох інтерпретаціях із античних джерел. Розпочинається оповідь із конфлікту з царем Віфінії Нікомедом IV і вторгнення військ Мітрідата і Тиграна у Каппадокію (BnF Fr. MS. 364. F. 260r – 261v). Наступними автор описує події 88 р. до Р.Х., коли Мітрідат наказав винищити римлян у Малій Азії. І тут Б. Рамбальді використав уривок із «*De Civitate Dei*» Августина Блаженного, який описує страждання римлян, вказуючи на джерело, а саме 22 частину 3 книги (*August. De civitate Dei III. XXII*): «що говорить святий Августин у третій книзі «Про общину Божу» (*Pour quoy dit saint Agustin ou tiers livre de la Cité de Dieu*) (BnF Fr. MS. 364. F. 262v). Далі коротко висвітлено хід війни з Римом та розгорнутий опис смерті Мітрідата (BnF Fr. MS. 364. F. 264) за викладом Орозія (*Oros. VI. V*).

Основна увага Б. Рамбальді зосереджена на подіях яскравого емоційного забарвлення: чи то вбивства 88 р. до Р.Х., чи то зрада сина (Фарнака II) Мітрідатові і смерть останнього. Фактологічний зміст тексту значно різниться від викладу аналогічних фактів у античних авторів, наприклад, у Аппіана опис смерті царя (*App. Mithr. 108–111*) представлений структуровано та неемоційно, коли в Орозія, а відповідно і у Бенвенуто Рамбальді використовується пряма мова та стилістично забарвлена лексика (*de quant grant et miserable regard* – настільки великий і нещасний погляд (BnF Fr. MS. 364. F. 260r); *exclamasse* – скрикнув (*Oros. VI. V. 5*); *Mithridates accensus ira in scelera exarsit* – Мітрідат випускаючи гнів у злісті спалахнув (*Oros. VI. V. 3*)).

Емоційний літературний виклад підкреслює одна із мініатюр, що зображує поразку Мітрідата й облогу царового укріплення в Пантікапеї римськими військами (BnF Fr. MS. 364. F. 262r). Сюжет на мініатюрі можна трактувати по-різному, але найбільш він відповідає змісту оповіді Аппіана (*App. Mithr. 110*), Орозія (*Oros. VI. V*). У Бенвенуто Рамбальді (BnF Fr. MS. 364. F. 264r) на вході до палацу зображений цар, який в алегоричній формі (прямої згадки про участь Мітрідата у боях немає) захищає його від воїнів, котрі перейшли на бік Фарнака II. Переговори між сторонами відбувались вночі, про що свідчить темний колір неба та комета, як ознака нещастя. Не виключено, що зображення комети мало на меті зосередити увагу на смерті царя Понту, що корелюється з появою аналогічного символу при його народженні. Оскільки відомості про комету передає лише Юстин (*Just. XXXVII. 2.1–3*), то введення на ілюстрацію еквівалентного символу може бути ідеєю ілюмінатора.

Наступна відповідність із першоджерелами та сконструйованою Б. Рамбальді рецепцією правління Мітрідата – зображення кораблів і самотня фігура на вершині палацу. Відомо, що в результаті агітації прибічників Фарнака серед війська Понтійського царства до сина Мітрідата приєднався і флот. Коли цар почув бунтівні крики, то вийшов до повстанців, які вже повністю, разом із його особистою охороною, перейшли на бік Фарнака. Тож відповідне зображення флоту і царя на вершині палацу представлено на мініатюрі.

Загалом же у роботах Дж. Колонна та Б. Рамбальді представлена загальна історія від створення світу – до часу написання хронік, тому період його царювання є органічно вплетеною складовою загальної історії людства. Вже з XIV ст. з'являються роботи з біографістики, насичені моралізаторським змістом.

У XIV ст. одним із перших, хто звернувся до переосмислення історії античності та висвітлення життя її діячів у біографічному викладі, став Франческо Петрарка (1304–1374 pp.) і першим розпочав роботу над збіркою біографій «*De Viris Illustribus*», яка залишилася незавершеною (до неї не увійшов життєпис Мітрідата). Точно стверджувати не можна чи був у планах Ф. Петрарки виклад життєвої історії царя Понту, адже він ставив перед собою завдання зобразити відомих римлян [5, р. 103–111], в результаті написав біографію Помпея, де є згадки про Мітрідата.

Своєрідним продовженням задуму Ф. Петрарки [6, р. 190] про огляд життєвих історій відомих постатей стали твори Дж. Боккаччо (1313–1375 pp.). Саме у роботах італійського гуманіста є біографія Мітрідата, його дружини Гіпсікратії, дочки Дріпетіни і сестри Лаодіки (Береніки). Життєва історія Мітрідата VI (*De casibus VI. V*) [7, р.154–159], написана Дж. Боккаччо у шостій книзі збірки «*De casibus virorum illustrium*». Основна увага мініатюристів у франкомовних рукописних перекладах «*De casibus*» зосереджена на смерті царя, яка відповідала ідейному задумові Дж. Боккаччо про гріхопадіння знатних чоловіків і позбавлення прихильності Фортуни. Три мініатюри, де зображене вбивство царя, подають різні інтерпретації цієї події, але всі вони ґрунтуються на тому, що царя вбила стороння людина (BnF Fr. MS. 229. F. 233r; BnF Fr. MS. 230. F. 163v; BnF Fr. MS. 232. F. 206v). На інших мініатюрах і варіантах інтерпретації, присвячених дружині та дочці царя, зосереджуватись не будемо [8].

Наступний сюжет мініатюр у перекладах «*De casibus virorum illustrium*» ілюструє облогу Мітрідатового палацу військами Фарнака II (BnF Fr. MS. 234. F. 78v; BnF Fr. MS. 236. F. 60r). Дж. Боккаччо описав останні дні життя царя (*De casibus VI. V. g–h*), користуючись роботою Павла Орозія. Загалом для написання біографії Мітрідата були взяті за основу «Скорочення «Історій Філіппа» Помпея Трога» Марка Юніана Юстина, «Історія проти язичників» Павла Орозія, «Достопам'ятні діяння і вислови» Валерія Максима та «Епітома Тіта Лівія» Луція Аннея Флора, але докладна історія зради сина та війська була представлена лише в Орозія. Одним із джерел для «*De casibus*» було «*Speculum historiale*» Вінсента із Бове, що доведено шляхом порівняння уривків текстів [9, р.68]. Тому стає зрозуміло, що зображення облоги Мітрідатового палацу і смерті самого царя стало певною літературно-художньою традицією, що мігрувала із загальновідомої середньовічної енциклопедії у збірку біографій.

Останній тип ілюмінацій до «*De casibus virorum illustrium*» присвячений вбивству Аріарата VII (BnF Fr. MS. 226. F. 162v; The J. Paul Getty Museum. MS. 63. F. 183r; BGE (Bibliothèque de Genève). MS. fr. 190/2. F. 43r), де дві постаті у королівських тіарах зображені на ристалищі, де проходили лицарські турніри. Типовий для середньовіччя сюжет став засобом для рецепіювання античної дійсності, де Мітрідат вбив Аріарата VII, але в реальності аж ніяк не на турнірі.

Історії життя Береніки (за уточненням Дж. Боккаччо: «чиє ім'я було Лаодіка» («*cui et Laodices nomen fuit*»)) (*De mulieribus LXXII. 1*), що є більш вживаним та загальноприйнятим (за античними джерелами) для характеристики цієї жінки в історії, сестри Мітрідата VI) зображена Дж. Боккаччо в контексті боротьби за Каппадокійський престол (*De mulieribus LXXII*). Відомо, що її чоловіка Аріарата VI позбавив життя довірений Мітрідатові Гордій, син Аріарат VII був убитий особисто царем, а Аріарат VIII помер від невідомої хвороби (*Just. XXXVIII. 2. 1–2*). Можна припустити, що на мініатюрах Лаодіка саме намагається наздогнати і розправитися з вбивцею її чоловіка та, ймовірно, останнього сина (BL (The British Library). Royal MS. 20 C V. F. 112v; BL Royal MS. 16 G V. F. 86v; BnF Fr. MS. 598. F. 109v; BnF Fr. MS. 599. F. 62v–63r; BnF Fr. MS. 12420. F. 110r; NYPL (New York Public Library). Spencer. MS. 033. F. 46r).

У коротких описах фоліантів наведено лише фразу про помсту Лаодіки за смерть синів. Але виникає питання про визначення особи, яку наздоганяє колісниця із царицею. З точністю можна сказати, що це був вбивця її другого сина, адже чоловіка вбив Гордій, а Аріарата VII – Мітрідат. Слідуючи джерелам, ця жінка не вбивала Гордія чи тим паче царя, оскільки вони фігурують у роботах античних авторів, зокрема Гордій у Юстина. Отже, цією постаттю була невизначена особа, яка мала безпосереднє відношення до вбивства сина Лаодіки, а фігура, над якою схилилася жінка – сином чи першим чоловіком цариці. Але більш імовірним видається те, що ілюстратор зобразив саме сина, бо Дж. Боккаччо у життєписі Лаодіки писав, що обрав її для своєї роботи як матір, яка зазнала нечуваних нещастів від смерті своїх синів (*De mulieribus LXXII. 1*).

Жіночу тематику «*De mulieribus*» продовжила Крістіна Пізанська (1365–1430 pp.) у найвідомішій роботі «*Le Livre de la Cité des Dames*» («Книга про місто жіноче») (BnF Département des Manuscrits, Français. MS. 607). Праця складається із трьох частин, в яких три чесноти – Розум, Праведність і Правосуддя – ведуть розмову з автором про жіночі долі та будівництво міста (BnF Fr. MS. 607. F. 2r) як спробу вирішення жіночих нещастів, де будуть жити жінки за законами вищеназваних чеснот [10, р.17; 11, р.74]. У першій частині роботи згадано про Береніку (Лаодіку), а у другій – про дочку Мітрідата Дріпетіну та дружину Гіпсікратію.

Через століття єпископ Марселя у 1506–1509 pp. Антуан Дуфур на замовлення Анни I Бретонської (1477–1514 pp.) [12, р.65] у 1504 р. написав збірку «*Les vies des femmes célèbres*» («Життя відомих жінок») (Musée Thomas Dobrée. MS. XVII), яку до 1506 р. вже ілюміновано паризьким художником Жаном Пікором. Однією із ілюстрацій, цінних для даного дослідження, виступає зображення Гіпсікратії з Мітрідатом VI (Musée Thomas Dobrée. MS. XVII. F. 41r). Мініатюра відрізняється від зображень до робіт Дж. Боккаччо: ілюстратор змінив тло та сюжет, показавши героїв не верхи на коні, а за столом, що корелюється з іншими мініатюрами до даного рукопису,

адже всі жінки у виконанні Жана Пікора представлені у інтер'єрі (за рукописом 1504–1506 pp.). Але важливою є і сама біографія Гіпсікратії у викладі Антуана Дуфура, адже на думку Х. Свіфт [13, p.206] та Е. Лестранж [14, p.94] ця особа була яскравим прикладом трансвестизму.

Певні характеристики Гіпсікратії ще в античних джерелах кореспондувались і з жіночими гендерними характеристиками, і з чоловічими, що і наштовхнуло істориків на таку думку. До того ж А. Дуфур значно змінив першопочатковий опис Гіпсікратії у викладі Плутарха та Валерія Максима, зазначивши, що «...вона подумала, що буде з'валтована [військами Гнея Помпея]... щоб перебороти цей страх і залишитись вірною своєму чоловікові, вона змінила свій одяг та зачіску, одягла озброєння, щоб не бути збездеченою... більше того, вона вдавала себе одним із воїнів Помпея, які слідували за Мітрідатом... Знайшовши його [царя Мітрідата], назвала себе його дружиною (жінкою) і взяла свій жіночий одяг, що було великим щастям для Мітрідата» [15, p.84–85]. Відповідно даний уривок не корелюється із описами античних авторів, де Гіпсікратія супроводжувала Мітрідата тікаючи разом від військ Гнея Помпея. Але і твердження дослідників про трансвестизм Гіпсікратії, відповідно до рецепції Антуана Дуфура, не є виправданим, бо зміна одягу із чоловічого на жіночий була вимушеним кроком до того, щоб приховати свою особу, вижити та безпечно зустрітись з царем. Л. Спенсер ж навпаки акцентує увагу на інновації А. Дуфура у підкресленні навмисного переодягання Гіпсікратії як ознаки трансвестизму (трансвестизм – психологічний феномен, який характеризується розладами психічного здоров'я та полягає у вдяганні та носінні одягу характерного для протилежної статі в межах певної культурної традиції [16, p.174]), на якій не зупинялись автори ні в попередніх рецепціях, ні в античні часи [13, p.207].

Зміну джерельних даних про Гіпсікратію можна пояснити спробою автора описати її як добропорядну жінку, яка не просто слідувала за чоловіком у межах соціальних норм загальноприйнятої поведінки (не приховувала б свою особу та невдовзі була б схоплена римськими воїнами), а вчинила розумно, зберігши собі життя. А. Дуфур своїм викладом історії про Гіпсікратію показав, що вона залишилася вірною Мітрідатові попри небезпеку. Якщо звернути увагу на те, що твір «Життя відомих жінок» замовила жінка та двічі королева Франції Анна I Бретонська (була дружиною королів Карла VIII (1470–1498 pp.) і Людовика XII (1498–1515 pp.) [12, p.182]), то стає зрозуміло, що зображення жіночої слабкості і неповноцінності було неприпустиме для автора, а показ винахідливості та рішучості став логічним кроком до задоволення вимог аудиторії [13, p.208].

Отже, на матеріалах робіт Дж. Колонна, Б. Рамбальді, Дж. Боккаччо, К. Пізанської та А. Дуфура проаналізовано життєписи царя Мітрідата VI та наближених до нього осіб у контексті війни з Римською республікою, боротьби за захоплення сусідньої території Каппадокії і стосунків із членами його родини. Визначено, що автори обирали біографію Мітрідата VI та пов'язаних з ним жінок для своїх робіт, адже життєві історії обраних персонажів відповідали ідейному змісту і сюжету збірок біографій Дж. Боккаччо, К. Пізанської та А. Дуфура і були складовою античної історії в енциклопедичних та універсальних працях Дж. Колонна і Б. Рамбальді. Встановлено, що на мініатюрах зображені сцени смерті Мітрідата Евпатора та членів його родини, царя разом із дружиною і військовою супутницею Гіпсікратією та дочкою Дріпетіною. Загалом же ілюстрації мають на меті показати загальний образ Мітрідата та його оточення, що представлений мініатюрами про масові вбивства римлян і династичну боротьбу у Каппадокії. Доведено, що автори користувалися роботами Марка Юніана Юстина, Валерія Максима та Павла Орозія. Тож ці роботи XIV–XVI ст. слугують певним видом реконструкції і рецепції минулого, до яких джерелами верифікації виступають праці античних авторів.

Список використаних джерел

1. Summerer L. The Search for Mithridates. Reception of Mithridates VI between the 15th and the 20th Centuries // *Mithridates VI and the Pontic Kingdom: Black sea studies 9* / [The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies; ed. by J. H. Munk]. Gylling: Narayana Press, 2009. P. 15–34.
2. Mayor A. *The Poison King: The Life and Legend of Mithradates, Rome's Deadliest Enemy*. Princeton: Princeton University Press, 2009. 472 p.
3. *The Grove Encyclopedia of Medieval Art and Architecture*. Vol. 1 / ed. Hourihane C. P. New York: Oxford University Press, 2012. 677 p.
4. Rambaldi D. B., Mamerot S. *Le Romuleon en François* / ed. F. Duval. Geneve: Librairie Droz, 2000. 634 p.
5. Kirkham V., Maggi A. *Petrarch: A Critical Guide to the Complete Works*. Chicago: University of Chicago Press, 2009. 568 p.
6. Ginsberg W. *Chaucer's Italian tradition*. Michigan: The University of Michigan Press, 2002. 297 p.
7. Vocatij I. *De casibus virorum illustrium* / ed. H. de Ziegler, J. Trithemius. *Augustae Vindelicorum: Philippus Vlhardus excudebat*, 1544. 273 p.
8. Сорока А. Мітрідат VI Евпатор і члени його родини у «De casibus virorum illustrium», «De mulieribus claris» Дж. Боккаччо та античних джерелах // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль, 2016. Вип. 1. Ч. 3. С. 3–7.
9. Pauline A. *Vincent de Beauvais and Chaucer's Monks Tale* // *Speculum*. 1942. Vol. 17. № 1. P. 56–68.
10. Levin C., Sullivan P. *Political Rhetoric, Power, and Renaissance Women*. New York: SUNY Press, 1995. 293 p.
11. Collette C. P. *Rethinking Chaucer's Legend of Good Women*.

University of York. Centre for Medieval Studies: Boydell & Brewer Ltd, 2014. 168 p. 12. Brown C. The Cultural and Political Legacy of Anne de Bretagne: Negotiating Convention in Books and Documents. Cambridge: Boydell & Brewer, 2010. 228 p. 13. Swift H. Gender, Writing, and Performance: Men Defending Women in Late Medieval France (1440–1538). Oxford: Oxford University Press, 2008. 304 p. 14. L'Estrange E., More A. Representing Medieval Genders and Sexualities in Europe: Construction, Transformation, and Subversion, 600–1530 / ed. E. L'Estrange. New York: Routledge, 2016. 218 p. 15. Dufour A. Les vies des femmes célèbres / et. G. Jeanneau. Geneve: Librairie Droz, 1970. 214 p. 16. Spencer L. G., Capuzza J. C. Transgender Communication Studies: Histories, Trends, and Trajectories. Lanham: Lexington Books, 2015. 304 p.

References

1. Summerer L. The Search for Mithridates. Reception of Mithridates VI between the 15th and the 20th Centuries. Mithridates VI and the Pontic Kingdom: Black sea studies 9. The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies; ed. by J. H. Munk. Gylling, 2009, pp. 15–34. 2. Mayor A. The Poison King: The Life and Legend of Mithradates, Rome's Deadliest Enemy. Princeton, 2009. 472 p. 3. Hourihane C.P. The Grove Encyclopedia of Medieval Art and Architecture. New York, 2012, vol. 1. 677 p. 4. Rambaldi D. B., Mamerot S. Le Romuleon en François. Geneve, 2000. 634 p. 5. Kirkham V., Maggi A. Petrarch: A Critical Guide to the Complete Works. Chicago, 2009. 568 p. 6. Ginsberg W. Chaucer's Italian tradition. Michigan, 2002. 297 p. 7. Bocattij I. De casibus virorum illustrium / ed. H. de Ziegler, J. Trithemius. Augustae Vindelicorum, 1544. 273 p. 8. Soroka A. Mitridat VI Eupator i chleny yoho rodyny u «De tsasibus virorum illustrium», «De mulieribus tsclaris» Dzh. Bokkachcho ta antychnykh dzherelakh [Mithridates VI Eupator and the members of his family in the «De casibus virorum illustrium», «De mulieribus claris» Giovanni Boccaccio and in the ancient sources]. Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Istoriya, 2016, vyp. 1, ch. 3, pp. 3–7. 9. Pauline A. Vincent de Beauvais and Chaucer's Monks Tale. Speculum, 1942, vol. 17, № 1, pp. 56–68. 10. Levin C., Sullivan P. Political Rhetoric, Power, and Renaissance Women. New York, 1995. 293 p. 11. Collette C. P. Rethinking Chaucer's Legend of Good Women. University of York. Centre for Medieval Studies, 2014. 168 p. 12. Brown C. The Cultural and Political Legacy of Anne de Bretagne: Negotiating Convention in Books and Documents. Cambridge, 2010. 228 p. 13. Swift H. Gender, Writing, and Performance: Men Defending Women in Late Medieval France (1440–1538). Oxford, 2008. 304 p. 14. L'Estrange E., More A. Representing Medieval Genders and Sexualities in Europe: Construction, Transformation, and Subversion, 600–1530. New York, 2016. 218 p. 15. Dufour A. Les vies des femmes célèbres / et. G. Jeanneau. Geneve, 1970. 214 p. 16. Spencer L. G., Capuzza J. C. Transgender Communication Studies: Histories, Trends, and Trajectories. Lanham, 2015. 304 p.

Alina Hrehul

THE REPRESENTATION OF MITRIDATES VI EUPATOR AND HIS INNER CIRCLE IN LITERATURE AND MINIATURES OF 14TH– 16TH CENTURIES

The article is devoted to the analysis of literature and manuscripts miniatures that highlight the period of rule and specific life situations of the Pontic king Mithridates VI (120–63 BC) and the inner circle connected with him. The article compares the information of ancient and medieval written sources, visual representations which depict bloody events of 88 BC (Ephesian Vespers), the involvement of Mithridates Eupator in the dynastic struggle in Cappadocia, the last days of the king and the circumstances of his death. These aspects of Mithridates' life caused the greatest interest in subsequent times because during the king's life its had a resonant significance and a nontrivial character. The works of Giovanni Colonna «Mare historiarum», Benevenuto Imolensis «Romuleon», Giovanni Boccaccio «De Casibus Virorum Illustrium» and «De mulieribus claris», Christine de Pizan «Le Livre de la Cité des Dames», Antoine Dufour «Les vies des femmes celebres» are considered. It is determined that the authors focused on biography presentation of Mithridates VI and his close associates due to the correspondence with the idea content and the plot of biography collections that followed a moral purpose with the life story of the king and were the part of ancient history in encyclopaedic and universal books. In order to solve the cultural problems of the epoch, the chronicles, literary works and illuminations were created to show the general representation of Mithridates which was formed in antiquity.

Key words: Mithridates VI Eupator, Pontic kingdom, manuscript, miniature, reception.

УДК 75.071.1–051:762.021.7:747:728.82](477.83–21)16

Нагалия П'єх

УЧАСТЬ ЖОВКІВСЬКИХ МАЙСТРІВ В ОЗДОБЛЕННІ ЗАМКУ В ЖОВКВІ УПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

У статті проілюстровано першорядну роль місцевих майстрів живопису та різьблення в оздобленні інтер'єрів палацової частини замку в Жовкві. Висвітлено зачини формування мистецького середовища, що формувалося довкола виконання замкових замовлень. Зокрема, продемонстровано світський напрямок творчої діяльності жовківських майстрів. Визначено і хронологічно локалізовано перелік й обсяги виконаних ними робіт. У роботі детально вивчено ступінь впливу творчих поглядів представників жовківського осередку малярства і різьби, викристалізованих на місцевому ґрунті, у формуванні мистецького оточення і естетичних смаків власників міста, Жолкевських та Собеських.

Ключові слова: жовківський осередок малярства і різьби, замок, оздоблення інтер'єрів, Юрій Шимонович, Дем'ян Ровевич, Іван Руткович, Станіслав Жолкевський, Ян III.

Досліджуючи Жовківський замок в контексті внутрішнього наповнення та огляду змін, що відбувалися у його інтер'єрах впродовж XVII–XVIII ст. під впливом особистих художніх смаків власників та нових тенденцій в їх оформленні, зауважуємо провідну роль творчої майстерності й стильових особливостей майстрів живопису і різьблення. Більшість архітектурних змін впроваджувалася запрошеними ззовні майстрами, тоді як внутрішні оздоблювальні роботи виконували місцеві кадри, які згодом стали основою вілянівської художньої школи. Вивчення цієї проблеми не лише демонструє весь спектр мистецьких талантів, що гуртувалися довкола Жовкви, але й має практичний сенс щодо висвітлення окремих аспектів оздоблення замкових інтер'єрів, які є назавжди втраченими.

Метою статті є висвітлення діяльності місцевих мистецьких кадрів в оздобленні Жовківського замку із визначенням переліку виконаних ними оздоблювальних робіт.

Значний вклад у вивчення діяльності жовківських малярів, які поряд із релігійним напрямком своєї мистецької практики, активно працювали над замковими замовленнями, зробила В. Свенціцька [1], акцентуючи свою увагу на діяльності Івана Рутковича, знакового представника цього малярського середовища. Поза тим, дослідниця детально опрацювала біограми місцевих майстрів, уклавши їх у вигляді спеціалізованого словника [2]. У цьому напрямку теж активно працював В. Овсійчук [3]. Важливий доробок у вивченні теми місцевих художніх кадрів представив П. Жолтовський [4]. Численні монументальні дослідження на цю тему провів В. Александрович [5–8], який розкрив значну кількість нових документальних фактів до біограм жовківських малярів, розширив відомості щодо їх творчого доробку, окресливши масштаби залучення місцевих кадрів до оздоблення замку поряд з іншими позажовківськими маєтностями Собеських.

Крім малярів, власники замку активно користувалися послугами інших місцевих ремісників, серед яких чільне місце займали різьбярі або як їх колись називали «сніцери». У них замовляли виготовлення рам для численних полотен, меблів, предметів інтер'єру тощо. Висвітлення цієї проблеми отримало широке відображення у працях М. Драгана [9] та В. Александровича [10], які широко розвинули цю тему, окреслили зачини формування різьбярського осередку, біограми майстрів, атрибутувавши їх творчі доробки.

Вперше про малярів, які працювали у Жовкві та, ймовірно, залучалися до робіт у замку, маємо згадки з початку XVII ст. Зокрема, В. Александрович вводить до наукового вжитку ім'я одного із перших жовківських майстрів, Юрія (Єжи) Цурикліча, який постійно замешкав у місті з 1613 р. Поза тим, дослідник припустив, що він міг бути запрошеним сюди для якихось робіт у замку в якості придворного маляра родини Жолкевських. У тому ж таки році Р. Жолкевська подарувала Ю. Цуриклічу дві ділянки і город у місті із означенням в дарчому документі цього майстра «... як свого слуги» [6, с. 103]. У той же час у Жовкві побіжно згаданий ще один маляр польського походження, прізвище та ініціали якого невідомі, з нагоди купівлі у місті ділянки під город 11 травня 1619 р. [6, с. 103]

У першій половині XVII ст., крім згаданих майстрів, у замку працював львівський маляр вірменського походження Шимон Богушович (помер 1648 р.) [11, s. 54–57; 12, s. 39, 509], проте документальні матеріали не дозволяють окреслити перелік його робіт, а лише засвідчують факт його присутності у місті. Це був не перший випадок співпраці власників замку із цією мистецькою родиною, адже, як засвідчують дані, наведені В. Александровичем, у ранній період будівництва і оздоблення Жовківського замку тут працював батько Ш. Богушовича, відомий львівський маляр,

член цеху малярів, золотарів і конвисарів, вірменин Павло Богушович-Додошович (помер 1605 р.) [5, с. 69–70]. У міських книгах згадані імена ще декількох малярів, проте чіткого свідчення, яке б дозволило пов'язати їхню творчу діяльність із замком, немає. Зокрема, упродовж 1631–1635 рр. у Жовкві працював Войцех Крауз, син місцевого коваля, який пізніше одружився у Львові й став чи не найвідомішим польським малярем Львова середини XVII ст. [6, с. 103–104]

Першим місцевим малярем, творча діяльність якого тісно пов'язувалася із Жовківським замком, став Дем'ян Роевич. До наукового обігу ім'я цього майстра впровадила В. Свенціцька [2, с. 142]. У 1663 р. в міських судових книгах зроблено запис про купівлю ним будинку на вул. Широкий. Поза тим, Д. Роевич брав активну участь в житті міста, у 1673 р. обраний лавником до магістрату Жовкви [10, с. 381]. Перша документально зафіксована робота цього майстра для замку пов'язана із ремонтом французької карети Я. Собеського, за яку він отримав 90 злотих (далі – зл.), згідно із поквитуванням від 27 квітня 1669 р. [13, с. 23]. Десять років по тому, в реєстрі замкових видатків маємо віднозовану оплату тому ж маляреві за роботу біля картин в парковій альтані та літньому палаціку на Гараю, яка становила 210 зл. Крім того, Д. Роевич золотив рами до батальних полотен у костелі св. Лаврентія – «Битви під Хотиним» та «Битви під Віднем» [13, с. 24].

Наступного року малював стелі у замкових кімнатах, це фактично остання його робота у Жовківському замку. Поза тим, на думку В. Александровича, Д. Роевич і надалі проживав у місті, підтверджуючи це фактом виконання малярем робіт коло малювання Гробу Господнього для монастиря домініканок у Жовкві [13, с. 24]. Сімейну мистецьку традицію продовжив син Д. Роевича, Іван. Вперше про нього побіжно згадано у 1686 р. як про «... малярчика з Віланува, Дем'янового сина» у контексті навчання останнього у художній школі при резиденції Яна III у Варшаві [13, с. 24]. Не виключено, що юний маляр сформував свої художні смаки під впливом Юрія Шимоновича-молодшого, з яким він виконав атласну колтрину для замкової бібліотеки у Жовкві. Крім того, 1686 р. молодий маляр розписував печі у замкових кімнатах.

При жовківському дворі Я. Собеського деякий час працював маляр-портретист Василь зі Львова. Зокрема, П. Жолтовський подає коротку біографію майстра, вказуючи на його потяг до релігійної та історичної тематики. Згадує також і про портрет Яна III, надісланий великому тосканському герцогу через посла Козімо Брунетті, із наступним означенням твору: «... виконаний талановитим, але не досить вишкolenим руським малярем» [4, с. 118]. Натомість, В. Свенціцька більш категорична з приводу оцінки діяльності Василя зі Львова, констатує факт відсутності документальних свідчень, які б ілюстрували сторінки життєпису майстра [1, с. 63]. Однак, факт присутності короля Я. Собеського спільно із королевою на шлюбі Василя зі Львовою у січні 1687 р., наведений В. Александровичем, все ж таки констатує наявність приятельських стосунків із малярем, які, ймовірно, відображалися у виконанні спеціальних замовлень для монарха [13, с. 18].

На початку 1680-х рр. у Жовківському замку поза архітектурними змінами та перебудовами, відбувалися активні оздоблювальні роботи внутрішніх інтер'єрів палацового корпусу та паркових лазень. Згідно із даними Т. Маньковського, отриманими на підставі аналізу відомих йому книг касових видатків, при дворі у Жовкві працювало три малярі: Тимофій, Казимир та Войцех. Першого з них, Тимофія, дослідник ідентифікував із Тимофієм Веселовичем [14, с. 144] та вважав його автором натрутного портрету митрополита Дисифея, виконаного на блясі у 1693 р. на замовлення Я. Собеського. Про нього згадує і В. Свенціцька у контексті окреслення малярського середовища Жовкви того часу, цитуючи припущення Т. Маньковського, вона констатувала високий рівень майстра у виконанні реалістичних зображень [1, с. 62]. П. Жолтовський обмежився лише інформацією стосовно його львівського походження та згадкою про виконання майстром плафонів у лазні [4, с. 167]. Тимофій разом із малярем Войцехом у 1687 р. малювали стіни та карнизи у тій же лазні [13, с. 59]. Загалом, перелік робіт цього майстра при Жовківському дворі був значно ширший та не обмежувався однією лазнею, адже він працював тут набагато довше. Останні записи про його роботи датовані 1699 р. [15, с. 4 а], а не 1690 р., як це вказав Т. Маньковський. Ймовірно, дослідник не аналізував книги видатків замкової каси, які велися після 1690 р. У середньому маляр Тимофій отримував 364 зл. річно за свої роботи у замку, це по 7 злотих щотижня. Дещо менша сума у розмірі 290 зл. виплачувалася йому в 1690 р. [16, с. 36.] Крім того, В. Александрович аргументовано спростовує тезу М. Гембаровича, який ототожнював цього майстра із Тимофієм Стисловичем [13, с. 61]. Натомість наводить прізвища двох інших малярів на ім'я Тимофій, які на той час згадуються в місті. Зокрема, у 1693 р. до церковного братства церкви Різдва Христового вписався Тимофій Радомський, а з 1704 р. в Жовкві працював Тимофій Остишевич [2, с. 139]. Фактично, це єдиний придворний маляр, віднозований у книгах видатків королівської каси упродовж 1684–1699 рр., котрий регулярно отримував оплату за свою роботу, що безпретензійно засвідчує його статус «придворного» майстра.

Другий маляр Войцех, згадуваний Т. Маньковським [14, s. 143], вписаний у фінансово-господарських книгах при роботах в замку у 1686 та 1689 рр., продовжити які йому завадила смерть у тому ж таки 1689 р. Цікаво, що оплата праці майстрові була нерегулярною, а здійснювалася на підставі виконання певних замовлень. У 1686 р. він отримав 200 зл. за позолоту двох рам до нових портретів Жолкевських, тоді ж йому видано 23 зл. на купівлю фарб для оздоблення лазні. Пізніший запис, який засвідчує факт смерті маляра у 1689 р. та видатки на похорон у сумі 30 зл., доповнює претензія його вдови щодо оплати за виконані її покійним чоловіком певні роботи при замку. Зокрема, з нього дізнаємося про виконання Войцехом малювання та лакування віконниць у лазні й залі, а також роботи «okoю obrazów», загальною вартістю 449 зл. [14, s. 143].

Третій же маляр Казимир, як і Войцех, не мав статусу придворного, помічений за роботами у Жовківському замку лише у 1688 р. при перемальовуванні старих портретів новими фарбами [14, s. 143]. Ймовірно, це портрети, описані в інвентарі замку 1671 р. Вдруге той самий маляр згаданий уже в контексті малювання віконниць у новозбудованому палаці в Кукизові. У пізніших записах після 1690-х рр. його імені в джерелах не зустрічаємо.

Ідентифікація імен цих майстрів із конкретними постатями є вкрай складним та не завжди достовірним процесом, адже скупі та фрагментарні відомості, за відсутності будь-яких ініціалів чи вказівок на походження малярів, не дають стовідсоткової впевненості у їх безпомилковості.

Важливу роль в оздобленні замкових інтер'єрів відігравали різьбярі, зокрема, слід відзначити Михайла зі Львова, який у 1693 р. виконав пульпіт до замкової бібліотеки. Поза тим, Т. Маньковський не виключав участі в оздоблювальних роботах замку іншого жовківського різьбяра, Самуеля Пятинського, який активно працював у Львові [14, s. 143], хоча документальних записів, які б засвідчували факт виконання ним якихось замкових замовлень, немає.

Одним із яскравих представників малярського середовища, яке формувалося довкола виконання художніх витворів у Жовківському замку та інших маєтностях Я. Собеського, став Ю. Шимонович-молодший [7; 17–20]. Виходець із багатой художніми традиціями родини львівського маляра Ю. Шимоновича-старшого та Теодозії з відомого львівського роду Корунків, був помічений Я. Собеським як талановитий та перспективний маляр. Здобувши прихильність короля, проходив навчання малярській справі в академії св. Луки у Римі. Зазначимо, що разом із ним у той же час навчався інший маляр Ян Рейзнер, полотна якого теж прикрашали замкові покої. Значний вплив на формування художніх смаків та власних стильових особливостей у живописі Ю. Шимоновича-молодшого справив один із учителів академії, Карло Марата. Проте багато дослідників схиляються до думки щодо французьких впливів на творчість майстра. Високий художній рівень Ю. Шимоновича-молодшого та талант до малярства дозволили йому в 1682 р. стати переможцем творчого конкурсу із двома роботами: «Будівництво Вавилонської вежі» та «Гнів Божий на людей, що будували Вавилонську вежу». Твори маляра донині зберігаються в архіві академії св. Луки у Римі. Ці досягнення дозволили йому зайняти почесне місце з-поміж інших придворних малярів Я. Собеського. Зокрема, Ю. Шимоновичу-молодшому доручено курувати роботу королівської художньої школи у Віланові, яку він очолив у 1687 р., після того як цю посаду полишив маляр Клод Каллот. Окрім багатьох знаних робіт у Віланові, Ю. Шимонович-молодший також працював і в резиденції короля у Жовкві. Однак, його роботи не отримали відображення у книгах видатків королівської каси ні за часів короля Яна III, ані після його смерті. Ймовірно, доручення маляр виконував за безпосередньою вказівкою короля. У замку зберігалися численні його твори. Наприклад, у Жовківській бібліотеці знаходилася тека, у якій «koperszttychu osób różnych ręki p. Szymonowicza». Лазню прикрашали два ескізи майстра із зображенням «Христа воскреслого» та «Богородиці» [13, с. 43].

Серед художніх творів, авторство яких могло належати Ю. Шимоновичу-молодшому, є згадані в інвентарних описах 1726 та 1728 рр. декілька пастельних портретів під склом у позолочених рамах королівни та короля Яна III, королеви Яна III, підпертої на руку, портрет овал за склом в золочених столярських рамах короля Яна III, зважаючи на добре опановану ним цю техніку живопису. Поза тим, його пензлю належать два кінних портрети короля Яна III і королеви Марії Казимири, а також родинний портрет королівського сімейства, що зберігаються в музеї палацу Яна III у Віланові. У Львівській національній картинній галереї ім. Б. Возницького заекспоновано ще одну картину маляра «Бахус і Аріадна» [21], яка, як стверджував В. Овсійчук, могла слугувати ескізним проектом одного із плафонів у Жовківському замку [43, с. 44–68].

У середині 1680-х рр. малярем виконано 25 портретів, які в переважній більшості призначалися для оздоблення великої зали Жовківського замку. Серед них – портрет Яна III в повний ріст, портрети королів, гетьманів та членів родин Собеських і Даниловичів. На думку В. Овсійчука, пензлеві маляра Ю. Шимоновича-молодшого також належали картини «Взяття Станіславом Жолкевським у полон трьох царів московських» та овальний портрет Яна III на тлі

колони із прикованими до неї полоненими турками, який в описі вписаний наступним чином «*Obraz z expressyą kolumny do ktorey niewolnicy byli przykowani pod portretem S. P. Krola Jana III*» [22, s. 11]. Однак питання приналежності цих полотен до творчого доробку Ю. Шимоновича-молодшого є вкрай спірним, адже вони згадані в тому ж інвентарі 1743 р. [22, s. 11], як частина серії батальних полотен, виконаних Мартіном Альтамонті.

Після смерті короля, він деякий час залишався придворним малярем Александра Собеського. Помер між 1708 та 1711 рр. Творчість Ю. Шимоновича-молодшого справила значний вплив на формування художніх поглядів місцевих жовківських малярів, які проходили навчання у Віланівській художній школі. Зважаючи на низку фактів, підкріплених аргументованими документальними свідченнями, наведеними В. Александровичем щодо домінуючої ролі західноукраїнських малярських кадрів у формуванні вілановської художньої школи, засвідчують значний вплив її очільника Ю. Шимоновича-молодшого на жовківський малярський осередок.

Один із найяскравіших представників жовківського осередку, творча діяльність якого розпочалася в руслі церковного мистецтва, І. Руткович, у 1680-х рр. теж здійснював низку робіт в замку. Вперше про нього згадує Т. Маньковський в контексті аналізу касових видатків, ототожнюючи його з Іваном Дуткевичем, хоча насправді йшлося про І. Рутковича [14, s. 148]. До української історіографії ім'я знаного жовківського маляра впроваджено значно раніше відомим археографом А. Петрушевичем [1, с. 60]. Загалом, постать майстра перебувала в полі наукових інтересів багатьох українських мистецтвознавців [1; 3, с. 353–363; 23, с. 373–387; 24, с. 372–363]. Найповніше діяльність І. Рутковича при оздобленні Жовківського замку висвітлює В. Александрович. Перші фіксовані роботи майстра датовані 1684–1685 рр., обсяг та перелік яких доволі широкий, засвідчує його високі художні здібності. Більшість робіт маляра зосереджувалась в парадній частині замку, зокрема він виконував золочення касетованої стелі в бібліотеці, тушував і лакував у ній якусь квітку, реставрував велику картину перед їдальнею, ґрунтував різьблені волюти в кабінеті короля та розмальовував балюстради в їдальні [13, с. 63]. Наведений перелік засвідчує факт залучення І. Рутковича не тільки в якості маляра, а й різьбяра. Поза тим, він декілька разів фіксувався у касових книгах, проте ці замовлення уже не пов'язувалися з замком безпосередньо, а радше з містом. Зокрема, у 1691 р. він малював скульптуру перед костелом св. Лазаря [13, с. 63]. На зламі 1680–1690-х рр. творчість маляра тяжіла до релігійного мистецтва. Крім того, І. Руткович брав активну участь у житті міста, обирався бургомістром Жовкви у 1689 р. та уповноваженим за наглядом над будівництвом міського храму, ймовірно, йдеться про церкву Різдва Христового [13, с. 64]. В. Александровичу також вдалося простежити художні традиції родини І. Рутковича, які продовжував його син Михайло, навчаючись у Віланівській художній школі [13, с. 64].

Сформоване мистецьке середовище Жовкви після смерті Я. Собеського у 1696 р., активно працювало над замовленнями уже нового власника замку – королевича Костянтина. У цей час розгорнув активну мистецьку та суспільну діяльність місцевий маляр Василь Петранович. Упродовж 1700–1708 рр. він входив до молодшого братства св. Петра і Павла, однак уже з 1713 р. вписаний у старше братство із означенням «маляр найяснішого королевича Костянтина».

Отже, зауважимо на домінуючому впливі місцевого мистецького середовища на тлі творінь позажовківських малярів у оздобленні інтер'єрів Жовківського замку. Це позначалося не лише на переліку робіт, а й на характері виконання окремих замовлень, на які нашаровувалися уже сформовані мистецькі смаки та творчі бачення жовківських майстрів.

Список використаних джерел

1. Свенціцька В. І. Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст. Київ, 1966. 180 с. 2. Свенціцька В. І. Словник жовківських майстрів живопису та різьби // Українське мистецтвознавство. Київ, 1971. С. 142. 3. Овсійчук В. А. Майстри українського бароко. Жовківський художній осередок. Київ, 1991. 400 с. 4. Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. Київ, 1983. 179 с. 5. Александрович В. С. Симон Богушевич. Історія і легенда в біографії львівського маляра першої половини XVII ст. // Вісник Львів. ун-ту: Серія історична. Львів, 1997. Вип. 32. С. 69–70. 6. Александрович В. С. Початки Жовківського мистецького осередку // Збірник матеріалів українсько-польського науково-практичного семінару «Історична, мистецька та архітектурна спадщина Жовкви: проблеми реставрації та використання». Жовква Львів, 1998. С. 103–105. 7. Aleksandrowycz W. Nowe materiały do biografii i twórczości Jerzego Szymonowicza Starszego oraz Jerzego Eleutera Szymonowicza-Siemiginowskiego // «Foliae Historiae Artium». Warszawa, 1991. Nr. 27. S. 111–124. 8. Aleksandrowycz W. Andrzej Stech malarzem króla Jana III Sobieskiego // Barok. 1997. Nr. 2 (8). S. 45–54. 9. Драган М. Д. Українська декоративна різьба XVI–XVIII ст. Київ, 1970. 204 с. 10. Александрович В. С. Жовківський осередок майстрів українського різьблення другої половини XVII – середини XVIII століття // Жовква крізь століття. Львів, 2012. Вип. 2. С. 286–310. 11. Mańkowski T. Lwowski cech malarzy w XVI–XVII wieku // Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa (LEOPOL). Lwów, 1936. S. 54–57. 12. Rastawiecki E. Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających. Warszawa, 1850. T. 3. S. 39, 509. 13. Александрович В. С. Українські малярі польського короля Яна III Собеського // Матеріали

засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 – жовтень 1993 р.). Львів, 1994. С. 17–148. 14. Mańkowski T. Mecenat Jana III w Żółkwi // Prace komisji historii sztuki. Kraków, 1987. T. 9. S. 127–152. 15. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). Ф. 694. Оп. 7. Д. 2512. 16. Archiwum Główny Akt Dawnych. Zbiór A. Czołowskiego. Sygn. 402. 17. Gębarowicz M. Młodość i pierwsze prace Jerzego Eleutera Szymonowicza-Siemiginowskiego // Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera. Lwów, 1924. S. 391–416. 18. Karpowicz M. Autoportret Siemiginowskiego // «Biuletyn Historii Sztuki». Warszawa, 1956. T. 18. Nr. 1. S. 139–144. 19. Karpowicz M. Jerzy Eleuter Siemiginowski malarz polskiego baroku. Wrocław, etc. 1974. S. 125–135. 20. Karpowicz M. Polonica w Akademii św. Łukasza // Biuletyn Historii Sztuki. Warszawa, 1971. T. 33. Nr. 4. S. 382–395. 21. Львівська національна картинна галерея ім. Б. Возницького. Відділ живопису. Інвентарний № 1629. 22. Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas (LVIA). F. 459. Inventory 1. File 1472. 23. Овсіичук В. А. Українське малярство Х–XVIII столітті. Проблеми кольору. Львів, 1996. 480 с. 24. Александрович В. С. Два документи до початків біографії Івана Рутковича // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Львів, 1994. Т. 227: Праці Секції мистецтвознавства. С. 372–378.

Referenses

1. Svientsitska V. I. Ivan Rutkovich i stanovlennia realizmu v ukrainskomu maliarstvi XVII st. [Ivan Rutkovich and the formation of realism in the Ukrainian painting of the XVII century], Kyiv, 1966, 180 p. 2. Svientsitska V. I. Slovnyk zhovkivskykh maistriv zhyvopysu ta rizby [A dictionary of the masters of the painting and carving], Ukrainian art studies, Kyiv, 1971, pp. 142. 3. Ovsiiichuk V. A. Maistry ukrainskoho baroko. Zhovkivskiy khudozhnii osередok [Masters of the Ukrainian Baroque. Zhovkiv Art Center], Kyiv, 1991, 400 p. 4. Zholtoivskiy P. M. Khudozhnie zhyttia na Ukraini v XVI–XVIII st. [Artistic life in Ukraine in the XVI–XVIII centuries], Kyiv, 1983, 179 p. 5. Aleksandrovych V. S. Symon Bohushevych. Istoriia i lehenda v biohrafii lvivskoho maliara pershoi polovyny XVII st. [Simon Bogushevich. History and legend in the biography of the Lviv artist of the first half of the XVII century], Visnyk Lviv. University: Historical series, Lviv 1997, Vol. 32, pp. 69–70. 6. Aleksandrovych V. S. Pochatky Zhovkivskoho mystetskoho osередku [The Beginnings of the Zhovkva Art Center], Collection of materials of the Ukrainian-Polish scientific and practical seminar «Historical, artistic and architectural heritage of Zhovkva: problems of restoration and use», Zhovkva – Lviv, 1998, pp. 103–105. 7. Aleksandrowycz W. Nowe materiały do biografii i twórczości Jerzego Szymonowicza Starszego oraz Jerzego Eleutera Szymonowicza-Siemiginowskiego. «Foliae Historiae Artium», Warsaw, 1991, Nr. 27, pp. 111–124. 8. Aleksandrowycz W. Andrzej Stech malarz króla Jana III Sobieskiego, Barok, 997, Nr. 2 (8). pp. 45–54. 9. Drahan M. D. Ukrainska dekoratyvna rizba XVI–XVIII st. [Ukrainian decorative carving XVI–XVIII centuries.], Kyiv, 1970, 204 p. 10. Aleksandrovych V. S. Zhovkivskiy osередok maistriv ukrainskoho rizblennia druhoi polovyny XVII – seredyny XVIII stolittia [Zhovkva center of masters of the Ukrainian carving of the second half of XVII – the middle of XVIII century], Zhovkva through the century, Lviv, 2012, Vol. 2, pp. 286–310. 11. Mańkowski T. Lwowski cech malarzy w XVI–XVII wieku, Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwo wa (LEOPOL). Lwów, 1936. S. 54–57. 12. Rastawiecki E. Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających. Warszawa, 1850, T. 3, S. 39, 509. 13. Aleksandrovych V. S. Ukrainski maliari polskoho korolia Yana III Sobieskoho [Ukrainian painters of the Polish king Jan III Sobieski] Materials of the meetings of the Historical and Archeographic Commissions of the NTSh in Lviv (February 1992 – October 1993), Lviv, 1994, pp. 17–148. 14. Mańkowski T. Mecenat Jana III w Żółkwi. Prace komisji historii sztuki, Kraków, 1987, T. 9, S. 127–152. 15. Nacionalny historychny archiwu Belarusi [State Historical archive of Belarus], F. 694, Inventory 7, File 2512. 16. Archiwum Główny Akt Dawnych, Zbiór A. Czołowskiego, sygn. 402. 17. Gębarowicz M. Młodość i pierwsze prace Jerzego Eleutera Szymonowicza-Siemiginowskiego. Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera, Lwów, 1924, S. 391–416. 18. Karpowicz M. Autoportret Siemiginowskiego, Bulletin of the History of Art, Warsaw, 1956, Vol. 18, Nr. 1. pp. 139–144. 19. Karpowicz M. Jerzy Eleuter Siemiginowski malarz polskiego baroku / Wrocław, etc. 1974, S. 125–135. 20. Karpowicz M. Polonica w Akademii św. Łukasza [Polonica at the Academy of St. Luke], «Biuletyn Historii Sztuki», Warszawa, 1971, T. 33, Nr. 4, S. 382–395. 21. Lvivska natsionalna kartynna halereia im. B. Voznitskoho. [Lviv National Art Gallery. B. Voznitsky], Department of painting, Inventory number 1629. 22. Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas (LVIA) [Archive of the History of Lithuania], F. 459, Inventory 1, File 1472. 23. Ovsiiichuk V. A. Ukrainske maliarstvo Kh–XVIII stolitti. Problemy koloru [Ukrainian painting of the X–XVIII centuries. Color issues], Lviv, 1996, 480 p. 24. Aleksandrovych V. S. Dva dokumenty do pochatkiv biohrafii Ivana Rutkovycha [Two documents to the beginning of the biography of Ivan Rutkovich], Notes of the Scientific Society. T. Shevchenko, Lviv, 1994, Vol. 227: Proceedings of the Section of Art Studies, pp. 372–378.

Natalia Pjeh

PARTICIPATION OF ZHOVKVA MASTERS IN DECORATION CASTLE IN ZHOVKVA DURING FOR THE SECOND HALF XVII CENTURY

The article illustrates the paramount role of local masters of painting and carving in decorating the interiors of the main part of the castle in Zhovkva. The formation of the artistic circle which was formed around the execution of the castle orders was highlighted. In particular, the secular direction of the creative activity of Zhovkva craftsmen is demonstrated. A list and volumes of works performed by them are determined and chronologically localized. In this work, the degree of influence of their creative views of representatives of Zhovkva branch of paintings and carvings, crystallized on a local ground, on

the formation of the artistic environment the aesthetic tastes of the owners of the towns of Zolkiewski and Sobieski was studied in detail.

Key words: Zhovkva branch of painting and carving, the castle, interior decoration, Yuriy Shimonovich, Demyan Roevich, Ivan Rutkovich, Stanislav Zholkevsky, Jan III.

УДК(94:327) (510) +741.5:32 «18–19»

Лілія Питльована

«КИТАЙ. ПИРІГ КОРОЛІВ ТА ІМПЕРАТОРІВ»: ДО ІСТОРІЇ ОДНІЄЇ КАРИКАТУРИ

Стаття присвячена дослідженню особливостей візуалізації колоніальних змагань великих держав наприкінці XIX ст. у матеріалах засобів масової інформації. На прикладі однієї карикатури показано критичне ставлення французької газети «Le Petit Journal» до експансіоністських прагнень великих держав, ідей територіального розділу Китаю. У статті подається коротка історія газети та відомості про автора карикатури; аналізується політичний контекст сюжету, представленого на малюнку; показано, як карикатура «Китай. Пиріг королів та імператорів» А. Мейєра творила антиімперський дискурс у Франції, яка за своїм характером була імперською державою.

Ключові слова: імперіалізм, карикатура, Китай, Франція, «Le Petit Journal»

Історіографія колоніальної політики великих держав кінця XIX ст. у Китаї налічує величезну кількість наукових праць, присвячених її економічним, політичним та дипломатичним аспектам. Однак вкрай мало досліджень вивчають особливості відображення колоніальних змагань держав у тогочасній європейській візуальній культурі. Завданням цього дослідження є на прикладі аналізу однієї карикатури розглянути особливості візуалізації боротьби держав за володіння Китаєм на сторінках французької преси.

EN CHINE
Le gâteau des Rois et... des Empereurs

Карикатура «Китай. Пиріг королів та імператорів» була опублікована 16 січня 1898 р. в «Ілюстрованому додатку» паризької газети «Le Petit Journal» («Supplément illustré du Petit Journal») [20] (рис. 1).

Головні персонажі карикатури – монархи великих держав, зайняті вирішенням колоніальних суперечок. Чому і в який спосіб звернулися художник і часопис до цієї теми, і наскільки карикатура впливала на тогочасний дискурс імперської політики держав в Азії?

Щоби дати відповідь на ці запитання, карикатуру необхідно розглянути у широкому історичному, політичному та соціокультурному контексті (з одного боку, автор, час і місце створення, публікації, особливості самого друкованого видання, цільова аудиторія; з іншого – образи, репрезентовані на карикатурі. Тобто суб'єкт, і об'єкт карикатури). Роль і значення мають також художні, стилістичні, композиційні, колористичні характеристики, семіотика малюнка, його лінгвістично-семантичної складова.

Автором карикатури «Китай. Пиріг королів та імператорів» є французький художник-ілюстратор і карикатурист

Анрі Мейєр (Henri Meyer) (1844–1899 рр.), відомий також під псевдонімом Reuett. Біографічних

даних про А. Мейєра обмаль. Відомі його роботи як театрального оформлювача, а як художник-ілюстратор найбільше знаний за співпрацею із видавництвом П'єр-Жуля Етцеля (P.-J. Hetzel) (1814–1886 рр.). Засноване 1837 р., воно стало відомим на загальнонаціональному рівні у 50–60-х рр. XIX ст. З орієнтацією на сімейну та молодіжну аудиторію воно видавало літературний «Журнал виховання і розваг» («Le Magasin d'éducation et de récréation»), а 1863 р. започаткувало серію «Незвичайні подорожі» («Voyages extraordinaires»). До 1919 р. у ній опубліковано 62 твори (у 18 томах) Жуля Верна (1828–1905 рр.). А. Мейєр ілюстрував роман «П'ятнадцятирічний капітан» (1878 р.), твори Люсьєна Біара (Lucien Biart), Томаса Майн-Ріда (Thomas Mayne Reid) та інші.

Не менш відомим художник був за своїми карикатурами у періодичній пресі, зокрема, у щотижневому «Ілюстрованому додатку» щоденної «Le Petit Journal» («Supplément illustré du Petit Journal») (1863–1944 рр.). Поряд із «Le Petit Parisien», «Le Matin» і «Le Journal», газета входила до так званої «великої четвірки» масових газет. На початку XX ст. їхній сукупний тираж складав три чверті сукупного тиражу національних (столичних) газет (понад 4 млн. з 5,5 млн примірників у 1914 р.). 1881–1914 рр. стали «золотим віком» процвітання французької преси, коли Франція посідала перше місце в Європі за продажем щоденних газет (245 тис. прим. на 1 тис. жителів) [5, с. 3].

Популярності і демократизації преси у цей період сприяла низка чинників. Зокрема, лібералізація законодавства в галузі друку, збільшення швидкості поширення інформації, технічний прогрес, реформи освіти тощо. Важливу роль відіграла економічна реформа преси, запропонована журналістом Емілем де Жирарденом (Émile de Girardin) (1806–1884 рр.). Зокрема, йдеться про винайдення «прихованої реклами», диверсифікацію преси за проблематикою, зниження передплатної ціни на видання за рахунок збільшення тиражів.

«Le Petit Journal» стала першою дешевою масовою газетою. Її засновник М.-П. Міло (M. - P. Millaud) (1813–1871 рр.) запропонував інноваційну концепцію, приділяючи однакову увагу змісту і менеджменту видання. Відсутність політичних проблем («аполітичність») на сторінках газети дозволила уникнути значного оподаткування. Малий формат (43x30 см (половина загальноприйнятого розміру) скоротив витрати і збільшив швидкість друку. Ціна у 5 сантимів (при середній ціні на щоденну газету у 15 сантимів), однакова і в Парижі, і в провінції, приваблювала читача. М.-П. Міло створив власну структуру розповсюдження, використовував переваги роздрібної торгівлі й особисто займався просуванням видання. Він запропонував і нову редакційну формулу, відповідну смакам і запитам масового читача. Важливу роль в успіху «Le Petit Journal» відіграли щоденна хроніка, рубрика «Події» і публікація кримінально-пригодницьких романів із продовженням. Газета друкувала багато практичної, корисної у повсякденному житті інформації [5, с. 13–14].

1895 р. тираж «Le Petit Journal» сягнув 2 млн примірників, 80 % з яких відправлялися у провінцію. Кольоровий «Ілюстрований додаток» виходив щонеділі, починаючи з 1884 р. Наклад його 1895 р. склав 1 млн примірників, а 1889 р. видавництво встановило нову ротаційну машину з продуктивністю 20 тис. кольорових сторінок за годину.

Період піку імперіалістичної політики держав співпав із розвитком масової журналістики. Колоніальна тематика була щедро представлена на шпальтах видань 90-х рр. XIX ст. На відміну від німецької, яка, на думку дослідників, ще була націлена на обмежену аудиторію середнього, вищого середнього класу, традиційну правлячу еліту, тогочасна французька й англійська преса вже стала виразником поглядів широких верств населення [21, р. 381].

Центром досліджуваної карикатури А. Мейєра є круглий пиріг з написом «Китай». Довкола нього сидять представники кількох націй в особі королеви Вікторії (Велика Британія), кайзера Вільгельма II (Німеччина), царя Миколи II (Росія), імператора Мацухіто (Мейдзі) (Японія). Образи сповнені ознак, які дозволяють читачеві безпомилково ідентифікувати їх. Монархи Британії, Німеччини та Росії портретно схожі на своїх прототипів, ототожнюються за статтю, віком, одягом. Голову Вікторії вінчає корона, Вільгельм II у традиційному пруському пікельхельмі, шапку Миколи II прикрашає державний герб. Два останні – у військових одностроях.

Очевидно, художник сумнівався, що французький читач зможе легко ідентифікувати імператора Японії. На відміну від портретів 90-х рр. XIX ст., де Мацухіто, зазвичай, зображений у військовій формі, з бородою, вусами і європейською зачіскою, карикатура пропонує образ імператора зразка 70-х рр. XIX ст., у кімоно і з традиційною зачіскою «Плід дерева гінго», характерною для вищої японської знаті (пізніше у межах реформ, які передбачали трансформацію традиційної станової структури японського суспільства, імператор видав указ, який забороняв носити самурайські зачіски).

Монархи зосереджені на розділі китайського пирога, у їхніх руках ножі, вони виглядають агресивними. Поруч із японським імператором лежить самурайський меч. Вільгельм II вже почав відрізати свій шматок із написом «Кіао-Чао», ліва рука царя впевнено лежить на шматку «Порт-Артур».

Постать Маріанни, персоніфікації Франції, у традиційному фрїгійському ковпаку і з кокардою національних кольорів, зображена дещо відособлено. Це виглядає логічно, адже Франція жила у час Третьої республіки, то ж не вписувалася у задекларовану автором назву «Пиріг королів та імператорів». Вона стоїть за плечима Миколи II, що нагадувало читачам про франко-російський союз 1891 р. З іншого боку, таке розташування Маріанни на карикатурі натякає на меншу зацікавленість, або взагалі незацікавленість Франції у китайських територіях. Наскільки це відповідає дійсності, з'ясуємо, аналізуючи далі політику європейських держав щодо Китаю.

На задньому плані малюнка височіє постать Лі Хунчжана (1823–1901 рр.), одного з найбільш високопоставлених і впливових чиновників Цинської імперії і фактичного керівника зовнішньої політики Китаю у 90-х рр. XIX ст. Відомий своєю дипломатичною майстерністю у захисті інтересів Піднебесної у період нерівноправних договорів, на карикатурі він зображений із піднятими у застережному жесті руками, аби запобігти територіальному розділу країни. Додатковим ідентифікатором для читача слугує традиційна маньчжурська бьянь-фа – зачіска у вигляді заплетеної косички, халат і жовта сорочка. Носіння останньої було особливим привілеєм у Китаї, який дарувався виключно імператором. На високе становище чиновника вказувало і павине перо на шапці мандарина. Усі ці милості і дворянське звання даровані Лі Хунджану 1868 р. після придушення повстання няньцзюнів (смолоскипників) [19, р. 50].

Наприкінці XIX ст. Китаєм правила маньчжурська династія Цинь. З 1861 р. на чолі держави перебувала вдова, Велика імператриця Цісі (1835–1908 рр.), яка як регентша при малолітньому синові й племіннику зосередила у своїх руках усю повноту влади. Становище династії, яка правила Китаєм з 1644 р., у другій половині XIX ст. помітно похитнулося. Відчутного удару імперії завдало постання тайпінів 1850–1864 рр., вона зазнала низки принизливих поразок в опіумних війнах 40–60-х рр. XIX ст. Влада змушена була розпочати реформи, спрямовані на модернізацію держави, відомі під назвою «само зміцнення». Вони охопили військово-технічну галузь, армію і флот, освіту, систему комунікацій і управління промисловістю. Попри помітні успіхи, реформи зіткнулися з серйозним опором традиціоналістів, на заваді стала відсутність стратегічного бачення керівництва держави, нестача коштів, корумпованість чиновників, соціальна та психологічна інерція цинського суспільства [15, р. 261–294]. Період «само посилення» остаточно завершився 1894 р. з початком війни із Японією

Китай змушений був іти і на поступки іноземним державам, які намагалися утвердити там свою присутність. На 90-і рр. XIX ст. сфери інтересів Великої Британії, Франції, Німеччини, Росії, Японії чітко окреслилися. Від вкладень у цю країну, європейський фінансовий капітал очікував швидких прибутків і мінімальних ризиків [26, р. 49]. То ж метафора, використана А. Мейером щодо Китаю як пирога, ласий шматок якого хочуть урвати і чимскоріш проковтнути монархи, видається дуже вдалою.

Зацікавлення південними територіями Китаю найбільше виявляли Велика Британія та Франція, які до кінця століття остаточно утвердилися у прилеглих колоніальним володіннях: Бірмі та Індокитаї відповідно. Північними провінціями цікавилися Росія і Японія.

Дослідники акцентують на економічній мотивації Британії у гонитві за китайськими територіями, прирівнюючи її до класичної ленінської моделі імперіалістичних відносин, з її державно-монополістичним капіталізмом та пошуками ринків, збуту, сировини і дешевих інвестиційних можливостей [26, р. 47]. Вже у XVIII ст. велася інтенсивна торгівля з Китаєм через Британську Ост-Індську компанію. Після опіумних війн британці здобули низку переваг: їхні торгові судна могли заходити у китайські порти, вони отримали право використовувати китайську найману робочу силу. Отримані півострів Цзюлун і Гонконг стали важливим плацдармом для британської й індійської торгівлі, яка втім не завжди була успішною через культурну стійкість китайського населення до європейських товарів. Тому з 70-х рр. XIX ст. англійці зробили ставку не на торгівлю, а на фінансову та банківську діяльність. Найуспішнішими стали Гонконгський і Шанхайський банки [26, р. 47–48], частка Британії у позиках цинському уряду становила 40 % від усіх іноземних позик [14, р. 80, 225].

Лондон добився офіційних запевнень Пекіну, що у районі річки Янцзи жодну територію не буде заставлено, орендовано чи продано іншій іноземній державі. Нові «Правила внутрішнього судноплавства» 1898 р. оголошували відкритими внутрішні води Китаю для суден усіх країн [2, с. 115, 131]. Відстоюючи принцип «відкритих дверей», англійці були впевнені, що їм вдасться утримати своє економічне та торговельне лідерство на півдні Китаю.

Відчутного удару пріоритетному становищу англійської торгівлі у Китаї завдала японо-китайська війна 1894–1895 рр. Впродовж 1897–1900 рр. тоннаж німецьких суден, які прибували у порт Ханькоу на р. Янцзи зріс з 2838 – до 232504 т, японських – з 0 – до 220281 т [4, с. 28]. Втім у сфері перевезень на Далекому Сході Британія зберігала перевагу: наприкінці століття там курсувало 1639 британських, 382 німецьких і 1298 кораблів інших країн [18, р. 263–264].

Найгострішим у далекосхідному регіоні було англо-німецьке суперництво. Перші прояви зацікавленості Берліна Китаєм датуються періодом після утворення імперії. Пошук «місця під сонцем», задекларований статс-секретарем Б. фон Бюловим 1897 р., передбачав як колоніальні захоплення «нічийних» територій, так і готовність поборотися за переділ вже існуючих володінь європейських держав.

Британія пильно стежила за діями нової конкурентки. Експерт Форін офісу з німецьких питань Е. Кроу (Eyre Crowe) (1864–1925 рр.) констатував, що «... мапу незайнятих територій було заповнено з вражаючою швидкістю... Шляхом купівлі або міжнародних угод було придбано ще кілька нових володінь: Кароліни, Гельголанд, Самоа. Операція в старому прусському стилі забезпечила Кіао-Чао [Цзяочжоу]», а також попереджав, що німецька «світова політика» становить реальну загрозу не лише для інтересів Великої Британії, а й існуючого світоустрою («Memorandum by Sir E. Crowe» від 1 січня 1907 р.) [12, р. 399–403].

Хоча 1895 р. у Китаї працювало 365 англійських фірм і лише 92 німецьких, зате А. Крупп був майже монополічним постачальником зброї [17, р. 117–118]. На початок ХХ ст. питома частка англійських капіталовкладень в економіку Китаю складала 33 %, німецьких – 20,9 % [6, с. 41]. У донесеннях російських агентів йшлося про англо-німецьке суперництво щодо розміщення замовлень цинського уряду на військові кораблі («Шифрованное донесение военного агента в Китае из Шанхая». 10. 01. 1906 р.; «Донесение Д. С. Покотилова». Пекин. 16. 04. 1907) [7–8].

Одним із головних інструментів реалізації «світової політики» Німеччини став новозбудований військово-морський флот. З ним вона готова була кинути виклик Великій Британії як світовій імперії. Його творці Вільгельм II, Б. Бюлов і А. фон Тірпіц сподівалися, що відтепер Британія більш примирливо ставитиметься до посилення німецьких позицій у світі [23, с. 117–118]. Флот потребував опорних баз в Азії, і китайські порти підходили ідеально. Флот дав би захист для німецької торгівлі і християнських місій і, за словами Вільгельма II, «... жоден китаець ніколи не відважився б косо глянути на німця!» [24, с. 37].

1895 р. адмірал А. фон Тірпіц, на той час командувач Німецької східноазійської крейсерної ескадри («Ostasiatische Kreuzergeschwader»), особисто відвідав Китай, щоби пригланути оптимальне місце для військово-морської бази. І саме Цзяочжоу видалося йому найприйнятнішим для цього [17, р. 119–120].

Неодноразове зіткнення англо-німецьких інтересів на Далекому Сході відзначав міністр закордонних справ Велика Британії Едуард Грей [16, р. 25, 54]. Нарощування військово-морської присутності Німеччини суперечило прагненню Великої Британії дотримуватися «дводержавного» стандарту (Акту про морську оборону 1889 р. (Naval Defence Act)).

1897 р. ескадра адмірала Отто фон Дідеріхса висадила десант у Циндао і розпочала окупацію півострова. Раптовість цієї акції захопила решту держав знеацька, хоча Росія передбачала можливість такого ходу Німеччини [22, р. 183–184]. У лютому 1898 р. відбувся обмін нотами між Берліном та Пекіном, і німці отримали захоплену бухту Кіао-Чао (Цзяочжоу) в оренду на 99 років разом із гірничими та залізничними концесіями у провінції Шаньдун.

Намагаючись згладити гостру реакцію Лондона, кайзер Вільгельм II запропонував англійцям зайняти порт і бухту Вейхайвей (сучасний Вейхай) (Lascelles–Salisbury. 26. 05. 1898,) [11, р. 35]. 1 липня 1898 р. китайський уряд передав Великій Британії цю територію в оренду на 25 років. Англія домоглася згоди на розширення британської території на півострові Цзюлюн, розташованому напроти Гонконгу [2, с. 130]. Це відновило міцне політико-стратегічне становище Великої Британії у Китаї, збалансувало її позиції у ставленні до Росії, яка цього ж року орендувала в Китаю Ляодунський півострів.

Через замерзання порту Владивосток російська тихоокеанська ескадра змушена була зимувати в Японії, тому одним із основних завдань Росії в регіоні був вихід до портів незамерзаючих морів. Наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. Цинська імперія змушена була, за Айгунським 1858 р. та Пекінськими 1860 р. договорами, поступитися Росії лівобережжям Амуру, за нею остаточно закріплено Забайкалля, Приморський та Уссурійський край.

Практичним кроком до реалізації далекосхідної стратегії Санкт-Петербурга стало будівництво Транссибірської залізниці, розпочате 1891 р. Регулярні перевезення магістраллю розпочалися у 1903–1905 рр. Для проникнення у Китай особливе значення мало південне відгалуження Транссибу – Маньчжурська (Китайсько-Східна) залізниця, яка з'єднувала Читу із Владивостоком, а потім і Порт-Артуром. Право на її спорудження російський уряд здобув 1896 р., скориставшись ослабленням Пекіну у війні з Японією. Будівництво супроводжувалося значними труднощами через відсутність матеріалів, людських ресурсів, достовірних карт тощо, однак було забезпечене належним державним фінансуванням [25, р. 125–128]. Транссиб і Китайсько-Східна залізниця мали у цей час військово-стратегічне значення, адже, гарантували безпеку далекосхідних володінь Росії, але вже у 90-х рр. ХІХ ст. їх економічний та торговий потенціал теж усвідомлювалися [1, с. 24].

Захоплення Німеччиною Циндао стимулювало керівників російської зовнішньої політики вимагати у Китаю аналогічних поступок для себе. У грудні 1897 р. кораблі російської тихоокеанської ескадри увійшли в Порт-Артур. Після невдалої спроби міністра фінансів С. Вітте пов'язати передачу Росії порту із надання Китаю позики для сплати ним чергового траншу контрибуції Японії, російський уряд висунув Пекіну ультиматум. Цинський уряд передав йому в оренду на 25 років Ляодунський півострів з Порт-Артуром та Даляньванем, а також право з'єднати Китайсько-Східну залізницю з одним із цих портів. Порт-Артур ставав виключно військовим портом, відкритим для заходу лише російських та китайських кораблів [1, с. 31–34; 9, с. 309–312].

Дещо лукавив карикатурист «Le Petit Journal», зображуючи французьку Маріанну осторонь «китайського» пирога. Активна політика Франції щодо Китаю впиралася у необхідність спочатку остаточно підпорядкувати собі Індокитай, завоювання якого активізувалося з 50-х рр. XIX ст. Пекіном теж мав плани на цей регіон. Суперечності вилилися у нетривалу війну 1884–1885 рр. Сили держав виявилися неспівмірними: за Тяньцзиньським мирним договором, Китай визнавав В'єтнам володінням Франції.

На півдні Китаю інтереси Франції стикалися із англійськими, зокрема у питанні отримання концесій на залізничне будівництво, розробку корисних копалин тощо. 1898 р. Франція отримала в оренду на 99 років бухту і територію Гуанчжоувань. Вона управлялася як частина Французького Індокитаю, основою економіки була вугільна промисловість, виробництво феєрверків, реалізація експорту із Гонконгу. Франція домоглася від пекінського уряду обіцянки не відступати жодній іншій державі провінцій Юньнань, Гуансі, Гуандун та острова Хайнань. Вона також мала невеликі концесії в Шанхаї, Гуанджоу та Ханькоу, і хоча не користувалася суверенітетом над цими анклавом, але французькі піддані займалися там комерційною діяльністю [10, р. 73–83].

Щодо Японії, то реформи імператора Мацухіто (реставрація (революція) Мейдзі 1868–1889 рр.) фактично сформували нову націю і нову державу, яка стала врівень із провідними державами Заходу. Реформи політичної й адміністративної системи, соціальні і культурні перетворення, аграрна і промислова реформа були радикальними, але добре продуманими і базувалися на передовому досвіді Заходу. Вони дали блискучий результат. У 90-х рр. XIX ст. змінилася структура імпорту, скоротився відсоток ввезення готових виробів з майже половини імпорту до третини, зросло ввезення сировини – з 3,5 до 23 % від загального обсягу. Водночас зріс вивіз готових виробів – з 7 до 26 % експорту. До 1905 р. на Японію припадало 74 % корейського і 60 % маньчжурського імпорту. Розпочався експорт капіталу в Китай і Корею [3, с. 134].

Одним із головних напрямків зовнішньої політики Японії став перегляд нерівноправних договорів з великими державами. Важливу роль у цьому відіграли реформи армії і дипломатичної служби. Саме політична готовність і економічна можливість за підтримки громадської думки зумовили перші кроки Японії по проникненню на континент. Зовнішня експансія стала рушійною ідеєю японської держави і суспільства [13, р. р. 766].

Сімоносекський мирний договір 1895 р. забезпечив Японії низку переваг: вона отримала о. Тайвань, острови Пенху (Пескадорські), грошову контрибуцію. Подальше проникнення на континент було пов'язане з протистоянням з великими державами, особливо із Росією в Маньчжурії та Кореї.

То ж карикатура А. Мейєра була відгуком на активізацію експансіоністської політики великих держав у Китаї наприкінці 90-х рр. XIX ст. Сюжет карикатури і репрезентовані образи монархів засвідчують добру обізнаність автора з перипетіями колоніальної політики держав. Можна припустити, що композиційно художник навмисне розташував королеву Вікторію поруч із Вільгельмом II, а Миколу II – з імператором Мацухіто як найбільш антагоністичні пари з огляду на їхні інтереси в Китаї. А. Мейєр представив Францію як зацікавлену в Китаї лише опосередковано. Однак насправді, вона просувала там свої інтереси не менш наполегливо, ніж інші великі держави. Зображення автором Лі Хунчжана, як представника Китаю, показує, що він також добре знав і особливості внутріполітичного становища Піднебесної. У пирозі ще багато ласих нічийних шматків, за які, на думку А. Мейєра, і далі продовжуватимуть змагатися держави-хижаки.

Отже, карикатура «Китай. Пиріг королів та імператорів» ілюструвала ставлення «Le Petit Journal» до експансіоністських прагнень великих держав, ідей територіального розділу Китаю, а мільйонні тиражі газети доносили ідеї видання до широких верств суспільства і мали вплив на формування громадської думки. Навмисно чи не навмисно, але критичний зміст карикатур подібного типу творив антиімперський дискурс всередині Франції, яка за своїм характером була імперською державою.

Список використаних джерел

1. Бовькин В. И. Очерки истории внешней политики России (конец 19 века – 1917 год). Москва: Учпедгиз, 1960. 214 с.
2. Гримм Э. Д. Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Дальнем Востоке (1842–1925). Москва, Изд-во Ин-та востоковедения, 1927. 218 с.
3. Дацьшен В. Г. Новая

история Японии. Красноярск: Красноярский гос. пед. ун-т, 2007. 200 с. 4. Зарина Л. Л., Лившиц С. Г. Британский империализм в Китае (1896–1901 гг.). Москва: Наука, 1970. 247 с. 5. Захарова М. В. Эволюция массовой газеты во Франции: типологические характеристики: автореф. дис. канд. филол. наук. 10.01.10. «Журналистика». Москва: Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, 2011. 26 с. 6. Кошкин А. А. Первая мировая война и Восток. Борьба за «германское наследство» // Новая и новейшая история. 1998. № 5. С. 40–50. 7. Российский государственный архив Военно-морского флота Ф. 418. Оп. 1. Д. 3861. Л. 2. 8. Российский государственный архив Военно-морского флота Ф. 418. Оп. 1. Д. 3869. Л. 8. 9. Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917 / под ред. Е. А. Адамова, сост. И. В. Козьменко. Москва: Госполитиздат, 1952. 464 с. 10. Aldrich R. Greater France: a history of French overseas expansion. Basingstoke: Palgrave, 2002. 369 p. 11. British Documents of the Origins of the war 1898-1914. In 11 vol. Vol. 1. London: Johnson, 1926. 355 p. 12. British Documents of the Origins of the war 1898-1914. In 11 vol. Vol. 3. London: Johnson, 1926. 487 p. 13. The Cambridge history of Japan. In 6 vol. Vol. 5. Nineteenth century / ed. by Marius B Jansen. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 812 p. 14. Chi-ming Hou. Foreign Investment and Economic Development in China. Cambridge, Mass.: Harvard Univ Press, 1973. 306 p. 15. Chung-yueh Hsü I. The rise of modern China. New York: Oxford University Press, 2000. 1052 p. 16. Grey of Fallodon. Twenty Five Years. 1892–1916: In 2 vols. New York: Frederick A. Stokes Company, 1925. Vol. 2. 353 p. 17. Kelly Patrick J. Tirpitz and the Imperial German Navy. Bloomington, Ind.: Indiana University Press, 2011. 585 p. 18. Lawrence T.J. War and Neutrality in the Far East. London: Macmillan and Co., 1904. 301 p. 19. Little A. Mrs. Li Hung-Chang: his life and times. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 356 p. 20. Meyer H. En Chine. Le gâteau des Rois et... des Empereurs // Supplément illustré du Petit Journal. 1898. 16 Janvier. P. 24 URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k716261c/f8/> (дата звернення: 01.09.2018). 21. Mommsen W. J. Public Opinion and Foreign Policy in Wilhelminian Germany, 1897–1914 // Central European History. 1991. Vol. 24. № 4. P. 381–401. 22. Price C. Russia and the Roots of Chinese Revolution, 1896–1911. Cambridge, MA.: Harvard University Press, 1974. 308 p. 23. Retallack J. Germany in the age of Kaiser Wilhelm II. Basingstoke: Macmillan, 1996. 133 S. 24. Thompson W. Global Expansion Britain and its Empire, 1870-1914 London; Sterling, VA.: Pluto Press, 1999. 134 p. 25. Speitkamp W. Deutsche Kolonialgeschichte. Stuttgart: Philipp Reclam jun., 2008. 208 s. 26. Thompson H. To the edge of the world. San Francisco, CA: MacAdam/Cage Pub., 2007. 789 p.

References

1. Bovykin V. I. Oчерки istorii vneshnei politiki Rossii (konets 19 veka - 1917 god) [Essays on the history of Russian foreign policy (the end of the 19th century - 1917)]. Moskva: Uchpedgiz, 1960. 214 s. 2. Grimm E.D. Sbornik dogovorov i drugikh dokumentov po istorii mezhdunarodnykh otnosheniy na Dalnem Vostoke (1842-1925) [Collection of treaties and other documents on the history of international relations in the Far East (1842-1925)]. Moskva, Izd-vo In-ta vostokovedeniya, 1927. 218 s. 3. Datsyshen V.G. Novaya istoriya Yaponii [New history of Japan]. Krasnoyarsk: Krasnoyarskiy gos. ped. un-t, 2007. 200 s. 4. Zарина L.L., Livshits S.G. Britanskiy imperializm v Kitae (1896–1901 gg.) [British imperialism in China (1896–1901)]. Moskva: Nauka, 1970. 247 s. 5. Zakharova M. V. Evolyutsiya massovoy gazety vo Frantsii: tipologicheskie kharakteristiki [The Evolution of a Mass Newspaper in France: Typological Characteristics]; avtoref. dis. kand. filol. nauk. 10.01.10. «Zhurnalistika». Moskva: Mosk. gos. un-t im. M.V. Lomonosova, 2011. 26 s. 6. Koshkin A.A. Pervaya mirovaya vojna i Vostok. Borba za «germanskoje nasledstvo» [World War I and East. The struggle for the «German inheritance»]. Novaya i noveyshaya istoriya. 1998. № 5. S. 40-50. 7. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv Voенno-morskogo flota F. 418. Op. 1. Delo 3861. L. 2. 8. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv Voенno-morskogo flota F. 418. Op. 1. Delo 3869. L. 8. 9. Sbornik dogovorov Rossii s drugimi gosudarstvami 1856-1917 [Collection of treaties of Russia with other states 1856-1917] / pod red. Ye. A. Adamova, sost. I. V. Kozmenko. Moskva: Gospolitizdat, 1952. 464 s. 10. Aldrich R. Greater France: a history of French overseas expansion. Basingstoke: Palgrave, 2002. 369 p. 11. British Documents of the Origins of the war 1898-1914. In 11 vol. Vol. 1. London: Johnson, 1926. 355 p. 12. British Documents of the Origins of the war 1898-1914. In 11 vol. Vol. 3. London: Johnson, 1926. 487 p. 13. The Cambridge history of Japan. In 6 vol. Vol. 5. Nineteenth century / ed. by Marius B Jansen. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 812 p. 14. Chi-ming Hou. Foreign Investment and Economic Development in China. Cambridge, Mass.: Harvard Univ Press, 1973. 306 p. 15. Chung-yueh Hsü I. The rise of modern China. New York: Oxford University Press, 2000. 1052 p. 16. Grey of Fallodon. Twenty Five Years. 1892–1916: In 2 vols. New York: Frederick A. Stokes Company, 1925. Vol. 2. 353 p. 17. Kelly Patrick J. Tirpitz and the Imperial German Navy. Bloomington (Ind.): Indiana University Press, 2011. 585 p. 18. Lawrence T.J. War and Neutrality in the Far East. London: Macmillan and Co., 1904. 301 p. 19. Little A. Mrs. Li Hung-Chang: his life and times. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 356 p. 20. Meyer H. En Chine. Le gâteau des Rois et... des Empereurs // Supplément illustré du Petit Journal. 1898. 16 janvier. P. 24 // <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k716261c/f8/> 21. Mommsen W. J. Public Opinion and Foreign Policy in Wilhelminian Germany, 1897-1914 // Central European History. 1991. Vol. 24. № 4. P. 381-401. 22. Price C. Russia and the Roots of Chinese Revolution, 1896-1911. Cambridge, MA.: Harvard University Press, 1974. 308 p. 23. Retallack J. Germany in the age of Kaiser Wilhelm II. Basingstoke: Macmillan, 1996. 133 S. 24. Thompson W. Global Expansion Britain and its Empire, 1870-1914 London; Sterling, Va.: Pluto Press, 1999. 134 p. 25. Speitkamp W. Deutsche Kolonialgeschichte. Stuttgart: Philipp Reclam jun., 2008. 208 s. 26. Thompson H. To the edge of the world. San Francisco, CA: MacAdam/Cage Pub., 2007. 789 p.

Liliya Pytlovana

**«CHINA. THE CAKE OF KINGS AND EMPERORS»:
TO THE HISTORY OF ONE CARTOON**

This article explores the particularities of the visualization of the great powers colonial competitions at the end of the 19th century in the materials of the mass media. By examining one cartoon the critical attitude to the expansionist aspirations of the great powers and to their ideas of territorial division of China of the French newspaper Le Petit Journal is shown. The article begins by setting up the history of the newspaper and presents the short information about the author of the cartoon. The article contextualizes the political events connecting the plot of cartoon. It is shown how the cartoon «China. Cake of kings and emperors» by H. Meyer created the anti-imperial discourse in France, which was by its nature an imperial power.

Key words: cartoon, China, France, imperialism, «Le Petit Journal» .

УДК 316.334.55.36(477.53)(091) «182»

Олена Бороденко

**ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ШЛЮБІВ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.
(НА ПРИКЛАДІ СІЛ РОМЕНСЬКОГО ПОВІТУ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)**

У статті на матеріалах аналізу метричних книг, церковних обшуків, сповідних розписів зроблено спробу дослідити особливості формування матримоніальних когорт с. Миколаївка та с. Вовківці Роменського повіту Полтавської губернії першої половини ХІХ ст., передусім, їхніх маскулінних частин, включаючи першошлюбників та повторношлюбників. Указано на деякі особливості вінчальної церемонії, показано відмінності територіального походження чоловіків, їхній поділ на автохтонних і мігрантів, з'ясовано зміни родинної спорідненості окремих сімей упродовж століття, перераховано можливі причини міграційних процесів маскулінного населення тощо.

Ключові слова: метрична книга, родина, сповідні розписи, шлюб, шлюбна когорта, шлюбно-придатне населення, церковні обшуки.

Розвиток людської популяції залежить від головних демографічних процесів: дітонародження, одруження та смертності. У різні часи їхні динамічні коливання визначали структурні зміни окремих сімей і суспільства загалом. Кульмінаційним моментом у житті людини було й залишається укладання шлюбу, тобто соціально визначеного сексуального та господарсько-побутового союзу чоловіка та дружини [7, с. 19]. Такі відносини передбачали дітонародження, оскільки одруження було спрямоване «кь умноженю й благочестивому воспитаню чадъ вославу Божію» [16, с. 26]. Спочатку на певній окресленій території та в окремий період часу формувалася шлюбно-придатна частина людності, яка могла засновувати матримоніальні союзи [7, с. 21]. Після вінчання утворювалися сім'ї, які мали ґрунтуватися на добровільних засадах, взаємоповазі та любові. Виникала сукупність осіб, або подружніх пар, які вступали в шлюб у певний період часу на визначеній території. Таку спільноту в історичній демографії прийнято називати шлюбною когортою [7, с. 25].

Спробуємо на мікрорівневому рівні, на прикладі парафіяльних громад Різдово-Богородицької церкви с. Миколаївка та Хрестовоздвиженської церкви с. Вовківці Роменського повіту Полтавської губернії, дослідити проблематику формування шлюбної когорти сільського соціуму першої половини ХІХ ст. та проаналізувати її історико-демографічні показники. Особливу увагу приділити маскулінній частині, яка включала першошлюбників та повторношлюбників.

Для аналізу шлюбності парафіян с. Миколаївка було використано показники метричної книги за 1800–1808 рр. Щоправда, церковна книга включає період від 1763 – до 1826 рр., але внесені відомості про учасників вінчальної церемонії другої половини ХVІІІ ст., на жаль, неповні та не подають даних про територіальне походження наречених [2]. З-поміж інших джерел, для розкриття зазначеного питання, використано церковні/шлюбні обшуки («обыскные книги») за 1809–1841 та 1854–1858 рр., які із незначними похибками у написанні топонімічних, антропонімічних даних повторюють основні відомості про подружні пари метричної книги [3–5]. Загалом, опрацьовані дані охоплюють період 1800–1841 та 1854–1858 рр., які систематизовано та представлено у таблиці 1. Для вивчення територіального походження наречених с. Вовківці використано церковні обшуки за 1838–1847 рр. [6]. Досліджені у них показники відображено у таблиці 2. Окрім названих джерел для

розкриття чисельності людності, родинних зв'язків взято до уваги сповідні розписи осібних поселень.

Отже, на прикладі показників табл. 1–2, спробуємо проаналізувати особливості формування матримоніальної когорти у названих селах, передусім її маскулінної частини, а саме: вказати на деякі особливості вінчальної церемонії та причини введення церковних обшуків; розглянути загальну кількість сімейних союзів у с. Миколаївка та с. Вовківці за вказані роки; показати територіальне походження чоловіків, їхній поділ на автохтонних і мігрантів; з'ясувати через антропонімичні характеристики сімей зміни родинної спорідненості впродовж століття; перерахувати можливі причини міграційних процесів маскулінного населення тощо.

Таблиця 1

Територіальне походження чоловіків-наречених с. Миколаївка Роменського повіту
Полтавської губернії за 1800–1841 та 1854–1858 рр.*

Населений пункт	Кількість чоловіків-наречених за вказані роки					Разом	Разом (%)
	1800-1810	1811-1820	1821-1830	1831-1841	1854-1858		
Миколаївка	74	58	46	61	32	271	49,2
%	40,4	51,3	46,0	56,0	69,6		
Інші	109	55	54	48	14	280	50,8
%	59,5	48,7	54,0	44,0	30,4		
Разом	183 (100%)	113 (100%)	100 (100%)	109 (100%)	46 (100%)	551	100
Разом (%)	33,2	20,5	18,1	19,8	8,4		

*таблицю підготовлено автором на основі аналізу джерел [3–5].

Варто наголосити на тому, що у наведених таблицях продемонстровано територіальне походження чоловіків-наречених, позаяк, згідно зі звичаєвими нормами і вимогами Православної Церкви, майже усі вінчання відбувалися у парафії нареченої. Отож, усі дівчата походили із с. Миколаївка чи с. Вовківці або наближених до них хуторів, мешканці яких були членами зазначених парафіяльних громад. Така прив'язаність жінок-наречених до окресленої пастви була викликана стурбованістю Сенату збільшенням незаконних шлюбів і народженням у них дітей. З цього приводу «усматриваються сумнінія въ метрическихъ книгахъ», тому вимагалось окрім них вести додаткові церковні книги – шлюбні обшуки, у котрих фіксувалися відомості про наречених. Уперше такі документи запроваджено 14 липня 1765 р., а згідно з указом Сенату 25 серпня 1802 р копії цих книг священики мали подавати у міську та сільську поліцію [10, с. 189; 12, с. 231].

Таблиця 2

Територіальне походження чоловіків-наречених с. Вовківці Роменського повіту
Полтавської губернії за 1838–1847 рр.*

Населений пункт	Роки										Разом	Разом (%)
	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847		
Вовківці	15	7	1	14	14	19	15	18	10	11	124	70,9
%	83,3	50,0	16,7	77,8	70,0	70,4	71,4	78,3	66,7	84,6		
Інші	3	7	5	4	6	8	6	5	5	2	51	29,1
%	16,7	50,0	83,3	22,2	30,0	29,6	28,6	21,7	33,3	15,4		

Разом	18 (100%)	14 (100%)	6 (100%)	18 (100%)	20 (100%)	27 (100%)	21 (100%)	23 (100%)	15 (100%)	13 (100%)	175	100
Разом (%)	10,3	8,0	3,4	10,3	11,4	15,4	12,0	13,2	8,6	7,4		

*таблицю підготовлено автором на основі аналізу джерел [6].

Як бачимо, з метою «вірного исчислення народа», запроваджувався контроль держави і церковних органів за дотриманням християнських матримоніальних вимог. Наречені піддавалися обшуку на предмет духовно-родинної спорідненості. Дані про них перевірялися, а також заохочувалися свідчення людей «о времени рождения, брака или смерти чьей-либо сомнѣній; и таковыя мнѣнія свои предпродовили бы въ Экспедицію Государственного Хозяйства» [12, с. 231]. У разі того, «если невеста другого прихода, о ней требуютъ отъ ея духовнаго отца свидѣтельства съ показаніемъ: дѣвица или вдова, сколькихъ лѣтъ, была ли у исповѣди и Св. Причастія, и сіе свидѣтельство прилагать къ обыску» [14, с. 948]. Подібні листи-свідчення від своїх парафіяльних священиків мали подавати також чоловіки-мігранти. Такою документацією підтверджувалися їхній позашлюбний стан і відсутність перепон до укладання шлюбу. Загалом, контроль за тимчасовими міграціями односельців здійснювала громада [9, с. 438]. Виходячи із наведених вимог, шлюбно-придатне маскулінне населення виокремлювалося у дві категорії. Перша – це корінні мешканці сільської громади, друга – мігранти.

Дані таблиць демонструють шлюбну когорту с. Миколаївка – це 551 подружня пара та с. Вовківці – 175. Потрібно зауважити про те, що в першому населеному пункті матримоніальні союзи укладалися упродовж 47 років, а другому – десятиріччя. Вовківчанські вінчання за 10 років становили 31 % від усієї кількості шлюбів у с. Миколаївка за майже півстолітню історію. Миколаївська шлюбність як у 30-х (100 вінчань) та й 40-х рр. XIX ст. (109) була майже вповнину меншою за вовківчанську в 1838–1847 рр. (175). Це в першу чергу можна пояснити різницею загальної чисельності населення в селах.

Покажемо динаміку росту залюдненості цих населених пунктів за століття. Так, у 1749 р. миколаївців нараховувалося 908, а вовківчан – 1863. За столітню історію населення не кардинально, але змінилося. Сповідні розписи 1847 р. подають наступну картину чисельності: у Миколаївці мешкало 1266 осіб, а Вовківцях – 2660 [1, арк. 544–580, 1036–1055; 16, арк. 92–108, 548–581]. Як бачимо, упродовж століття тенденція розриву залюдненості не змінилася: у другому селі кількість жителів була вдвічі більшим. Логічно, що й вовківчанська кількість шлюбів подібно переважала миколаївську. Чисельний рух населення в обох поселеннях був майже однаковий: кількість мешканців с. Миколаївка зросла на 28 % – 358 осіб, аналогічно й с. Вовківці – 30 % (797). Зафіксовано збільшення людності майже на 1/3. Отже, кількість одружень за десятиліття та століття загалом зростала відповідно до збільшення числа мешканців населених пунктів, але зі щорічними коливаннями.

Найбільший шлюбний спалах першого населеного пункту спостерігаємо у 1800–1810 рр. – 190 вінчань, а потім відбувався чисельний спад: у 20-х рр. XIX ст. – 113, 30-х рр. XIX ст. – 100, 40-х XIX ст. – 109, та за п'ять років 50-х XIX ст. – 46 (див. табл. 1). Це, передусім, можна пояснити можливими змінами у статевовіковій структурі с. Миколаївка, пов'язаними зі зростанням загалом чисельності людності впродовж останніх десятиліть XVIII ст. та шлюбно-придатної фемінної частини суспільства зокрема, передусім жінок середнього віку вступу в перший сімейний союз. Так, якщо статеве співвідношення 1749 р. представлено 469 чоловіками та 439 жінками, тобто переважанням маскулінної частини громади, то вже 1847 р. – жінки переважають чоловіків: 665 проти 601.

На прикладі с. Вовківці наглядно продемонстровано річні коливання шлюбності (див. табл. 2). Весільний вибух спостерігаємо у 1843 р. – 27 вінчань, поступалися 1845 р. – 23, 1844 р. – 21, 1842 р. – 20. У всіх інших роках чисельність матримоніальних союзів змінювалася від 13 – до 18. Найменша кількість реєстрацій зафіксована у 1840 р. – усього 6. Звернімо увагу, що 1840 та 1844 рр. були високосними, але в першому випадку помітна значна кількість вінчань у порівнянні з іншими роками, а другому – мінімальна. Подібний детальний аналіз порічної чисельності шлюбів у с. Миколаївка підтверджує високосні коливання від значних – до менших чисел, які аж ніяк не залежали від забобонної тези про те, що у кожний четвертий рік не бажано одружуватися, «бо погано буде» [8, с. 108].

Далі звернімо увагу на територіальне походження чоловіків-наречених с. Миколаївка (див. табл. 1). Половина з них – 49,2 % (271 особа) були місцевими жителями. Незначно більшу частку – 50,8 % (280), представляли мігранти. Очевидно, найбільший попит на миколаївських «невест» був

відчутний у 1800–1810 рр., адже лише 40,4 % (74) «женихов» були автохтонного походження, інші (59,6 %) переважно з сусідніх населених пунктів. Подібно в 20-х рр. XIX ст. – 46, % (46). Інші десятиліття демонструють збільшення маскулінної частки місцевих. Зокрема, в 1811–1820 рр. – це 51,3 % (58 осіб), 1831–1841 рр. – 56 % (61) та 1854–1858 рр. – 69,6 % (32). Це, загалом, можна пояснити хоча й незначним, але ж зростанням чисельності мешканців сільської громади, члени якої були економічно пов'язані круговою порукою. Натомість маскулінний рух визначався різними чинниками. З-поміж них: нестача «невест» певного віку в «рідних» населених пунктах, до того ж непов'язаних духовно-родинною спорідненістю з сім'ями «женихов», соціальна мобільність, тобто бажання знайти рівню серед «свого» соціального прошарку, економічні інтереси окремих родин тощо.

У Вовківцях 70,9 % (124) чоловіків можна вважати корінними, а відповідно – 29,1 % (51) становили чоловіки з інших населених пунктів (див. табл. 2). Отже, чим більша залюдненість населеного пункту тим ширше внутрішній матримоніально-сільський ринок, адже родинно-духовні зв'язки були ще не надто тісними та шлюбне поле дозволяло обирати значну частку наречених серед «своїх», тобто односельців.

Збільшення кількості вінчань із місцевими чоловіками можна пояснити ще й послабленням шлюбних вимог щодо родинної та духовної спорідненості. Адже синодальним указом 19 вересня 1787 р. робився наголос на недозволеності матримоніальних взаємовідносин «двухъ или трехъ родовъ» [11, с. 897–898]. Проте, наступний указ від 19 січня 1810 р. указував на недопущенні вінчань між особами, пов'язаними двоюрідною спорідненістю. Очевидно, інші ступені родинності замовчувалися. Незначно послаблювалася й ступінь духовної спорідненості: «запрещеніе на вступленіе въ бракъ только воспринимавшимъ дѣтей отъ Святаго крещенія съ матерьми ихъ, а относительно дѣтей воспринимавшаго съ восприемлемымъ ничего въ ономъ не сказано...» [13, с. 40–41]. Виявлялося, що похресникам із хрещеною матір'ю вінчатися не дозволялося, а похресницям із хресним батьком навпаки. Отже, актові документи дещо знизили вимоги до родинності, що врешті розширило шлюбні можливості місцевих жителів, особливо вовківчанських, які були чисельними за миколаївських.

Сповідні розписи 1749 р. та 1847 р. створюють можливості простежити антропонімічні особливості сімей та зростання кровної спорідненості у селі. Спробуємо показати це на прикладі військових і козаків с. Миколаївка. Так, у середині XVIII ст. з 62 козацьких домогосподарств лише в десяти (16,1 %) прізвища їхніх господарів повторювалися. Зокрема, зустрічаємо по два двори Басарабів, Зінченків, Сидоренків, Чумаків, Шиденків. Вважаємо, що наявність декількох домових спільнот із однаковими прізвищами свідчить про те, що ці сім'ї мали родинні зв'язки. Усі інші очільники домогосподарств носили осібний характер, були однойменними, зустрічалися одноразово.

Зовсім інша антропонімічна картина родинності постає перед нами через століття. На середину XIX ст. зі 102 дворів «военныхъ» і козаків у 93 (91,2 %) випадках зустрічаємо тотожності. Зокрема, 22 прізвища очільників домових спільнот повторювалися від двох – до вісімнадцяти разів. Лідерами були Палажченки. Носії цих власних назв головували у 18 домогосподарствах (17,7 %). За сто років поспіль із однієї родини Палажченків виріс родинний клан, який очевидно був пов'язаний як мінімум двоюрідною та троюрідною спорідненістю. Дещо поступалися Олексієнки – 10 дворів, Коти – 8, Матяші – 6, Шиденки – 6, Коваленки – 5. Шість родин разом склали 53 двори, а це 52 % від усіх козацьких домових спільнот. По три домогосподарств із однаковими прізвищами господарів зустрічаємо у восьми випадках. Загалом це 24 (23,5 %) двори. Ще вісім сімей зустрічалися у двох домогосподарствах – 16 дворів (15,7 %). Тільки 9 (8,8 %) голів домових спільнот носили осібні прізвища, зустрічалися поодинокі [1, арк. 544–580, 1036–1055; 16, арк. 92–108, 548–581].

Отже, наявність очільників-носіїв однакових прізвищ вказує на збільшення кількості родичів у колі представлених сімей. Вони, як близько-кровні особи, за християнськими матримоніальними вимогами не могли вступати один з одним у шлюб. До того ж, напевно, зростала духовна спорідненість між ними. Усе це звужувало внутрішній шлюбний ринок і викликало необхідність імпорту «женихов».

Отже, проведений квантитативний аналіз дозволяє звернути увагу на деякі історико-демографічні чинники, які впливали на формування шлюбної когорти. Це, передусім, процесуальні особливості вінчальної церемонії, залюдненість населеного пункту, зміни в статевіковій структурі населення, міграційні рухи, послаблення матримоніальних вимог родинно-духовної спорідненості тощо. У підсумку зауважимо, що у с. Миколаївка за майже півстолітню історію зареєстровано 551 подружню пару, а с. Вовківці за десятиліття – 175. Аналіз маскулінної частки шлюбної когорти миколаївців показав майже рівні долі чоловіків-мігрантів (50,8 %) із корінними жителями (49,2 %).

3-поміж вовківчанських «женихов» виявлено дещо іншу матримоніальну ситуацію: 29,1 % проти 70,9 %. Така розбіжність пояснюється зазначеними причинами.

Список використаних джерел

1. Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.). Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. 1779 арк. 2. Держархів Сумської обл. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. 539 арк. 3. Держархів Сумської обл. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 3. 62 арк. 4. Там само. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. 118 арк. 5. Там само. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 27. 26 арк. 6. Там само. Ф. 1071. Оп. 1, Спр. 3. 121 арк. 7. Демографический понятийный словарь / Под ред. проф. Л. Л. Рыбаковского. Москва: ЦСП, 2003. 352 с. 8. Маховська С. Традиційні весільні прикмети і заборони на Слобожанщині в першій половині ХХ століття // Народна творчість та етнологія. 2011. № 6. С. 106–112. 9. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В двух томах. Т. 1 С.-Петербург: Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999. 339 с. 10. Полное собрание законов Российской империи, с 1646 года [в 45 т.]. (ПСЗРИ). СПб.: Тип. II Отд. Собственной Е.И. В. Канцелярии, 1830. Собрание первое. Т. XVII. 1115 с. 11. ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXII. 1158 с. 12. ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXVII. 1120 с. 13. ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXXI. 942 с. 14. ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XII. Ч. 2. 1067 с. 15. Требник митрополита Петра Могили. Київ 1646. К.: Інформаційно-видавничий центр Української православної церкви, 1996. 860 с. 16. Центральний державний історичний архів, м. Київ. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 15. 818 арк.

References

1. Derzhavnyj arkhiv Sums'koji oblasti. F. 960. Op. 3. Spr. 1. 1779 ark. 2. Tam samo. F. 960, Op.3. Spr. 570. 539 ark. 3. Tam samo. F. 1036. Op. 1. Spr. 3. 62 ark. 4. Tam samo. F. 1036. Op. 1. Spr. 5. 118 ark. 5. Tam samo. F. 1036. Op. 1. Spr. 27. 26 ark. 6. Tam samo. F. 1071, Op. 1. Spr. 3. 121 ark. 7. Demograficheskiy ponyatiynyy slovar [Demographic Conceptual Dictionary] / Pod red. prof. L.L. Rybakovskogo. Moskva: TsSP, 2003. 352 s. 8. Makhovsjka S. Tradycijni vesiljni prykmety i zaborony na Slobozhanshyni v pershij polovyni XX stolittja [Traditional wedding signs and bans on Slobozhanschina in the first half of the twentieth century]. Narodna tvorchistj ta etnologhija. 2011. № 6. S. 106-112. 9. Mironov B.N. Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.). Genезis lichnosti, demokraticheskoj semi, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva [The social history of Russia in the period of the empire (XVIII - early XX century). The genesis of the individual, the democratic family, civil society and the rule of law]. V dvukh tomakh. T. 1 S.-Peterburg: Izd-vo «Dmitriy Bulanin», 1999. 339 s. 10. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii, s 1646 goda [v 45 t.]. (PSZRI). SPb.: Tip. II Otd. Sobstvennoy Ye.I. V. Kantselyarii, 1830. Sobrane pervoe. T. XVII. 1115 s. 11. PSZRI. Sobranie pervoe. T. XXII. 1158 s. 12. PSZRI. Sobranie pervoe. T. XXVII. 1120 s. 13. PSZRI. Sobranie pervoe. T. XXXI. 942 s. 14. PSZRI. Sobranie vtoroe. T. XII. Ch. 2. 1067 s. 15. Trebnyk mytropolity Petra Moghyly. Kyjiv 1646. K.: Informacijno-vydavnychyj centr Ukrajinskoji pravoslavnoji cerkvy, 1996. 860 s. 16. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi. F. 127. Op. 1015. Spr. 15. 818 ark.

Olena Borodenko

MARITAL COHORT OF THE RURAL POPULATION OF THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY: HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS (ON THE EXAMPLE OF THE VILLAGES OF ROMNY DISTRICT, POLTAVA PROVINCE)

On materials from metric books, church searches, confessional murals, an attempt It was made an attempt to investigate the peculiarities of the formation and historico- demographic of matrimonial cohorts of the villages of Nikolaevka and Vovkovtsy, Romny district, Poltava province of the first half of the 19th century, first of all of their masculine parts, including the first and the newly reconstituted. In the first settlement, the goal was to show quantitative fluctuations of marriage rate during a half-century history, and in the second it was over a decade. Some features of the wedding ceremony are indicated; general indicators of nuptiality in villages were disclosed; the dynamics of population growth over a century of history was demonstrated; the differences in the territorial origin of men and their division into local and migrants were shown; changes in the family relationship of individual families over the course of a century were founded out; the possible causes of migration processes to the masculine population were listed, and so on.

Key words: family, confessions, marriage, marriage cohort, marriage-capable population, church searches.

УДК 391(477.87)(=1.23)

Ігор Бойко, Ігор Лозинський

**ПОШИРЕННЯ ТА КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ СТОГУ У КАРПАТАХ
(КІНЕЦЬ ХІХ – СЕРЕДИНА ХХ СТ.): КУЛЬТУРНО-ЕКОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

У статті представлений культурно-екологічний аналіз стогу – найбільш розповсюдженої у Карпатському регіоні споруди для зберігання сіна. Автори, на основі власних польових матеріалів, архівних та літературних етнографічних джерел, проаналізували поширення цієї споруди в досліджуваному регіоні, її конструктивні особливості та процес культурної адаптації різних частин стогу до природно-кліматичних умов, особливостей травостою, диких та домашніх травоядних тварин. Поширення стогу на карті Карпат та його функціональне значення вказує на те, що він може вважатися одним із маркерів Східнокарпатського макрорегіону на межі із Західнокарпатським. З'ясувано, що, незважаючи на свою конструктивну примітивність, морфологія стогу має значну варіативність, спричинену як розмаїттям природних умов різних регіонів й висотно-зональних ніш, так й дією закону полілінійності адаптивної еволюції, яка припускає можливість різних шляхів пристосування в аналогічних умовах середовища. Дослідники зауважили, що там, де чинник впливу діє інтенсивно, або популяція займає широкий спектр екологічних ніш, в процесі еволюції виробилася комбінація із різних адаптаційних прийомів. На прикладі стогу проявляються також інші закони культурної екології, зокрема, правило крос-культурної адаптації. Яскравою ілюстрацією цього правила є стіг на палях у Південних Карпатах; палі на мокрих луках зберігають сіно від вологи, на рівних сухих площадках захищають сіно від поїдання його дикими травоядними тваринами, на схилах вирівнюють платформу, на філіяльних дворах місце під платформу використовується як хлів.

Ключові слова: стіг, культурна адаптація, сіно, Карпати.

Вивчення культурної адаптації дозволяє зрозуміти просторове різноманіття народної культури, роль географічного фактору в культурогенезі населення того чи іншого регіону. Значна роль скотарства у системі традиційного життєзабезпечення населення Карпат привертає пильну увагу до споруд для зберігання фуражу й зокрема до стогу. Однак, як свідчить аналіз літературних джерел, етнографічний матеріал носить спорадичний та описовий характер, відсутніми залишаються аналіз поширення споруди, її конструктивні особливості в різних природних та географічних регіонах. Все це обумовлює новизну та актуальність дослідження.

Перші відомості про карпатський стіг містяться у відомій праці В. Шухевича «Гуцульщина» 1899 р., зокрема етнограф зазначає, що гуцульський стіг складається із платформи-подени, осі-остриви, безпосередньо сіна та колача, який завершує стіг; «аби маржина не розтягала сіна із стога, огороджують его оплотом з вориня» [12, с. 184]. У праці «Пастуше життя у Бескидах Магурських» В. Кубійович, зазначав, що у Бескиді Живецькому стоги ставлять на новостворених полянах; у перший же рік-два їх місце заступає житлово-господарський комплекс; на луках східної частини Бескиду Малого, полянська господарка нівелювалася, переходячи у господарку сінокісну, там або одразу сіно вивозять додому, або складають у невеликий стіг, який не стоїть довго, а забирається ще до великого снігу [18, с. 22]. Я. Славковський пише, що в Словаччині окрім зрубного сінника застосовували також й стоги (senná kora), які були не в однаковій мірі поширені на території країни; зокрема на Коз'їх хребтах їх робили на тимчасово звільнених від лісу гребенях та схилах [24, с. 66–67]. Відомості про стоги містять праці Я. Фальковського [15], М. Зубрицького [6], Я. Подолака [23], І. Краля [16–17], К. Мошинського [21] та ін.

Метою дослідження є аналіз процесу культурної адаптації стогу до природних чинників у Карпатському регіоні. Завдання дослідження: розглянути ареал поширення стогу; проаналізувати конструктивні особливості стогу; виявити механізми адаптації його конструктивних деталей до природних чинників.

Базовою спорудою на сінокосах у Карпатах є стіг. Стоги прийнято розділяти на круглі та продовгасті, стрижневі та безстрижневі. На досліджуваній території, як і на більшій частині вологого клімату Європи традиційними є круглі стоги* з жердиною** в основі [5, с. 223; 21, с. 59]. Не

* Бойк.: *стіг* – басейн Стрия, Опору, Оряви, Мізунки, Свічи, Чечви, Лімниці, *копиця* – вся закарпатська Верховина, басейн Бистриці Солотвинської; *коп'єк* – долини Рожанки і Либохорки, *коп'як* – верхів'я Мізунки; гуцул. *сіно*, *коп'єк*, *оденка*; лемк. *копа*, *копица*, *стог*; зкрп.-долин. *копица*; *стог*; словак., гурал. *kora*, *korica*, *zimná kora* [2, с. 532].

відомі у Північних Карпатах скирта-зарода (абзурод, кладь, кладуха)^{***}, в основі якого лежить не одна гладка (стожара) чи зубата (остров) стоговина, а ряд з чотирьох-шести штук [5, с. 224]. Адже їх виникнення на території Карпат перешкоджали брак рівних ділянок, більша вологопроникаюча властивість довгих скирт та їх більша парусність; виключенням є деякі регіони Румунії, де відомі окрім круглих також споруди на основі 2–4 стоговин. У гірській та передгірській зонах не застосовувалися й безстрижневі круглі стоги, які притаманні степовим передкарпатським та високогірним балканським районам, де відчувається брак деревини й водночас переважає твердозлакова рослинність [2, с. 533].

Стоги відомі скрізь у Карпатах, втім їх роль та поширення значно відрізняється в різних географічних та культурних регіонах. Стоги стояли повсюдно на луках від городів, де заготовляли городнє сіно, заплави та нижніх надзаплавних терасах – до полонин. Особливо багато стогів у східній частині Східних Карпат (на Гуцульщині та Румунії), в Апусенських горах та Південних Карпатах, там одне господарство могло мати до десяти й більше стогів [3, с. 229].

Традиційно стоги мало використовують у пониженій частині рельєфу на межі Західних та Східних Карпат (у Верхньодністерських Бескидах, Береговому бескидському низькогір'ю та Турківській верховині – на Бойківщині, у Низьких Бескидах, Ондавській та Лаборецькій верховинах – на Лемківщині; там сінокоси знаходилися неподалік від садиби, переважає лагідний рельєф, у досліджуваний час була незначна кількість худоби, а отже сіно поміщалося на горіщі стайні^{****}. Стоги також практично не використовували й в ареалах зрубних чи каркасних сінників [23, с. 118].

У Західних Карпатах стоги відігравали значно меншу роль ніж у Східних й Південних Карпатах та Апушенах. Вони відомі на сінокосах, полянах та лазах Словацького Середньогор'я, Словацького Рудогор'я, Списько-ґемерського карсту, Кісуцьких Бескидів та південних схилах Списької Маґури, віддалених луках Вепорських верхів, Черґова і Левочських верхів, подекуди на Великій Фатрі й заході Дюмберу (Низькі Татри), на південно-західному схилі Білих Карпат, на південному схилі Татрів [13, с. 116; 11, інв. № 84833]. Цікава географія стогів на Гореґронні та у сусідніх гірських долинах; там де не було полян й хуторів-лазів, які виникли на їх основі, не побутували й стоги. Порівняно менше стогів було у внутрішніх Карпатах, які визначалися більшою густотою населення й як наслідок, активнішим впровадженням протипожежних заходів; адже стоги ставили не лише на луках, але й в інтравілані, будівництво якого впливало на сезонне будівництво [2, с. 540; 10].

Класичний круглий стрижневий стіг споруджується наступним чином: перед громадженням або трохи заздалегідь вбивають стоговину, в її основі роблять настил-подину* з дощок, хмизу або кілків. Особливо ретельно подину споруджують на нерівних та вологих ґрунтах, де вона може нагадувати примітивний зруб на 1–2 вінці. Ретельність підготування подини залежить також від розміру стогу й терміну зберігання сіна. На сухих рівних ґрунтах на невеличких (до 5 ц) стогах, з яких сіно забирають ще восени-ранньої весни, подина представляє собою підстілку з хмизу та гілок, натомість великий стіг, який може стояти декілька років та містить понад 10 ц (метрів) сіна, потребує міцної, надійної подини, яка запобігатиме потраплянню талої й дощової води. Наприклад, досить чітко збігаються межа традиції поширення невеличких стогів з подиною із хмизу (великих стогів на подинах-зрубках й географічні границі: низькогірна крутосхилова Тухольська верховина) Славська верховина, Підгір'я/Покутсько-Буковинські Карпати, Низькі Бескиди/Буковські верхи [2, с. 541].

На південному схилі Полонини Руни – у басейні Піні**, де в розглянутий період не було хвойних лісів, й важко було зробити платформу-зруб, на заплавах луках вильнище встановлюють на чотирьох сошках, таким чином стоги (копиці) ніби злітають над поверхнею; при цьому сіно обдувається ще й низу [1, арк. 91].

Такий спосіб притаманний й деяким крутосхилим областям Карпат, зокрема Покутсько-Буковинським Карпатам та Полонинсько-Чорногірській області (Гуцульщина), де вирівняння за

** Бойк. *стоговина, острóв, острівка, островка, колк*; гуцул. *острива, острова*; лемк. *острів, остирва*, долин. *островина*; словц. *kól, osrerna*; гурал. *kól, osterva* [3, с. 229].

*** Побутували у непольській зоні Білорусії, у Новгородчині та півночі Вологодчини [5, с. 223].

**** Там переважно не зимували овець, а закуповували на весні ягнят та маток, випасали влітку, відтак восени продавали.

* Бойк. *подина, поденок, віденця, віннище, вильнище*; гуцул. *подина, поделя, віденця*; долин. *пудина, в'уднище, віннище*; словц. *podkopisko*.

** Плосківські долиняни (за М. Тиводаром).

*** Обумовлено особливостями травостою після лісових лук, де переважають бобові та різнотравні формації.

**** Напр. на сезонних філіях хр. Високий верх та полянках хр. Тростянець (Славська верховина) [1, арк. 49, 82].

допомогою горизонтальних кілків – не ефективно, тому там застосовують переважно 1–2 ніжки, що стоять нижче схилу [2, с. 534].

Платформа для стогу (*віннице*), на сінокосах хр. Високий верх, с. Рожанка Нижня Сколівського району Львівської обл. (фото І. Бойка, 2009 р.)

У різних природних ландшафтах стоговини відрізняються розмірами та конструктивними особливостями. Жирне сіно, а також сіно на листку (тобто з різнотравних лук або з лук, де переважають хрестоцвіті) стараються не складати у великі копиці; так само невеликі копиці притаманні складному рельєфу та зонам широколистяних й буково-ялицевих лісів***. Невеликі стоги (переважно 3-5 метрів) характерні для сіл, в екстравілані яких стоять оборози та полянські шопи й відповідно сіно поміщається насамперед на горище стайні та в оборозі****. Навпаки, у тих регіонах, де переважали великі сінокоси у підполонинській чи полонинській зоні, й відповідно рідко ставили оборози, маса сіна в стозі коливалася від 10 – до 20 метрів (центнерів)*. Невеликі стоги як новація у першій половині ХХ ст. почали з'являтися й в ареалах поширення сінників. Зокрема, на південних схилах Великої Фатри, де під час комасації і сервітутних реформ селяни втратили можливість використовувати ресурси лісової смуги, а отже були змушені «піднімати» сінокоси до субальпійського поясу, де для сінників було важко знайти необхідний будівельний матеріал; невеликий розмір, не притаманний полонинським лукам, на наш погляд свідчить про ранню фазу еволюції від стрижневої підставки для сушіння сіна (яка з давніх-давен відома місцевому гірському словацькому населенню) до стогу** [11, інв. № 96611]. Стоги застосовували на ближніх луках, а також, тимчасово (поки не побудували сінник) на віддалених сінокосах під Дюмберським хребтом на південних схилах Низьких Татрів. Так само застосовували стоги (*senpá kora*) й на тимчасово звільнених від лісу гребенях та схилах Коз'їх хребтів [24, с. 85].

Варіативність притаманна не лише розміру стоговини, але й характерові її поверхні. Для складання недосушеного, жирного чи різнотравного (з участю метеликових, складноцвітих, хрестоцвітих та ін.) сіна, а також при заготівлі його у дощову погоду, застосовують стоговину із рельєфною поверхнею, аби не відбувалося запрівання та загоряння стогів***. Стоговини з рельєфною поверхнею використовують також там, де бракує робочих рук й відповідно важче вчасно висушити траву й скласти сіно. Це дозволяє робити стіг пухким, сіно в ньому може навіть досохнути, проте, така споруда більше боїться атмосферної вологи під час самого зберігання, вразлива до ураганних вітрів. У стогах з гладкою стоговиною щільніший стіг, під зовнішнім шаром якого довго зберігається зелене запашне сіно, однак заготівля його повинна відбуватися лише за сухої погоди, або при наявності значної кількості консерванту (солі, селітри, тощо); такий стіг боїться потрапляння вологи через вершок [2, с. 533].

* Напр. Стужинецько-Стинківський та Рожданівсько-Рівненський підрайони Полонинського хр., Сможівська верховина, більшість районів Гуцульщини [1, арк. 64, 108].

** Такі стоги відомі в масиві Чорний Камінь.

*** Вміст вологи понад 18–20 % у глибоких шарах стогу призводить спочатку до гниття сіна, а відтак й до перегрівання, що може спричинити загоряння стогу.

**** Тобто в травостоях лук переважають злакові.

***** Адже вкопана стоговина зберігається кілька років на луці, а погодні умови чи сукцесія (зміни травостою) змусити використовувати інший варіант стоговини.

Найбільш поширеним у Карпатах варіантом рельєфної поверхні на стоговині є наявність суччя у нижній частині, а подекуди по всій поверхні стовбура, такий спосіб слід, на нашу думку вважати архаїчним. В разі відсутності стовбурів із природними зубами, або в тих ландшафтах, де трава краще зберігається в гладкій стоговині, водночас або косовиця припадає на період максимуму випадіння опадів й є велика небезпека заготівлі сіна під час дощів, або там де інтенсивно відбуваються сукцесійні зміни на луках (тобто традиція щільного стогу виступає в якості дезадаптивного чинника), до стоговини прив'язують стовбур молодого дерева із залишеними на ньому сучками (острива); якщо смерекову – то одну остриву, якщо з листяної породи – дві-п'ять****. Іншим адаптаційним прийомом є приставляння до стоговини під нахилом двох-чотирьох гладких кілків (завдовжки до 1 м.). Останній прийом більш поширений в ландшафтах, з перевагою букових та ін. листяних лісів (напр. в масиві Високий Верх Славської Верховини) [3, с. 234].

У басейні Латориці – в Ганьковецькому підрайоні Полонинського хр. до стоговини приставляли навскісно 3–5 зубань, які спираються вершками близько її центра; таким чином копиця має характерну конічну, а не яйцевидну форму. Вочевидь така конструкція є синкретичною й виникла на основі двох споруд: гладкої стоговини та пірамідоподібної підставки з 3–4 остриків (для сушіння скошеної трави)*****[1, арк. 356].

Сучення *вужви* для верхівки стогу, Ворохто-покутське низькогір'я, с. Дихтинець Путильського району Чернівецької обл. (фото І. Бойка, 2006 р.).

Вершення стогу *пузинням*, Покутсько-буковинські Карпати, с. Підзахаричі Путильського району Чернівецької обл. (фото І. Бойка, 2006 р.).

Гладкі і рельєфні стоговини побутують у багатьох регіонах Карпат на різних угіддях у тій чи іншій пропорції. Сучкувата стоговина в розглянутий період переважала у тих районах, де домінують листяні ліси (у Східних Карпатах – Полонинський хребет, область Берегового бескидського низькогір'я), на мокрих та заплавлених луках (Верхньострийська та Верхньомізунська улоговини, Воловецька верховина, Вододільно-верховинський хр., на границі Сколівських та Верхньодністерських Бескидів), а також в ландшафтах з великим об'ємом опадів (Внутрішні Гор'яни, пра-Тересва, середньогірні хр. Міжгірської верховини). Часто доставляли до стоговини остриви чи кілки у Славській верховині, Скибових Гор'янах, Західних Бещадах, Чивчинах, Сколівських Бескидах. Отже можемо говорити про застосування кількох прийомів адаптації в одному ареалі, де той чи інший спосіб домінував в певних урочищах в певний час*. Відсутня

* адже в природі постійно відбуваються сукцесії.

**Звідси й назва –пузиння, павузиння, павуз.

*** У верхів'ї Ріки – громадка; у долині середньої Латориці – скруці; у гуцулів Покутського низькогір'я – вужва; у сербів – ужад.

**** Бойк. пузиня, пузина, пудзиня, павзинки, павзи, прикладка, кладинка, ключ, ключина; гуцул. пузені; лемк. та закарп.-долин. ключка, ключина; Лютянська долина – кізлина.

варіативності в ареалі побутування гладкої стоговини з приставленими навскісно остривами, що очевидно обумовлене розташуванням там сінокосів переважно в одній екологічній ніші (луки в річковій долині), а також нашарування традиції зберігання та сушіння сіна [1, арк. 28, 49; 3, с. 235].

Після завершення громадження один із тих, хто пресував (топтав) сіно залишався вершити стіг. У цілому в Карпато-Балканському регіоні відомі декілька варіантів завершення стогу. На Подільській височині через невеличкі розміри стоги різної форми (часто витягнутої) переважно притискають стовбурами, латами чи ошварями, головна мета яких не дати вітру розметати сіно; на більш вологому Передкарпатті стоги переважно вже мають яйцеподібну форму й сформовані довкола стоговини; до вітрозахисної функції палиць (пузиння, павузиння), додається ще водозахисна, тому вони притискають верхню частину стогу й зв'язуються між собою на горі**; часто не торкаються землі. У горах, де значно більше опадів та щільніші стоги, водозахисна функція має першорядне значення, тому місце натиску переміщається у максимально верхню точку стогу. Найбільш поширеним на всьому просторі слов'янських Карпат є такий спосіб, коли стоговину зверху стогу обмотують повереслом зі сіна***, потім на горі притискають розгалуженими гілками-прикладками**** [23, с. 536].

У Турківській верховині та на південних схилах Ганьковецького підрайону Полонинського хр. завершували стіг не пузинням, а великим снопом-китицею; що нагадувало спосіб, який використовували при сушенні злакових. На голову всієї споруди часто накладали розбитий горщок. Саме такий спосіб відомий також на хуторах-лазах в Кісуцьких Бескидах (Словаччина); стоги, які завершуються снопами кукурудзи широко поширені у підгір'ї на Дунайсько-Сіретському межиріччі в (Румунія) [8; 10]. Комбінований варіант житня солома та зверху – тонке пудзиння-гілки із залишеним листям відомий на лазах Міявського горбогір'я (Словаччина) [11, інв. № 39037, 68775].

Одним з варіантів завершення є вінок зі сіна, що надівають зверху на стіг. Такий спосіб поширений в тих ПТК, де сінокоси знаходяться або далеко від лісових масивів (на заплавах, нижніх річних терасах, або навпаки на знеліснених вершинах), або там, де не зустрічалося підходящої лісової породи (ліщина, бук). Зокрема, цей спосіб побутував у долині середньої Латориці – в масиві Полонинського хр. (кляпацька), у селах Сможівського ландшафту (круг). Такий спосіб поширений у Ворохто-Путильському низькогір'ї (колачик), на віддалених сінокосах, полянах та лазах Списько-Гемерського карсту, на заході й півдні Низьких Татр, на південному схилі Великої Фатри та на полонинах Малої Фатри (veniec) – на Словаччині, подекуди на Балканах [2, с. 243; 10; 11, інв. № 84833].

Завершення стогу, хр. Фабова Голя, Низькі Татри, Бансько-бистрицький край, Словаччина, ФАСНМ, інв. № 125340.

Стіг (коп'єк) із завершенням ялицевими гілками та загороджений приставками для сушіння сіна (пресла), с. Вороненко Яремчанської міскради Івано-Франківської обл. (фото І. Бойка, 2015 р.).

У верхній Мізунці (Чорноріпєнський підрайон Славської верховини/Вододільний хр./Горґани), як й в ряді ландшафтів Гуцульщини (Пневе-Яровиця, Гринява, Кукульський підрайон Чорногірського хр.), де майже не зустрічалися листяні породи дерев, застосовували молоде смерекове деревце із обрубаними сучками, крім нижнього ряду, яке нанизували на верх копиці гострим (верхнім) кінцем; таким чином сучки, залишеного нижнього ряду, притискали верх стогу (бойк. колотівка, гуц. цапар). На схилах Кукульського масиву крім цапаря стоги вершили також

ялицевим чатинням, яке нагромаджували на горі стогу та прив'язували до стоговими самими гілочками [2, с. 243; 9].

Повсюдно на Підгір'ї, у Верхньодністерських Бескидах, Бескидському та Ґорґанському крайовому низькогір'ях – на Бойківщині, де значні впливи підгорян та домінують листяні породи (переважно бук), як й у долині Сучави – на гірсько-підгірському пограниччі (включаючи й румунську частину), пузinja роблять не з розгалужених гілок, а зі зв'язаних між собою палиць чи ліщинових гілок. Однак на відміну від Підгір'я, обов'язково верх стоговини тут обмотують перевеслом.

В багатьох районах Карпато-Балканського регіону побутовали комбіновані варіанти завершення стогу. Зокрема чорногорський стог складається із: стоговини (остожня, остожина), вінця (вијенац) та подини, вијенац – з калача та різних варіантів пузinja. Так само наявність й калача й пузinja характерно й для румунських Карпат та сусіднього Підгір'я, для Низькогірно-стрімчакової області на границі із Рахівським кристалічним масивом та Свидівцем (в Закарпатті). Усім цим регіонам притаманно використання ресурсів кількох відмінних ландшафтів, а отже можемо говорити про ускладнення системи адаптації через крайовий ефект [1, арк. 395; 10].

На загороджених сінокісних луках, які розташовані в різних екологічних ярусах, або на полонинських луках стоги здебільшого стоять поодинокі, не маючи окремої загорожі, що дозволяє рівномірно заготовляти сіно й менше затрачувати сил на транспортування, натомість на луках, на яких відбувається випас, на полянах, хуторах-лазах (гуцульське – царинках), а також на незагороджених лісових луках довкола стогу ставлять примітивний пліт (гуцульське – опліт), який запобігав спасання сіна домашніми та дикими копитними тваринами. Такі стоги здебільшого стоять групами по 2–3, інколи більше штук, простір між стогом та плотом регулярно обкошується аби запобігти затінення стогу й відповідно розвитку плісеневої мікрофлори. Форма плоту здебільшого нагадує огорожу, яку застосовують в екстравілані. У смузі листяних лісів стараються застосовувати пліт з вертикальних молодих букових або вільхових попарно вкопаних молодих дерев із сучками (остриви) та довгих 1–3 горизонтальних більш-менш рівних стовбурів, які прикріплені на зуби остривів. На Гуцульщині, румунських селах Східних Карпат. У Трансильванії та Марамуреші модель розселення та природокористування обумовила необхідність багатокілометрових огорож довкола окремих осадків, сінокісних лук-полів, кішниць та царин переважно в смузі мішаних та смерекових лісів, відповідно там пліт довкола стогів робиться з гладких вертикальних смерекових кіллєв, зв'язаних смерековими гужвами та поперечних переважно трикутних на зрізі воринь. Такий варіант спричинив ламані стики та зигзагоподібну форму лінії, відповідно й не прямо- а багатокутний пліт* довкола сіна. У другій половині 20 ст. в огорожі все частіше почали з'являтися пиляний матеріал та цвяхи; поблизу салашів стоги нерідко оточували готовими переносними щитами. На границі Кукільського підрайону Чорногірсько-Свидівецького масиву, Ворохто-Путьського низькогір'я й Ясенівської улоговини побутовали варіант загорожі із поставлених довкола переносних підставок для сушіння сіна (прєсло). Зі збільшенням ролі стійлового утримання худоби, зменшенням поголів'я дикого звіра в другій половині ХХ ст. – початку ХХІ ст. загорожі все частіше зникають [12, с. 185; 9].

Іншим варіантом адаптації, який захищає стіг від пожирання звіром, є так званий «копінєц» (словацьке, чеське – «оріпєс, корепєс»), який побутовув до другої половини ХХ ст. на лазах та полянах на моравсько-словацько-польському пограниччі. Копінєц представляв собою невеликий (до 5 ц.) стіг, в якому – на чотирьох 1–2 метрових ніжках складали сіно або немолочені снопи вівса, рідше солому. Копінці на сіно переважно робили високими (1,5–2 м.) аби не дати спасти сіно зайцям та косулям. На подвір'ї, куди могли зайти лише зайці, висота ніжок в копінці коливалася від 0.3–1 м. Вершили копінці не залежно від складу вівсяним снопом-шапкою, поставленою зверху догори гузирем [19, с. 125; 11, інв. № 39037]. Цей варіант стогу на наш погляд є надзвичайно цікавим, адже з одного боку представляє собою еволюційну лінію, яка йде від стогу дерева з високою платформою, зробленою зі сусідніх дерев, з другого, – перехідну ланку між стогом та оборогом. Недоліком цієї лінії адаптації проти спасання тваринами є обмеження в розмірі, адже всяка платформа не в змозі витримати надто велику вагу.

У Південних Карпатах до наших днів побутовують аналоги корінців. У масиві Парінґ копінєць вершили калачиком та прикладкою, натомість на хуторах-лазах Фагарашу, як в Західних Карпатах, також соломою. У масиві Парінґ стоги (cazul cu fan) обгороджуються від поїдання худобою, піднята платформа служить натомість від замокання та вирівнювала площу на нерівному рельєфі; хоча цілком очевидно первісна роль впливу гідрології, адже значна доля лук лежить на великій заплаві в меандрах річки в урочищі Фундатура Понорулуї. На невеличких луках-заплавах, де вівся випас

* 5–8 кутний.

**Робили з тонкої берези тому для зміцнення до чотирьох ніжок додавали ще кілька навскісно.

худоби (переважно овець) ніжки-палі** піднімали до 2 м, таким чином не потребували загорожі. Там само побутували також найпримітивніші стоги-стайні, де ряд з 2–3 стогів, поставлених на розсохах, утворював під собою простір для утримання худоби. Такий варіант можна вважати еволюційним завершенням, що виник на основі стогів на при піднятій платформі при лазовій формі розселення [20, с. 125; 25].

Поза межами Карпатської гірської країни стоги на піднятих на 1–1,5 м стовпах відомі на Поліссі, болотах Мазовії, заболочених ландшафтах північно-німецької низовини [4, с. 79; 26, с. 77].

Третім, мало поширеним варіантом захисту стогу від диких та домашніх трав'янистих, котрий, як й капінець можна вважати давнішим за загороджу, є щільно приставляння до споруди грубого галуззя, жердин, або (частіше) островів. Останнє поширене переважно на угноєних та сіяних луках у Західних та Південних Карпатах [22, с. 282].

Новішим варіантом, проміжним між притулянням острівів та загорожею довкола стогу можна вважати оточення стогу приставками-преслами; такий варіант, як свідчать наші польові матеріали, поширений у верхів'ях Прута та Чорної Тиси [9].

Стіг поширений повсюдно в Карпатах, втім як головна споруда для зберігання сіна виступає в якості маркера саме Східних, Південних, Західно-румунських Карпат, на противагу Західним Карпатам; в останніх стіг виконує або допоміжну роль або взагалі відсутній в традиційній культурі населення.

Аналіз процесу адаптації різних конструктивних елементів стогу дозволив авторам стверджувати що: стіг, будучи однією з найпримітивніших споруд для зберігання сіна, виявляє певну варіативність конструктивних елементів та ліній адаптації, що ілюструє закон полілінійності культурної адаптивної еволюції. Зокрема нами виявлено три основні варіанти пристосування проти спасання стогу трав'янистими копитними тваринами: а) піднімання стогу над землею за допомогою горизонтальної нерухокої платформи на стовпах, б) притискання до стогу численних острівів чи палиць, в) обгородження стогу; з'ясовано способи адаптації до зберігання вологої або схильної до набирання вологи трави: а) застосування зубатої стоговини, б) приставлянням вертикально острівів до стоговини, в) приставлянням навскісно до стоговини невеликих гладких палиць, г) приставлянням навскісно до стоговини великих острівів.

Різні способи адаптації поширені в тому чи іншому природному районі, інколи використовуються однією популяцією в різних урочищах, під час сукцесійних змін лучної рослинності або за нетипових для заготівлі сіна погодних умов; у деяких ареалах, особливо там, де фактор впливу діє інтенсивно, або популяція займає широкий спектр екологічних ніш, в процесі еволюції виробилася комбінація з різних адаптаційних прийомів, яскравими прикладами можуть служити використання на стогах у багатьох районах Волощини й Мармарошу одночасно різних видів прикладок й калачиків.

На прикладі стогу проявляється також інші закони та поняття культурної екології, зокрема правило крос-культурної адаптації, яке зокрема ілюструється стогом на платформі, що є пристосуванням проти спасання сіна дикими трав'янистими; на перезволожених луках в Південних Карпатах цей прийом використовується ще проти замокання сіна, а на рельєфних ділянках схилу вирівнює подину відносно поверхні; на лазах та сезонних філіалах дворів місце під платформою використовується, як стайня.

Список використаних джерел

1. Архів Інституту народознавства НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 610. 2. Бойко І. Споруди для зберігання сіна та соломи в українських, польських та словацьких Карпатах (XX – поч. XXI ст.) // Фортеця: збірник заповідника «Густань»: на пошану Михайла Рожка. Львів: Камула, 2009. Кн. 1. С. 531–549. 3. Бойко І. Сушіння трави та зберігання сіна в українських та словацьких Карпатах (XX – поч. XXI ст.) // Народознавчі зошити. Львів, 2008. № 3 4. С. 228–252. 4. Данилюк А. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся. Львів, 2001. 5. Желтов А.А. Различия в традициях хозяйствования у крестьян центральных уездов Русского Севера в XIX – начале XX вв. // Этноэкологические исследования. Сборник статей к 80-летию со дня рождения В.И. Козлова. Москва, 2004. С. 214–252. 6. Зубрицкий М. Село Кіндратів (Турецького пов.) // Жите і слово. Львів, 1895 (а). Т. IV. С. 104–112. 7. Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотина Турчанського повіту. Самбір, 1937. 8. Польові матеріали І. Бойка, 2005 (села: Ощадниця, Зборов, Стара Бистриця, Нова Бистриця, окрес Чадца, Жілінський край, Словаччина). 9. Польові матеріали І. Бойка та І. Лозинського, 2016 (села: Ворохта, Вороненко, Яремчанська міська рада, Івано-Франківська обл., Ясеня, Лазещина, Рахівський р-н, Закарпатська обл.). 10. Польові матеріали І. Бойка, 2014 (комуна Бунешті, жудець Сучава, жудець Сучава, Румунія; села: Гельпа, Полонка, Стрельніки, Любетова, Погорела, Шум'яц, окрес Брезно, Бансько-Бистрицький край, Словаччина). 11. Фотоархів Словацького національного музею. 12. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 2. // Матеріяли до українсько-руської етнології. Львів, 1901. Т. II. С. 145–320. 13. Air Museum of Rural Architecture in South-East Moravia. Strážnice: National Institute of Folk Culture, 2009. S. 132. 14. Bieszczady: Słownik historyczno-krajoznawczy. Część 2: Gmina Cisna. Warszawa, 1996. 15. Falkowski I. Zachodnie pogranicze

Huculszczyzny. Lwów, 1937. 16. Král J. Boržava v Podkarpatske Rusi. Praha, 1932–1936. 17. Král J. Svidovec v Podkarpatske Rusi. Praha, 1927. 18. Kubijowicz W. Życie pasterskie w Beskidach Magórkich. Kraków, 1927. 19. Langer J. a kol. Beskydy: zdroj práce a obživy. Třinec-Nebory, 2012. 238 s. 20. Langer J., Bočková H. Obydlí v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských. Syntéza mezinárodního výzkumu. Ostrava, 2010. 21. Moszyński K. Kultura ludowa słowian. Cz. I: Kultura materialna. Kraków, 1929. 22. Paládi-Kovács A. A széna takarása a magyar parasztságnál. NK-NT. IV. Budapest, 1970. 23. Podolák J. Tradičné poľnohospodárstvo na Slovensku. Bratislava, 2008. 24. Slavkovský P. Agrárna kultúra Slovenska – premeny v čase. Bratislava, 2002. S. 66–67. 25. Stack. URL: http://www.panoramio.com/user/5248410?with_photo_id=66452850. 26. Zimmermann W. H. Erntebergung in Rutenberg und Diemen aus archäologischer und volkskundlicher Sicht. Néprajzi Értésítő. Budapest, 1991.

Referenses

1. Arkhiv Instytutu narodoznavstva NAN Ukrainy [Archive of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine]. F. 1. Descr. 2. Case 610. 2. Boiko I. Sporudy dlia zberihannia sina ta solomy v ukrainskykh, polskykh ta slovatskykh Karpatakh (XX – poch. XXI st.) [Buildings for storing hay and straw in the Ukrainian, Polish and Slovak Carpathian Mountains (XX century – beg. of the XXI century)]. Fortetsia: zbirnyk zapo-vidnyka «Tustan»: na poshanu Mykhaila Rozhka. Lviv: Kamula, 2009, Book. 1, pp. 531–549. 3. Boiko I. Sushinnia travy ta zberihannia sina v ukrainskykh ta slovatskykh Karpatakh (XX poch. XXI st.) [Drying of grass and storage of hay in the Ukrainian and Slovak Carpathians (XX century – beg. of the XXI century)]. Narodoznavchi zoshyty. Lviv, 2008, № 3–4, pp. 228–252. 4. Danyliuk A. Tradytsiina arkhitektura rehioniv Ukrainy: Polissia. [Traditional architecture of the regions of Ukraine: Polissya]. Lviv, 2001. 5. Zheltov A. A. Razlichyia v traditsiyakh khozyaystvovaniya u krestian tsentralnykh uyezdv Russkogo Severa v XIX – nachale XX vv. [Differences in the traditions of management among peasants of the central regions of the Russian North in the XIX – early XX centuries]. Etnoekologicheskyye issledovaniya. Sbornik statey k 80-letiyu so dnya rozhdeniya V. I. Kozlova. Moskva, 2004, pp. 214–252. 6. Zubrytskyi M. Selo Kindrativ (Turetskoho pov.). [Village of Kondrativ (Turkish distr.)]. Zhytie i slovo. Lviv, 1895 (a). Vol. IV, pp. 104–112. 7. Kobilnyk V. Materialna kultura sela Zhukotyina Turchanskoho povitu. [Material culture of the village Zhukotin of Turchansky distr.]. Sambir, 1937. 8. Polovi materialy I. Boika, 2005 (sela: Oshchadnytsia, Zborov, Stara Bystrytsia, Nova Bystrytsia, okres Chadtsa, Zhilinskyi kraj, Slovachchyna). [Field materials by I. Boyko, 2005 (villages: Oshchadnytsia, Zborov, Stara Bistrytsya, Nova Bystritsa, region Chadets, Zhylinsky kray, Slovakia)]. 9. Polovi materialy I. Boika ta I. Lozynskoho, 2016 (sela: Vorokhta, Voronenko, Yaremchanska miska rada, Ivano-Frankivska obl., Yasenia, Lazeshchyna, Rakhivskyi r-n, Zakarpatska obl.). [Field materials by I. Boyko and I. Lozynskyy, 2016 (villages: Vorokhta, Voronenko, Yaremche district, Ivano-Frankivsk region, Yasenya, Lazeshchyna, Rakhiv district, Transcarpathian region)]. 10. Polovi materialy I. Boika, 2014 [Field materials by I. Boyko, 2014 (komuna Buneshiti, zhudets Suchava, zhudets Suchava, Rumuniia; sela: Helpa, Polomka, Strelnyky, Liubietova, Pohorela, Shumiats, okres Brezno, Bansko-Bystrytskyi kraj, Slovachchyna)]. 11. Fotoarkhiv Slovatskoho natsionalnoho muzeiu [Photo archive of the Slovak National Museum]. 12. Shukhevych V. Hutsulshchyna. Ch. 2. [Hutsulshchyna. Part 2]. Materyialy do ukrainsko-ruskoj etnologii. Lviv, 1901, vol. II, pp. 145–320. 13. Air Museum of Rural Architecture in South East Moravia. Strážnice: National Institute of Folk Cultureo, 2009, pp. 132. 14. Bieszczady: Słownik historyczno-krajoznawczy. Część 2: Gmina Cisna. Warszawa, 1996. 15. Falkowski I. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów, 1937. 16. Král J. Boržava v Podkarpatske Rusi. Praha, 1932–1936. 17. Král J. Svidovec v Podkarpatske Rusi. Praha, 1927. 18. Kubijowicz W. Życie pasterskie w Beskidach Magórkich. Kraków, 1927. 19. Langer J. a kol. Beskydy: zdroj práce a obživy. Třinec-Nebory, 2012, 238 p. 20. Langer J., Bočková H. Obydlí v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských. Syntéza mezinárodního výzkumu. Ostrava, 2010. 21. Moszyński K. Kultura ludowa słowian. Cz. I: Kultura materialna. Kraków, 1929. 22. Paládi-Kovács A. A széna takarása a magyar parasztságnál. NK-NT. IV. Budapest, 1970. 23. Podolák J. Tradičné poľnohospodárstvo na Slovensku. Bratislava, 2008. 24. Slavkovský P. Agrárna kultúra Slovenska – premeny v čase. Bratislava, 2002, pp. 66–67. 25. Stack. URL: http://www.panoramio.com/user/5248410?with_photo_id=66452850. 26. Zimmermann W. H. Erntebergung in Rutenberg und Diemen aus archäologischer und volkskundlicher Sicht. Néprajzi Értésítő. Budapest, 1991.

Ihor Boyko, Ihor Lozynsky

DISTINCTIONS AND DESIGN FEATURES OF THE HAYSTACK IN THE CARPATHIANS (END OF XIX – THE MIDDLE OF XX CENTURY): CULTURAL AND ENVIRONMENTAL ANALYSIS.

The article presents the cultural and environmental analysis of the haystack: it is the most common construction for the storage of hay in the Carpathian region. The authors, based on their field materials, archival and literary ethnographic sources, analyzed: the widening of this construction in the studied area, its design features and the process of cultural adaptation of different parts of the haystack to the climatic conditions, the characteristics of the grass, wild and domestic herbivores. The number of the stack on the map of the Carpathians and its operational significance indicate that it can be considered as one of the markers of the East-Carpathian macro-region on the border with the West-Carpathian region. The researchers found out that despite its constructive primitiveness, the haystack morphology has different variations which are caused as with diversity of different areas natural conditions and altitudinal zonal niches, as well as the action of the law of poly-linearity of adaptive evolution, which

suggests the possibility of diverse adaptation ways in similar environmental conditions. The researchers noted that where the impact factor acts intensively, or its population occupies a wide range of ecological niches, in the evolution process a combination of different adaptation techniques was revealed. On the example of the haystack, other laws of the cultural ecology were developed, including the rule of cross-cultural adaptation. A striking illustration of this rule is a stack on piles in the Southern Carpathians; pails on wet grass meadows keep hay from moisture, on even dry grounds they protect the hay from eating it with wild herbivores, on the hills level the platform, in the courtyards, the place under the platform is used as beans.

Key words: haystack, cultural adaptation, hay, Carpathians.

УДК 94(477.8)» 1945/1965»:2–283

Сергій Мочкін

РОЛЬ МУЗЕЇВ У ЗБЕРЕЖЕННІ САКРАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1960-Х РР.)

У статті проаналізовано роль музеїв та їхніх працівників у збереженні рухомої сакральної спадщини західноукраїнського регіону впродовж періоду другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр., коли радянська влада реалізовувала свою атеїстичну політику на цих теренах. Характеризується низка рухомих сакральних пам'яток, які поповнили збірки музейних закладів західних областей УРСР. Описані окремі дії та експедиції, в результаті яких врятовано цінні реліквії та предмети, працівників Київського художнього музею, Закарпатського державного музею Волинського краєзнавчого, Ровенського обласного краєзнавчого, Острозького краєзнавчого музеїв, Українського державного музею етнографії і промислу у м. Львові, Львівського музею українського мистецтва, музею народного мистецтва Гуцульщини і Покуття у м. Коломия, та ін. Особливо відзначається зусилля щодо порятунку сакральних об'єктів плеяди сподвижників української пам'яткоохоронної та музейної справи, таких, як Б. Возницький, П. Жолтовський, Р. Кашиєвська.

Ключові слова: сакральні пам'ятки, музеї, церква, ікони, хрести.

Радянська влада впродовж періоду другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр., продовжила процес радянзації на теренах західних областей УРСР, які увійшли до складу СРСР внаслідок подій Другої світової війни (1939–1945 рр.). Невід'ємною складовою цієї політики була боротьба з релігією і Церквою. Внаслідок антирелігійних дій більшовицького режиму величезну кількість культових споруд зняли з державної реєстрації, а отже закрили. У подальшому ці храми часто руйнувалися, використовувалися не за призначенням, часто – для господарських цілей. Культове майно храмів вилучалося і безслідно зникало, лише незначну кількість цих реліквій вдалося врятувати. В цьому контексті актуальною проблемою є вивчення досвіду збереження працівниками музейних установ рухомих сакральних пам'яток регіону впродовж другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр.

Означена проблема є недостатньо вивченою в українській історіографії. Є. Ковальчук у монографії [1] проаналізувала дані інвентарних (облікових) книг Волинського краєзнавчого музею (далі – ВКМ) щодо надходження до його збірки предметів сакрального призначення. Окремі аспекти діяльності музейних працівників щодо збереження рухомих культових пам'яток від нищення представниками партійно-державної влади у Івано-Франківській області висвітлила у своїй розвідці І. Дундяк [2].

Мета статті – дослідити роль музеїв у справі збереження сакральних пам'яток в роки здійснення радянською владою агресивної антирелігійної політики (друга половина 1940-х – перша половина 1960-х рр.).

Повоєнний період супроводжувався – завдяки пошуковій роботі працівників музеїв, їх експедиціям, надходженню предметів від інших музеїв, владних структур і т. д. – поповненням збірок музейних закладів, насамперед їх відділів мистецтва, предметами сакральної спадщини. Це, зокрема, можна простежити на прикладі відомостей за другу половину 1940-х – першу половину 1960-х рр., що їх подають інвентарні (облікові) книги ВКМ, розташованого у Луцьку.

У повоєнний період інвентарні книги ВКМ поділялися на інвентарні книги історії дорадянського періоду та інвентарні книги історії радянського періоду (з окремою нумерацією). Твори релігійного мистецтва віднесені до історії дорадянського періоду. У книгах № 1–7 (з лютого 1948 р. і – до квітня 1959 р.) зафіксовані переінвентаризовані експонати довоєнного фонду музею, а також нові

надходження [1, с. 90]. У цей період до музею надійшли 2222 експонати основного фонду. Це – археологічні пам'ятки, документи, твори мистецтва. Серед останньої групи експонатів є сакральні пам'ятки, зокрема, натільні мідні та бронзові іконки і хрестики XVI–XVIII ст. (джерело надходження зафіксоване як «старі інвентарні книги») [3, б. н.; 1, с. 90].

За інвентарною книгою № 6 у жовтні 1948 р. зафіксоване надходження культових речей латинського обряду. Так, із каплиці села Окорськ до музею надійшли церковна печатка, хрести з розп'яттям дві одиниці зберігання (далі – од. зб.) У цей час зафіксовані й інші надходження до фондів – католицькі іконки, срібний піднос з зображенням Діви Марії, рельєфне зображення розп'яття Ісуса Христа, срібні і мідні образки (іконки) (7 од. зб.) [1, с. 90]. Серед цікавих мистецьких пам'яток цього часу згадуються пластини (2 од. зб.) з рельєфними зображеннями двох гармат і воїнів – фрагменти прикрас з труни А. Киселя, відомого політичного та військового діяча середини XVII ст., – з церкви у Низкиничках, що поблизу м. Нововолинська. Джерело надходження цих експонатів не вказано [4, б. н.; 1, с. 90–91]. У інвентарній книзі № 7 зафіксовано значні надходження сакральних пам'яток у березні 1949 р. Це римо-католицькі культові речі (40 од. зб.): колекція металевих образків (15 од. зб.), мідних хрестів (20 од. зб.), дерев'яної скульптури (4 од. зб.) і зображення голуба на міді (гравюра на металі з зображенням Святого Духа) [1, с. 91].

З 1949 р. в інвентарних книгах ВКМ зустрічаються окремі надходження православних пам'яток (іконки мідного лиття XVIII ст.). 13 лютого 1949 р. до фонду сакрального мистецтва надійшли іконки «Різдво Христове» і «Святий Миколай». Джерело надходження – закупівля і дарунки. 15 березня 1949 р. зафіксоване надходження 9 пам'яток, серед них: ікони олійного живопису (4 од. зб.), образ Богородиці, відтиск на міді (гравюра), дерев'яна ікона в срібній оправі (ікона на дерев'яній дошці в срібних шатах), ікона в дерев'яному окладі. Записані також книги з бібліотеки Братства князів Острозьких – рукописне та друковане Євангеліє з села Оконськ [1, с. 91].

У інвентарній книзі № 7, яка розпочата 12 березня 1949 року і завершується записом 18 листопада 1959 р., після запису 23 грудня 1949 р. наступне надходження зафіксоване лише 4 січня 1952 р. З 12 березня 1949 р. по 4 січня 1959 р. до музею надійшло 1286 пам'яток з історії дорадянського періоду, з них за хронологічний відрізок часу майже у 9 років (з 23 грудня 1949 р. по 18 листопада 1959 р.) – лише 215. У 1952 р. надійшов 51 предмет, у 1953 – 15, у 1954 – 1, у 1955 – 21, у 1956 – 16, у 1958 – 111 предметів. Зовсім відсутні відомості про надходження предметів до фонду музею за 1950–1951 і 1957 роки [1, с. 91]. Щодо першої половини 1960-х рр., то нові надходження предметів сакрального мистецтва до фондів ВКМ були незначними. Так, за інвентарною книгою № 8 (15 липня 1958 р. – 13 жовтня 1965 р.) до музею надійшло лише близько десяти сакральних пам'яток, зокрема, ритуальні єврейські чарки (3 од. зб.) [1, с. 92; 5, № 3113].

Збереженню рухомої сакральної спадщини слугувала також робота працівників музеїв Ровенської області. Зокрема, експедиції Ровенського обласного краєзнавчого музею дали можливість поповнити фонди закладу культовими предметами з місця битви козацького війська з польською армією (1651 р.) під Берестечком. У ході зняття з реєстрації культових споруд музей перевіряв будь-яку інформацію, що стосувалася наявності у закритих культових приміщеннях пам'яток історії та культури. Такий підхід призвів до звернення директора музею І. Дубовського від 9 вересня 1950 р. до настоятеля Почаївської Лаври ігумена Інокентія про те, що у монастирі на «Козацьких могилах» нібито зберігаються козацькі реліквії і зброя. Листування дозволило встановити, що такі реліквії відсутні, позаяк зникли ще у 1915 р. [6, арк. 111–116]. Низка рухомих пам'яток сакрального мистецтва надійшла до фондів Ровенського обласного краєзнавчого музею на постійне зберігання від Львівського історичного музею. Найціннішою з них була «Острозька Біблія» 1581 р. [7, с. 141].

Щодо означеної діяльності Острозького краєзнавчого музею, то викликає зацікавлення вміщеною інформацією лист директора В. Більдіна від 10 лютого 1958 р. за № 31–21 до голови Ровенського облвиконкому О. Данилевича. Директор просив дозволу на передачу музеєві зі Свято-Троїцької церкви села Межиріч Острозького району двох свічників, що знаходилися у підсобному приміщенні церкви і не використовувалися, а з Богоявленського собору в Острозі – полотняної ікони XVIII ст. із зображенням св. Онуфрія, яка знаходилася у храмі на хорах [8, арк. 59].

Якщо брати до уваги пам'яткоохоронну роботу галицьких музеїв стосовно рухомих культових пам'яток, то одним із прикладів цього може бути лист від 12 березня 1955 р. за № 6 директора Українського державного музею етнографії і промислу у м. Львові М. Івасюти до обласного уповноваженого Ради у справах Російської Православної Церкви. Тут містилося прохання посприяти передачі до музею різьблених дерев'яних колон XVII ст. з церкви містечка Дунаїв Поморянського району та чапрака – шитої вовняної підстилки під кінське сідло – з церкви села Накваша Підкамінського району [9, арк. 81]. У повоєнний період на Прикарпатті, як і в інших областях західноукраїнського регіону, відбувалися акції зі знищення «ідеологічно шкідливих» творів мистецтва; до них зараховували й сакральні пам'ятки. З цією метою представниками

радянської влади розбито понад 30 мальованих на склі ікон, які в 1952 р. ще встигла побачити та описати відомий український мистецтвознавець О. Кульчицька. Спалювалися дерев'яні хрести, нищилася гуцульська кераміка з християнською символікою. У таких складних умовах працівники музею народного мистецтва Гуцульщини і Покуття, що у м. Коломия, зуміли врятувати унікальні церковні старожитності, зібрані ще його засновником В. Кобринським; пам'ятки замурували в одній з музейних кімнат [2, с. 880].

Не стояли осторонь збереження сакральної спадщини й музейники Закарпаття. Так, у 1961 р. директор Закарпатського державного музею просив дозволу в архієпископа Мукачівсько-Ужгородської єпархії передати музею 60 одиниць літератури і експонатів, які зберігалися в Мукачівському жіночому монастирі. Це були наступні предмети: церковнослов'янський рукопис 1401 р., твір А. Коцака «Списание обителей Мароморошских» 1788 р., «Измараград» (церковнослов'янський рукопис кінця XVI – початку XVII ст.), Біблія Еразма Роттердамського 1544 р., рукописи О. Духновича 1832 та 1848 рр., рукопис В. Довговича 1832 р., австрійський указ 1756 р., урбарій (список землевласників, зобов'язаних до певних повинностей – С. М.) села Підмонастир 1775 р., патент 1778 р., указ про прапор 1779 р., укази австрійського імператора Йосифа II: про обов'язки челяді стосовно домовласників та домовласників стосовно челяді 22 липня 1786 р., про скарги підданих проти панства 15 лютого 1787 р., про врегулювання відносин підданих і панства 15 лютого 1787 р., указ від 11 лютого 1788 р., указ про попередження пожеж від 26 липня 1786 р. та указ від 19 серпня 1794 р., Загальний закон про порушення і покарання, Відень, 1788 р., «Правила и установления монашеские» І. Базиловича 1777 р., книга А. Цалепіна «Словник на 11 мовах» , Базель, 1627 р., дерев'яний хрест ручної роботи XVII ст., дерев'яний хрест ручної роботи XVIII ст., різний дерев'яний хрест початку XVIII ст., дерев'яна церковна чаша ручної роботи XVI ст., дерев'яна церковна чаша ручної роботи XVII ст., олов'яна чаша XVII ст., чаша 1740 р., церковні списи XVIII ст. (2 од.), олов'яні церковні диски XVII ст., дерев'яні різні підсвічники XVII–XVIII ст., архієрейська митра XVIII ст., різні дерев'яні хрести XVIII–XIX ст., ікона св. Миколая XVIII ст., ікони XVII ст. (2 од.), мініатюрні церковні врата, ін. [10, арк. 3–5].

Таким чином, аналіз віднайдених архівних документів, інвентарних книг музеїв за другу половину 1940-х – 1950-і рр., засвідчує тенденцію незначного надходження до фондів цих закладів пам'яток сакрального мистецтва. Це було результатом переходу до визначеної у партійно-радянських верхах політики формування у краєзнавчих музеях лише фонду історії радянського періоду. Помітне наповнення фонду сакрального мистецтва окремих музейних закладів припало на першу половину 1960-х рр., тобто, у період, коли відбувалося масове закриття церков, і культове майно залишилося без господаря. Певна його частина надійшла до музеїв. Передача відбувалася з ініціативи місцевих органів влади, закладів культури на місцях, в ході комплексних експедицій чи одноразових виїздів музейних працівників для збору експонатів [7, с. 141–142].

У означений період західні області України були включені до маршрутів експедицій київських та львівських наукових інституцій і музеїв. Їхніми територіями провели експедиції тодішній Київський художній музей за участю Г. Логвина, Л. Міляєвої, Л. Членової, Львівський музей українського мистецтва за участю Б. Возницького, Львівський музей етнографії та художнього промислу за участю П. Жолтовського, Києво-Печерський історико-культурний заповідник та ін. Колекції цих закладів поповнилися значною кількістю експонатів із західних областей України. Так, однією із найцінніших пам'яток Волині, вивезеної до Київського художнього музею і врятованої для майбутніх поколінь, стала ікона Волинської Богоматері першої половини XIV ст. з Покровської церкви м. Луцька [7, с. 142]. У результаті експедицій Волиню до ВКМ передано із закритих храмів пам'ятки іконопису і декоративно-ужиткового мистецтва. Серед особливо цінних експонатів, які в цей час надійшли до музею, слід назвати срібне кадило вагою більше 4 кг з римо-католицького костелу у м. Володимир-Волинський [1, с. 94].

Борис Григорович Возницький (1926–2012 рр.) – директор (1963–2012 рр.) Львівської картинної галереї (з 1998 р. – Львівської національної галереї мистецтв), Герой України – згадував, що після свого приходу на роботу у 1960 р. до Львівського музею українського мистецтва зініціював проведення експедицій, які відшукували й рятували культові пам'ятки. «З Рогатинщини приведено нижню частину ідола (ноги), з Волині – Загорівський іконостас та інші твори Кондзелевича. З Дубно з костелу, в якому зробили спортивний зал, скульптуру, що колись була в Бернардинах, раму 17 ст. (метал) з іконою Ченстоховської Богоматері (пізніше була передана у галерею)... Перше, що привезене з експедиції у 1962 році (з села Годовиця) – це роботи Пінзеля: «Авраам, що приносить в жертву Ісаака» та «Самсон, що роздирає пашу лева» [33, с. 8]. Підсумовуючи зроблене, Б. Возницький зазначив: «Чим для мене були експедиції? Перше – порятунок національної спадщини... В експедиційній роботі був сенс мого життя. Крім порятунку спадщини, що було основним, було щось, що давало великі результати» [11, с. 12].

До роботи в київських і львівських експедиціях залучалися наукові працівники різних західноукраїнських музеїв. Зокрема, у них брали участь такі волинські музейники, як О. Ошуркевич, Й. Струцюк, Р. Кашевська. Працюючи поруч із відомими дослідниками, вони набиралися досвіду, підвищували власний професіоналізм. Ветеран музейної справи Волинської області Р. Кашевська, яка у ті роки була завідувачем відділу дорадянської історії ВКМ, згадувала: «Запам'яталась поїздка у Володимир-Волинський фарний костел, який вже в ті роки був закритий. Щоб туди не ввірвались парафіяни, нас закрили в костелі під охороною міліції. З нами разом знаходився і Жолтовський, мистецтвознавець зі Львова, з музею народних промислів, великий знавець сакрального живопису. Відбирали документи, книги, церковне начиння, що пізніше увійшло в експозицію музею атеїзму у Луцьку» [12, с. 32].

Таким чином, музейні працівники західних областей УРСР доклали значних зусиль для порятунку цінних реліквій, які партійно-державна влада масово винищувала. Незважаючи на те, що означена тема знайшла певне розкриття в українській історіографії, вона продовжує бути актуальною. Потребують висвітлення такі її аспекти як визначення кількості втрачених рухомих сакральних пам'яток, внесок окремих музеїв районного рівня у їх збереження. Такі дослідження сприятимуть не тільки ґрунтовнішому розкриттю теми; вони стануть черговим виявом пошанування тогочасного гона віруючих, науковців, усіх небайдужих до культурної спадщини осіб, їх зусиль щодо порятунку сакральної спадщини України.

Список використаних джерел

1. Ковальчук С. І. Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї (1929–2012 роки): Монографія. Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2013. 296 с., іл. 2. Дундяк І. М. Музеїфікація українського церковного мистецтва у другій половині ХХ ст.: сторінки історії // Православ'я в Україні. Збірник мат. ІV міжнар. наук. конф. Київ, 18–19 лист. 2014. С. 878–885. 3. Волинський краєзнавчий музей. Фонди ВКМ. Облікова фондова документація. Інвентарна книга № 2 відділу історії дорадянського періоду Волинського державного історико-краєзнавчого музею. 1948 р. Б. н. 4. Волинський краєзнавчий музей. Фонди ВКМ. Облікова фондова документація. Інвентарна книга № 6 відділу історії дорадянського періоду Волинського державного історико-краєзнавчого музею. 1948 р. Б. н. 5. Волинський краєзнавчий музей. Фонди ВКМ. Облікова фондова документація. Інвентарна книга № 8 відділу історії дорадянського періоду Волинського державного історико-краєзнавчого музею. 15 липня 1958 – 13 жовтня 1965 рр. Б. н. 6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 59. 366 арк. 7. Муляр Г. В. Пам'яткоохоронна діяльність в Україні у 1944–1991 рр. (на прикладі Волинської і Рівненської областей): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2015. 262 с. 8. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп. 1. Спр. 110. 346 арк. 9. Державний архів Львівської області. Ф. Р-1332. Оп. 1. Спр. 11. 44 арк. 10. Державний архів Закарпатської області. Ф. Р-544. Оп. 3. Спр. 38. 171 арк. 11. Возницький Б. Музей – моє життя // Борис Возницький, яким ми його пам'ятаємо / Упорядник Наталя Філевич. Львів: Центр Європи, 2013. С. 5–12. 12. Кашевська Р. Спогади // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. збірник. Луцьк, 2009. Вип. 4. С. 32–34.

References

1. Kovalchuk Ye. I. Formuvannia fondu sakralnoho mystetstva u Volynskomu kraieznavchomu muzei (1929–2012 roky): Monohrafiia [The fund formation of sacred art in the Volyn Museum of Regional Studies (1929–2012 years): Monograph]. Lutsk: DP «Volynski starozhytnosti», 2013. 296 p., il. 2. Dundiak I. M. Muzeiefikatsiia ukrainskoho tserkovnoho mystetstva u druhii polovyni XX st.: storinky istorii [Museumification of Ukrainian Church Art in the second half of the 20th century: history pages] // Pravoslavia v Ukraini. Zbirnyk mat. IV mizhnar. nauk. konf. Kyiv, 18–19 lyst. 2014. Pp. 878–885. 3. Volynskiy kraieznavchyy muzei. Fondy VKM. Oblikova fondova dokumentatsiia. Inventarna knyha № 2 viddilu istorii doradianskoho periodu Volynskoho derzhavnoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu. 1948 r. B. n. 4. Volynskiy kraieznavchyy muzei. Fondy VKM. Oblikova fondova dokumentatsiia. Inventarna knyha № 6 viddilu istorii doradianskoho periodu Volynskoho derzhavnoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu. 1948 r. B. n. 5. Volynskiy kraieznavchyy muzei. Fondy VKM. Oblikova fondova dokumentatsiia. Inventarna knyha № 8 viddilu istorii doradianskoho periodu Volynskoho derzhavnoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu. 15 lypnia 1958 – 13 zhovtnia 1965 rr. B. n. 6. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TSDAVO). F. 4648. Op. 1. Spr. 59. 366 ark. 7. Muliar H. V. Pamiatkoohoronna diialnist v Ukraini u 1944–1991 rr. (na prykladi Volynskoi i Rivnenskoii oblasti) [Monument protective activity in Ukraine in 1944–1991 (on the example of Volyn and Rivne regions)]: thesis ... Cand. His. Sci.: 07.00.01. Lutsk, 2015. 262 p. 8. Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoii oblasti. F. R-204. Op. 1. Spr. 110. 346 ark. 9. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti. F. R-1332. Op. 1. Spr. 11. 44 ark. 10. Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti. F. R-544. Op. 3. Spr. 38. 171 ark. 11. Voznytskyi B. Muzei – moie zhyttia [Museum is my life] // Borys Voznytskyi, yakym my yoho pamiataiemo / Uporiadnyk Natalia Filevych. Lviv: Tsentr Yevropy, 2013. pp. 5–12. 12. Kashevska R. Spohady [Memoirs]. Volynskiy muzei: istoriia i suchasnist. Nauk. zbirnyk. Lutsk, 2009. Publ. 4. pp. 32–34.

Serhiy Mochkin

THE ROLE OF MUSEUMS IN PRESERVATION OF THE SACRED HERITAGE OF THE WESTERN REGIONS OF THE UKRAINIAN SSR (THE SECOND HALF OF THE 1940S – THE FIRST HALF OF THE 1960S)

In the article, the author analyzes the role of museums in preservation of the moving sacred heritage of the Western region of the Ukrainian SSR during the second half of the 1940s – the first half of the 1960s, when the Soviet government continued the process of Sovietization in these areas, an integral part of which was the struggle against religion and church. A huge number of churches, monasteries, Polish Roman Catholic churches, synagogues and other religious buildings were closed and often destroyed, as a result of party and state policy. The religious property of temples was withdrawn and disappeared without a trace. Only a small number of these relics could be saved thanks to the efforts of museum workers, cultural and educational workers, artists, the public, parishioners and individuals from among the indifferent to the fate of the Ukrainian historical and cultural heritage. It is characterized a number of moving sacred monuments, which enriched the museum collections in the Western regions of the Ukrainian SSR.

Separate actions and expeditions of workers of the Kiev Art Museum, the Transcarpathian State Museum, the Volyn Museum of Regional Studies, the Rivne Museum of Regional Studies, the Ostroh Museum of Regional Studies, the Ukrainian State Museum of Ethnography and Crafts in Lviv, the Lviv Museum of Ukrainian Art, the Museum of Folk Art of Hutsulshchyna and Pokuttia in Kolomyia, etc. were described, as a result of which the valuable relics and items keeping in religious buildings were saved. The efforts, concerning the saving of the sacred objects, made by the associates of the Ukrainian memorial and museum affairs, such as B. Voznytskyi, P. Zholtovskiy and R. Kashevska, are especially accentuated.

Key words: sacred monuments, museums, church, icons, crosses.

УДК 271

Юлія Гуцалюк, Оксана Свідерська

**ЗАГАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА БАЗОВІ ПРИНЦИПИ
СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ МОНАСТІРІВ**

У статті аналізуються основні умови та особливості утворення перших українських монастирів. Розглядаються основні види монастирів, особливості життя та діяльності монахів, зокрема їх роль у релігійному житті. Аналізується значення віротерпимості та послухності у розрізі релігійного світу.

Ключові слова: аскеза, монастир, монах, послушництво, куколь, постриження.

Монастирі – це окремі поселення, в яких мешкають монахи, або ченці, тобто люди, які зреклися радощів і спокус земного світу і присвятили своє життя служінню Богові. Монастир може розташовуватися у місті, і навіть у центрі великого міста, як Києво-Печерська лавра, а може стояти у лісовій глушині за багато кілометрів від найближчого села, як Софроніївський монастир на Сумщині. Але в обох випадках – це особлива громада, відділена монастирським муром від довколишнього світу, яка живе за власними законами.

Актуальність теми полягає в тому, що феномен українських православних монастирів належить до тих об'єктів релігієзнавчої проблематики, всебічний, системний, комплексний філософсько-релігійний та історико-культурологічний аналіз яких з різних причин в Україні ще не здійснено, хоч їх історія нараховує близько тисячі років. Саме тому на сьогодні є актуальним дослідження українських православних монастирів як релігійного феномену, який здійснив величезний вплив на хід історії та на соціокультурний розвиток українського народу. Під різними приводами з історії вітчизняних монастирів вилучалося все, що нагадувало про їх самобутній шлях, національну специфіку, україноцентричну позицію, участь у захисті православ'я, що збігалось з рухом за національну незалежність українців. Як наслідок, про цілі напрями діяльності православних монастирів серед українського народу в минулому до нащадків доходили лише фрагментарні, національно та культурно знебарвлені відомості. Тому актуальним є дослідження феномену монастирів як позитивного явища в соціальному, культурному та релігійному житті українського соціуму.

Виразно наукова увага до діяльності інституту чернецтва починає проявлятися на початку XIX ст. До кола російських вчених, які об'єктом наукових досліджень обрали православну церкву, монастирі України, а також духовну спадщину вчених кіл церковно-монастирського середовища слід віднести Є. Болховітінова, І. Чистовича, К. Харламповича, М. Кояловича, П. Казанського та ін. Джерелознавчі та історичні розвідки належать С. Соловійову, який в своїй праці «История России с древних времен» значну увагу приділив дослідженню українських православних монастирів як самобутнього інституту.

Новизна цієї роботи полягає у дослідженні українських православних монастирів як релігійного феномену.

Терміни «монастир» і «монах» запозичені з давньогрецької мови й означають: «монастир – відлюдне житло або місце»; «монах – самотник-одинак». Українські слова «чернець» і «черниця» походять від чорного кольору одягу, який носять насельники монастирів.

Монастирі відомі не тільки в християнстві, а й в інших релігіях, які протиставляють земному небесне, вчать про спасіння безсмертної людської душі й про те, що чекає її за межею земного існування. Відтак до монастирів приходили задля порятунку душі через молитви і піст. У буддизмі монастирі з'явилися ще у V ст. до н. е. У ісламі ж монастирі містиків-суфіїв з'явилися досить пізно – аж у IX–X ст. У християнстві монастирі мають православні, католики, а також деякі монофізитські напрямки, наприклад Вірмено-Григоріанська Церква.

У християнстві батьківщиною чернецтва і монастирів вважається Північна Африка, точніше територія Єгипту. Як це не дивно, але там чернецтво зародилося не серед священиків чи проповідників ранньохристиянських общин, а серед простих мирян. Люди різного походження, різного соціального стану – бідні й багаті, неписьменні й освічені, селяни, римські легіонери й патриції, грецькі купці, астрологи й філософи – всі ті, кому набридло їхнє мирське життя, кидали свої сім'ї, майно, службу, поривали всі соціальні зв'язки і йшли в безлюдні пустелі в пошуках цілковитої самотності, щоб присвятити своє життя Богові. Після цього вони провадили життя в каятті, смиренні, цноті й безперервних молитвах, тобто в аскезі. Так з'явився рух аскетів. Слово аскеза в перекладі з давньогрецької означає вправа, подвиг. Така «духовна гімнастика» властива багатьом релігіям, але особливого розвитку вона набула саме в ранньому християнстві. З III ст. цей рух став масовим: все більше й більше християн-анакоретів [1, с. 13] зрікалися світу й селилися у відлюдних місцях уздовж берегів річки Ніл, на її островах, у пустелях Єгипту, Сирії та Малої Азії. У IV ст. тільки в Єгипті загальна кількість анакоретів сягнула 24 тис. осіб. Центром цього руху була область Фіващи на півдні Єгипту.

Правила монастирського життя були досить суворими. Чернець зрікався світу, давав обітницю безшлюбності й беззаперечного послуху. Таке життя Церква вважала ідеальним служінням Богу й запорукою не лише індивідуального спасіння, а й спасіння всього народу. Згідно з православною традицією, що йде з Візантії, ченці – це «чини ангельські на землі» і навіть «непоховані мерці»! Згідно з православним віровченням праведний монах після смерті стає ангелом. Ангельська ієрархія нараховує дев'ять ангельських ликів, тож монахи належать до шостого з них.

Людина, яка прийняла рішення стати ченцем, проходила через обряд постригу, що символізував повне зречення від гріховного світу й відмову від власної волі. Під час цього обряду ігумен вистригає хрестоподібно волосся на голові послушника на знак посвячення його Ісусу Христу. Послушник стоїть босим і без пояса. Під час обряду йому дають нове ім'я, яке знаменує остаточний відхід від світу. Постригу в ченці передуює послушництво – життя і праця в монастирі за менш суворими правилами. Той, хто постригся в ченці, вже ніколи не міг повернутися до світського життя, навіть якщо він постригся не з власної волі, а з примусу чи навіть під страхом смерті [1, с. 41]. Тих, хто намагався кинути чернече життя, тобто «розстригтися», на Русі віддавна презирливо називали «розстригами» і ставили на один щабель з розбійниками, злодіями, повіями та скоморохами: їх вважали за людей, не гідних бути повноправними й шанованими членами будь-якої громади.

Постриг у ченці називають малою схимою. Є ще й найвищий ступінь постриження – великий постриг, або велика схима, що передбачає життя в затворі, тобто в повній ізоляції з дотриманням особливо строгих правил і здійсненням додаткових подвигів: це може бути мовчальництво, особливо строгий піст, посилене моління тощо. Того, хто прийняв велику схиму, називають схимником. Тільки він має право носити куколь – гострокінцевий капюшон, що покриває голову і плечі. Усі ченці й черниці повинні носити однаковий одяг (ризу) чорного кольору. Тому на Русі їх часто називали «чорноризцями». У спілкуванні між собою вони звертаються «brate» або «sestro», а до старших – «otche» або «matinko».

У християнстві відомо два принципово відмінні типи монастирів: ідіоритмні, в яких кожен чернець живе відокремлено від усіх інших, і кіновіальні, в яких ченці живуть єдиною громадою і виконують загальне послушення. Абсолютна більшість монастирів – кіновіальні. Особиста

власність у монастирях відсутня. Живуть вони на пожертви вірних, а також за рахунок праці насельників монастиря – послушників і ченців.

На Русі віддавна є окремі монастирі для чоловіків і окремі – для жінок зі схожими правилами. Принципова відмінність між цими монастирями полягає в тому, що як у православ'ї, так і в католицизмі жінкам заборонено бути священиками й правити літургію, тому в жіночих монастирях службу Божу відправляють спеціально призначені для цього священики-чоловіки.

Для будь-якого ченця чи черниці найважливішими були і є три обітниць: безкорисливість, цнотливість й покірність. Поведінка члена чернецтва регулюється статутом, який визначає чотири шляхи, які регламентують його життя: це дороги до храму, до трапезної, на послух і до келії. Кожен чернець має власне «келійне правило», яке визначає, скільки земних і поясних поклонів він має зробити щодоби, скільки молитов проказати до Ісуса Христа й до Богородиці. Схимники мали дотримуватися так званого «тисячного правила» – зробити 400 поклонів і проказати 600 молитов. Послушникові ж достатньо було 50 поклонів і 100 молитов щодоби. Зважаючи на стан здоров'я і власне бажання ченця, ігумен чи духівник може або полегшити келійне правило, або зробити його суворішим.

Чернець, попри його втечу від світу й бажання усамітнення – людина публічна, він завжди має бути на виду. Старші ченці контролюють не лише його одяг, поведінку і спосіб життя, а навіть думки. Ігумен монастиря, келар чи духівник обов'язково щодня обходять усі чернечі келії. У кожному монастирі є свій будильщик, який будить братію до служби Божої в храмі. Поведінку братії контролює ще й уставщик, який про все доповідає «керівникові» монастиря – настоятелю, ігумену чи архимандриту. Крім того, кожен чернець має стежити за своїми «колегами» і про все доповідати керівництву. В атеїстичній літературі це часто подають як доноси ченців один на одного – явище негативне й аморальне. Проте ще святий Василій Великий у своїх правилах обґрунтував необхідність дотримання такого звичаю. За його словами, хто не відкрив гріх свого брата настоятелю, той сам согрішив тричі: по-перше, він і на свою душу взяв гріх свого брата; по-друге, він вчинив гріх непослуху; і по-третє, не розповівши про гріх свого брата, він залишив його на шляху до нових гріхів, які призведуть до погибелі його душі.

Монастирський статут зобов'язує кожного неодмінно виконувати певний послух. Кожен чернець повинен жити тільки у своєму монастирі, вийти за межі якого чи перейти до іншого монастиря він має право лише з дозволу настоятеля. Проте в Русі-Україні завжди існувала проблема ченців, котрі пішли, а нерідко – просто втекли зі своїх монастирів і вешталися країною як звичайні жебраки. При цьому вони не боялися вмерти з голоду чи замерзнути на морозі, бо в Україні віддавна вважалося святою справою нагодувати й обігріти подорожнього, а особливо – духовну особу, ченця або черницю [2, с. 109].

Деякі ченці, які мали рідкісний чи видатний талант у якій-небудь сфері, змушені були мандрувати по різних монастирях упродовж усього свого життя, і часто не з власної волі. Найхарактернішим прикладом може бути киянин Данило Туптало (1651–1709 рр.), більше відомий як святий Димитрій Ростовський. Він був видатним церковним проповідником і письменником, твори якого дуже популярні серед православних і дотепер. За час своєї діяльності в Україні він був так чи інакше пов'язаний з багатьма монастирями. Своїм подвижницьким життям святий Димитрій Ростовський ніби підтвердив споконвічну істину про те, що людина – лише мандрівник на цій землі, який приходить з вічності і йде у вічність, а тому покликанням цього мандрівника є служіння не скороминущим людським потребам, а вічному добру.

Навіть нецерковними людьми давно зауважено, що для будівництва монастирів, як і храмів, вибирали особливі місця. І це були не просто панівні точки ландшафту чи краєвиди несказанної краси, т. зв. «місця сили». Це були святі місця – зони сприятливої геоенергетики. За давніх часів, коли людина була більше пов'язана з природою, вона сама добре відчувала такі природні урочища. Відтак утрадиційнилось закладати монастирі чи храми в місцях відкриття чудотворної ікони Єлецької Божої Матері збудовано однойменний монастир у Чернігові. Так само засновано Почаївський монастир на Волині, Крупицько-Батурицький, Домницький, Пустинно-Рихлівський, Глухівсько-Петропавлівський тощо. З чудотворною іконою Мовчанської Богородиці пов'язане виникнення двох монастирів: Софроніївського біля села Нова Слобода та Мовчанського в Путивлі [2, с. 123].

Перш ніж перейти до детального розгляду архітектурних особливостей українських монастирів, зупинимось на основних принципах монастирського будівництва на Русі. Тема ця для нашої науки поки ще нова і неосвоєна (хоча традиція будівництва українських монастирів сягає понад тисячу років!). Пояснюється це 70-літнім пануванням богоборчої комуністичної ідеології, під час якої не могло бути й мови про об'єктивне вивчення духовних явищ. Багато речей духовного плану не тільки не вивчалися, а й свідомо спотворювалися, фальсифікувалися. Так, наприклад, у численних архітектурознавчих працях 1950–1980 рр. можна прочитати про те, що регулярність у монастирському будівництві, тобто прагнення до геометрично правильного плану – це результат

проникнення «прогресивних світських гуманістичних тенденцій» у «зашкарубий (і негуманний) світ православної архітектури» [3, с. 6]. Насправді ж ця регулярність пояснюється зовсім інакше, вона виходить з Євангелія.

На щастя, у 1990-х рр., після падіння атеїстичної радянської імперії, з'явилась можливість для об'єктивного наукового вивчення монастирської архітектури [2, с.80]. Найважливіший висновок цих досліджень полягає у тому, що усі без винятку монастирі на Русі засновувались і будувались за єдиними канонами (правилами) Православної Церкви. Отже, і «початок життя» будь-якого монастиря, навіть якщо про нього зберіглося мало конкретних свідчень, ми можемо собі уявити відповідно до цих православних канонів.

Монастир – як осібножительний, так і спільножительний (кіновійний) –розпочинався з однієї-двох келій ченців чи пустельників, розташованих поруч з каплицею. Келії ці, у вигляді дерев'яних рублених хат, були настільки малі, що в них ледь могла проживати родина. З розширенням монастиря келії ставали більшими й різноманітнішими за архітектурою. Ченці жили в них не по одному, а по двоє-троє. Старший з них спостерігав за молодими ченцями.

Після одержання благословенної грамоти архієрея на заснування монастиря, в ньому відразу ж будували храм, що різко змінював вигляд усього комплексу. У соборному храмі кожний монастир знаходив свій центр – ідейний і архітектурний. З появою храму з розкиданої, неупорядкованої забудови формувалася строго ієрархічна композиція. Храм панував над келіями як за розмірами (об'ємом і висотою), так і за розташуванням (у центрі) і за значенням. Собор богословський витлумачувався як земне небо чи Око Боже, а іноді – як образ Гроба Господнього. Тому споконвічне верховенство соборного храму неухильно зберігалось при всіх наступних перебудовах будь-якого монастиря. Про це свідчать усі збережені стародавні зображення і фотографії монастирів.

Якщо мав засновуватися мурований монастир, то посланець єпископа – священик у чині протоієрея або ієромонах – наказував «художникам» розмітити місце під майбутній монастир, по його периметру викопати траншею для закладання підмурків монастирської огорожі, підготувати камінь і вапно для мурування. Окремо готували чотири чотирикутні камені, на кожному з яких – по три ковані хрести. Кожен з цих каменів ставили над фундаментним ровом посередині східного, західного, північного й південного боків монастирської огорожі. Якщо засновували дерев'яний монастир, ровів по його периметру не викопували, а розмірювали територію і обкладали її колодами по периметру.

Відтак у центрі території майбутнього монастиря правлять літургію, під час якої священик кадить периметр монастирської огорожі, йдучи зі східного боку проти сонця. Під час молитов, які при цьому читають, обов'язково згадують ім'я ктитора, тобто благодійника монастиря. Потім увесь периметр монастиря окроплюють святою водою. Далі кроплять закладний камінь на східному боці монастиря і з відповідною молитвою кладуть на вапні в рів, потім так само чинять і з закладними каменями на північному, західному та південному боках відповідно.

Спочатку монастирські будівлі, як правило, зводили з дерева й лише згодом заміняли мурованими з цегли чи каменю. Проте можемо з упевненістю стверджувати, що муровані храми монастирів будували точно на тих самих місцях, де стояли стародавні дерев'яні храми тієї ж присвяти – щоб «святе місце не залишилося пустим» .

Якщо ми уважно придивимося до планів великих монастирів, які мали по декілька храмів, то помітимо ще одну характерну рису: різнобій в орієнтації церков. За канонами Православної Церкви храм має бути звернений вівтарем на схід. Але строго східну орієнтацію може мати тільки одна монастирська церква, а решта будуть звернені вівтарями на північний схід або на південний схід під тими чи іншими кутами.

Іншою за значенням громадською будівлею спільножительного монастиря була трапезна – місце для спільних трапез братії. Братерські трапези мали глибокий духовний зміст, тому що, відповідно до послань святого Іосифа Волоцького, асоціювалися з Тайною вечерю. Тому трапезна ніколи не була й не сприймалася як суто утилітарна споруда. Вона тяжіла до собору, а не до хлібні, кухні й льодовні. Ідейне значення трапезної відбилосся в побудові при ній особливої церкви. У більшості монастирів України традиційне розташування трапезної палати було біля південного фасаду головного монастирського собору (як у Києво-Печерській лаврі). Таке розміщення трапезної визначене особливостями монастирського розпорядку: братія направлялася на трапезу з собору; при цьому з правого боку біля входу в трапезну чернець, який очолював процесію, зупинявся і читав молитву.

Найважливішу роль завжди відігравала монастирська огорожа. Вона відмежовувала, огороджувала обитель від зовнішнього світу. Обов'язковим елементом забудови кожного монастиря була дзвіниця. Підбір дзвонів, від якого залежав тембр і характер звучання, був відмінною ознакою кожного монастиря: за звучанням дзвонів прочанин дізнавався про наближення до обителі задовго до того, як міг її побачити.

У перші століття християнства дзвонів взагалі не було. У Західній Церкві вони з'явилися й поширювалися з IV–IX ст., а в Східній – у IX–XII ст. Після офіційного поділу єдиної Церкви на Католицьку й Православну в останній було чимало противників дзвонів, які вважали їх ознакою католицизму. Тому на Русі дзвони повсюдно поширилися досить пізно – у XVI ст. До того для скликання братії до храму на молитву застосовували мідні, залізні й навіть кам'яні чи дерев'яні била чи клепала. Звук від удару по них заміняв раніше передзвін. Що ж стосується церковних дзвонів, то їх форма означає чашу, з якої ллються звуки, що несуть Божу благодать. Спершу дзвони не мали якогось усталеного місця розташування: їх підвішували на окремих перекладах, в арках дверей, у церковних банях, на монастирських брамах тощо. З XVI ст. походять найдавніші з відомих в Україні монастирських дзвіниць, які будували у вигляді веж, відокремлених від храмів. Дзвіницю завжди розташовували поблизу соборного храму, підкреслюючи її висотою його значущість [4, с. 267].

Вигляд монастиря визначальною мірою формували, крім архітектурних споруд, також монастирські сади, городи й цвинтарі. Вони теж мали важливий символічний зміст: сад і город нагадували про рай і про світ, благоліпно влаштований Премудрістю Божою; цвинтар же, навпаки, нагадував про сутність чернечого способу життя: чернець мертвий для мирського життя, його келія – його могила.

Усі будівлі в монастирі розташовувалися строго закономірно. Головною закономірністю, властивою усім православним монастирям, є концентричність зон забудови. Це означає, що собор завжди розташовувався в центрі території, на найвищому місці. Поряд з ним були трапезна й дзвіниця, далі – корпус настоятеля і братські келії. У зовнішній смузі – господарські будівлі й гостинні двори, на яких приймали прочан. Усе це добре видно на планах багатьох монастирів. Така концентричність зон забудови відповідає середньовічним християнським уявленням про структуру світобудови – замкнутого, теоцентричного універсума, що прагне до Бога.

Третім принципом було виділення собору не тільки за розташуванням, величиною і висотою, а й за архітектурним вирішенням. Тому соборні храми завжди багатіше (до 25 верхів, як у соборі Святої Софії, Премудрості Божої у Києві). Більшість монастирських соборів були скромнішими, усього лише трибаними або п'ятибаними, але й завдяки цьому вони різко вирізнялися в архітектурному оточенні.

Отже, наведені паралелі дають достатньо підстав для висновку про те, що наші предки вважали монастир подобою, земною моделлю небесного Єрусалима, тому свято підкреслювали красу як архітектурними формами, так і наповнювали неземною Божественною красою весь монастирський ансамбль. У загальноєвропейському контексті українські монастирі були унікальним явищем – не лише духовно-релігійним, а й суспільним, історичним, культурним та науковим.

Список використаних джерел

1. Брайчевський М. Приєднання чи воз'єднання. Переяславська рада 1654 р. Київ: Смолоскип, 2003. 2. Клімов В. Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії: монографія. Київ: Інститут філософії НАН України, 2008. 406 с. 3. Пам'ятки архітектури й містобудування України // Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. Вечерський та ін.; за ред. А. Мардера та В. Вечерського. Київ: Техніка, 2000. 380 с. 4. Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. Київ: Техніка, 2000. 360 с. 5. Літопис Самовидця // Українська література XVIIст. Київ: Наукова думка, 1987.

Referenses

1. Braichevskiy M. Pryiednannia chy voziednannia. Pereiaslavska rada 1654 r. [Joining or reuniting. Pereiaslav Council 1654]. Kyiv: Smoloskyp, 2003. 2. Klimov V. Ukrainski pravoslavni monastyri ta chernetstvo: pozytsiia v natsionalnii istorii [Ukrainian Orthodox Monasteries and Monasticism: Position in National History]: monohrafiia. Kyiv: Instytut filosofii NAN Ukrainy, 2008. 406 s. 3. Pamiatky arkhitektury y mistobuduvannia Ukrainy [Architectural and Urban Planning of Ukraine]. Dovidnyk Derzhavnoho reiestru natsionalnoho kulturnoho nadbannia / V. Vecherskyi ta in.; za red. A. Mardera ta V. Vecherskoho. Kyiv: Tekhnika, 2000. 380 s. 4. Kilesso S. Arkhitekturni ta mystetski skarby Bohdanovoho kraiu [Architectural and artistic treasures of Bogdanovsky edge]. Kyiv: Tekhnika, 2000. 360 s. 5. Litopys Samovydytsia [Chronicles of the Samoydets]. Ukrainka literatura XVIIst. Kyiv: Naukova dumka, 1987.

Yulia Gutsalyuk, Oksana Sviderska

GENERAL FEATURES AND BASIC PRINCIPLES OF CREATION OF UKRAINIAN MONASTERS

The main conditions and features of formation of Ukrainian monasteries are analyzed. The main types of monasteries, specific features of life and work of the monks, their role in religion life are described. Sense of tolerance and obedience in the context of the religious world is analyzed.

Key words: austerity, monastery, monk, obedience, tares, tonsure.

УДК 94(99+477)

Олександр Лук'янов

**ЛЕОНІД КАДЕНЮК – ПЕРШИЙ КОСМОНАВТ УКРАЇНИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)**

У статті висвітлено біографію першого космонавта України Леоніда Костянтиновича Каденюка. На основі матеріалів Національного музею історії України зроблено спробу проаналізувати участь першого космонавта у міжнародних наукових експериментах під час перебування на навколосезній орбіті на американському космічному кораблі багаторазового використання «Space Shuttle Columbia». Висвітлено основні етапи проведення українсько-американських досліджень під час місії STS-87. Визначено історичний внесок Леоніда Каденюка у розвиток української науки та космонавтики.

Ключові слова: Леонід Костянтинович Каденюк, космонавтика України, НАСА.

Одне із завдань музеїв формувати у відвідувачів почуття гордості за свою країну. Популяризація наукових досягнень співвітчизників в наш час є надзвичайно актуальною. Досягнення нашої країни у космічній галузі визнані на міжнародному рівні і є беззаперечними, але водночас не завжди відомі широкому загалу. Комплектування та опрацювання музейних матеріалів присвячених космічній галузі, які в подальшому можуть бути використані при побудові виставок та експозицій є дуже важливим в час коли проти нашої країни здійснюється масштабна інформаційна війна. Метою інформаційних атак держави-агресора, є формування іміджу України як нестабільної, сировинної держави не здатної увійти до когорти розвинених країн з інноваційною економікою. Саме космічна галузь, яка тісно пов'язана з найважливішими високотехнологічними галузями може стати одною з рушійних сил української економіки.

Наша країна має унікальні потужності для замкнутого циклу ракетобудування. На 40 підприємствах України виготовляють двигуни та вузли до ракет-носіїв, космічні апарати, ракетно-космічні комплекси. Провідним центром серед космічних підприємств України є конструкторське бюро «Південне» та виробниче об'єднання «Південний машинобудівний завод» у м. Дніпро. Саме там створені унікальні ракетноносії «Зеніт-3SL», «Дніпро», «Циклон-3». За роки незалежності були створені такі космічні апарати, як: «Січ-1», «Океан-О», «АУОС», «Мікрон». Українська держава бере участь у таких міжнародних проектах, як Antares та VEGA. Важкого удару космічній галузі нашої країни завдала збройна агресія Російської Федерації. Внаслідок окупації Кримського півострова Україна втратила унікальне обладнання центру управління та випробувань космічних засобів у Євпаторії, зокрема, один із найбільших радіоастрономічних телескопів у світі РТ-70. Після початку агресії припинено співпрацю з Російською Федерацією у багатьох міжнародних космічних проектах, зокрема, «Морському старті» [1].

19 листопада 1997 р. відбулася подія, яка назавжди увійшла в історію української космонавтики – з мису Канаверел у США стартував космічний корабель «Space Shuttle Columbia». На борту корабля у складі міжнародного екіпажу вперше був громадянин України Леонід Каденюк. У ході 16-денного польоту український космонавт брав участь у наукових експериментах з космічної біології, які були підготовлені науковцями зі США та України. Участь українських вчених та дослідників у наукових експериментах на навколосезній орбіті має не лише наукове, але й стратегічне та геополітичне значення.

Метою дослідження є висвітлення життєвого шляху першого космонавта України та його участь у міжнародній космічній експедиції на основі музейної колекції Національного музею України, аналіз участі України у проведених дослідженнях на навколосезній орбіті, міжнародних космічних проектах та перспективи української космічної галузі.

При підготовці були використані програми та документи Національного космічного агентства України, праці ізраїльського історика Леона Розенблюма, спогади Л. Каденюка, музейна документація. Л. Розенблюм у праці «Зірки на нашивках» детально описує історію космічної символіки та атрибутики американських космонавтів, розтлумачує значення графічних елементів емблем та нашивок. Книга Леоніда Каденюка «Місія – космос» – це унікальна розповідь першого космонавта України, яка містить цікаві описи етапів польоту та наукових експериментів в яких брав участь Леонід Костянтинович.

Л. Каденюк народився 28 січня 1951 р. в селі Клішківці Хотинського району Чернівецької області у родині сільських учителів. У 1967 р. закінчив середню школу зі срібною медаллю. Того ж року вступив до Чернігівського вищого авіаційного військового училища. Яке закінчив у 1971 р. та отримав спеціальність «Пілотування та експлуатація літальних апаратів» і кваліфікацію «Льотчик-інженер». Упродовж 1977–1979 рр. проходив загально космічну підготовку і отримав кваліфікацію

«космонавта-випробувача» . З 1976 р. в СРСР розпочалася робота над створенням багаторазового орбітального корабля «Буран» . Перші запуски корабля мали пройти у безпілотному режимі. Для підготовки екіпажу для майбутніх пілотованих запусків почали створення групи із найкращих пілотів-випробувачів. У 1977 р. почали формувати групу пілотів у рамках підготовки за програмою «Буран» . Цю програму підготовки пройшов і Леонід Костянтинович. Упродовж грудня 1988 – липня 1990 рр. л. Каденюк проходив індивідуальну підготовку за програмою «Буран» . У колекції Національного музею історії України зберігається подяка Л. Каденюку від командування Центру підготовки космонавтів імені Ю. Гагаріна за плідну працю із підготовки та пілотованих космічних польотів на честь 30-ї річниці першого польоту людини в космос. У космічному центрі Л. Каденюк склав іспити із систем космічного корабля багаторазового використання. Пройшов підготовку до космічного польоту, який передбачав стикування «Бурана» та орбітальної станції «Мир» [2].

Після проголошення незалежності України на початку 90-х рр. ХХ ст. проходили перемовини на міждержавному рівні про участь українських космонавтів у космічних польотах на кораблях «Space Shuttle» . Про такий політ домовлено між Президентом України Леонідом Кучмою та президентом США Біллом Клінтоном. З понад 30 кандидатів на цей політ відібрали дві кандидатури – Л. Каденюка та Ярослава Пустового. Перевагою Л. Каденюка була його підготовка у Центрі підготовки космонавтів до пілотування корабля багаторазового використання «Буран» . У 1996 р. його включили до групи пілотів для проходження підготовки до польотів на космічних кораблях «Space Shuttle» [3].

Політ першого космонавта України викликав неабиякий резонанс не тільки в нашій країні. Ця подія привернула увагу багатьох дослідників космічної галузі. У колекції Національного музею історії України зберігається копія листа ізраїльського історика та дослідника космічних польотів Л. Розенблюма до Л. Каденюка. Лист датований 8 листопада 1997 р. У листі ізраїльський дослідник наголошує на важливості польоту Л. Каденюка для України та українців всього світу як у Києві чи Харкові, так і у Монреалі чи Тель-Авіві [4].

Історичний політ розпочався 19 листопада 1997 р. о 19:46 (UTC) під час старту «Спейс Шаттл Коламбія» з мису Канаверел. Цей старт став 88-им багаторазового транспортного космічного корабля «Space Shuttle» та 24-им «Коламбія» . На борту перебував екіпаж у складі шести астронавтів. Чотири американських астронавтів: командир Кевін Крегель, пілот Стівен Ліндсі, фахівець польоту Уїнстон Скотт, фахівець польоту Калпана Чавла. Японський астронавт Такао Дої та фахівець з корисного навантаження Л. Каденюк. Фахівець з корисного навантаження – це особлива категорія астронавтів у NASA, яку отримують особи, навчені певною науково-дослідною організацією для космічних польотів на «Space Shuttle» з певним корисним навантаженням. Корисним навантаженням в цьому разі може бути обладнання для проведення експериментів. Спеціалісти із корисного навантаження, зазвичай, проходять поза звичайним відбором астронавтів та не зобов'язані бути громадянами США. На відміну від інших спеціальностей на борту – командира чи спеціаліста польоту – спеціаліст із корисного навантаження мав дублера, який тренувався одночасно із ним на випадок хвороби основного спеціаліста чи інших обставин. Дублером Л. Каденюка призначено Я. Пустового, який пройшов відбір та медичну комісію у Києві після чого проходив підготовку до польотів у Центрі ім. Дж. Кеннеді. Під час місії відбулося два виходи у відкритий космос Уїнстона Скотта та Такао Дої [3].

За програмою польоту передбачалося вивести на орбіту науковий супутник «SPARTAN-201» , а також провести низку наукових експериментів: USMP-4 («United States Microgravity Payload»), OARE («Orbital Acceleration Research Experiment»), EDFT-05 («Demonstration Flight Test»), SOLSE («Shuttle Ozone Limb Sending Experiment»), NASBE, AERCam Sprint, CUE («Collaborative Ukrainian Experiment») [3].

5 грудня 1997 р. корабель «Коламбія» успішно приземлився у космічному Центрі ім. Дж. Кеннеді. Загалом політ тривав 15 днів 16 годин 35 хвилин 1 секунду [3].

У фондовій колекції Національного музею історії України зберігаються нагрудні нашивки Леоніда Каденюка з зображенням емблеми місії та емблемою спільного експерименту, який проводився на орбіті.

Емблеми космічних місій – це неодмінна частина костюма астронавта. Вони у символічній формі розкривають цілі, завдання, програму та розповідають про екіпаж польоту. У графічних символах пілотованих польотів важлива кожна деталь: форма, колір, лінії, кількість тих чи інших елементів. Ідея використання нашивок із графічними символами до космічних місій була перейнята астронавтами з досвіду служби у військово-повітряних силах США. У військово-повітряних силах кожен підрозділ чи ескадрилья мали свою символіку. Вперше у космічній історії нашивка використана в 1965 р. у екіпажу космічного корабля «Джеміні-5» – Гордона Купера та Чарлза Конрада. Це відбулося після заборони керівництвом NASA давати їм власні назви

космічним кораблям. І їх відповіддю на цю заборону стала перша емблема свого екіпажу. З того часу жоден американський космічний екіпаж не відправлявся без власного унікального патчу.

Емблема місії, у якій брав участь Л. Каденюк, виготовлена у формі шолому до скафандра астронавта. Така форма символізує запланований вихід астронавтів у відкритий космос під час місії STS-87 для перевірки обладнання та інструментів для майбутньої Міжнародної космічної станції. У центрі емблеми розташоване зображення космічного корабля «Space Shuttle Columbia», який об'єднує планету Земля та космос. На задній частині шолому розташоване стилізоване зображення континентів планети Земля, а у правій скляній частині шолому зображення космосу, обрамлене жовтим полум'ям. Зображення полум'я є сонячною короною, яку в рамках місії мав вивчати супутник «Spartan». Три лінії, які виходять з Колумбії, стилізовані під логотип відділу астронавтів та символізують руку-маніпулятор, яку використовували для розгортання роботи супутника «Spartan». Літери «µg», зображені на шевроні, позначають наукові експерименти, які проводилися у рамках місії USMP-4. USMP («United States Microgravity Payload») – це проект американської багаторазової космічної лабораторії (Spacelab) з дослідження мікрогравітації, яку як корисне навантаження може виводити на орбіту космічний корабель багаторазового використання «Спейс Шаттл». USMP-4 став четвертим польотом місії з дослідження мікрогравітації. Під час цієї місії проводилися експерименти з використанням автоматизованих твердопаливних печей. У колі емблеми розташовані прізвища астронавтів, які брали участь у цій місії. У нижній частині емблеми місії розміщено прапор України поруч із прізвищем Л. Каденюка. Так відзначено перший політ громадянина нашої держави [3; 5].

Український космонавт у рамках «Collaborative Ukrainian Experiment» провів біологічні експерименти з трьома видами рослин: ріпою, соєю та мохом. «Collaborative Ukrainian Experiment» складався з 10 окремих експериментів у космосі, а також освітньої програми. Дослідна програма здійснювалася упродовж 14 діб польоту. Метою експериментів було дослідження впливу стану невагомості на фотосинтетичний апарат рослин, на запліднення та розвиток зародка, на експресію генів у тканинах сої і ріпи, на вміст фітогормонів у рослинах ріпи, на вуглеводний метаболізм та ультраструктуру клітин паростків сої, на процес ураження паростків сої патогенним грибом фітофтори. Внаслідок успішно проведеного експерименту астронавтом Леонідом Каденюком запилення на орбіті квітів рапсу вперше досліджено розвиток зародків покритонасінних рослин на послідовних стадіях. Обробка матеріалів цього експерименту надала нову наукову інформацію щодо росту та розвитку вищих рослин в умовах космічного польоту, зокрема, впливу мікрогравітації на структурно-функціональну організацію рослин на клітинному та молекулярному рівні. Припускається, що реакція рослин на дію мікрогравітації на рівні генної активності подібна реакціям рослин на стрес. Гіпергравітаційний стрес здатний справити суттєвий вплив на різні біохімічні та фізіологічні системи, причому, при зростанні віку та розмірів, можливості організмів переносити гіпергравітаційні навантаження суттєво знижуються [6].

На нагрудній нашивці Л. Каденюка зображена емблема спільного експерименту. В центрі емблеми розміщено зображення рослини ріпи – облиствене стебло із кистю золотисто-жовтих квіток, яке наче проростає з корпусу «Шаттл Колумбія». Зображення розташоване на фоні земної кулі на якій позначені вишитими білими зірками столиця України – Київ та столиця США – Вашингтон. Праворуч та ліворуч від зображення розташовані аббревіатури Національного управління з аеронавтики і дослідження космічного простору США – NASA та Національного космічного агентства України – NSAU. Зображення обрамлене кольорами прапорів США та України. У колі розміщено напис українською та англійською мовою: «Collaborative Ukrainian Experiment. США. USA. Україна. Ukraine» [6].

Крім цих експериментів під час космічного польоту проходили експерименти Інституту системних досліджень людини за тематикою «Людина і стан невагомості». На 9 добу польоту, а саме 27 листопада 1997 р. був запланований перший вихід на зв'язок із Україною. Вперше громадянин України з навколосемної орбіти вів діалог зі своєю державою [8, с.244].

Зі спогадів Леоніда Костянтиновича, дізнаємося, що «... кожна вільну хвилину я і мої колеги використовували для фотографування Землі та космосу. Такі заняття були найулюбленішими, а я вважав їх ще одним вражаючим і надзвичайно цікавим експериментом на борту «Колумбії» [8, с.322]

Український астронавт замовив для сигналу пробудження екіпажу, який транслювався із Центру управління польотом на борт «Колумбії» Державний гімн України. Кожен член екіпажу міг обрати мелодію за власним вподобанням. Таким чином, державний гімн нашої держави двічі пролунав у космосі над всією планетою. Окрім того, Леонід Костянтинович взяв з собою на борт державний прапор України. Цей прапор 23 серпня 2015 р. експонувався на виставці у Національному музеї історії України до Дня державного прапору [9, с. 289].

3 грудня 1999 р. Л. Каденюк отримав звання Героя України з врученням ордена «Золота Зірка» – за заслуги перед Україною у розвитку космонавтики, визначний особистий внесок у зміцнення міжнародного співробітництва в космічній сфері. Окрім того Леонід Костянтинівич мав звання почесного громадянина м. Чернівці. Відзначений такими нагородами: ордени «За заслуги» III ступеня (від 12 квітня 2011 р. за внесок в створення і впровадження космічних систем і технологій; «За мужність» I ступеня (від 19 січня 1998 р. за мужність і героїзм під час проведення досліджень на борту космічного корабля «Колумбія»; іменна вогнепальна зброя (25 січня 2001 р. за заслуги у забезпеченні обороноздатності України) [9].

З 1999 р. Л. Каденюк – позаштатний радник Президента України Л. Кучми з питань авіації та космонавтики. З 2002 р. – народним депутатом України та заступник голови комітету Верховної Ради України з національної безпеки та оборони. У 2009 р. у видавництві «Пульсари» вийшла його книга «Місія – космос», яка отримала перше місце на конкурсі «Книга року – 2009». У 2017 р. книгу перевидано.

Леонід Костянтинівич раптово помер від серцевого нападу зранку 31 січня 2018 р. під час пробіжки, ще до приїзду карети швидкої допомоги. Похований на Байковому цвинтарі у Києві. У місті Миколаєві Львівської області на честь Л. Каденюка названо вулицю. У квітні 2018 р. у селі Новомиколаївка Мелітопольського району Запорізької області вулиця Островського перейменована на честь Л. Каденюка [12; 14].

Отже, космічна галузь України має унікальний потенціал, який може забезпечити інноваційний розвиток країни та зберегти висококваліфіковані кадри. Саме ця галузь може в майбутньому вивести Україну до складу розвинених країн. Про це неодноразово наголошував у своїх працях та численних інтерв'ю Леонід Костянтинівич. Загальний внесок українців у розвиток дослідження космосу був надзвичайно вагомим. Для пілотованої космонавтики незалежної України першим назавжди залишиться ім'я Л. Каденюка. Постать першого космонавта України є прикладом професіоналізму, відданості власній меті, любові до своєї країни та нашої планети.

Список використаних джерел

1. Національне космічне агентство України. Космічна діяльність України: результати та перспективи. 2002.
2. Національний музей історії України (далі – НМІУ) Подяка Каденюку Леоніду Костянтинівичу від командування Центру підготовки космонавтів імені Ю. А. Гагаріна за плідну працю по підготовці та здійсненню пілотованих космічних польотів на честь 30-ти річчя першого польоту людини у космос, 12.04.1991р. – РД-11010. Колекційний опис № 632.
3. STS-87(88) NASA. URL: <https://science.ksc.nasa.gov/shuttle/missions/sts-87/missions-sts-87.html>. (дата звернення: 01.09.2018).
4. НМІУ Нашивка нагрудна до комбінезону першого космонавта незалежної України Леоніда Костянтинівича Каденюка – Т-9096. Колекційний опис № 632.
5. НМІУ – Лист першому космонавту незалежної України Леоніду Костянтинівичу Каденюку від історика космонавтики з Ізраїля Леона Розенбліума, Ізраїль – ЛД-6735. Колекційний опис № 632.
6. Розенбліум Л. Звезды на нашивках. Эмблемы американской космонавтики от «Джемини» до «Спейс Шаттла». Израиль, 2017.
7. НМІУ – Нашивка нагрудна до комбінезону першого космонавта незалежної України Леоніда Костянтинівича Каденюка – Т-9097. Колекційний опис № 632.
8. Каденюк Л.К. Місія – Космос. Київ, 2009. 328 с.
9. Завершена місія Леоніда Каденюка // BBC Україна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42886135> (дата звернення: 01.09.2018).
10. Леонід Каденюк брав із собою у космос «Кобзаря» Шевченка і прапор України // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29010288.html>. (дата звернення: 01.09.2018).
11. Леонід Каденюк: Там розумієш, наскільки неправильно живе суспільство // Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2993703-leonid-kadenuk-tam-rozumies-naskilki-nepravilno-zive-suspilstvo.html>. (дата звернення: 01.09.2018).
12. НМІУ – Фото групове Члени інтернаціонального екіпажу космонавтів під час польоту у космосі. Перший космонавт незалежної України. Колекційний опис № 632.
13. Леонід Каденюк: цікаві факти з життя першого космонавта незалежної України // Про Львів. URL: <https://prolviv.com/blog/2018/01/31/leonid-kadenuk-tsikavi-fakty-z-zhyttia-persshoho-kosmonavta-nezalezghnoi-ukrainy/>. (дата звернення: 01.09.2018).
14. Помер перший український космонавт Леонід Каденюк // Українська правда. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2018/01/31/228708/> (дата звернення: 01.09.2018).

Referenses

1. Natsionalne kosmichne ahentstvo Ukrainy. Kosmichna diialnist Ukrainy: rezultaty ta perspektyvy. 2002.
2. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy(dali – NMIU) Podiaka Kadenuku Leonidu Kostiantynovychu vid komanduvannia Tsentru pidhotovky kosmonavtiv imeni Yu.A. Haharina za plidnu pratsiu po pidhotovtsi ta zdiisnenniu pilotovanykh kosmichnykh polotiv na chest 30-ty richchia persshoho polotu liudyny u kosmos, 12.04.1991r. – RD-11010. Kolektsiinyi opys № 632.
3. STS-87(88) NASA. URL: <https://science.ksc.nasa.gov/shuttle/missions/sts-87/missions-sts-87.html>.
4. NMIU Nashyvka nahrudna do kombinezonu persshoho kosmonavta nezalezghnoi Ukrainy Leonida Kostiantynovycha Kadenuka – T-9096. Kolektsiinyi opys № 632.
5. NMIU – Lyst persshomu kosmonavtu nezalezghnoi Ukrainy Leonidu Kostiantynovychu Kadenuku vid istoryka kosmonavtyky z Izrailia Leona Rozenbliuma, Izrail – LD-6735. Kolektsiinyi opys № 632.
6. Rozenblium L. Zvezdy na nashyvках. Emblemy amerikanskoï kosmonavtyky ot «Dzhemini» do «Speis Shattla» [Stars on stamps. Emblems of American cosmonautics from «Gemini» to «Space

Shuttle»]. Izrail, 2017. 7. NMIU – Nashyvka nahrudna do kombinizonu pershoho kosmonavta nezaleznoi Ukrainy Leonida Kostiantynovycha Kadenuka – T-9097. Kolektsiyni opys № 632. 8. Kadenuk L.K. Misiia – Kosmos [Mission - Space]. Kyiv, 2009. 328 c. 9. Zavershena misiia Leonida Kadenuka [Leonid Kadenuk's Mission Completed]. BBC Ukraina. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42886135>. 10. Leonid Kadenuk brav iz soboiu u kosmos «Kobzaria» Shevchenka i prapor Ukrainy [Leonid Kadenuk took with him the «Kobzar» Shevchenko space and the flag of Ukraine]. Radio Svoboda. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29010288.html>. 11. Leonid Kadenuk: Tam rozumiiesh, naskilky nepravylno zhyve suspilstvo [Leonid Kadenuk: You understand how bad society lives]. Ukrinform. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2993703-leonid-kadenuk-tam-rozumies-naskilki-nepravilno-zive-suspilstvo.html>. 12. NMIU – Foto hrupove Chleny internatsionalnoho ekipazhu kosmonavtiv pid chas polotu u kosmosi. Pershyi kosmonavt nezaleznoi Ukrainy. Kolektsiyni opys № 632. 13. Leonid Kadenuk: tsikavi fakty z zhyttia pershoho kosmonavta nezaleznoi Ukrainy [Leonid Kadenuk: interesting facts from the life of the first cosmonaut of independent Ukraine]. Pro Lviv. URL: <https://prolviv.com/blog/2018/01/31/leonid-kadenuk-tsikavi-fakty-z-zhyttia-pershoho-kosmonavta-nezaleznoi-ukrainy/>. 14. Pomer pershyi ukraïnskyi kosmonavt Leonid Kadenuk [The first Ukrainian cosmonaut, Leonid Kadenuk, died]. Ukrainska pravda. URL: <https://life.pavda.com.ua/society/2018/01/31/228708/>

Oleksandr Lukianov

LEONID KADENYUK – FIRST COSMONAUT OF UKRAINE (ON MATERIALS OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE)

Leonid Kadenuk was the first astronaut of independent Ukraine. He began his service in the Soviet Air Forces and was selected in 1976 for the Soviet Cosmonaut Corps being on a team of test pilots of the Soviet new space shuttle Buran. In 1995 during the preparation of the first Ukrainian space mission, he volunteered to take part and returned to his homeland. There were two main candidates for the mission, the other being Yaroslav Pustovyi, a civil Ukrainian scientist in space research. Kadenuk was chosen as better-trained and accustomed to space mission organization. He flew on NASA's Space Shuttle Columbia in 1997 as part of the international mission STS-87. The mission goals were to conduct experiments using the United States Microgravity Payload (USMP-4), conduct two EVAs, and deploy the SPARTAN-201 experiment. Mid-deck eperiments included the Middeck Glovebox Payload and the Collaborative Ukrainian Experiment(CUE). The CUE was a mid-deck payload designed to study the effects of microgravity on plant growth. The CUE is composed of a group of experiments that will be flown in the Plant Growth Facility (PGF) and in the Biological Research in Canisters (BRIC). Investigators in Ukraine and the United States selected the experiments as a model for scientific collaboration between the two countries. The PGF supported plant growth for up to 30 days by providing acceptable environmental conditions for normal plant growth. The PGF is composed of the following subsystems: Control and Data Management Subsystems, Flueorescent Light Module, Atmospheric Control Module, Plant Growth Chambers, Support Structure Assembly and the Genetic External Shell. The complete PGF replaced one mid-deck locker and operated on 28 V direct current power. The plant specimen studied in the PGF was Brassica rapa.

Key words: Leonid Kadenuk, Buran, NASA, STS-87, Collaborative Ukrainian Experiment.

УДК 329.63

Олег Поплавський

ДОНБАС: ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ – МІЖ СУЧАСНИМ І МИНУЛИМ

У статті проаналізовано історичні порівняння між сьогодинішніми подіями на Донбасі і сторінками його минулого сторічної давнини, коли цей регіон опинився в центрі запеклої боротьби між різними політичними силами, соціальними верствами, ворогуючими групами. На прикладі особистих долі осіб, яких революційні події так чи інакше зробили лідерами регіональних сепаратистських рухів або маріонетками, нагадується про неприпустимість ігнорування закономірностей історичного розвитку.

Ключові слова: Донбас, Донецько-Криворізька радянська республіка, регіон, революція, сепаратизм, уроки історії.

Неспроможне економічним, політико-дипломатичним шляхами здійснювати глобальну конкуренцію у світі, російське керівництво відкрито стало на шлях руйнування світового порядку, порушило фундаментальні принципи міжнародного права. Першими кроками на цьому шляху мала стати реінтеграція пострадянського простору та цілковите поглинання його Росією. В умовах, коли Україна слідом за Грузією, відмовилися від реінтеграційних проектів й взяли курс на входження у європейські та євроатлантичні інститути, силовий сценарій став для Кремля єдиним шляхом реалізації таких кроків. Збройна агресія Росії проти Грузії, а сьогодні України, стали логічним завершенням геостратегії реваншу, яку взяла на озброєння Москва. Усе це призвело до жахливих наслідків для нашої держави. Знову, як і сто років тому Донбас став ареною кровопролитної війни, некерованого хаосу, значних людських жертв, нищення економічного потенціалу. Сьогоднішня реальність на Донбасі виглядає своєрідним дежавю бурхливим подіям часів української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

В українській та зарубіжній літературі проблемі регіонального руху на Донбасі, використанням різними політичними силами у різні історичні періоди його особливого проросійського статусу і пов'язаною з цим специфікою присвячена велика кількість дослідних робіт. В Україні дослідженнями цього феномену займалися і займаються В. Гвоздик, С. Кульчицький, І. Курас, П. Лаврів, В. Семененко, В. Смолій, В. Солдатенко, Ф. Турченко, Г. Турченко, Л. Якубова та ін. Свій внесок у вивчення особливостей політичної історії регіону внесли зарубіжні дослідники і представники української діаспори Г. Куромія, О. Старух, М. Стахів, О. Юрченко.

Метою статті є спроба проаналізувати деякі аспекти проблеми історичної аналогії між сучасними подіями на Донбасі та спробою створення Донецько-Криворізької радянської республіки у 1918 р.

Актуальність теми є безумовною, оскільки навіть нині Україна продовжує відстоювати власне право на незалежність, і тому необхідно вивчати досвід української визвольної боротьби й аналізувати уроки, що впливають з трагічних помилок і прорахунків лідерів українських визвольних змагань початку ХХ ст.

Революція Гідності, відсторонення від влади В. Януковича та його оточення, спричинило ескалацію суспільно-політичної напруженості в Україні наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. У квітні 2014 р., після захоплення Криму, підрозділи російських диверсантів вторглися на територію Донбасу. В умовах вакууму влади, паралічу регіональних державних інститутів, розпаду органів правопорядку, російської збройної агресії проти України за допомогою місцевих сепаратистських та екстремістських сил, відбулося усунення української юрисдикції у двох обласних центрах. Поспіхом проголошені так звані «Донецька» і «Луганська» «народні республіки» а російські штурмові загони захопили Слов'янськ У травні 2014 р. на захоплених територіях проведено псевдореферендуми про «державний суверенітет ЛДНР». З початком антитерористичної операції і в контексті низької соціальної підтримки дій сепаратистів з боку населення, дії мілітарних об'єднань «ЛДНР» почали криміналізуватися та перетворилися на фактичний терор, а за учасниками цих об'єднань закріпилося визначення «терористи». Участь у цих об'єднаннях найманців з Росії та інших країн, місцевих кримінальних та маргінальних елементів перетворили ці утворення на бандитські формування. Незабаром з'являються перші звістки про загибель керівників як так званих «народних республік», так й бандитських формувань.

Низка вбивств ватажків бойовиків, причетних до російської окупації Донбасу, розпочалася ще у 2014 р. в луганському Антрациті з ліквідації так званих «козацьких отаманів» – «військового коменданта міста» В. Пінежаніна і «начальника штабу» М. Ковалю. З початку бойових дій на Донбасі у самопроголошених «ЛДНР» загинуло чимало сепаратистів і серед них було багато таких,

обставини загибелі котрих змушували думати, що вони стали жертвами регулярних «зачисток» непотрібних свідків російських злочинів у цьому регіоні. Найбільш одіозні представники бандитських формувань раптово помирали нібито своєю смертю або, за дивними обставинами, закінчували життя самогубством. Більшість знищених терористів вбито шляхом закладання вибухівки у тих місцях, де вони часто бували або під час нападу невідомих осіб. Подібним чином закінчили своє життя у 2015 р. ватажки бандитських формувань О. Бєднов, Є. Іщенко, О. Мозговий, П. Дрьомов, Р. Возник, у 2016 р. – А. Павлов, у 2017 р. – М. Толстих. У вересні 2016 р. в підмосковному селищі Горки-2 вбито лідера терористичної організації «Оплот» Є. Жиліна. У цьому ж місяці «органами внутрішніх справ ЛНР» за спробу «здійснення державного перевороту» заарештовано «Голову Ради міністрів ЛНР» Г. Ципкалова, який через кілька днів знайдений повішеним у камері слідчого ізолятора м. Луганська. Наприкінці 2016 р. від інфаркту раптово помер так званий «віце-прем'єр з питань сільського господарства та продовольства ЛНР» С. Литвин. У 2017 р. від серцевого нападу в Москві помер колишній «Голова ЛНР» В. Болотов, у Донецьку – так званий «спікер парламенту ДНР» В. Макович. В останній день літа 2018 р. внаслідок вибуху в ресторані «Сепар» у Донецьку загинув ватажок «ДНР» О. Захарченко.

Кажуть, що історія має здатність повторюватися. Події, які були колись, часто відбуваються знову. При цьому, німецький філософ К. Маркс якось написав, перефразовуючи Г. Гегеля, що кожен історичний факт повторюється двічі: перший раз у вигляді трагедії, другий – у вигляді фарсу [1, с. 15]. На жаль, у суспільстві також існує широко відомий афоризм – «історія нас вчить тому, що вона нічому не вчить». Мається на увазі, що найбільший урок історії полягає в тому, що люди не беруть в неї ніяких уроків. Можна привести багато прикладів зі світової або вітчизняної історії, які підтверджують цю істину. Іноді достатньо просто переглянути стрічку останніх новин.

Однак історія нічому не вчить не через власні хиби, а через небажання людини визнавати вплив минулого на теперішнє та майбутнє. На думку російського історика В. Ключевського, історія нічому не вчить, але суворо карає за незнання уроків. Історія гостро засуджує й карає тих, хто нехтує законами розвитку суспільства або не знає їх, і тих, хто бере на себе непосильні завдання обійти ці закони. Незважаючи на те, що історія засуджує тих, що не рахувалися з нею, однак не перевелися й, напевно, не переведуться люди, які на це не реагують. Вони вважають, що її закони стосуються тільки минулого, й забувають, що сучасність повсякчас перетворюється в історію. І тоді вже сучасники в таких випадках стають відповідальними перед нею. Нерідко трапляється так, що, такі люди, бажаючи отримати ті чи інші миттєві дивіденди, витягають із історичного забуття небезпечні гасла та приклади минулого. Усе те, що сьогодні трапилося на Донбасі вже було у вітчизняної історії.

Якщо шукати в історії порівняння й аналогії сьогоденних трагічних подій в регіоні, то слід згадати подібні явища сторічної давнини. Сучасні прибічники дезінтеграції Донбасу лише повторюють невдалий шлях своїх попередників – творців так званої «Донецько-Криворізької радянської республіки». І закінчують своє земне життя практично також або набагато гірше, ніж донецько-луганські більшовики 1918 р. Сьогодні питання стоїть – чи пам'ятаємо ми всі уроки нашої вітчизняної історії? А якщо пам'ятаємо – чи не повторюємо помилок історії. Але погляд в історію – це ще й погляд вперед.

Повалення самодержавства, розв'язана більшовиками братовбивча громадянська війна призвели до критичного зростання відцентрових настроїв, що проявилось у проголошенні на території Української Народної Республіки (далі – УНР) квазідержавного утворення – Донецько-Криворізької радянської республіки (далі – ДКРР) зі столицею у Харкові. Ключовою причиною її створення було те, що національний рух в Україні після Лютневої революції був потужним і являв реальну загрозу для далекосяжних планів більшовиків з відновлення імперії і тому приєднання до України стратегічно важливих Донецького вугільного та Криворізького металургійного басейнів, південноукраїнських портів категорично заперечувалося. Керівники ЦК РСДРП(б)-РКП(б) не мали намірів допустити навіть у перспективі втрати цих стратегічних територій. Тому шляхом створення плацдармів своєї влади у вигляді подібних «радянських республік», більшовицьке керівництво приборкувало небезпечну для себе українську національно-визвольну ідею. Як зазначили сучасні дослідники С. Кульчицький, В. Смолій та Л. Якубова «... Скороминущим рішенням про створення Донецько-Криворізької радянської республіки з центром у Харкові український більшовицький загін намагався створити умови розгортання більшовицького проекту. Типова більшовицька квазідержавна здійснювала типову більшовицьку політику: проголосила націоналізацію вугільної промисловості, муніципалізацію міських будинків, введення робітничого контролю над виробництвом, формування військових робітничих загонів» [2, с. 69]. На нашу думку, щось яскраво нагадує з сьогодення.

Автори ідеї відокремлення Донецько-Криворізького вугільно-металургійного басейну від України, а це, в першу чергу, В. Ленін, Ф. Сергєєв (Артем), чудово розуміли особливості

українських порубіжних території, про які писав японський історик Куромія Гіроакі. Головною специфікою території Донбасу автор вважав певну політичну свободу від центрів, як від Києва, так і від Москви [3, с.19–20]. Враховуючи це, більшовицька верхівка вміло використовувала гасло про право нації на самовизначення як тактичний засіб з метою забезпечення конкретних інтересів радянської Росії. Крім того, шляхом використання буферних радянських республік на півдні України, РСФРР вирішувала певною мірою завдання формальної неучасті у збройній боротьбі з військами УНР та Четверного Союзу. Але невизначений державно-правовий статус, слабка соціальна підтримка самої ідеї створення ДКРР та шляхів її становлення з боку населення та політичних сил, не підтримуючих більшовиків, наступ військ УНР та німецько-австрійських дивізій навесні 1918 р. призвели до того, що проіснувавши неповних два місяці, ця «республіка» відійшла в історію. Але історична пам'ять про ДКРР стала одним з наріжних каменів в фундаменті сьогодняшнього так званого «донбаського патріотизму». Вона існувала на протязі усього радянського періоду і активно використовувалася й використовується сьогодні ідеологами сепаратизму як в Україні так й за її межами. До речі, на початку лютого 2015 р. депутати так званої «Народної ради» самопроголошеної «Донецької народної республіки» заявили що вона виступає спадкоємницею Донецько-Криворізької радянської республіки.

Цей єдиний невдалий історичний експеримент щодо створення державності на Донбасі породив серед населення краю міф про більшовицького ватажка Ф. Сергєєва, який відіграв ключову роль у проголошенні ДКРР, обіймав посаду голови її уряду, а після припинення її функціонування – очолив рух щодо об'єднання у єдине ціле вугільних районів басейну та створення на цій базі окремої адміністративної одиниці. Але у цей час московський більшовицький центр, будуючи жорстку вертикаль управління економікою і армією, починає боротьбу з «червоною отаманщиною» і регіональним сепаратизмом. Автори ідеї відокремлення Донбасу на чолі з Артемом були усунені від відповідальних посад в регіоні, переміщені подалі від української території – на ділянки роботи в РСФРР і навіть в міжнародні організації.

Розглянемо як закінчили своє життя ідеологи і засновники ДКРР. Як відомо, перший склад уряду новоствореної республіки – так званої «Ради народних комісарів», затверджений 14 лютого 1918 р. на засіданні обласного виконкому Донецького і Криворізького басейнів. До його складу входили – Ф. Сергєєв, С. Васильченко, В. Межлаук, Б. Магидов, М. Жаков, В. Філов, М. Рухимович. У березні 1918 р. до складу уряду кооптовано І. Кожевнікова та Й. Варейкіса. 9 квітня 1918 р. після евакуації уряду ДКРР в Луганськ. його склад реорганізовано за рахунок включення більшовиків Луганщини – Ю. Лутовинова, І. Алексєєва, І. Якимовича, Я. Істоміна, О. Черв'якова, А. Осиповича та інших. З відкритих джерел достатньо легко можна з'ясувати як закінчили своє життя «народні комісари». Зокрема, Артем (партійний псевдонім Федора Сергєєва, 1883–1921 рр.). 24 липня 1921 р. загинув «при загадкових обставинах» біля станції Серпухов під час випробувань аеровагону. Похований у братській могилі на Красній площі у Москві [4, с. 133].

Лутовинов Юрій (Іван) Хрисанфович, 1887–1924 рр.). У квітні 1918 р. займав посаду заступника голови уряду республіки. 7 травня 1924 р. покінчив життя самогубством у зв'язку з тим, що не зміг погодитися із «повільним розвитком соціалістичного будівництва», НЕП та бюрократизацією партії [5, с. 519]. Кожевніков Інокентій Серафимович (1879–1931 рр.). У складі уряду ДКРР виконував обов'язки народного комісара пошт і телеграфів. 21 січня 1926 р. заарештований органами ОДПУ і відправлений на Соловки, де, будучи ув'язненим, виконував обов'язки начальника «виправно-трудової колонії для правопорушників молодших віків від 25 років» У 1931 р. втік із табору проголосивши себе «Соловецьким імператором Інокентієм І». Незабаром спійманий, перевезений до Москви. 10 квітня 1931 р. засуджений колегією ОДПУ за втечу і контрреволюційну діяльність до розстрілу. Розстріляний 15 квітня 1931 р., таємно похований на Ваганьковському кладовищі м. Москви [6].

Жаков Михайло Петрович (1893–1936 рр.). Народний комісар у справах освіти ДКРР. У жовтні 1923 р. був одним із тих, хто підписав так званий «Лист 46-ти», автором якого був Л. Троцький. У 1928 р. виключений із лав ВКП(б) за «троцькизм», але у 1929 р. після особистого прийому Й. Сталіним поновлений у лавах партії. У 1936 р. був розстріляний як «завзятий троцькист» та «терорист» [7]. Васильченко Семен Пилипович (1884–1937 рр.). Народний комісар у справах управління ДКРР. У жовтні 1923 р. був одним із тих, хто підписав так званий «Лист 46-ти». 28 березня 1936 р. заарештований органами НКВС, звинувачений у створенні троцькистської організації серед колишніх політкаторжан. За контрреволюційну діяльність засуджений Воєнною колегією Верховного Суду до розстрілу. Розстріляний у 1937 р. [8]. Каменський Абрам Захарович (1885–1938 рр.). Народний комісар державного контролю республіки. У 1937 р. звинувачений в антирадянській діяльності. 6 листопада 1937 р. заарештований. 9 лютого 1938 р. засуджений Воєнною Колегією Верховного Суду СРСР за статтею 58 Карного Кодексу РРФСР до розстрілу за

участь в контрреволюційній терористичній організації. 10 лютого 1938 р. був розстріляний на розстрільному полігоні Комунарка Московської області [9].

Варейкіс Йосип (Юозас) Михайлович (1894–1938 рр.). Народний комісар народної опіки ДКРР. У 1937 р. звинувачений в антирадянській діяльності. 10 жовтня 1938 р. заарештований. 29 липня 1938 р. засуджений Воєнною колегією Верховного Суду СРСР за статтю 58 Карного Кодексу РРФСР до розстрілу за участь в контрреволюційній терористичній організації. 29 липня 1938 р. розстріляний на розстрільному полігоні Комунарка Московської області [9]. Межлаук Валерій Іванович (Мартин Іоганович) (1893–1938 рр.). В уряді ДКРР виконував обов'язки народного комісара фінансів. У 1937 р. звинувачений у антирадянській діяльності. Заарештований 1 грудня 1937 р. 28 липня 1938 р. засуджений Воєнною колегією Верховного Суду СРСР за статтю 58 Карного Кодексу РРФСР до розстрілу за участь в контрреволюційній терористичній організації. 29 липня 1938 р. розстріляний на розстрільному полігоні Комунарка Московської області [9].

Рухимович Моїсей Львович (1889–1938 рр.). Народний комісар військових справ в уряді ДКРР. У 1937 р. звинувачений в антирадянській діяльності. 18 жовтня 1937 р. заарештований. 28 липня 1938 р. засуджений Воєнною колегією Верховного Суду СРСР за статтю 58 Карного Кодексу РРФСР до розстрілу за участь в контрреволюційній терористичній організації. 2 липня 1938 р. розстріляний на розстрільному полігоні Комунарка Московської області [9]. Філов Віктор Григорович (1896–1938 рр.). Народний комісар у судових справах ДКРР. У 1937 р. звинувачений в антирадянській діяльності. 14 серпня 1937 р. був заарештований. 23 жовтня 1938 р. засуджений виїзною сесією Воєнної колегії Верховного Суду СРСР в Воронежі за статтю 58 Карного Кодексу РРФСР до розстрілу за участь в контрреволюційній терористичній організації. Того ж дня розстріляний [11]. Якимович Іван Костянтинович (1890–1938 рр.). У квітні 1918 р. виконував обов'язки народного комісара внутрішнього управління республіки. У 1937 р. звинувачений в антирадянській діяльності. 19 серпня 1937 р. заарештований. 25 квітня 1938 р. засуджений Воєнною колегією Верховного Суду СРСР за статтю 58 Карного Кодексу РРФСР за «шпіонаж та участь у військовому заколоті». У той же день розстріляний на розстрільному полігоні Комунарка Московської області [9]. Істомін Яків Олексійович (1887–1939 рр.). У квітні 1918 виконував обов'язки народного комісара народної освіти ДКРР. У 1937 році звинувачений в антирадянській діяльності. 18 серпня 1937 р. заарештований. 21 січня 1938 р. засуджений Воєнною колегією Верховного Суду СРСР за статтю 58 Карного Кодексу РРФСР до 10 років таборів і 5 років обмеження у політичних правах. Загинув у 1939 р. у таборі. Місце поховання невідомо [4].

Цей мартиролог можна продовжувати безкінечно довго. Точну кількість жертв тих часів й досі визначити неможливо. Величезна трагедія народів фактично відновленої більшовиками Російської імперії, небачені жертви від вищого партійного керівництва до безмежно далеких від політики селян і робітників, принесені комуністичному Молоху задля фактично піррової перемоги – такою стала ціна за безглузді соціальні експерименти будівельників світлого майбутнього. Тих, кому «пощастило» не загинути у роки розв'язаної більшовиками громадянської війни, у 1930-ті рр. чекали в'язниці, табори, каторги, заслання або найчастіше розстрільні полігони НКВС.

Отже, досвід давно минулих і недавніх часів свідчить про те, що ігнорування закономірностей історичного розвитку завжди завершується трагічно для тих, хто намагався це зробити. Суд історії діє не стільки в інтересах минулого, скільки в інтересах сучасності й майбутнього. Він однаково суворий і до живих, і до мертвих. Сьогоднішній збройний конфлікт на Донбасі став результатом складної взаємодії різного роду причин.

Спроба сучасних реконструкторів безглуздих більшовицьких проектів має суттєві внутрішні передумови. При їх відсутності зовнішні впливи, сприятливіші зародженню збройного сепаратизму, не змогли б привести до виникнення достатньо життєздатного та широкомасштабного повстанського руху. Ті, хто зараз намагається очолити цей рух, усього лише використовують давно існуючі ідеї та гасла.

Список використаних джерел

1. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. М.: Политиздат, 1957. Т. 8. 689 с.
2. Смолий В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. Аналітична доповідь / Відп. ред. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2016. 616 с.
3. Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння. 1870–1990-ті роки / пер. з англ. Г. Кіорьян, В. Агєєв, передм. Г. Немирі. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 510 с.
4. Абрамов А.С. У Кремлёвской стены. Изд. 2-е, доп. М.: Политиздат, 1978. 399 с. с ил.
5. Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. Репринтное изд. М.: Сов. Энциклопедия, 1989. 832 с.
6. Кожевников Иннокентий Серафимович. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Кожевников_Иннокентий_Серафимович. (дата звернення: 01.09.2018).
7. Жаков Михаил Петрович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Жаков_Михаил_Петрович. (дата звернення: 01.09.2018).

8. Кислицин С. Жизнь «литературного Чапая» оборвала пуля палача из НКВД (революционер Семён Васильченко) // Вечерний Ростов. 2018. 12 января. 9. Мемориал: расстрельные списки Коммунарки. URL: old.memo.ru/memory/communarka/index.htm. (дата звернення: 01.09.2018). 10. Филов Виктор Григорьевич. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Филов_Виктор_Григорьевич. (дата звернення: 01.09.2018). 11. Истомин Яков Алексеевич. URL: www.ural.ru/spec/ency/encyklopedia-9-830-istomin-yakov-alekseevich.html. (дата звернення: 01.09.2018).

Referenses

1. Marks K. Vosemnadsatoe bryumera Lui Bonaparta [Eighteenth Brumaire Louis Bonaparte]. Marks K., Engel's F. Sochineniya. M.: Politizdat, 1957. T.8. 689 s. 2. Smolii V., Kulchytskyi S., Yakubova L. Donbas i Krym v ekonomichnomu, suspilno-politychnomu ta etnokulturnomu prostori Ukrainy: istorychnyi dosvid, moderni vyklyky, perspektyvy. Analitychna dopovid [Donbass and Crimea in the economic, sociopolitical and ethno-cultural space of Ukraine: historical experience, modern challenges, perspectives. Analytical Report] / Vidp. red. H. Boriak. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Instytut istorii Ukrainy, 2016. 616 s. 3. Kuromiia Hiroaki. Svoboda i teror u Donbasi. Ukrainsko-rosiiske prykordonnia. 1870–1990-ti roky [Liberty and Terror in the Donbass. Ukrainian-Russian borderland. 1870-1990s] / per. z anhl. H. Kiorian, V. Ahieiev, peredm. H. Nemyri. K.: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2002. 510 s. 4. Abramov A.S. U Kremlevskoi steny [At the Kremlin wall]. Izd. 2-e, dop. M.: Politizdat, 1978. 399s. s il. 5. Deyateli SSSR i revolyutsionnogo dvizheniya Rossii: Entsiklopedicheskii slovar' Granat. Reprintnoe izd. M.: Sov. Entsiklopediya, 1989. 832 s. 6. Kozhevnikov Innokentii Serafimovich. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Kozhevnikov_Innokentii_Serafimovich. 7. Zhakov Mikhail Petrovich. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Zhakov_Mikhail_Petrovich. 8. Kislitsin S. Zhizn' «literaturnogo Chapaya» obrvala pulya palacha iz NKVD (revolyutsioner Semen Vasil'chenko) // Vechernii Rostov. 2018. 12 yanvarya. 9. Memorial: rasstrel'nye spiski Kommunarki. URL: old.memo.ru/memory/communarka/index.htm. 10. Filov Viktor Grigor'evich. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Filov_Viktor_Grigor'evich. 11. Istomin Yakov Alekseevich. URL: www.ural.ru/spec/ency/encyklopedia-9-830-istomin-yakov-alekseevich.html.

Oleh Poplavsky

DONBASS: HISTORICAL PARALLELS – BETWEEN MODERN AND MINOR

The article analyzes historical parallels between the current events in the Donbas and the pages of its past from hundreds of years ago, when this region was at the center of a fierce struggle between various political forces, social strata and rival groups. On the example of the personal destinies of people who were somehow forced to lead regional separatist movements or become puppets in the hands of mainstream puppeteers, the inadmissibility of ignoring the laws of historical development is reminded for us.

Key words: Donbass, Donetsk-Krivoy Rog soviet republic, region, revolution, separatism, history lessons.

УДК 316.472. 47+061.2

Олександр Томчук

ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ В ДОПОМОГУ ЗБРОЙНИМ СИЛАМ УКРАЇНИ У ВІЗІІ УЧАСНИКІВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2018 РР.)

Аналізуються результати проведеного опитування методом усної історії військовослужбовців Збройних Сил України – учасників оборони Луганського аеропорту від російських агресорів. У інтерв'ю учасників російсько-української війни звернена увага на роль та значення допомоги волонтерських організацій військовослужбовцям Збройних Сил України. Підкреслено значення методу усної історії для створення джерельної бази історичних досліджень з новітньої історії України, зокрема з історії сучасної російсько-української війни.

Ключові слова: волонтер АТО, волонтерство, волонтерська діяльність, волонтерська допомога, волонтерський рух.

Події, пов'язані із російською агресією, яка триває на Сході України, активно обговорюються в інформаційному просторі. З'являються перші наукові розвідки з історії російсько-української війни. На відміну від подій минулих боїв, сучасна війна залишає обмаль писемних джерел, на яких би ґрунтувалися історичні праці. За цих умов набуває виключного значення спогади учасників АТО, інтерв'ю очевидців подій для їхнього подальшого використання у наукових розробках.

Усна історія – нова техніка для українських фахівців-істориків. У інтерв'ю з учасниками подій (бажано це роботи за «гарячими слідами») можна простежити окремі аспекти боїв, повсякденний побут на фронті, морально-психологічні особливості військового колективу. Водночас розповіді про перебування на Сході України й службу військовиків в умовах ведення бойових дій дозволяють доповнити розуміння подій, що відбуваються у державі, не лише окремими публікаціями у ЗМІ, а й індивідуальними міркуваннями та спостереженнями ряду осіб. За деякий час наративи останніх стануть у пригоді при формуванні офіційної пам'яті про війну, розпочату агресією Російської Федерації проти України у лютому 2014 р.

Вагомий внесок у становлення методу усної історії, розробку його теоретичних та методологічних засад зроблено зарубіжними дослідниками, зокрема Г. Пірс, Р. Томпсон, Я. Ваніна, Е. Хобсбаум та ін. Активно розробляють методи усної історії й українськими дослідниками Ю. Бураковим [1], Т. Величко [2], Г. Грінченко [3], О. Кісь [4], Т. Пастушенко [5], В. Склокінім, І. Ребровою [6] та ін.

Вперше започатковано випуск матеріалів усної історії сучасної російсько-української війни у Запорізькому національному університеті. На сьогодні вийшли три випуски збірника. Перший випуск серії із історії війни побачив світ у жовтні 2015 р. [7]. До нього увійшли шість інтерв'ю, записаних у серпні 2014 – лютому 2015 рр. Другий випуск став вузькотематичним і зосередився лише на 55-й окремій артилерійській бригаді [8]. Йдеться як про значення артилерії в умовах повномасштабних бойових дій, так і про комплектування бригади практично повністю місцевими запорізькими військовослужбовцями. Допомога командування бригади дозволила опитати більшість військових, що брали участь у боях за Донецький аеропорт. Це, безумовно, створює підґрунтя для більш об'єктивного погляду на війну. Третій випуск серії «Усна історія російсько-української війни 2014–2016 років» став важливою віхою у розвитку проекту [9]. Він засвідчив, що ініціатива учених вийшла на системний рівень і почала трансформуватися у повноцінний науковий напрямок.

Автори запорізького дослідження відзначають «Важливою проблемою стало оприлюднення зібраних матеріалів... Усі опитувані розповідали про події, що відбуваються сьогодні й пов'язані з триваючим військовим конфліктом. Публікація інтерв'ю могла зробити людину мішенню для проросійських терористів. З іншого боку, науковий підхід вимагає максимально повного викладу змісту розповіді, інакше втрачається об'єктивність, а з нею і сам задум проекту. Тому при підготовці випусків матеріалів опитувань інтерв'ю подаються без скорочень та вилучень, за винятком персональної інформації (прізвища, адреси, особистих прикмет, фото з обличчям людини)» [9, с.12].

Цікаво, що у Львівському гарнізоні військові історики Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного теж проводили інтерв'ю із військовослужбовцями іншої бригади, яка обороняла Луганський аеропорт у перший рік російсько-української війни. Тож завдяки інтерв'ю з учасниками війни можна порівняти свідчення про оборонні бої Донецького та Луганського аеропортів. З усього масиву досить об'ємного дослідження, у цій публікації,

виокремимо лише волонтерську допомогу Збройним Силам України (далі – ЗСУ) на передовій. Як і наші колеги із Запорізького національного університету, уникнемо прізвищ й назв військових підрозділів, оскільки війна триває.

Матеріали дослідження з усної історії зберігаються у Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Інтерв'ю за розробленим опитувальником проводили офіцери та ад'юнкти-історики Наукового центру сухопутних військ Національної академії.

Якість роботи інтерв'юера значною мірою визначає і якість самого новоствореного джерела, і, відповідно, успіх усього дослідження. З огляду на це, до особистості та фаховості інтерв'юера сьогодні висуваються доволі високі вимоги, а дискусії щодо впливу/участі дослідника у творенні джерела займають одне із центральних місць в усній історії. Цілком очевидно також, що зміст, форма і обсяг біографічної оповіді дуже залежать від того, кому вона адресована, хто є слухачем. Наведені розповіді відтворені з диктофону без редакторської й будь-якої правки.

Ось як описує старший офіцер Дмитро початковий період оборони Луганського аеропорту та допомогу волонтерських організацій «Якщо говорити про Луганський аеропорт то там відбувалося все як зазвичай. Наради, об'їзд території, з особовим складом обговорювалися та вирішувалися проблемні питання...

Можна сказати що знайомства з волонтерами ми трішки побоювалися, оскільки це було нове явище. Це знайомство відбувалося ще тоді, коли мій підрозділ відправлявся на схід, ще в Чернівцях. Хоча відгуки про волонтерів лише позитивні. Ті волонтери які працюють зараз з нами, починали працювати з першого дня. Я думаю що наш зв'язок не обірветься і стосунки будуть продовжуватися. Спочатку ці волонтери були націлені на військову частину котра перебуває в Кам'янець-Подільському. Командир цієї частини скерував їх до нас, сказав що «там у вас в Чернівцях є новосформована частина. Допоможіть їм». Волонтери самі приїхали у військову частину і запропонували допомогу. Розпитували про проблемні питання, про можливість надання допомоги. Мова йшла про допомогу починаючи від бронезилетів і закінчуючи ремонтом озброєння і військової техніки. Спочатку нам було незрозуміло наскільки вони допоможуть. Чи це, може, прийшли люди просто поспілкуватися і на цьому кінець. В подальшому вони принесли дуже велику користь для військової частини. Це засоби захисту для військовослужбовців, засоби зв'язку, відновлення і ремонт техніки. Велику допомогу нам надала місцева влада. Виділялися бригади для ремонту техніки, які працювали у військовій частині. Робота була проведена колосальна. З негативними явищами у волонтерській діяльності я не стикався. Волонтери, навіть, якщо знаходили негативні відгуки про військову частину намагалися допомогти та розібратися в цій ситуації. Де її коріння, хто цю інформацію подає тощо. Тобто надавалася допомога в ідеологічному плані. Чернівецька частина дуже вдячна своїм волонтерам за їхню допомогу. Вони постійно присутні в зоні АТО і допомагають нам. Зараз від них іде допомога з більш складними речами – тепловізорами, засобами зв'язку, особливими елементами до зброї. Вони виходять на конструкторів, які займаються вдосконаленням зброї тощо. Подають свої ідеї, а ті втілюють їх у життя» [10, арк. 12].

Інший офіцер Володимир доповнює: «Важкувато було спілкуватися з родиною. Це одна з найважливіших потреб. Не завжди був зв'язок, не все можна було говорити, ми розуміли що можна було говорити, а що ні, навіть якщо нас про це питали рідні люди. Зв'язок з рідними мали. З 24 по 30 серпня з цим було дуже важко. Тоді не було жодного зв'язку. Хлопці шукали місце де був зв'язок, інколи це було на самій вершині аеропорту... Стосовно побутових умов, то ми всі військові були до цього готові. Ми пристосовувалися до будь-яких умов, милися з пляшки води тощо. Питання особистої гігієни залежить від кожного. По можливості, командири організовували якнайкращі умови для побуту підлеглих. Стосовно харчування все залежало від обставин. По-можливості кухари прикладали всіх зусиль і готували гарячу їжу, коли можливостей не було – харчувалися сухим пайком. Наш не є поганий, але його якість має бути кращою. Консерви які є в магазині, що можна купити за кошти – кращі. Набагато краще якби було навпаки, якби сухпай був за якістю кращим. Щодо допомоги волонтерів: звісно волонтери допомагають. Я до цього не маю безпосереднього відношення і не працюю з волонтерами особисто. Але наскільки мені відомо – це засоби пересування (автомобілі, позашляховики), це прилади нічного бачення, це екіпіровка, як завжди це продукти харчування, коли ми безпосередньо знаходимося у зоні АТО.

Волонтери теж різні бувають – всім відомі випадки коли людина представляється волонтером, а насправді...

До справжніх волонтерів ставлюся виключно позитивно тому, що певна частина людей захищає Батьківщину зі зброєю в руках, інша частина людей забезпечує цих воїнів. Тому вони також виконують свою долю, свою частину загальної справи» [10, арк.17].

Старший офіцер Петро «Збір коштів і всього решта є позитивним. Тут проявляється елемент патріотизму, згуртованості українського народу. Наприклад, бабця, яка має невелику пенсію, кидає тих 5 грн в кошик волонтерам, кидає не для себе, а для своїх онуків. Звичайно, волонтери багато в

чому допомогли, особливо на перших етапах, по забезпеченню різними засобами, починаючи від форми одягу і закінчуючи засобами розвідки, прицілами. Думка волонтерів для нас дуже важлива, вони є тими через кого можна сказати, висловити свої побажання і вони їх донесуть. Керівництво Збройних Сил звертає увагу на їхню думку. Однак, цього бувають і негативні явища. Загалом я бачу в цьому позитив. На мою думку в майбутньому ми плавно маємо перейти на державне забезпечення, щоб не було зловживань. У волонтерстві я бачу патріотизм, дружність українського народу, вони проявляються через волонтерський рух» [10, арк. 23].

Молодший офіцер Михайло «Ініціатива волонтерів є позитивною. Проте, на мою думку цим повинна займатися держава, а не її громадяни. Завдяки тому, що існували волонтерські організації та волонтери ми багато чого досягли у забезпеченні армії. Вони зробили дуже великий внесок щодо підняття боєздатності Збройних Сил» [10, арк. 27].

Рядовий Віталій, 27 років: «Я вважаю, що збір коштів на армію потрібен. Наприклад, ми ще не вийшли на такий рівень, що лікування у нашій країні взагалі безкоштовне, не говорячи про забезпечення армії, тому вважаю це явище інколи потрібне. До волонтерів я ставлюся позитивно, тому що вони чим можуть, тим і допомагають нашій країні, армії, підтримують нас» [10, арк.33].

Старший офіцер Микола згадує: «З волонтерами я не пересікався бо ми були в оточенні тоді в 14 році. Випадок з волонтерами. Приїхали до мене організація «Захисти країну» з документами, вони доставили нам електродіагностику. Потім ще дещо. Тут до мене дзвонить телефон і мене питають чи до нас доходять гроші, бо переді мною стоїть представник такої-то організації й написаний в нього ваш телефон, що ви заступник командира і вам збирають на ремонт машини. На ЖД вокзалі ходить в електричці. Потім я викликаю до себе голову цієї організації і висловився проти розміщення своїх даних і збору грошей, адже ви сказали що можете допомогти деталями тощо. І на цьому ми припинили співпрацю з ними. Через рік дзвонить до мене колишній солдат, що кинув 50 грн. пожертви на ремонт машини. Бо побачив у представника цієї організації ваші координати і навіть фото. Тепер цю інформацію я передав в СБУ і вони далі проводили розслідування. Це такий негативний досвід, але є волонтери яких я навіть не знаю А вони надають дієву допомогу. Люди за свої кошти проводять ремонт техніки, роблять інші послуги, хоча виконують трудомістку і дороговартісну роботу, але ніяких коштів за це не беруть і не чекають на похвалу. Найбільша вдячність від нас це грамота для них. Є люди, які працюють для своєї кишені, а є, які працюють для забезпечення військової частини і вони цього особливо не афішують» [10, арк. 46].

Комплексне опитування-інтерв'ю стосувалося різноманітних проблем перебування військовослужбовців на фронті. Щодо діяльності волонтерських організацій, то усі учасники опитування високо оцінюють допомогу волонтерських організацій ЗСУ. Волонтерство як добровільне об'єднання громадянських зусиль для вирішення конкретних завдань має ціннісно-гуманістичну та соціальну природу, є однією з ознак громадянського суспільства. Поряд із Церквою та армією населення сприймає діяльність волонтерів з найбільшою повагою та довірою, як наслідок волонтери творять нову еліту громадянського суспільства України. Опитування проведене серед військовослужбовців-оборонців Луганського аеропорту підтверджує положення, що у 2014–2015 рр. саме «народна підтримка» врятувала армію від повного розвалу, а Україну – від втрати державності.

Отже, волонтерський рух в допомогу ЗСУ набував різноманітних форм від традиційних інститутів обопільної допомоги до мобілізованої суспільно-корисної праці під час криз. Військова агресія Російської Федерації проти нашої держави у 2014 р. стала каталізатором розвитку волонтерського руху в Україні. Зауважено, що волонтерський рух 2014–2017 рр. в Україні став віддзеркаленням недостатньої державної підтримки ЗСУ. Сучасну волонтерську мережу складають всеукраїнські, регіональні, місцеві структури, а також міжнародні організації, що діють на території України. Важливою складовою роботи волонтерів стали моральна та матеріально-технічна підтримка воїнів на фронті. Матеріали дослідження використовуватимуться у подальшій розробці історії російсько-української війни.

Список використаних джерел

1. Бураков Ю. Усна історія: участь радянських військовослужбовців у війні в далекій Анголі // Людина і техніка у визначних битвах ХХ століття: Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції 15-17 червня 2017 р. Львів: НАСВ, 2017. С. 61–63.
2. Величко Т. Всеукраїнська летня полевая школа по устной истории «Холокост глазами нееврейского населения (русских, украинцев, крымских татар) на примере Крымского полуострова // Голокост і сучасність. 2007. № 1; Величко Т., Пастушенко Т. Польові школи з усної історії «Голокост очима нееврейського населення України» // Схід/Захід: Іст.-культ. зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін. Вип. 11–12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. Х., 2008.
3. Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: для студентів і аспірантів. Харків: Харківський нац. ун-т ім. В. Каразіна, 2007; Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Ред., вступ. ст. Г. Грінченко. Х., 2004.
4. Кісь О. Усна історія:

становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. 2007. № 11. 5. Пастушенко Т. Метод усної історії та усно історичні дослідження в Україні // Історія України. 2010. Вип. 17–18. С. 10. 6. Склокін В., Реброва І. Усна історія в Україні: заповнення «білих плям» чи методологічний переворот? // Схід/Захід: Іст.-культ. зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін. Вип. 11–12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. Х., 2008. 7. Усна історія російсько-української війни (2014–2015 роки) / за ред. В. Мороко; Укр. ін-т нац. пам'яті, Запоріж. нац. ун-т., Іст. ф-т, Запоріж. облдержадмін., Департамент культури, туризму, національностей та релігій. Вип. 1. Київ: К.І.С., 2015. 8. Усна історія російсько-української війни (2014–2015 роки) / за ред. В. Мороко; Укр. ін-т нац. пам'яті, Запоріж. нац. ун-т., Іст. ф-т, Запоріж. облдержадмін., Департамент культури, туризму, національностей та релігій. Вип. 2. Київ: К.І.С., 2016. 9. Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки) / за ред. В. Мільчева та В. Мороко. Вип. 3. Київ: К.І.С., 2016. 10. Поточний архів науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2 (Луганський аеропорт).

References

1. Burakov Yu. Usna istoriya: uchasť radyans'kykh viys'kovosluzhbovtiv u viyni v dalekiy Anholi [Oral History: The Participation of Soviet Servicemen in the War in Far Angola]. Lyudyna i tekhnika u vyznachnykh bytvakh XX stolittya: Zbirnyk tez dopovidey Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi 15-17 chervnya 2017 r. L'viv: NASV, 2017, s. 61–63. 2. Velychko T. Vseukrainskaya letnyaya polevaya shkola po ustnoy istorii «Kholokost glazami neevreyskoho naseleniya (ruskikh, ukraintsev, krymskikh tatar) na prymere Krymskoho poluostrova [All-Ukrainian Summer Field School on Oral History «The Holocaust through the Eyes of the Non-Jewish Population (Russians, Ukrainians, Crimean Tatars) on the Example of the Crimean Peninsula]. Holokost i suchasnist'. 2007. №1; Velychko T., Pastushenko T. Pol'ovi shkoly z usnoyi istoriyi «Holokost ochyma neyevreys'koho naselennya Ukrayiny» [Field schools on oral history «The Holocaust in the eyes of the non-Jewish population of Ukraine»]. Skhid/Zakhid: Ist.-kul't. zb. / Skhid. in-t ukraїnoznnavstva im. Koval's'kykh ta in. Vyp. 11–12: Spets. vyd.: Usna istoriya v suchasnykh sotsial'no-humanitarnykh studiyakh: teoriya i praktyka doslidzhen'. Kharkiv, 2008. 3. Hrinchenko H. Usna istoriya: Metodychni rekomendatsiyi z orhanizatsiyi doslidzhennya: dlya studentiv i aspirantiv [Oral History: Methodological recommendations for the organization of research: for students and post-graduate students]. Kharkiv: Kharkiv's'kyy nats. un-t im. V.N.Karazina, 2007; Nevyhadane. Usni istoriyi ostarbayteriv / Red., vstup. st. H. Hrinchenko. Kharkiv, 2004. 4. Kis' O. Usna istoriya: stanovlennya, problematyka, metodolohichni zasady [Oral History: Formation, Problems, Methodological Foundations]. Ukrayina moderna. 2007. № 11. 5. Pastushenko T. Metod usnoyi istoriyi ta usno istorychni doslidzhennya v Ukrayini [The Method of Oral History and Oral History Studies in Ukraine]. Istoriya Ukrayiny. 2010. Vyp. 17–18. S. 10. 6. Sklokin V., Rebrova I. Usna istoriya v Ukrayini: zapovnennya «bilykh plyam» chy metodolohichnyy perevorot? [Oral history in Ukraine: the filling of «white spots» or methodological coup?]. Skhid/Zakhid: Ist.-kul't. zb. / Skhid. in-t ukraїnoznnavstva im. Koval's'kykh ta in. Vyp. 11–12: Spets. vyd.: Usna istoriya v suchasnykh sotsial'no-humanitarnykh studiyakh: teoriya i praktyka doslidzhen'. Kharkiv, 2008. 7. Usna istoriya rosiys'ko-ukrayins'koyi viyny (2014-2015 roky) [Oral History of the Russian-Ukrainian War (2014-2015)] / za red. V. Moroko; Ukr. in-t nats. pam' yati, Zaporiz. nats. un-t., Ist. f-t, Zaporiz. oblдержадмін., Departament kul'tury, turyzmu, natsional'nostey ta relihiy. Vyp. 1. Kyiv: K.I.S., 2015. 8. Usna istoriya rosiys'ko-ukrayins'koyi viyny (2014-2015 roky) [Oral History of the Russian-Ukrainian War (2014-2015)] / za red. V. Moroko; Ukr. in-t nats. pamyati, Zaporiz. nats. un-t., Ist. f-t, Zaporiz. oblдержадмін., Departament kul'tury, turyzmu, natsional'nostey ta relihiy. Vyp. 2. - Kyiv: K.I.S., 2016. 9. Usna istoriya rosiys'ko-ukrayins'koyi viyny (2014–2016 roky) [Oral History of the Russian-Ukrainian War (2014-2015)] / za red. V. Mil'cheva ta V.Moroko. Vyp. 3. Kyiv: K.I.S., 2016. 10. Potochnyy arkhiv naukovo-doslidnoyi laboratoriyi (viys'kovo-istorychnykh doslidzhen') Naukovoho tsentru Sukhoputnykh viys'k Natsional'noyi akademiyi sukhoputnykh viys'k imeni het'mana Petra Sahaydachnohogo, f.1, op.1, spr.2 (Luhans'kyy aeroport).

Oleksandr Tomchuk

VOLUNTEER MOVEMENT IN HELP ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE VISION OF THE PARTICIPANTS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014-2018)

The results of the conducted interview with the method of oral history of servicemen of the Armed Forces of Ukraine - participants of the defense of Lugansk airport from Russian aggressors are analyzed in this article. In an interview with participants, the attention is drawn to the role and importance of assistance of volunteer organizations to servicemen. The importance of the method of oral history for the creation of a source of historical research of the modern history of Ukraine is emphasized.

Key words: volunteer ATO, volunteering, volunteer activity, volunteer help, volunteer movement.

ІСТОРІЯ ОСВІТИ

УДК 94:[373.5.091.217:379](477.83–25)» 19»

Ореста Коцюмбас

ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС В АКАДЕМІЧНІЙ ГІМНАЗІЇ ЛЬВОВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті висвітлено основи організації виховного процесу для учнів Академічної гімназії Львова. Акцентовано увагу на діяльності тематичних гуртків, котрі в позаурочний час згуртовували довкола себе активну гімназійну молодь. Завданням яких було виробити у гімназистів зацікавленість рідною історією, культурою, піснею, показати яким чином культурні цінності формують національну свідомість. У гуртки учні записувалися відповідно до певних здібностей та нахилів, розвиваючи музичні чи фізичні задатки. При такій формі організації виховної діяльності в учнів вироблялися навички доповідача, дослідника. Також учні вчилися працювати в команді, особливо у спортивній чи пластовій організації.

Вагомий вклад у виховний процес здійснили викладачі, котрі зуміли зацікавити та методично організувати працю з вихованцями в позаурочний час.

Ключові слова: Академічна гімназія у Львові, початок ХХ ст., виховний процес, гуртки.

До початку ХХ ст. Академічна гімназія у Львові перетворилася на український національний навчальний заклад. З 1907 р. структурно гімназія складалася із Головної гімназії, приміщення якої знаходилося на вул. Л. Сапіги (сьогодні С. Бандери – примітка автора), філії на вулиці Театральній, яка знаходилася у приміщенні Народного дому. На межі століть чисельність учнів гімназії становила 500–600 осіб [1, с. 44].

Навчально-виховний процес у гімназії забезпечували близько 23–25 викладачів, 70 % з яких були гімназійними професорами [2, с. 57]. Навчальний і виховний процес здійснювали українською мовою. На початку ХХ ст. удосконалено навчальну програму. Окрім ґрунтовного вивчення класичних та європейських мов, збільшено години на вивчення фізики, математики, біології і хімії. Поряд з цим дирекція і викладачі велику увагу приділяли виховному процесу.

Мета статті – проаналізувати засади та форми організації виховного процесу в Академічній гімназії Львова на початку ХХ ст.

Основним джерельним матеріалом для даного дослідження послужили щорічні звіти гімназії, спогади вихованців навчального закладу, а також матеріали ювілейних книг гімназії.

Однією з форм виховання в українській гімназії Львова того часу була організація різноманітних гуртків, керівництво якими здійснювали викладачі та брали участь учні старших класів.

У лютому 1908 р. у приміщенні Головної гімназії відкрито «Читальню для молоді», передусім для учнів VII–VIII кл. Старша гімназійна молодь стала ініціатором такого відкриття мотивуючи тим, що подібні читальні вже були в інших навчальних закладах. Дирекція посприяла відкриттю читальні з надією, що це розширить знання учнів. У читальні учні слухали додаткові лекції та виступи викладачів, брали участь у дискусіях, готували доповіді. Тобто співпраця між викладачами та гімназистами продовжувалась в позаурочний час.

На приміщення читальні виділили одну із великих гімназійних кімнат, котру добре освітлювали. Читальня була обладнана шафами для книг та часописів. Працювала двічі-тричі на тиждень з 17.00 – до 19.00 год. Організацією її діяльності займалися троє учнів – бібліотекар, касир та секретар. Потреби читальні у книгах та часописах бібліотекар узгоджував з директором гімназії. Щомісячно учні гімназії платили внески у розмірі 10 сотиків, що покривало потреби на придбання періодики [3, с. 40]. Початково читальню поповнили книгами з учительської бібліотеки та бібліотеки для старших учнів. Зазвичай читальню відвідували 20–30 учнів, котрі переглядали ілюстровані часописи, читали книги, та вели конспекти. У читальні учні поводили себе чемно та відповідально. Час від часу там проводили публічні виступи викладачі. Так, професор Є. Макарушка виголосив доповідь на тему «Про життя і діяльність Володимира Антоновича», яка викликала велике зацікавлення у слухачів.

Упродовж 1908/1909 навчального року в читальні здебільшого працювали учні, котрі виголосили понад 20 доповідей різноманітної тематики. Зокрема, Петро Франко, учень 7 класу, мав три доповіді з хімії; Ілля Цьокан з 8 класу – «Генріх Гейне і його поетична творчість».

Дискусії стосовно доповідей гімназисти вели у присутності директора Е. Харкевича та інших викладачів. Також викладач Є. Макарушка виступав з поясненнями твору Івана Франка «З останніх десятиліть», М. Возняк з доповіддю на тему «Історія української драми» [4, с. 41].

Щорічно фонди читальні поповнювалися книгами та періодичними виданнями. У 1910 р. у фонд бібліотеки надійшло 60 книг та журнали: «Літературно-науковий вісник», «Учитель», «Kosmos», «Moderne Kunst» («Сучасне мистецтво»), «Über Land und Meer» («Над землею та морем»), «Крытка» [5, с. 51]. У 1912 р. для читальні придбали портрет Тараса Шевченка, а учень 6 класу, Юліан Левицький, подарував настінну карту України-Руси [6, с. 55].

З огляду на те що існуюча читальня обслуговувала здебільшого учнів старших класів, то у 1913 р. організовано «Читальню для молодших учнів». Для них закупували дитячу літературу та казки, а також настільні ігри – лото і шахи.

У 1909 р. у читальні запрацювали три гуртки. А саме, літературний гурток, котрим керував професор, член Наукового Товариства ім. Шевченка (далі – НТШ) – Ілля Кокорудз (у гімназії викладав українську мову та літературу, упродовж 1911–1927 рр. був директором гімназії). Добре себе зарекомендував історичний гурток під керівництвом доктора філософії, викладача історії та географії Олексія Сушка. Зацікавлення в гімназистів викликав природничий гурток під керівництвом професора, доктора філософії, члена НТШ Івана Раковського.

У березні 1910 р. в гімназії організовано «Історико-етнографічний гурток». Його основними завданнями були – поглибити знання гімназистів з рідної історії та культури, навчити їх берегти та шанувати старовинні речі та пам'ятки. Обов'язком членів гуртка було вивчення минулого та культури, а також збір пам'яток і фольклору, особливо під час канікул. Гурток ділився на чотири секції – історико-археологічну, історико-літературну, фольклорну та етнографічну. Учасники гуртка, викладачі та учні, про свої дослідження готували звіти та реферати. Упродовж першого року існування гуртка викладач О. Сушко мав три доповіді. У перших двох обґрунтував значення «Історико-етнографічного гуртка» для гімназійної молоді. Третя доповідь присвячувалася церковній археології та церковним стародрукам. При обговоренні церковного будівництва, різьби, малярства, старовинних книг та рукописів, доповідач долучив оригінальні музейні експонати з Національного музею ім. митрополита Андрея Шептицького у Львові.

Цікаві доповіді готували й учні гімназії, зокрема, «Що таке етнографія?», «Про фольклор», «Про писанки», «Про гаївки». Це настільки захоплювало учнів, що під час великодніх канікул учні зібрили понад 300 писанок з різних околиць Галичини, та 350 гаївок, 35 з яких до того не були опубліковані. Цікаву доповідь про історію української пісні і значення пісенного матеріалу з лінгвістичного та музичного поглядів, для вивчення культури виголосив Філарет Колесса [7, с. 52].

Зібрані матеріали учасники гуртка опрацьовували, а згодом передавали до Національного музею та до бібліотеки НТШ. Учням організовували цікаві екскурсії до музеїв Львова [8, с. 56].

У березні 1913 р. в межах «Історико-етнографічного гуртка» виникла секція «Приятелів Угорської Русі» з метою ознайомлення учнів з теперішнім станом закарпатських русинів. Учасники секції вивчали угорську мову, готували доповіді – «Про поселення угорських Русинів», «Історія угорської церкви» (В. Лучинський); «Література угорських Русинів» (К. Стецьків). Керівником секції був В. Огоновський, але усі зустрічі та засідання відбувалися під керівництвом О. Сушка. Під час канікул учасники секції відвідали з екскурсією Закарпаття [9, с. 57].

У 1910/1911 навчальному році природничий гурток трансформовано у природописний. Його очолив учитель Богдан Вахнянин. Учасники гуртка готували цікаві доповіді, зокрема, «Про клітини», «Ембріологія», «Пчола», «Ідея еволюції перед Дарвіном», «Що таке геологія, її завдання і поділ», «Як виникли гори?» та ін. Згодом в межах гуртка виокремилися два нові курси – мікроскопові-ботанічний та хімічний. Мікроскопово-ботанічний курс вів П. Цимбалістий, його учасників знайомили з будовою мікроскопу, вмінням користуватися ним. Хімічний курс відвідувало близько сотні учасників, котрі обговорювали наступні теми – «Розвиток хімії та її значення», «Як проводити хімічні дослідження?» [10, с. 52] та ін. Хімічні дослідження проводили на основі підручників «Хімічні дослідження» та «Неорганічна хімія» під керівництвом О. Тисовського. У 1911р. старша гімназійна молодь під керівництвом професора В. Дикого організувала «Гурток для плекання класичної філології». Навколо якого згуртувалися любителі класичної філології, метою яких було знайомство з творами грецької та римської науки та літератури. Його учасники слухали доповіді керівника В. Дикого наступної тематики – характеристика римської мови, естетичний розбір Гомерової «Іліади»; значення хору та хорових пісень в грецькій трагедії та ін.

Тоді ж створено «Літературно-науковий гурток» у філії гімназії. У ньому доповіді здебільшого мали учні. Значне зацікавлення у присутніх викликали виступи учнів І. Козака на тему «Характеристика української літератури XVII ст.» та П. Белея «Василь Стефаник і його повісті» [11, с. 57]. Окрім теоретичного опрацювання літературних творів учасники гуртка готували вистави. Так, 4 лютого 1913 р. у залі товариства «Сокіл» відбулася вистава-трагедія Софокла «Антигона»,

організована учнями гімназії. Видатки на постановку цього твору використали з членських внесків і сягали 172 корони.

Музичну культуру серед молоді гімназії плекав професор Анатоль Вахнянин, який організував і керував першим учнівським гімназійним хором. У подальшому цю справу продовжили о. Іван Гушалеви́ч та Ярослав Вітошинський. У філії гімназії музичного мистецтва навчав Ф. Колесса [12, с.185]. Учні́вський хор щонеділі та свята в церкві св. Юра співав на гімназійній літургії о 9.00 год. ранку. А також супроводжував усі святкування та роковини пам'яті цісаря, його дружини, Т. Шевченка [10, с.14]. Також учні гімназії відвідували лекції та практичні заняття з інструментальної музики, котрі організувало музичне товариство ім. М. Лисенка у Львові. Такі заняття проводили упродовж навчального року, по дві години тижнево. Для занять учням дозволялося користуватися музичними інструментами товариства. Такі заняття були платними – 3 корони на місяць. Здібні учні зараховувалися до оркестрового гуртка товариства ім. М. Лисенка.

У листопаді 1909 р. засновано «Музичний гурток», метою якого було згуртування прихильників музики, організація гімназійного хору та оркестру. Керівником цього гуртка, одночасно і диригентом оркестру був професор І. Туркевич, а його помічником, гімназист А. Рогуцький. Учасники гуртка організували декілька змістовних доповідей на музичні теми. З членів гуртка організовано кілька оркестрів: великий з 32 учнів; салонний з 7 учнів; та смичковий квартет з 4-х учнів. 24 квітня 1914 р. гурток влаштував у спортзалі гімназії концерт на честь М. Лисенка. Гуртківці також заснували власну бібліотеку [10, с. 15].

У другій половині XIX ст. в Східній Галичині серед русинів, насамперед інтелігенції, почав зростати інтерес до творчості Т. Шевченка. У квітні-травні 1861 р., після смерті поета, учні української гімназії у Львові, на знак національної жалоби, почали носити на вбранні чорні стрічки. У 1860-і рр. вірші Т. Шевченка в Галичині чимало людей переписувало і передавало з рук у руки. «Кобзар» Т. Шевченка складно тоді було купити і це ще більше притягувало українців, особливо студентів і гімназистів до його поезії та особистості.

У греко-католицьких церквах Галичини відбувалися богослужіння на роковини смерті Т. Шевченка. Чимало учнів відвідували церковні служби. Під тиском польської влади гімназійна адміністрація у 1865 р. заборонила учням відвідувати такі заходи, однак ця заборона призвела до ще більшої зацікавленості з усім, що пов'язувало з Т. Шевченком.

У 1870-х рр. тиск польської влади у провінції дещо зменшився. У навчальний процес у гімназії поступово почали вводити твори Т. Шевченка, зокрема «Тополю», «Москалеву криницю», «Гамалію», «Наймичку», «Тяжко жить на світі, а хочеться жить» та ін. Учителі перед учнями ставили завдання аналізу і роздумів над прочитаними поезіями, намагалися розвивати критичне мислення. На заняття виносили дискусійні теми для обговорення, зокрема такі, як: «У чому бачить Т. Шевченко щастя людини?», «Які думки висловлює П. Куліш про Т. Шевченка у «Лісті з хутора?»; гімназисти пояснювали слова Кобзаря «Треба й на чужі люди подивитись, як живуть».

Перше відзначення роковин смерті Т. Шевченка в гімназії, за дозволом шкільної влади, відбулося 18 березня 1880 р. Це був вечір, на якому гімназисти читали його вірші, були всі вчителі і родичі учнів [13, арк. 31]. Згодом відзначення дня народження і смерті геніального українського поета Т. Шевченка почали відзначати й інші українські гімназії Галичини. При цьому бували випадки, що доходило до гострих суперечок з польською владою. Так, у 1911 р. українські культурні установи зверталися до крайової шкільної ради, щоб вона видала розпорядження про проведення заходів зі вшанування п'ятдесятої річниці смерті Т. Шевченка в усіх школах Східної Галичини. Крайова шкільна рада цю пропозицію відхилила. На знак протесту учні Академічної гімназії у Львові, та ще декількох українських гімназій Галичини у березні 1911 р. організували страйк. Через цей спротив учнів гімназії, у тому ж році крайова влада заборонила дирекції гімназії проводити будь-які заходи, пов'язані із шевченківськими днями [14, с.165]. Однак заборони не змогли послабити поширення поваги і любові галичан до Кобзаря. У квітні 1913 р., під час концерту чергових роковин Т. Шевченка, учні гімназії доповнили програму оркестровими творами – С. Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм». У оркестрі грали 27 учнів гімназії (дванадцять скрипалів, один віолончеліст, два флейтисти, двоє на кларнетах, два трубачі, тромбоніст, четверо на фортепіано, двоє на альт горні). Керував студентським оркестром Роман Рубінґер [15, с. 52].

Для підтримки фізичного стану учнів гімназії окрім навчальної дисципліни – гімнастики, організовано «Український спортивний гурток». Засновником та ідейним натхненником гуртка став професор Іван Боберський [16, с.166]. Спортивний гурток налічував понад 100 членів, котрі творили вісім дружин. Його головою був П. Франко, а згодом М. Заворотюк [7, с.16]. Члени гуртка носили жовто-синю відзнаку із золотистими буквами «У. С. К». Це були перші спортивні відзнаки на українських землях [17, с.33].

Організувати «Пласт» в Академічній гімназії розпочав О. Тисовський. Ще з гімназійної лави у публікаціях у газеті «Діло», він формує думку про те, що одночасно в гімназії необхідно створити

організацію молоді, оперту на самовихованні характеру та національних цінностей. Ці ідеї він розвивав, ознайомившись зі засадами скавтіngu, англійця Б. Павела, надав їм українського змісту і разом з І. Боберським підібрав йому назву «Пласт» та почав створювати перші гімназійні гуртки учнів-пластунів. О. Тисовський, ставши у 1911 р. заступником учителя гімназії, сформулював статут організації, котрий вперше оприлюднив перед гімназистами та закликав їх вступати до організації. Як згадував колишній учень гімназії, Михайло Пежанський «Мені не судилося туди потрапити. Був ще замолодий, в першій клясі. Але вістки про Пласт порушили і нашу уяву з почутого чи з ілюстрацій ватри, чи хлопців з наплічниками. Ми підхопили це скоріше ніж наші вчителі. І так нас три з «Дзісьом» і Козловським, створили Пласт для себе. Мали ми свою домівку в хаті Козловського при вул. Богуславського, біля пекарні Табачинського, де собі уявляли себе пластунами. Прийшла теж і наша перша прогулянка. Кожен з нас захопив у хаті якийсь «лах» , зробив з нього мішок чи наплічник з парасолі поробили луки і стріли і вибрались в дорогу – на пригоди. Попри львівську електричку через Пересенківку до поближких лісів. По дорозі знайшлися в полі картопля, якою ми наповнили наплічники й пішли під ліс де легко було заріза на ватру, якби не побережник і селянин, що нарobili крику. Може й запалили б ліс не тільки ватру. Скінчилось на страху та втечі, залишилась тільки картопля» [18, с. 325].

Прагнення вступити до «Пласту» , як чогось невідомого, таємничого і водночас дуже популярного, манило молодих хлопців. Початково пластові заняття відвідували 12 учнів IV класу і називалися прихильниками, а весною, здавши відповідні іспити, стали учасниками «Пласту» . Пластові забави проходили в околицях Львова – Кульпаркові, Погулянці, Лисиничах, Голосках, Брюховичах, Сокольниках. Заняття мали виробляти здібність орієнтуватися на місцевості, вміти читати карти і плани, слідкувати і непомітно підходити, розвивати реакцію та швидкість розуму [19, с. 20]. 12 квітня 1912 р. перші пластуни в гімназії склали пластову присягу. Вони мали однакові однострої. Спочатку одяг для пластунів шили батьки. Як згадував учень гімназії М. Пежанський «Матерію фарбували і шили вдома, все те, не легко роздобує, було дуже цінне. Згодом почали замовляти скаутський одяг з Англії. Так дістали ми ширококрисі капелюхи, гранатові бавовняні сорочки, компаси тощо. Палиці я вистругав під час вакацій з букового матеріалу, що його дістав від вуйка з тартаку в лемківському селі Кальниці. Я був гордий що привіз для всіх такі палиці» [18, с. 329].

П. Франко написав посібник для пластових занять «Пластові ігри і забави» . Методичні основи організації пластових навчань, статут пласту, вимоги пластових іспитів, устрій пласту на практиці, О. Тисовський сформулював у праці «Пласт в українських школах» [20, с. 2]. У 1921 р. він підготував підручник для пластунів «Життя в Пласті» [21, с. 213]. Крайова шкільна рада не забороняла діяльності «Пласту» в гімназії, навіть дозволила видрукувати в гімназійному звіті за 1912/1913 рік проект цієї організації та звіт з її діяльності.

З початком Першої світової війни 1 серпня 1914 р. навчальний і виховний процес у гімназії був зупинений, а викладачі та учні перебували на тимчасово вимушених канікулах. З відновленням навчального процесу у гімназії у 1915/1916 навчальному році свою діяльність продовжили гімназійні гуртки для молоді. Зокрема гурток «Відродження» , куратором якого був професор Яків Яцкевич [22, с. 33]. Ідею гуртка гімназисти поширювали через доповіді, дискусії, обговорення. Найважливішими доповідями були «Дещо про характер» , «Український народ, як окреме славянське плем'я» , «Про самоосвіту» , «Григорій Сковорода» та ін.

Пізнавальним та цікавим для учнів був «Фізичний гурток» . Створений за ініціативою доктора філософії Володимира Кучера, котрий обіймав посаду заступника учителя. Цей гурток поглиблював знання учнів з природничих наук і налічував 36 учасників. Темати котрі обговорювали гімназисти були «Будова матерії» , «Кінець світу і комети» , «Історичний розвиток поглядів на матерію» , «Воєнна техніка» .

На початку березня 1917 р. за ініціативи учнів шостого гімназійного класу засновано «Історичний гурток» . Метою його діяльності було поглиблення знань рідної історії за такими періодами – княжі часи; історія Львова та пам'ятки старовини. Члени гуртка збирали стародруки, монети, ілюстрації котрі згодом передавали до музеїв. Головою гуртка був учень Ілля Баран [23, с. 36].

Отже, адміністрація і викладачі Академічної гімназії у Львові активно працювали над тим, щоб прищепити учням повагу до загальнолюдських духовних цінностей і в той же час намагалися виховати у них почуття любові до української мови і культури. Важливо, що гімназисти брали активну участь у цьому процесі.

Список використаних джерел

1. Коцюмбас О. Р. Академічна гімназія у Львові: учнівський склад другої половини XIX – початку XX ст. // Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки. Вип. 14. Львів, 2016. С.40–46.
2. Коцюмбас О. Р. Викладацький склад академічної гімназії у Львові (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. Вип. 2. Ч. 1. Тернопіль, 2017. С. 56–61.
3. Читальня для молодіж // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1907/1908. Львів: 3 друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1908. 72 с.
4. Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1908/1909. Львів: 3 друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1909. 73 с.
5. Читальня для молодіж // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1909/1910. Львів: 3 друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1910. 86 с.
6. Кружки для молодіж // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1912/1913. Львів: 3 друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1913. 88 с.
7. Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1909/1910. Львів: 3 друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1910. 86 с.
8. Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1911/1912. Львів: 3 друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1912. 95 с.
9. Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1912/1913. Львів: 3 друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1913. 88 с.
10. Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1910/1911. Львів: 3 друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1911. 85 с.
11. Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1911/1912. Львів: 3 друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1912. 95 с.
12. Шах С. Львів – місто моєї молодости. Цісарсько – Королівська Академічна Гімназія. Львів: Видавництво НУ «Львівська політехніка», 2010. 240 с.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 178. Оп. 3. Спр. 433. Арк. 31.
14. Герич Ю. Культ Шевченка в Галицьких гімназіях // Ювілейна книга української академічної гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878–1978. Ч. 2. Філадельфія-Мюнхен, 1982. 336 с.
15. Гімназіальна орхестра // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1912/1913. Львів: 3 друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1913. 95 с.
16. Сова А. Іван Боберський – засновник та ідейний натхненник спортивного кружка в Академічній гімназії у Львові // Галичина. Науковий і культурно-просвітній красназавчий часопис. Ч. 29–30. Івано-Франківськ, 2017. С. 166–175.
17. Сова А., Тимчак Я. Іван Боберський – основоположник української тіловиховної і спортової традиції. Львів: ЛДУФК; Априорі, 2017. 232 с.
18. Пежанський М. Початки Пласту в Академічній гімназії у Львові // Ювілейна книга української академічної гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878–1978. Філадельфія-Мюнхен, 1978. 613 с.
19. Пласт (Scouting) // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1911/1912. Львів: 3 друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1912. 95 с.
20. Тисовський О. Пласт (scouting for boys) в українських школах // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1912/1913. Львів: 3 друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1913. 95 с.
21. Олександр Тисовський // Ювілейна книга української академічної гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878–1978. Філадельфія-Мюнхен, 1978. 613 с.
22. Кружки для молодіж // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1915/1916. Львів: 3 друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1916. 74 с.
23. Кружки для молодіж // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1916/1917. Львів: 3 друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1917. 65 с.

Referenses

1. Kotsiumbas O.R. Akademichna himnaziia u Lvovi: uchnivskiy sklad druhoi polovyny XIX - pochatku XX st. [Academic Gymnasium in Lviv: Student's staff of the second half of the 19th and early 20th centuries]. Visnyk l'vivskoho torhivnelno-ekonomichnoho universytetu. Humanitarni nauky. Vyp.14. Lviv, 2016. S.40–46.
2. Kotsiumbas O.R. Vykladatskiy sklad akademichnoi himnaziyi u Lvovi (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Teaching staff of the academic gymnasium in Lviv (second half of the XIX - early XX centuries)]. Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: istoriia. Vyp. 2. Ch. 1. Ternopil, 2017. S.56–61.
3. Chytalnia dlia molodezhy [A room for young people]. Zvit dyrektzii ts. k. akademichnoi himnaziyi u Lvovi za shkilnyi rik 1907/1908. Lviv: Z drukarni naukovooho tovarystva imeny Shevchenka, 1908.72 s.
4. Zvit dyrektzii ts. k. akademichnoi himnaziyi u Lvovi za shkilnyi rik 1908/1909 [Directorate of Ts. K. Academic Gymnasium in Lviv during the school year 1907/1908]. Lviv: Z drukarni naukovooho tovarystva imeny Shevchenka, 1909. 73 s.
5. Chytalnia dlia molodezhy [Reading Room for Youth]. Zvit dyrektzii ts. k. akademichnoi himnaziyi u Lvovi za shkilnyi rik 1909/1910. Lviv: Z drukarni naukovooho tovarystva imeny Shevchenka, 1910. 86 s.
6. Kruzhyky dlia molodezhy [Mugs for Youth]. Zvit dyrektzii ts. k. akademichnoi himnaziyi u Lvovi za shkilnyi rik 1912/1913. Lviv: Z drukarni naukovooho tovarystva imeny Shevchenka, 1913. 88 s.
7. Zvit dyrektzii ts. k. akademichnoi himnaziyi u Lvovi za shkilnyi rik 1909/1910 [Report of the Directorate K. academic gymnasium in Lviv during the school year 1909/1910]. Lviv: Z drukarni naukovooho tovarystva imeny Shevchenka, 1910. 86 s.
8. Zvit dyrektzii ts. k. akademichnoi himnaziyi u Lvovi za shkilnyi rik 1911/1912 [Report of the Directorate K. academic gymnasium in Lviv during the school year 1911/1912]. Lviv: Z drukarni naukovooho tovarystva imeny Shevchenka, 1912. 95 s.
9. Zvit dyrektzii ts. k. akademichnoi himnaziyi u Lvovi za shkilnyi rik 1912/1913 [Report of the Directorate K. academic gymnasium in Lviv during the school year 1912/1913]. Lviv: Z drukarni naukovooho tovarystva imeny Shevchenka, 1913. 88 s.
10. Zvit dyrektzii ts. k. akademichnoi himnaziyi u Lvovi za shkilnyi rik 1910/1911 [Report of the Directorate K. academic gymnasium in Lviv during the school year 1910/1911]. Lviv: Z drukarni naukovooho tovarystva imeny Shevchenka, 1911. 85 s.
11. Zvit

dyrektzii ts. k. akademichnoi himnazii u Lvovi za shkilnyi rik 1911/1912 [Report of the Directorate K. academic gymnasium in Lviv during the school year 1911/1912]. Lviv: Z drukarni naukovohto tovarystva imeny Shevchenka, 1912. 95 s. 12. Shakh S. Lviv – misto moiei molodosty. Tsisarsko – Korolivska Akademichna Himnaziia [Lviv - the city of my youth. Tsisarsky - Royal Academic Gymnasium]. Lviv: Vydavnytstvo NU «Lvivska politekhnika», 2010. 240 s. 13. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi. F. 178.Op.3.Spr. 433.Ark.31. 14. Gerych Yu. Kult Shevchenka v Halytskykh himnaziakh [Shevchenko's Cult in Galician Gymnasias]. Yuvileina knyha ukrainskoi akademichnoi himnazii u Lvovi. Na 100-richchia pershohto ukrainskoho ispytu zrilosti 1878–1978. Ch.2. Filadelfiia-Miunkhen, 1982.336 s. 15. Himnazyialna orkhestra [Gymnasium Orchestra]. Zvit dyrektzii ts. k. akademichnoi himnazii u Lvovi za shkilnyi rik 1912/1913. Lviv: Z drukarni naukovohto tovarystva imeny Shevchenka, 1913. 95 s. 16. Sova A. Ivan Boberskyi – zasnovnyk ta ideyni natkhnennyk sportovoho kruzha v Akademichnii himnazii u Lvovi [Ivan Bobersky - the founder and ideological inspiration of a sports club at the Academic Gymnasium in Lviv]. Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys.Ch.29–30.Ivano-Frankivsk, 2017. S.166–175. 17. Sova A., Tymchak Ya. Ivan Boberskyi – osnovopolozhnyk ukrainskoi tilovykhovnoi i sportovoi tradytzii [Ivan Bobersky - the founder of the Ukrainian body-building and sports tradition]. Lviv: LDUFK; Apriori, 2017. 232 s. 18. Pezhanskyi M. Pochatky Plastu v Akademichnii himnazii u Lvovi [Plast's Beginning at the Academic Gymnasium in Lviv]. Yuvileina knyha ukrainskoi akademichnoi himnazii u Lvovi. Na 100-richchia pershohto ukrainskoho ispytu zrilosti 1878–1978.Filadelfiia-Miunkhen, 1978. 613 s. 19. Plast (Scouting) [Plast (Scouting)]. Zvit dyrektzii ts. k. akademichnoi himnazii u Lvovi za shkilnyi rik 1911/1912. Lviv: Z drukarni naukovohto tovarystva imeny Shevchenka, 1912. 95 s. 20. Tysovskyi O. Plast (scouting for boys) v ukrainskykh shkolakh [Plast (scouting for boys) in Ukrainian schools]. Zvit dyrektzii ts. k. akademichnoi himnazii u Lvovi za shkilnyi rik 1912/1913. Lviv: Z drukarni naukovohto tovarystva imeny Shevchenka, 1913. 95 s. 21. Oleksandr Tysovskyi [Oleksandr Tysovskyi]. Yuvileina knyha ukrainskoi akademichnoi himnazii u Lvovi. Na 100-richchia pershohto ukrainskoho ispytu zrilosti 1878–1978.Filadelfiia-Miunkhen, 1978. 613 s. 22. Kruzhyk dlia molodizhy [Mugs for young people]. Zvit dyrektzii ts. k. akademichnoi himnazii u Lvovi za shkilnyi rik 1915/1916. Lviv: Z drukarni naukovohto tovarystva imeny Shevchenka, 1916. 74 s. 23. Kruzhyk dlia molodezhy [Mugs for young people]. Zvit dyrektzii ts. k. akademichnoi himnazii u Lvovi za shkilnyi rik 1916/1917. Lviv: Z drukarni naukovohto tovarystva imeny Shevchenka, 1917. 65 s.

Oresta Kotsymbas

THE EDUCATIONAL PROCESS AT LVIV ACADEMIC GYMNASIUM IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

The article highlights the organizational foundations of educational process for students of Lviv Academic Gymnasium. The attention is focused on the activities of the thematic workshops, which gathered around themselves some active gymnasium youth in the after-school time. The aim of these workshops was to develop students' interest in their native history, culture, songs, as well as to show how cultural values form the national consciousness. Students were registered in the workshops in accordance with their certain abilities and inclinations, developing musical or physical skills. This kind of educational activities evolved in students speaking and researching skills. Students also learned to work in a team, especially in a sports or scouts organizations. Significant contribution to the educational process was implemented by teachers who were able to interest the pupils and organize work methodically at extra-curriculum time.

Key words: Academic Gymnasium in Lviv, the beginning of the XXth century, educational process, workshops.

УДК 930.85(477.83/.86)

Андрій Сова

ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО В «УЧИТЕЛЬСЬКІЙ ГРОМАДІ»

У статті розглянуто основні напрями та результати діяльності Івана Боберського (1873–1947) у товаристві «Учительська Громада». Хронологічно праця охоплює 1909–1914 рр. Нижня межа – це створення товариства, до чого долучився Іван Боберський, верхня – початок Першої світової війни. І. Боберський успішно репрезентував «Учительську громаду» на міжнародних форумах та з'їздах «Державного союзу вчителів середніх шкіл» Австро-Угорщини.

Ключові слова: Іван Боберський, громадська діяльність, «Учительська громада», Львів, Відень, Париж.

Видатний український педагог, громадський, культурно-просвітний та військово-політичний діяч, редактор, журналіст, архівіст, меценат, основоположник українського тіловиховання, професор Іван Боберський (1873–1947 рр.) упродовж свого активного життя працював в різних громадських товариствах та організаціях. На початку ХХ ст. він був членом, а з 1908 р. головою українського гімнастичного товариства «Сокіл» (з 1909 р. – «Сокіл-Батько») [1], «Українського Спортивного Кружка» (1906 р.) в Академічній гімназії у Львові [2], співзасновником «Пласту» (1911 р.) [3], спортивного товариства «Україна» (1911 р.) [4], «Змагового Союзу» (1911 р.) та ін. У 1909–1914 рр. І. Боберський став співзасновником та активним членом «Учительської громади» у Львові. В українській історіографії [5] це питання не досліджено.

Джерельною основою для дослідження стали різноманітні публікації, матеріали, документи та світлина (фотографії), опубліковані на сторінках науково-педагогічного журналу «Учительської громади» «Наша школа» (Львів-Чернівці), ілюстрованого, популярно-просвітнього, політичного й літературного часопису «Народне слово» (Львів), часопису «Діло» (Львів), ювілейного наукового збірника «Учительської громади», виданого з нагоди 25-річчя її діяльності [6]. Важливим джерелом для висвітлення теми став приватний архів учня І. Боберського – Степана Гайдучка, а також праці І. Боберського.

До 1908 р. в Галичині існувало тільки два станові товариства – ремісниче товариство «Зоря» (засноване 1884 р.) та «Взаємна поміч українського вчительства». Останнє в 1905 р. згуртувало українських вчителів народних шкіл [7]. Учителі середніх шкіл гуртувалися з 1868 р. в польському «Педагогічному товаристві», а з 1884 р. дехто з українських учителів належав до польського «Товариства вчителів шкіл вищих». Оскільки на початку ХХ ст. кількість українського середньошкільного вчительства зростала, на загальних зборах «Руського педагогічного товариства» (створене 1881 р., 1912 р. – перейменоване в «Українське педагогічне товариство») 1902 р. виникла ідея – заснувати окреме товариство учителів середніх шкіл. Однак втілення цієї ідеї відбулося не відразу. Лише 8 березня 1908 р. «Українське педагогічне товариство» провело спеціальне опитування, результатом якого стало створення «Учительської громади» [8].

Серед ініціаторів створення нового товариства були Юліан Стефанович та Осип Прислопський. Вони організували відповідний комітет. До нього окрім них увійшли о. Степан Юрик, Кирило Студинський, Степан Томашівський та Василь Щурат. Члени комітету уклали статут майбутнього товариства. Його підписали 47 осіб. З огляду на те, що в літературі згадуються лише окремі з них, нижче наведено повний перелік підписантів. Це – професор гімназії Юліан Романчук, цісарсько-королівський урядовий радник Олександр Барвінський, професор Львівського університету Кирило Студинський, професор II-ої гімназії в Чернівцях Юліан Кобилянський, емеритований професор гімназії Іван Вахнянин, професор семінарії Михайло Коцюба, емеритований директор гімназії Олександр Борковський, емеритований професор гімназії Теофіл Грушкевич, катехит V-ої гімназії у Львові священник Стефан Юрик, професор II-ої гімназії Василь Щурат, професор Академічної гімназії Стефан Томашівський, учитель філії Академічної гімназії Юліан Стефанович, професор Академічної гімназії Василь Білецький, професор V-ої гімназії Володимир Левицький, професор Академічної гімназії Іван Копач, професор Академічної гімназії Ілля Кокорудз, учитель філії Академічної гімназії Степан Федів, учитель філії Академічної гімназії Йосиф Роздольський, професор Львівського університету Михайло Грушевський, професор II-ої гімназії у Чернівцях Антін Клим, професор II-ої гімназії Петро Кумановський, професор II-ої гімназії Володимир Кмицикевич, директор гімназії Григорій Цеглинський, професор гімназії і управитель філії Академічної гімназії Ісидор Громницький, професор Академічної гімназії Михайло Рибачек, професор філії Академічної гімназії Філарет Колесса, емеритований професор о. Олександр Стефанович, учитель гімназії Іван Франчук, учитель філії Академічної гімназії Василь Гарасимчук,

учитель філії Академічної гімназії Микола Мельник, о. Іван Рудович, о. Леонід Лужницький, Петро Огоновський, професор Академічної гімназії Юліан Левицький, заступник учителя Гнат Павлюх, професор Академічної гімназії Ілярій Огоновський, Роман Цеглинський, катехит о. Теодозій Лежогубський, апл. V-ої гімназії Северин Лещій, учитель III-ої гімназії Іван Брик, професор II-ої гімназії Ісопенко Микола, директор народної школи Омелян Іваницький, професор рільничої школи Йосиф Лучко, учитель школи вправ Казимир Петрашук, Андрій Міський, професор II-ої гімназії Євген Семака [9, с. 9]. Серед підписантів був також професор Академічної гімназії Іван Боберський. Статут, як засвідчує поданий перелік, підписали представники української еліти Львова та Чернівців: відомі громадські, політичні та культурно-просвітні діячі, науковці, священики, та, звичайно, українські педагоги середньої і вищої школи, які становили більшість.

1 листопада 1908 р. відбулися «конституюючі» збори нового товариства. На них з'явилося 89 осіб, переважно учителі середніх шкіл, багато з яких приїхали з різних куточків Галичини. Головував Ю. Романчук, його заступники – о. О. Стефанович та Р. Перфецький, секретарі – Т. Гога та С. Лещій [9, с. 9]. Присутні прийняли на зборах статут, укладений «комітетом п'ятьох». До «Учительської громади» зголосилося 296 осіб. У затвердженому статуті визначено мету товариства «Дбати перш усього про розвиток і добро вищих шкіл (під цією назвою розуміли середні й високі школи. – О. Т.) далі виховувати молодь, дбати про добро вчителів і їх родин» [9, с. 9].

Перший голова «Учительської громади», професор Львівського університету Михайло Грушевський зазначав, що «Для спеціальних потреб шкіл середніх і вищих доперва в осени 1908 р. зав'язане товариство учителів шкіл вищих «Учительська Громада», що метою своєю поставила: згуртувати і зорганізувати учительські українські сили шкіл вищих, та силами їх і всіх інтересованих розвоєм української школи вияснити сучасне становище середніх і вищих шкіл української території, їх хиби і недостачі з погляду загально-дидактичного і педагогічного, і спеціального українського національного становища, та працювати для націоналізації школи середньої й вищої так само як і низшої» [10].

Членами організації стали не лише учителі, а також багато осіб, які переймалися шкільними справами. Дуже швидко в багатьох містах Галичини почали створюватися філії, що проявили «живу діяльність» [11]. І. Боберський, як член «Учительської громади» [12], виконував покладені на нього завдання упродовж 1908–1914 рр. Він мав ще й активно працював у різних громадських організаціях, зокрема гімнастичному товаристві «Сокіл-Батько», «Українському Спортовому Кружку», «Руслані» та ін.

2–7 серпня 1910 р. І. Боберський та лікар Василь Шмігельський (працював лікарем у Туруврі (тепер муніципалітет у Франції, віддалений від Парижа на 130 км)) репрезентували «Учительську громаду» на III-му конгресі з питань шкільної гігієни у Парижі [13] (I-й конгрес відбувся в Нюрнберзі 1904 р., II-й – у Лондоні 1907 р.). Своїми враженнями та роздумами вони поділилися на сторінках львівської періодики. В. Шмігельський опублікував статтю під назвою «В справі лікарського нагляду над шкільною молоддю» [14], І. Боберський – «III. Міжнародний конгрес для шкільної гігієни в Парижі» [15] та «Руханкові вправи на конгресі для шкільної гігієни в Парижі 1910» [16]. До речі, на цьому ж конгресі з Російської імперії був делегований один з ініціаторів відродження сучасного олімпійського руху, член Міжнародного олімпійського комітету, фахівець з фізичного виховання Олексій Бутовський. Свої враження від конгресу під заголовком «Міжнародний конгрес з питань шкільної гігієни в Парижі 2–7 серпня 1910 р.» він опублікував 1911 р. у «Педагогічному збірнику» [17].

У звіті «Учительської громади» про III-й конгрес з питань шкільної гігієни у Парижі та участь у ньому І. Боберського зазначалося таке: «Окрім того дав проф[есор] Ів[ан] Боберський до розпорядимости Товариству кількадесят своїх дуже гарних та інструктивних знімків з гімнастичних вправ учениць прив[атних] шкіл Р[уського] Т[овариства] П[едагогічного] у Львові, з яких зроблено 5 гарних і великих таблиць. Мапа й образи були величини 75 см. x 50 см., знімки наліплені на сивім картоні з написею білим письмом: фірми Товариства Уч[ительської] Гр[омади] як виставця та поясненнями в українській і французькій мові. Образи і таблиці були оправлені в природні деревляні рами зі золоченими беріжками» [18].

У приватному архіві С. Гайдучка збереглася чи не єдина світлина, датована серпнем 1910 р., на якій І. Боберський сфотографований у Парижі. Підпис під світлиною: «Іван Боберський в Парижі на міжнародній виставці» [19].

У 1909 р. «Учительська громада» стала членом «Державного союзу вчителів середніх шкіл». До Першої світової війни вона двічі делегувала своїх представників на з'їзди союзу, зокрема 1912 р. до Відня та 1914 р. до Кракова. І. Боберський та Василь Білецький їздили на з'їзд «Державного союзу вчителів середніх шкіл», який відбувся упродовж 1–2 квітня 1912 р. у Відні [9, с. 19]. Публікацій І. Боберського про цей з'їзд на сьогодні не знайдено.

На сторінках науково-педагогічного журналу «Наша школа», який видавали спочатку «Учительська громада», а з 1911 р. спільно «Учительська громада» у Львові та «Товариство імені Сковороди» у Чернівцях, І. Боберський публікував деякі свої праці та замітки із проблем тіловиховання. Так, 1911 р. вийшла його стаття «Нові шляхи до тілесного виховання» [20]. У публікації автор згадує про опитування з питань тілесного виховання, організоване 10–12 січня 1910 р. у Відні в Міністерстві віровизнань і освіти. Після цієї події І. Боберський на сторінках віденського журналу «Körperliche Erziehung» (1910 р., № 10) вперше опублікував статтю «Нові шляхи до тілесного виховання». Окремим накладом українського гімнастичного товариства «Сокіл-Батько», праця видана у 1911 р. [21].

Про перші роки діяльності «Учительської громади» І. Боберський залишив спогади, написані у 1933 р. з нагоди 25-літньої діяльності товариства та надісланий з Любляни до централі організації у Львові. У спогаді зазначалося: «Питаєте мене про мої спомини, звязані з початком і розвитком «Учительської Громади». Пригадую собі уривки з діяльності: бліді, перемучені лица, повнолосі, буйні чуприни, сиві голови, лисі черепи похилені над столом, які від часу до часу підносилися наглим рухом вгору. Спокійні промови, що звучали сонно, однак змістом доказували впевненість і завзяття до спільного думання, оклики нетерпеливості в почутті малих сил, щоби виконати все те, чого думка бажає. «Учительська Громада» виглядала для мене все як збір людей, що мріють про великанів, якими мають стати українці. Ці люди сподівалися, що їх мрії здійсняться, коли лише кожний з членів товариства причиниться хочби малою частиною праці. Пригадую собі промовців, що в гарячій бажанні, щоби товариство могло доконати великої роботи, «метали гадки» неначе вогненні стріли, що пронизували темряву часу. Ми дивилися за летючими стрілами, що перелітали й лишали тільки огненний слід в пам'яті. Пропали в метушні темних днів журби. З минулого товариства лишився у мене спомин постійного бажання, щоби українські вчителі, не зважаючи на недостачу часу й вичерпання шкільною роботою, посвячували постійно частку свого труду «громаді», що повинна мати свою власну друкарню на паях, свій гарний часопис, свої видавництва наукових і популярних книжок. Колись і ця мрія здійсниться. Товариство «Учительська Громада» могла би мати свій власний клуб для товариського життя, свій власний «учительський захист» для відпочинку підчас ферій у Карпатах. Могла би мати свій власний фонд на відбування подорожей по світі для студій. Кожний учитель-українець повинен бути членом «Учительської Громади», платити точно вкладки й брати участь у спільній праці. «Учительська Громада» має стати прикладом у роботі і в осягах для всіх інших товариств. Пригадую собі, що ставав я нетерпеливий, коли спостерігав, що багато вчителів, не зважаючи на своє знання й читання, не мало зрозуміння для лучности, солідарности, підприємчивости й сміливости» [22].

Таким чином, на початку ХХ ст. І. Боберський поряд з іншими відомими діячами того часу, зокрема М. Грушевським, виступив одним із засновників «Учительської громади». В організації він виконував покладені на нього функції. Він успішно репрезентував «Учительську громаду» на міжнародних форумах, зокрема у серпні 1910 р. на III-му конгресі з питань шкільної гігієни у Парижі. Він, як авторитетний педагог, представляв українських учителів у квітні 1912 р. на з'їзді «Державного союзу вчителів середніх шкіл» у Відні. Деякі свої праці та замітки з проблем тіловиховання І. Боберський публікував на сторінках друкованого органу «Учительської громади» – науково-педагогічного журналу «Наша школа».

Список використаних джерел

1. Сова А. Іван Боберський – провідний діяч українського сокільського руху // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 30 / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. і наук. ред. Михайло Романюк]. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. С. 3–22.
2. Сова А. Іван Боберський – засновник та ідейний натхненник Українського спортивного кружка в Академічній гімназії у Львові // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2017. Ч. 29–30. С. 166–175.
3. Сова А. Внесок Івана Боберського у становлення організації «Пласт» // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць. Львів, 2014. Вип. 15. С. 85–95.
4. Сова А. Іван Боберський та спортове товариство «Україна»: формування української спортової традиції в Галичині // Вісник Львівського торговельно-економічного університету / [ред. кол.: С. Д. Гелей (гол. ред.), В. К. Баран, С. П. Качараба та ін.]. Львів: вид-во Львівського торговельно-економічного університету, 2016. Вип. 14. С. 68–75. (Гуманітарні науки).
5. Вовк Л. Товариство «Учительська Громада» у суспільно-культурному житті Галичини. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Львів, 2017. 20 с.
6. Двадцятьп'ятьліття товариства «Учительська Громада». Ювілейний науковий збірник. Львів: Накладом товариства «Учительська Громада», 1935. 264 с.
7. Товариство Взаїмна Поміч Українського Вчителства. 1905–1930. Львів: Наклад «Взаїмної Помічі Українського Вчителства», 1932. С. 35.
8. Раковський І. Засноване Товариства «Учительська Громада» // Наша Школа. Науково-педагогічний журнал. Орган Товариства «Учительська Громада» у Львові. Львів, 1909. Кн. I–II. С. 9–10; Загальні збори Товариства Українських Учителів Висших Шкіл «Учительська Громада» // Наша Школа. Науково-педагогічний журнал.

Орган Товариства «Учительська Громада» у Львові. Львів, 1909. Кн. I–II. С. 132–135. 9. Терлецький О. Історія «Учительської Громади» (1908–1933) // Двадцятьп'ятиліття товариства «Учительська Громада». Ювілейний науковий збірник. Львів: Накладом товариства «Учительська Громада», 1935. С. 9. 10. Грушевський М. «Наша Школа» // Наша Школа. Науково-педагогічний журнал. Орган Товариства «Учительська Громада» у Львові. Львів, 1909. Кн. I–II. С. 4. 11. З товариства «Учительська Громада» // Діло. Львів, 1923. 27 жовтня. Чис. 167 (10048). С. 4. 12. Список членів Тов. «Учительська Громада» у Львові // Наша Школа. Науково-педагогічний журнал. Орган Товариства українських учителів середніх і висших шкіл. Львів-Чернівці, 1911. Кн. I. С. 77–80. 13. Засідання Гол. Виділу // Наша Школа. Науково-педагогічний журнал. Орган Товариства «Учительська Громада» у Львові. Львів, 1910. Кн. III. С. 67; Sprawozdane z діяльности Головного Виділу Товариства українських учителів середніх і висших шкіл «Учительська Громада» у Львові за час від дня 1.XI.1908 р. до 21.XI.1910 р. // Наша Школа. Науково-педагогічний журнал. Орган Товариства «Учительська Громада» у Львові. Львів, 1910. Кн. IV. С. 64–66. 14. Шмігельський В. В справі лікарського нагляду над шкільною молоддю. (Декілька заміток з нагоди III. міжнародного конгресу шкільної гігієни в Парижі) // Наша Школа. Науково-педагогічний журнал. Орган Товариства «Учительська Громада» у Львові. Львів, 1910. Кн. IV. С. 22–24. 15. Бб. [Боберський І.]. III. Міжнародний конгрес для шкільної гігієни в Парижі // Вісти з Запорожжя. Львів, 1910. 18 серпня. Чис. 33. С. 11; Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись. Львів, 1910. 18 серпня. Чис. 403. 16. Бб. [Боберський І.]. Руханкові вправи на конгресі для шкільної гігієни в Парижі 1910 // Вісти з Запорожжя. Львів, 1910. 25 серпня. Чис. 34. С. 11–13; Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись. Львів, 1910. 25 серпня. Чис. 406. 17. Бутовський О. Д. Международный конгресс по школьной гигиене в Париже 2–7 августа 1910 г. // Бутовський О. Д. Вибрані твори / Упоряд.: В. В. Драга, М. Д. Зубалій. Друге вид., переробл. і доповн. Київ: ВАТ «Поліграфкнига», 2007. С. 114–147; Бутовський А. Д. Международный конгресс по школьной гигиене в Париже 2–7 августа 1910 г. // Бутовський А. Д. Собрание сочинений: в 4 т. Киев: Олимп. л-ра, 2009. Т. 3. С. 296–337. 18. Sprawozdane z діяльности Головного Виділу Товариства українських учителів середніх і висших шкіл «Учительська Громада» у Львові за час від дня 1.XI.1908 р. до 21.XI.1910 р. // Наша Школа. Науково-педагогічний журнал. Орган Товариства «Учительська Громада» у Львові. Львів, 1910. Кн. IV. С. 65. 19. Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів). 20. Боберський І. Нові шляхи до тілесного виховання // Наша Школа. Науково-педагогічний журнал. Орган Товариства українських учителів середніх і висших шкіл. Львів-Чернівці, 1911. Кн. I. С. 13–18. 21. Боберський І. Нові шляхи до тілесного виховання. Львів: Накладом «Сокола-Батька», 1911. 8 с. 22. Боберський І. Спомин постійного змагання // Двадцятьп'ятиліття товариства «Учительська Громада». Ювілейний науковий збірник. Львів: Накладом товариства «Учительська Громада», 1935. С. 248.

References

1. Sova A. Ivan Boberskyi – providnyi diiach ukraïnskoho sokilskoho rukhu [Ivan Bobersky - Leading figure in the Ukrainian Sokol movement]. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svïdomist, derzhavnist. Vyp. 30 / [hol. redkolehii Mykola Lytvyn, uporiad. i nauk. red. Mykhailo Romaniuk]. NAN Ukrainy, Instytut ukraïnoznavstva im. I. Krypiakevycha. Lviv, 2017. S. 3–22.
2. Sova A. Ivan Boberskyi – zasnovnyk ta ideïnyi natkhnennyi Ukraïnskoho sportovoho kruzhka v Akademichnii himnazii u Lvovi [Ivan Bobersky - the founder and ideological inspiration of the Ukrainian sports club at the Academic Gymnasium in Lviv]. Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraïeznavchyi chasopys. Ivano-Frankivsk, 2017. Ch. 29–30. S. 166–175.
3. Sova A. Vnesok Ivana Boberskoho u stanovlennia orhanizatsii «Plast» [Contribution of Ivan Boersky to the organization of «Plast»]. Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu. Zbirnyk naukovykh prats. Lviv, 2014. Vyp. 15. S. 85–95.
4. Sova A. Ivan Boberskyi ta sportove tovarystvo «Ukraina»: formuvannia ukraïnskoi sportovoi tradytsii v Halychyni [Ivan Bobersky and Sports Society «Ukraine»: Formation of the Ukrainian Sport Tradition in Galicia]. Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnogo universytetu / [red. kol.: S. D. Helei (hol. red.), V. K. Baran, S. P. Kacharaba ta in.]. Lviv: vyd-vo Lvivskoho torhovelno-ekonomichnogo universytetu, 2016. Vyp. 14. S. 68–75. (Humanitarni nauky).
5. Vovk L. Tovarystvo «Uchytelska Hromada» u suspilno-kulturnomu zhytti Halychyny [Association «Teachers' Community» in the social and cultural life of Galicia]. Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk. Lviv, 2017. 20 s.
6. Dvadsiatpiatlittia tovarystva «Uchytelska Hromada». Yuvileïnyi naukovyi zbirnyk [Twenty-five years of the «Teachers' Community» society. Anniversary Scientific Collection]. Lviv: Nakladom tovarystva «Uchytelska Hromada», 1935. 264 s.
7. Tovarystvo Vzaimna Pomich Ukraïnskoho Vchytelstva. 1905–1930 [Society Mutually Supportive of Ukrainian Teaching. 1905–1930]. Lviv: Naklad «Vzaimnoi Pomochi Ukraïnskoho Vchytelstva», 1932. S. 35.
8. Rakovskiy I. Zasnovanie Tovarystva «Uchytelska Hromada» [Foundation of the «Teachers' Community» Society]. Nasha Shkola. Naukovo-pedahohichni zhurnal. Organ Tovarystva «Uchytelska Hromada» u Lvovi. Lviv, 1909. Kn. I–II. S. 9–10; Zahalni zbory Tovarystva Ukraïnskykh Uchyteliv Vysshykh Shkil «Uchytelska Hromada» [General meeting of the Association of Ukrainian Teachers of the Graduate Schools «Teachers' Community»]. Nasha Shkola. Naukovo-pedahohichni zhurnal. Organ Tovarystva «Uchytelska Hromada» u Lvovi. Lviv, 1909. Kn. I–II. S. 132–135. 9. Terletskiy O. Istoriia «Uchytelskoi Hromady» (1908–1933) [The History of the Teachers' Community (1908–1933)]. Dvadsiatpiatlittia tovarystva «Uchytelska Hromada». Yuvileïnyi naukovyi zbirnyk. Lviv: Nakladom tovarystva «Uchytelska Hromada», 1935. S. 9. 10. Hrushevskiy M. «Nasha Shkola» [«Nasha Shkola»]. Nasha Shkola. Naukovo-pedahohichni zhurnal. Organ Tovarystva «Uchytelska Hromada» u Lvovi. Lviv, 1909. Kn. I–II. S. 4. 11. Z tovarystva «Uchytelska Hromada». Dilo. Lviv, 1923. 27 zhovtnia.

Chys. 167 (10048). S. 4. 12. Spys chleniv Tov. «Uchytelska Hromada» u Lvovi. Nasha Shkola. Naukovo-pedahohichnyi zhurnal. Organ Tovarystva ukrainskykh uchyteliv serednikh i vysshykh shkil. Lviv–Chernivtsi, 1911. Kn. I. S. 77–80. 13. Zasedania Hol. Vydilu. Nasha Shkola. Naukovo-pedahohichnyi zhurnal. Organ Tovarystva «Uchytelska Hromada» u Lvovi. Lviv, 1910. Kn. III. S. 67; Spravozdanie z diialnomy Holovnoho Vydilu Tovarystva ukrainskykh uchyteliv serednikh i vysshykh shkil «Uchytelska Hromada» u Lvovi za chas vid dnia 1.KhI.1908 r. do 21.KhI.1910 r. Nasha Shkola. Naukovo-pedahohichnyi zhurnal. Organ Tovarystva «Uchytelska Hromada» u Lvovi. Lviv, 1910. Kn. IV. S. 64–66. 14. Shmigelskyi V. V spravi likarskoho nahliadu nad shkilnoiu molodizhiu. (Dekilka zamitok z nahody III. mizhnarodnoho kongresu shkilnoi higiieny v Paryzhi). Nasha Shkola. Naukovo-pedahohichnyi zhurnal. Organ Tovarystva «Uchytelska Hromada» u Lvovi. Lviv, 1910. Kn. IV. S. 22–24. 15. Bb. [Boberskyi I.]. III. Mizhnarodnyi kongres dlia shkilnoi higiieny v Paryzhy // Visty z Zaporozha. Lviv, 1910. 18 serpnia. Chys. 33. S. 11: Narodne Slovo. Iliustrovana, populiarno-prosvitna, politychna y literaturna chasopys. Lviv, 1910. 18 serpnia. Chys. 403. 16. Bb. [Boberskyi I.]. Rukhankovi vpravy na kongresi dlia shkilnoi higiieny v Paryzhy 1910 // Visty z Zaporozha. Lviv, 1910. 25 serpnia. Chys. 34. S. 11–13: Narodne Slovo. Iliustrovana, populiarno-prosvitna, politychna y literaturna chasopys. Lviv, 1910. 25 serpnia. Chys. 406. 17. Butovskiy O. D. Mezhdunarodnyi konhress po shkolnoi hyhyene v Paryzhe 2–7 avhusta 1910 h. // Butovskiy O. D. Vybrani tvory / Uporiad.: V. V. Draha, M. D. Zubalii. Druhe vyd., pererobl. i dopovn. Kyiv: VAT «Polihrafknyha», 2007. S. 114–147; Butovskiy A. D. Mezhdunarodnyi konhress po shkolnoi gygiene v Parizhe 2–7 avgusta 1910 g. Butovskiy A. D. Sobranie sochinenyi: v 4 t. Kyev: Olymp. 1-ra, 2009. T. 3. S. 296–337. 18. Spravozdanie z diialnomy Holovnoho Vydilu Tovarystva ukrainskykh uchyteliv serednikh i vysshykh shkil «Uchytelska Hromada» u Lvovi za chas vid dnia 1.KhI.1908 r. do 21.KhI.1910 r. Nasha Shkola. Naukovo-pedahohichnyi zhurnal. Organ Tovarystva «Uchytelska Hromada» u Lvovi. Lviv, 1910. Kn. IV. S. 65. 19. Pryvatnyi arkhiv Stepana Haiduchka (m. Lviv). 20. Boberskyi I. Novi shliakhy do tilesnoho vykhovania Nasha Shkola. Naukovo-pedahohichnyi zhurnal. Organ Tovarystva ukrainskykh uchyteliv serednikh i vysshykh shkil. Lviv–Chernivtsi, 1911. Kn. I. S. 13–18. 21. Boberskyi I. Novi shliakhy do tilesnoho vykhovania. Lviv: Nakladom «Sokola-Batka», 1911. 8 s. 22. Boberskyi I. Spomyn postiinoho zmahannia. Dvadsiatpiatlittia tovarystva «Uchytelska Hromada». Yuvileinyi naukovyi zbirnyk. Lviv: Nakladom tovarystva «Uchytelska Hromada», 1935. S. 248.

Andriy Sova

THE ACTIVITY OF IVAN BOBERSKY IN «TEACHER CITIZEN»

The article deals with the main directions and results of Ivan Bobersky's work (1873–1947) in the «Teachers' Community» society. Chronologically, the work covers 1909–1914. The lower boundary is the creation of a society, to which John Bobersky joined, the upper – the beginning of the First World War. Ivan Bobersky successfully represented the «Teachers' Community» at the international forums and congresses of the «State Union of Secondary School Teachers» of Austria-Hungary.

Key words: Ivan Bobersky, public activity, «Teachers' Community», Lviv, Vienna, Paris.

УДК 94(477)» 1918.01.29»

Вікторія Садикова

ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ВІЙСЬКОВА ЮНАЦЬКА ШКОЛА ІМЕНІ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У БОЮ ПІД КРУТАМИ 29 СІЧНЯ 1918 Р.

Статтю присвячено вивченню актуальної в умовах сьогодення проблеми патріотизму українського народу в протистоянні більшовицькій агресії у 1917–1918 рр., яскравим прикладом якої став бій під Крутами 29 січня 1918 р. З'ясовано історичні передумови виникнення Першої Української військової юнацької школи імені гетьмана Богдана Хмельницького як головної «ударної» сили крутянських подій. Проаналізовано її досягнення та прорахунки у бою під Крутами. Серед здобутків визначено досить вдале розташування українських підрозділів та професійне керівництво, загартоване у боях Першої світової війни. Окреслено основні прорахунки військової школи, а саме: нестачу озброєння та значну перевагу більшовицьких військ над захисниками Крут. Досліджено наслідки крутянських подій для воїнства школи ім. Гетьмана Богдана Хмельницького та України загалом, а саме роль Брест-Литовського мирного договору у визнанні УНР – незалежною державою, суб'єктом міжнародного права та декларування її союзними державами боротьби проти більшовицької Росії.

Ключові слова: військова школа, бій, Крути, патріотизм, Б. Хмельницький.

В умовах сьогодення гостро постає питання патріотизму українського народу, готового протидіяти будь-якій зовнішній агресії. «Гібридна війна», розпочата Російською Федерацією проти України в 2014 р., є свідченням багатовікового політичного протистояння української та російської націй – України за незалежність, Росії – за домінування над українською землею. У 2018 р. на державному рівні в Україні відзначено 100-річчя події, яка засвідчила героїзм українського воїнства, зокрема, юнаків Першої Української військової юнацької школи імені Гетьмана Богдана Хмельницького, які стали на захист рідної землі ціною власного життя у бою під Крутами 29 січня 1918 р.

Метою статті є з'ясування ролі Першої Української військової юнацької школи імені Гетьмана Богдана Хмельницького у бою під Крутами, окреслення її здобутків та прорахунків.

Проголошення Третім універсалом Центральної Ради (далі – ЦР) від 7(20) листопада 2017 р. створення Української Народної Республіки (далі – УНР), навіть у складі федеративної Російської республіки, суперечило політиці радянської Росії, яка прагнула поширити свою владу на всю територію колишньої Російської імперії. Реалізації цього плану в Україні заважала ЦР, яка у III універсалі наголошувала на тому, що до скликання Установчих зборів України вся повнота влади знаходитиметься в руках ЦР та Генерального Секретаріату. Таким чином, між більшовицькою владою та ЦР назрівав соціально-класовий конфлікт [12, с. 7].

Як результат, у кінці грудня 1917 р. розпочинається радянсько-українська війна. Проголошення 12 грудня 1917 р. у Харкові Української радянської республіки поклало початок надходженню з Росії допомоги більшовицьким силам України. Під командуванням В. Антонова-Овсієнка 20–30-тисячна армія більшовиків прямувала на Київ залізницею Харків-Полтава-Київ, а з північного сходу в напрямку Курськ-Бахмач-Київ наступав загін М. Муравйова [5].

У цей час у Києві розпочалося спрямоване проти ЦР повстання на заводі «Арсенал», із огляду на це збройні сили УНР були відправлені на придушення антиукраїнського виступу [1, с. 2].

На початку січня 1918 року військове керівництво ЦР вживає заходів щодо протидії більшовицькій агресії, зокрема, перешкоджанню наступу на Київ. Для цього у різних напрямках вислано загони добровольців, один із яких відправлено у район станції Крути – на залізницю Москва-Київ. До складу загону входили: Перша українська військова юнацька школа імені Гетьмана Богдана Хмельницького (у складі 4-х сотень) – 12 старшин та 240 юнаків; Перша сотня допоміжного студентського куреня Січових Стрільців – 116 студентів та гімназистів (з Українського Народного університету, Київського університету Святого Володимира (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка), двох студентів-медиків із фельдшерської школи та учнів 6–8 класів Другої Кирило-Мефодіївської гімназії); добровольців зі складу куреня смерті та Чернігівського коша Вільного козацтва – близько 130 вояків [7, с. 11].

Однак, особливу увагу варто приділити саме Першій українській військовій юнацькій школі імені Гетьмана Б. Хмельницького (далі – ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького) як зразку героїзму української ідейної молоді. На території Першого Київського Костянтинівського військового училища (нині – Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації імені Героїв

Крут, м. Київ) 20 листопада 1917 р. за наказом Генерального секретаря з військових справ УНР Симона Петлюри створено ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького. До неї переведено юнкерів-українців із російських навчальних закладів, переважно із закінченою середньою освітою, а також прийнято добровольців зі складу українізованих військ. Начальником школи став сотник Федір Тимченко, а командиром пішого куреня – сотник Аверкій Гончаренко [7, с. 12].

ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького мала два курси. Молодший, як менш вишколений, продовжував навчання на місці, а старший – 8 грудня 1917 р., під керівництвом сотника Носенка виїхав до Бахмача. Зі спогадів сотника армії УНР А. Гончаренка, найкоротшою дорогою до Києва з півночі йшли залізничні шляхи Гомель-Бахмач і Ворожба-Бахмач. На оборону цього надзвичайно важливого залізничного вузла командував військами отаман Юрій Капкан і вислав ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького [6, с. 24]. За його словами «Більшовики наступають з Харкова і Полтави. Головні сили Муравйов провадить на Бахмач-Київ, забирайте решту Юнацької школи. Потяг на станції Київ-товаровий уже готовий. На поміч – трудно чекати» [6, с. 124]. 22 грудня 1917 р. А. Гончаренка, як командира куреня ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького, Ю. Капканом призначено комендантом оборони Бахмача.

За словами А. Гончаренка, «з глибоким смутком і жалем вертався я до школи. Молодий цвіт нашої армії – юнаків – кидали майже в безнадійну ситуацію, тоді як серед шалючої анархії десятки тисяч озброєного, випробованого в боях вояцтва безжурно демобілізувалося із причини деморалізації накликуваням на мітингах до поділу землі. Тепер лише ідейні горстки стали до боротьби за рідний край» [6, с. 42–43].

23 грудня 1917 р. А. Гончаренко прибув до Бахмача, а вже 24 грудня – вислав у напрямку до Гомеля передову заставу від школи. Після незначної сутички, за його словами, вони зайняли станцію Доч, узявши в полон двох більшовицьких вояків. ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького А. Гончаренка мала легко пораненими двох юнаків і одного старшину. Бойова сутичка між юнаками школи і більшовиками відбулася у напрямку до станції Ворожба. Станцію Бахмач і місто юнакам школи вдалося відстояти [6, с. 126]. За словами сотника Тимченка, на допомогу ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького йшла дивізія. Однак, пізніше з'ясувалося, що замість дивізії прийшло декілька потягів, навантажених возами. Школа скористалася цим, поповнивши свої арсенали набоями із ешелонів [6, с. 127]. Ця ситуація засвідчила відсутність вільних військових частин в Україні, готових боронити землі власної країни від ворога.

Проте на захист України стала молодь. Ще в червні 1917 р. у Києві відбулися збори представників тамтешньої середньошкільної молоді. Збори ухвалили, що кожен гімназист має бути готовий на послуги для нації. З метою надання допомоги у розбудові держави, ними зорганізовано «Союз середньошкільної молоді міста Києва», що налічував близько 2 тис. осіб. Ця організація поклала початок створенню подібних структур в інших містах України [6, с. 64]. У серпні 1917 р. відбулася маніфестація вірності української молоді перед будинком ЦР, що засвідчило силу української нації та вірність молоді своїй клятві – захищати кордони власної держави [6, с. 64]. Саме тому союз подав «Союз середньошкільної молоді міста Києва» до ЦР план створення організаційного комітету, який мав зайнятися організацією молодіжних збройних сил.

Із огляду на відхилення плану урядом, організація молоді для військової оборони проходила самотужки. Самопроголошений комітет подав у пресі відозву до академічної молоді, у якій говорилося про необхідність стати до оборони України студентству. 11(24) січня у 7 номері газети «Нова Рада» опубліковано звернення «До українського студентства», підписане Українською фракцією центру Університету св. Володимира: «Прийшов грізний час для нашої Батьківщини. Як чорна гайворонь, обсіла нашу Україну російсько-» большевицька» грабіжницька орда... В цей час Українська фракція центру Університету св. Володимира кличе студентів-українців усіх вищих шкіл негайно прийти на підмогу своєму краю та народові... Треба кинути на цей час науку та буденну працю і однією дружньою лавою стати на оборону прав українського народу... Записуйтеся до «Куреня Січових Стрільців», який формується зі студентів Університету св. Володимира та Українського народного університету, звідки, мабуть, ми будемо розподілені серед декотрих українських військових частин, для піднесення культурно-національної свідомості та відваги. Запис приймається в Педагогічному музеї щодня (вдень)» [4, с. 43–44]. Усі юнаки, які записалися до куреня, мали негайно з'явитися до його казарми за адресою: Печерськ, вулиця Московська, Константинівська військова школа [6, с. 35].

На заклик студентства відгукнулося молодше покоління – учні Української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. 19 січня 1918 р. у ній відбулися загальні збори учнів двох старших класів, результатом яких стало одностайне прийняття постанови, поданої головою зборів, учнем 8 класу Павлом Кольченком, на розгляд віча щодо вступу до куреня учнів школи як старших класів, так і молодших [6, с. 67]. Наступного дня після зборів у навчальних закладах студенти та гімназисти почали активно записувалися до куреня. Після цього добровольці рушали до будинку

Константинівської військової школи, де мав відбуватися вишкіл студентського куреня. Будинок, на той час, був порожнім, оскільки юнаки, які там навчалися, перебували на фронті [6, с. 68].

Ейфорію патріотично налаштованої молоді ледь загасила реальність із поверненням 26 січня 1918 р. із фронту до Константинівської школи її юнаків у кількості 300 осіб [13, с. 10]: «брудні, змучені, ледве плентались, – як тіні...» [6, с. 68]. Їх повернення з-під Бахмача обумовлено безвихіддю: відсутністю харчів, амуніції, а головне – військового посилення, за яким, власне, вони і повернулися, залишивши незначну кількість бойових товаришів для оборони позицій.

На жаль, реалії дали зрозуміти, що війська немає, а єдиною бойовою силою, ще не досить вишколеною (впродовж 5–6 днів [12, с. 10]), без військового однострою (юнаки були одягнені у власний одяг) та якісної зброї (рушниці, які отримала сотня були старі та поржавілі) була Перша сотня студентського куреня, який отримав наказ вирушати на фронт [6, с. 69].

27 січня 1918 р. студентський курінь від'їхав відстоювати важливий залізничний вузол, який відкривав дорогу на Київ. 28 січня на станцію Крути з Києва прибув паротяг із залізничною платформою, на якій встановлено гармату. Командиром цієї гармати був старшина полку ім. Б.Хмельницького С. Лощенко. Платформа з гарматою зайняла позицію між лівим та правим флангами українських військ. Під час бою вона під'їжджала до сусідньої станції Пліски та відчайдушно обстрілювала ворожі війська, що драгувало більшовиків [6, с. 69–71]. Ось як характеризує сотника с. Лощенка один із кулеметників студентської сотні, який підписувався як Б. С-ко. «Пригадую і досі, як увесь час героїчно вів себе артилерійський офіцер у блакитно-жовтому військовому картузі. Стріляв він надзвичайно мітко і швидко. Гомін його гармати не стихав ні на хвилину» [7, с. 22].

Зранку 29 січня 1918 р. біля залізничної станції Крути (між Бахмачем та Ніжином) українські війська готувалися до бою. Загальне командування військами, зосередженими на станції, здійснював начальник ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького сотник Ф. Тимченко. Його штаб розташовувався в ешелоні, що стояв на станції, до якого причеплено окремих вагонів із набоями. За кілька сотень метрів перед станцією зайняли позиції українські підрозділи. Ліворуч від залізничного насипу розташувалися студентська сотня, рештки Вільного козацтва та вояки «куреня смерті» [7, с. 12]. Праворуч від залізничного насипу зайняли позиції 1-а, 2-а та 3-я юнацькі сотні ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького – разом до 180 старшин та юнаків. У резерві на станції залишилася 4-а юнацька сотня – 60 юнкерів [7, с. 12–13].

Начальником фронту був командир пішого куреня ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького сотник А. Гончаренко. Загалом у Крутах перебувало близько 450 студентів, гімназистів та юнаків, які мали на озброєнні 8–10 (за іншими даними – 18) кулеметів та одну гармату на залізничній платформі [7, с. 13]. Ось, яку характеристику бойовій підготовці українських підрозділів подав у власних спогадах свідок подій, полковник армії УНР С. Самійленко: «юнаки військової школи були добре навчені військової справи, але малочисельні, тоді як Вільне козацтво – не тільки не було достатньо ознайомлене із способом провадження бою, а навіть і з ужитком пальної зброї» [11].

Проти них більшовицьке командування зосередило досить значні сили. По-перше, це була так звана «полтавська колона» 1-ї «армії» П. Єгорова, яка нараховувала 1300 багнетів, по-друге – 2 «армія» Р. Берзіна – понад 3500 багнетів, підрозділи 3-ї «армії» Кудинського – майже 800 багнетів. Безпосередньо під час бою на допомогу цим військам прибув із Олександрівська 1-й Петроградський зведений загін [7, с. 13]. Більшовицькі сили в районі Крут нараховували близько 6 тис. солдатів і балтійських матросів. Однак у бою безпосередню участь взяли до 3 тис. осіб. Таким чином, більшовицькі війська майже упр'ятеро переважали захисників Крут.

Наступ більшовиків розпочався зранку 29 січня 1918 р. На лівому фланзі проти студентів наступали матроси-балтійці та сибіряки з армії Р. Берзіна. Правий фланг, де знаходилися юнаки ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького, атакували червоногвардійці зі складу загонів П. Єгорова. Кулемети студентів та юнаків стріляли дуже влучно. Згідно із даними кулеметника студентської сотні Б. С-ко: «... як почався бій, то більшовицька артилерія змовкла, стріляла увесь час тільки наша» [7, с. 22]. Гармата С. Лощенка біла по тилах ворожого розташування. Більшовицькі війська мали надзвичайно значні втрати. Солдати-сибіряки повернули назад і відмовлялися йти у новий наступ. У цей час гарматна батарея Р. Берзіна, що до того часу досить невдало біла по території перед позиціями українських військ, перенесла свій вогонь на станцію. Це спонукало Ф. Тимченка відвести потяг, до якого було також причеплено вагон із набоями, за декілька кілометрів від станції у напрямку Києва.

Більшовицькі лави, незважаючи на вбитих та поранених, уперто просувалися вперед. Частини, що відходили до тилу, змінювалися новими загонами. Поступово в оборонців почали закінчуватись набої, і сотник А. Гончаренко наказав С. Лощенку наздогнати потяг та привезти на позиції набої. Паротяг із гарматною платформою залишив фронт. Помітивши це, більшовики перейшли у черговий наступ [7, с. 15].

На позиціях студентів та юнаків ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького почали замовкати кулемети, передріті на морозі, вони швидко псувалися. У цей час петроградські червоногвардійці з 1-го Петроградського загону, а також червоногвардійські замоскворецькі та тверські загоны розпочали рішучий наступ на правий фланг, де знаходилися юнаки ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького. На поле бою прибув і панцирний потяг матроса Полупанова, який впритул став обстрілювати станцію Крути [7, с. 15]. Про наслідки бою у власних спогадах М. Михайлик свідчив так: «... Наші окопи, станція і потяги засипалися ворожими стрільними і кулями, але кріпко трималися наші ... Все перемішалось... Обливалися кров'ю багнети... Але вдесятеро більше ворогів перемогли ...» [9, с. 120].

За таких обставин сотник А. Гончаренко віддав наказ студентам і юнакам ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького відступати. Але правий і лівий фланги були розділені між собою залізничним насипом, яким вже курсував ворожий панцирний потяг, тому вчасно наказ про відступ отримали лише сотні ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького [7, с. 19]. Відступаючи з поля бою, вони забирали з собою не лише кулемети, а й тіла своїх товаришів та поранених, оскільки, поховань в районі місця бою не виявлено [1, с. 3].

Червоногвардійці та ворожий панцирний потяг запекло переслідували юнаків. Свідченням цьому є спогади комісара замоскворецької червоної гвардії: «Так ми і просувалися вперед, доки не зупинились перед розібраними неприємелем рельсами. Подальший наступ вирішили вести стрілковим ланцюгом...» [7, с. 19]. Випередивши червоногвардійців, потяг швидко увірвався на станцію Крути. Із вагонів панцирного потягу на платформу вискочили матроси й одразу кинулися на чоту зі складу студентської сотні, що була на станції, вмиль роззброїли її. Решта студентської сотні, а також вільні козаки та вояки «курень смерті» обійшли станцію Крути, і, користуючись сутінками, невдовзі приєдналися до ешелону, де на них уже чекали юнаки ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького [7, с. 23]. Залишаючи позиції, А. Гончаренко відзначав: «Бойовий наказ наша молодь виконала, а пам'ять полеглих оповита ореолом слави, стала зразком для майбутніх поколінь!..» [3, с. 132].

Фактичні втрати українських військ під Крутами такі: ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького: вбитих – 8–10; поранених – 25–30; разом: 33–40 вбитих та поранених юнаків (їхні прізвища, на жаль, невідомі); студентська сотня: вбитих у бою – 10–12; розстріляних та замордованих – 29; поранених – 30–35; полонених – 7; разом: 76–83 вбитих і поранених студентів та гімназистів; втрати «курень смерті», на жаль, невідомі [7, с. 25–26]. За спогадами очевидців, «батьки й родичі ледве змогли впізнати загиблих, так понівечені були трупи: розбиті голови, вибиті зуби, виколоті очі» [10, с. 284]. Загальні ж втрати російської армії могли складати до 1500 убитих та поранених [1, с. 3], що, вкотре доводить факт героїзму українського воїнства, готового протидіяти силам ворога, що в декілька разів, переважають власні.

Дослідникам Українського інституту національної пам'яті вдалося з'ясувати прізвища 44 учасників бою під Крутами від ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького. Серед них такі: Блаватний, Богаєвський Микола, Боженко Северин, Бурко Демид, Винник Федір, Горошко, Горячко Сергій, Данилюк Матвій, Дзюблик Василь, Дудка Г. Ємець, Заїка Іван, Захарченко Д., Кушнір Іван та Михайло, Лавренко Михайло, Лисогір Семен, Семен Лощенко, Лукович (Лякович), Матвієнко Степан, Монкевич Борис, Недада (Недава) [13, с. 34–35]. Цей список також поповнюють Гончаренко Аверкій, Атамановський Валентин, Заквалінський, Маґалєс С., Михайлик Михайло, Могила С., Семирозум Модест, Уманець В., Чорпіта, Ярців Микола та інші [5, с. 148–149].

Варто констатувати, що основну роль у бою під Крутами саме бійців ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького – майбутніх кадрових офіцерів, більшість із яких здобули бойовий досвід ще під час Першої світової війни [1, с. 2]. Відступаючи до станції Бобрик, ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького та рештки студентської сотні 30 січня 1918 р. з'єдналися з гайдамацьким кошем Слобідської України під керівництвом С. Петлюри [7, с. 26]. Створивши «чорну» та «червону» гайдамацькі сотні. Ці сотні ввійшли до складу Запорозького загону, дивізії та корпусу, з якого згодом постав Третій Слобідський гайдамацький полк, а юнаки, ветерани Крут і боїв за Київ, стали вже хорунжими української армії.

Бій під Крутами мав вагоме історичне значення, бо, триваючи понад п'ять годин [8, с. 517], (за іншими даними з дев'ятої ранку – до сьомої вечора [2, с. 52]) затримав наступ більшовиків на Київ на декілька днів, тим самим дозволивши урядові УНР досягти міжнародного визнання України на переговорах у Бресті. Підписання 9 лютого 1918 р. між керівництвом УНР та державами Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) Брест-Литовського мирного договору стало першим міжнародно-правовим актом, який визнав УНР – незалежною державою, суб'єктом міжнародного права [1, с. 3].

Список використаних джерел

1. Бій під Крутами. Інформаційні матеріали. URL: <http://ru.calameo.com/read/0033149501c143d5beb11>. (дата

звернення: 01.09.2018). 2. Васильєв С. Вікопомний урок історії // Військо України. 2018. Січень. С. 50–53. 3. Гончаренко А. Бій під Крутами // Крути: Збірка у пам'ять героїв Крут / Упор. О. Зінкевич, Н. Зінкевич. 2-ге вид. К.: Смолоскип, 2017. С. 124–132. 4. «До українського студентства» // Нова Рада. Київ. 1918. 11 січня // Бій під Крутами в національній пам'яті: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. М. Любовець (керівник); О. М. Березовський, С. В. Бутко, А. О. Тищенко, І. В. Цимбал. К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 43–44. 5. Журавльов Д. В. Бій під Крутами // 100 ключових подій української історії. URL: <https://history.wikireading.ru/396446>. (дата звернення: 01.09.2018). 6. Крути: Збірка у пам'ять героїв Крут / Упор. О. Зінкевич, Н. Зінкевич. 2-ге вид. К.: Смолоскип, 2017. 422 с. 7. Крути: 100 років подвигу, 1918–2018 / Упор. Тинченко Я. Ю. К.: ЛАТ & К, 2018. 44 с. 8. Литвин В. М. Історія України. К.: Вид-во «Наукова думка», 2013. 965 с. 9. Михайлик М. День 29 січня 1918 р. // Крути: Збірка у пам'ять героїв Крут / Упор. О. Зінкевич, Н. Зінкевич. 2-ге вид. К.: Смолоскип, 2017. С. 117–120. 10. Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Вид. 2-ге, випр. та доп. Харків: Вид-во «ШКОЛА», 2008. 608 с. 11. Самійленко С. Крути // Прометей. 1961. 2 лютого. URL: https://www.e-reading.club/bookreader.php/1000139/Samiylenko_Stepan_-_Krut.html. (дата звернення: 01.09.2018). 12. Солдатенко В. Ф., Любовець О. М. Бій під Крутами: історія, символ, пам'ять // Бій під Крутами в національній пам'яті: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. М. Любовець (керівник); О. М. Березовський, С. В. Бутко, А. О. Тищенко, І. В. Цимбал. К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 7–26. 13. Список встановлених учасників бою під Крутами. Перша Київська юнацька школа ім. Б. Хмельницького // Бій під Крутами в національній пам'яті: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. М. Любовець (керівник); О. М. Березовський, С. В. Бутко, А. О. Тищенко, І. В. Цимбал. К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 34–35.

Referenses

1. Bii pid Krutamy. Informatsiini materialy [The battle of Kruty. Information materials]. URL: <http://ru.calameo.com/read/0033149501c143d5beb11>. 2. Vasylyev S. Vikopomnyi urok istorii [Ancient history lesson] // Viisko Ukrainy. 2018. Sichen. – S. 50–53. 3. Honcharenko A. Bii pid Krutamy [The battle of Kruty] // Kruty: Zbirka u pamiat heroiv Krut / Upor. O. Zinkevych, N. Zinkevych. 2-he vyd. K.: Smoloskyp, 2017. S. 124–132. 4. «Do ukrainskoho studentstva» [«To the Ukrainian students»] // Nova Rada. – Kyiv. – 1918. – 11 sichnia // Bii pid Krutamy v natsionalnii pamiati: Zbirnyk dokumentiv i materialiv / Uporiadnyky: O. M. Liubovets (kerivnyk); O. M. Berezovskiy, S. V. Butko, A. O. Tyshchenko, I. V. Tsymbal. K.: DP NVTs «Priorityety», 2013. S. 43–44. 5. Zhuravlov D. V. Bii pid Krutamy [The battle of Kruty]. URL: <https://history.wikireading.ru/396446>. 6. Kruty: Zbirka u pamiat heroiv Krut [Kruty: Collection in memory of heroes of Kruty] / Upor. O. Zinkevych, N. Zinkevych. 2-he vyd. K.: Smoloskyp, 2017. 422 s. 7. Kruty: 100 rokiv podvyhu, 1918–2018 [Kruty: 100 years of the feat, 1918–2018] / Upor. Tynchenko Ya.Iu. K.: LAT & K, 2018. 44 s. 8. Lytvyn V. M. Istoriia Ukrainy [History of Ukraine]. K.: Vyd-vo «Naukova dumka», 2013. 965 s. 9. Mykhailyk M. Den 29 sichnia 1918 r. [Day 29 January 1918] // Kruty: Zbirka u pamiat heroiv Krut / Upor. O. Zinkevych, N. Zinkevych. 2-he vyd. K.: Smoloskyp, 2017. C. 117–120. 10. Petrovskiy V. V., Radchenko L. O., Semenenko V. I. Istoriia Ukrainy: Neuperedzhenyi pohliad: Fakty. Mify. Kommentari [History of Ukraine: Impartial view: Facts. Myths. Comments]. Vyd. 2-he, vypr. ta dop. Kharkiv: Vyd-vo «SHKOLA», 2008. 608 s. 11. Samiilenko S. Kruty [Kruty] // Prometei. 1961. 2 liutoho. URL: https://www.e-reading.club/bookreader.php/1000139/Samiylenko_Stepan_-_Krut.html. 12. Soldatenko V. F., Liubovets O. M. Bii pid Krutamy: istoriia, symvol, pamiat [The battle of Kruty: history, symbol, memory] // Bii pid Krutamy v natsionalnii pamiati: Zbirnyk dokumentiv i materialiv / Uporiadnyky: O. M. Liubovets (kerivnyk); O. M. Berezovskiy, S. V. Butko, A. O. Tyshchenko, I. V. Tsymbal. K.: DP NVTs «Priorityety», 2013. S. 7–26. 13. Spysok vstanovlenykh uchasykyv boiu pid Krutamy. Persha Kyivska yunatska shkola im. B. Khmelnytskoho [List of established fighters under Kruty. The First Kyiv youth school named after B. Khmelnytskyi] // Bii pid Krutamy v natsionalnii pamiati: Zbirnyk dokumentiv i materialiv / Uporiadnyky: O. M. Liubovets (kerivnyk); O. M. Berezovskiy, S. V. Butko, A. O. Tyshchenko, I. V. Tsymbal. K.: DP NVTs «Priorityety», 2013. S. 34–35.

Victoriya Sadykova

FIRST UKRAINIAN MILITARY YOUTH SCHOOL NAMED AFTER BOHDAN KHMELNYTSKYI IN THE BATTLE OF KRUTY (29 JANUARY 1918)

The article deals with the up-to-date and vital issue of Ukrainian nation's patriotism in opposition to Bilshovyk aggression in 1917–1918 and battle for Kruty as its vivid example. This thesis also determines a historical background of the First Ukrainian military youth school named after Bohdan Khmelnytskyi appearance, which became a core striking force in the battle of Kruty. The background reasons include an outbreak of Soviet-Ukrainian war in 1917–1918. In particular, offensive operation towards Kyiv under command of lieutenant colonel M. Muravyov which stimulated military command of Central Council of Ukraine, at the very beginning of 1918, to take measures to oppose Bilshovyk aggression. Council's achievements and miscalculations in the battle of Kruty are also highlighted in the article. Major achievements include favourable location of Ukrainian military units; qualified battle-hardened command that took part in the WWI; proper military training attained by cadets and high-school students; availability of mane verable cannon mounted on a train platform. It is also possible to define the following miscalculations of the Military school, i.e. lack of weaponry and massive advantage of

Soviet forces. We also made a research on the consequences of the battle of Kruty to the army of Bohdan Khmelnytskyi military school and Ukraine in particular. We came to a conclusion and state that it was readiness to sacrifice, demonstrated by patriotic youth of the Military school and members of allied military units that made it possible to delay the enemy. As a result, Treaty of Brest-Litovsk was signed. It promoted Ukrainian National Republic as an independent state, international legal entity as well as encouraged Ukrainian allied countries to declare opposition to Bolshevik Russia.

Key words: military school, battle, Kruty, patriotism, B. Khmelnytskyi.

УДК: 94(477.8) «1944/1953»

Володимир Старжець

ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩІЙ ШКОЛІ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР (1944–1945 РР.)

У статті досліджено процес ідеологізації навчально-виховної роботи у вищих навчальних закладах Західної України в повоєнний період. На основі аналізу архівних документів та здобутків сучасної історичної науки висвітлено механізми ідеологічного тиску на навчальний процес в університетах та інститутах регіону. Визначено основні заходи та методи, які впроваджувала радянська влада для формування в студентів матеріалістичного та комуністичного світогляду. Акцентовано увагу на діяльності партійних структур, які здійснювали контроль за навчально-виховним процесом, студентами, викладачами. Прослідковано вплив комсомолу на світогляд та особисте життя студентської молоді. Обґрунтовано, що радянська влада відводила важливу роль політичному та ідеологічному чиннику в підготовці майбутніх спеціалістів. Державні та силові структури переслідували будь-які прояви інакомислення серед студентів, а їх носіїв піддавали репресіям.

Ключові слова: освіта, студенти, навчально-виховний процес, ідеологія, радянська влада, західні області УРСР.

У період масштабних суспільних трансформацій, що здійснювала радянська влада на теренах західноукраїнських областей у повоєнний час, важливою була підготовка висококваліфікованих та вірних комуністичній партії спеціалістів. У процесі відновлення зруйнованого війною господарства та його подальшого розвитку вища школа поряд із загальною та профтехнічною займала одне з центральних місць. Вищі навчальні заклади, які готували фахівців для різних галузей господарства, науки та освіти, перебували під особливо пильним ідейно-політичним контролем. У світлі сучасних реформ вітчизняної системи освіти детального аналізу потребує вивчення радянської державної політики у вищій школі та з'ясування помилок і прорахунків допущених у роки сталінізму.

Розвиток вищої освіти західноукраїнського регіону, ідеологізація навчально-виховного процесу у вишах та повсякдення повоєнного студентства були предметом наукових зацікавлень сучасних українських дослідників. Для написання наукової статті важливими були праці С. Сворака [16], Р. Шляхтича [17], С. Герогової [18], Н. Хоменко [21], О. Іщука [22] та ін.

Джерельну базу дослідження склали архівні документи Державного архіву Волинської [1; 9; 12–13], Івано-Франківської [6–8], Львівської [4–5; 10; 14; 19], Рівненської областей [2; 15] та матеріали третього тому нової серії «Літопису УПА» [23], що дозволило розкрити поставлену проблему.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу архівних документів та верифікації праць українських дослідників прослідкувати процес ідеологізації навчально-виховної роботи студентів інститутів та університетів, здійснюваний радянською владою, пояснити його недоліки.

Антирадянський рух опору, організований ОУН, залишаючись важливим чинником тогочасного суспільного життя, гальмував процес інкорпорації регіону в загальносоюзну систему. Для того щоб покінути з будь-якими проявами самостійництва в республіці, а особливо у Західній Україні, влада намагалася силою розгромити підпілля, ліквідувати його соціальну базу, забезпечивши комуністичну пропаганду в усіх сферах життя.

Радянська влада законодавчо закріплювала доступ громадян до всіх рівнів освіти, без обмеження та дискримінації. Однак у сфері вищої освіти цей закон не виконувався в повному обсязі, адже дорога до вищої школи була закрита дітям селян-одноосібників, духовенства, учасників націоналістичного підпілля та інших «ворожих елементів». Згодом Міністерством освіти була встановлена обов'язкова плата за навчання. Розмір оплати встановлювався наступним чином: для міста Києва – 400 карбованців (далі – крб.), інших місцевостей 300 крб. на рік. Звільнялися від оплати: утриманці осіб рядового та молодшого командного складу призваного до Червоної армії; інваліди-пенсіонери та їх діти; діти військовослужбовців, що загинули; демобілізовані з пораненнями,

контузіїми; стипендіати; вчителі шкіл [1, арк. 14–17]. У повстанській брошурі аналітичного характеру – «В новій дійсності» – підпільники пояснювали обмеження у доступі до вищої освіти тим, що комуністична влада розвивала освіту виключно для забезпечення власних цілей: «виробили фахівців і почали обмежувати – плата за навчання, скасування стипендій, русифікація» [2, арк. 31].

Першочергові завдання ідеологічного виховання молоді у вищих навчальних закладах окреслювались у друкованому органі ЦК ВКП(б) – газеті «Правда». У номері за 2 жовтня 1944 р. у статті «Навчальний рік у вузах розпочався» читаємо: «Наша вища школа покликана підготувати не просто спеціалістів, а кадри радянської, народної інтелігенції, кадри працівників для держави, спрямовуючого великими ідеями марксизму-ленінізму... засвоїти марксистсько-ленінський світогляд – найважливіше завдання радянських студентів» [3, с. 1]. Молодь закликали не просто опанувати свій фах, а бути соціально активними, ідеологічно обізнаними та брати безпосередню участь у державному будівництві.

Головною метою розвитку вищої освіти у західноукраїнському регіоні стала підготовка місцевих кадрів для поширення радянського впливу та комуністичної пропаганди у суспільстві. Важливою ціллю, що її намагалась досягти Москва, було формування лояльних місцевих еліт.

У рамках тоталітаризму розпочались процеси інтернаціоналізації і радянзації, коли вища школа поступово втрачала свій національний зміст. Визначальний вплив на ідеологізацію навчально-виховного процесу у вишах Західної України мали законодавчі акти загальносоюзних та республіканських державних установ. Усі вказівки компартії ретельно виконувалися місцевою владою. Керівники Львівського держуніверситету ім. І. Франка наголошували на особливому ідеологічно-виховному значенні цього закладу у Західній Україні. Перед працівниками університету ставились завдання: «1. Викоринити буржуазні, націоналістичні погляди на історію. 2. Зосередити педагогічну діяльність на основі марксистсько-ленінської ідеології. 3. Підготовка кадрів» [4, арк. 123].

Перший секретар Львівського обкому І. Грушецький рекомендував організовувати роботу зі студентами так, як це роблять командири в армії: опираючись на ідейно перевірену молодь створити мережу інформаторів. «Ми зобов'язані знати обличчя наших студентів» – підкреслював партійний чиновник [5, арк. 27]. Також рекомендувалося періодично проводити викривальні кампанії, відкриті засідання партійних та комсомольських організацій, залучати молодь до активної суспільно-політичної роботи, показово виключати зі студентських лав національно свідомих молодих людей.

Розгортання темпів ідеологічно-політичного виховання студентів можемо прослідкувати за звітами Станіславського учительського інституту. У 1944/1945 н. р. прочитано 21 лекцію ідеологічного характеру для студентів, для населення міста прочитано 62 таких лекції. Регулярно студентам проводились політінформації, читання газет та урочисті заходи, присвячені комуністичним вождям [6, арк. 6]. У 1947/1948 н. р. організовано 4 конференції ідеологічно-політичного характеру, під час яких із доповідями виступали викладачі та студенти. Окрім того, за рік викладачі інституту прочитали 96 лекцій і доповідей, проведено 9 вечорів художньої самодіяльності, 15 культпоходів у кіно, 11 партійних зборів і 9 засідань Ради університету з питань ідеологічного виховання студентів [7, арк. 48–52]. У 1950 р. лише на одній із багаточисленних конференцій на тему «Бойовий шлях ленінсько-сталінського комсомолу» підготовлено 335 і заслухано 154 доповіді [8, арк. 28]. Отже, ідеологізація навчально-виховного процесу у вищій школі з кожним роком набирала все більших обертів і охоплювала все більше число людей.

У радянській вищій школі існував зв'язок між ідейно-виховною роботою та успішністю і дисципліною студентів. В університетах й інститутах в обов'язковому порядку складались плани з ідеологічно-виховної роботи, на основі яких курсові керівники та куратори писали власні плани виховної роботи в групах. Реалізація цих планів відбувалася впродовж процесу навчання, на лекціях, семінарських та практичних заняттях, наукових конференціях. Таким чином, завданням керівництва вишів та викладачів було не лише забезпечення якісного рівня викладання та підготовки майбутніх кваліфікованих педагогів, а правильне ідейне виховання студентів.

Контроль за процесом виховання в дусі вірності більшовицькій партії та прищеплення комуністичної ідеології здійснював відділ пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, який регулярно направляв відповідні обласні та районні відділи на систематичну роботу зі студентами: лекції, засідання, стінгазети, робота агітаторами, зустрічі та ін. [9, арк. 207–209]. Центральне місце в їхній роботі займало комуністичне виховання студентів і викладачів та боротьба проти впливів української націоналістичної ідеології.

Дієвим елементом контролю за суспільною думкою, вихованням та перевихованням студентської молоді був комсомол. У перші повоєнні роки основу комсомольських організацій на західноукраїнських теренах складали студенти, вихідці зі східних регіонів УРСР або представники інших національностей, насамперед росіяни. Для прикладу, у 1945 р. в усіх вузах м. Львова навчалася 7285 студентів, з них українців – 4066, росіян – 1904, поляків – 703, євреїв – 380,

білорусів – 10, інших – 222. За партійною ознакою: у лавах КП(б)У – 173, ЛКСМУ – 1864 [10, арк. 50]. У Дрогобицькому вчительському інституті у вересні 1947 р. загальна кількість студентів становила 344 особи, з них лише 83 були місцевими. У лютому 1948 р. із 224 студентів інституту лише 8 були членами партії і 63 – комсомольцями [11, с. 100]. Згодом ситуація змінилася, місцева молодь ще з шкільних парт масово та централізовано залучалася у структуру радянських молодіжних організацій, наприклад у Луцькому учительському інституті у 1950 р. із 341 студента 288 були комсомольцями, а частка місцевих студентів складала 235 осіб [12, арк. 11].

Систематично практикувалися закриті та відкриті партійні і комсомольські збори, на яких обговорювалися постанови партії щодо покращення ідейно-політичного рівня викладання та викорінення «неблагонадійних елементів» серед викладачів та студентів. На закритому засіданні партійної організації Луцького учительського інституту 16 жовтня 1947 р. на порядку денному стояло питання перевиховання місцевої інтелігенції та студентської молоді на засадах марксизму та відмежування їх від впливів націоналістів. Присутній на цьому засіданні завідувач відділу шкіл Волинського обкому партії А. Репета поставив чітке завдання «викрити викладачів і студентів, які заважають посиленню нашої комуністичної ідеології, зміцненню соціалістичної держави і побудові комунізму» [13, арк. 5]. Загальному осуду піддавалася молодь, яка дозволяла критикувати радянську систему влади, говорила про бідність на селі внаслідок завищених норм хлібопоставок, не бажала працювати над підвищенням свого ідеологічного рівня, не прославляла комуністичних вождів, не співала революційних пісень, відвідувала церкву, критикувала русифікацію.

Важливим елементом згаданих вище зібрань була всезагальна критика та виключення із лав ЛКСМУ чи відрахування з університету неактивних студентів, або тих, хто чинив будь-який спротив. Наприклад виключено з комсомолу та відраховано з Львівського університету тих студентів, які не виступали з лекціям у колгоспах, не проводили агітаційної роботи, не хотіли боротися проти проявів націоналізму, а «вели тихе мирне життя» [14, арк. 17 зв.]. Незважаючи на подібні «виховні моменти» та різнопланові перевірки бували випадки, коли цілі курси йшли з лекцій, або не хотіли їх відвідувати через перенасичення начального процесу пропагандою.

Завданням партійно-комсомольських зібрань у Рівненському учительському інституті було «виконання плану» по боротьбі з залишками українських націоналістів. Безпосередньо на засіданні, громадському осуду та критиці піддалися студенти батьки яких мали відношення до націоналістичного підпілля, заможних селян, «куркулів» та тих хто не був у колгоспах [15, арк. 73]. Зауважимо, що навіть тиск колективу, реальна загроза виключення чи переслідування з боку правоохоронних органів, не змогла змусити частину «викритих студентів» засудити своїх батьків.

Отже, партійні та комсомольські організації здійснювали активний контроль за навчальним процесом, особистим життям студентів та впливали на їх свідомість.

Надзвичайно гострою проблемою західноукраїнської вищої школи було мовне питання: російська мова поступово витісняла українську з навчального процесу. Затверджений наприкінці 1946 р. новий український правопис, наближений до російського, був покликаний зблизити російську та українську мови. Русифікаторську політику влади яскраво ілюструє книжковий ринок УРСР, який уже в перші повоєнні роки заповнила політична та художня література, надіслана з Москви. До початку 1946/1947 н. р., Міністерством освіти УРСР видано 98 назв підручників, з яких лише 28 % були оригінальними, решта 70 % – видання російських авторів, перекладені із російської мови [16, с. 171].

На порядку денному стояло питання мови викладання у інститутах та університетах. Станом на 1947 р. у Львівському держуніверситеті із 254 викладачів українською мовою володіли 169 осіб (66 %), а читали нею лекції – 157 (61 %) [17, с. 135]. Частина викладачів зневажливо ставилася до місцевої культури та рідної мови українців: декан вокального факультету Львівської консерваторії С. Шилтов цинічно заявляв: «Цю дурнувату українську мову не маю наміру вивчати» [18, с. 106]. Частина педагогів вищої школи вважала, що вони виконують важливі завдання партії з перевиховання місцевого населення, у головах якого засів «буржуазний націоналізм», тому мають діяти рішуче і насаджувати «відсталим» українцям російську мову та передовий матеріалістичний тип мислення. Становлення російської мови як викладової у більшості вузів регіону зумовлювалася також відсутністю підручників та спеціальної літератури українською мовою.

Жорстка стандартизація післявоєнного укладу життя, постійний пресинг з боку керівництва освітніх установ, ідеологізація навчального процесу, обмеження самовираження та індивідуальної свободи суперечило самому духу студентської молоді. Значна частина студентства приховано або відкрито виступала проти утисків свободи думки, національної культури, не сприймала сірої радянської одноманітності в усіх сферах життя. У вищих навчальних закладах Західної України це виявлялось в аполітичності значної частини студентів, їх зацікавленні національною історією та культурою, бажанні власної самореалізації, як наслідок, багато хто цікавився чи захоплювався ідеологією українських націоналістів.

Важливим складником налагодження ідеологічного контролю за діяльністю вищих навчальних закладів була перевірка вступників. Завданням таких заходів було перекрити доступ до вищої освіти антирадянськи налаштованим молодим людям. Після поглибленої перевірки абітурієнтів вузів Львівщини, за 1947 р. «відсіяно 106 осіб ворожого елементу», з них: уродженців Львівської області – 72, Станіславської – 24, Тернопільської – 10 [19, арк. 206]. Багатьох молодих людей органи державної безпеки заарештували за зв'язки із ОУН чи УПА. Невдоволення радянською дійсністю серед студентів виявлялось і у наступні роки, у тому ж Львові упродовж 1 грудня 1949 р. – 22 квітня 1950 р. виключено 237 студентів, як таких, що «не мали політичної довіри та з інших причин» та арештовано 32 особи [20, с. 331].

Використання різних методів дозволило радянській владі досягти певних успіхів у політичному вихованні західноукраїнської молоді. Колишній вояк УПА М. Сливка, повернувшись із заслання у 1956 р., розчаровано констатував: «За цей проміжок часу, коли я перебуваю тут, на Україні, я достатньо вивчив народ – молодь, особливо тих, хто навчається. І що ви думаєте? Цю молодь так зуміли виховати більшовики, що вона інакше мислити не може, як по-більшовицькому» [21, с. 90]. Разом з тим, значна частина української молоді, як учнівської так і студентської, негативно ставилась до сталінської тоталітарної системи, добре розуміючи різницю між радянською пропагандою та реальною картиною комуністичного господарювання. Сприяла цьому і виховна робота, що проводилася ОУН серед молоді. Серед студентського загалу західноукраїнських вузів радянські силові структури регулярно викривали та арештовували студентів запідозрених у антирадянських діях чи участі в підпільних молодіжних організаціях.

Для боротьби з діяльністю ОУН щодо залучення молоді до націоналістичних організацій була запущена на повну потужність комуністична пропагандистська машина, постійні перевірки і контроль за викладачами та студентами західноукраїнських вишів і звичайно заходи репресивного характеру. Лише впродовж 1948 р. та першої половини 1949 р. Міністерство державної безпеки УРСР у західних областях ліквідовано 561 молодіжну організацію та заарештовано 6405 учасників віком до 25 років [22, с. 102]. У довідці «Про викриття націоналістичних молодіжних організацій» за 23 квітня 1952 р., складеній міністром держбезпеки Н. Ковальчуком інформувалося, що упродовж 1 липня 1951 – 20 квітня 1952 рр. у західних областях викрито 35 організацій і груп із 155 учасниками [23, с. 452].

Радянська пропаганда, помножена на терор та переслідування, викликала спротив найбільш свідомої та активної частини західноукраїнської молоді. Однак вияви індивідуальної непокори чи організованого опору відразу блокувались радянськими каральними структурами, а носії української національної ідеї піддавались репресіям. У процесі відбудови вищої школи більшовики переслідували дві головні цілі: забезпечити регіон кваліфікованими кадрами у всіх сферах господарства, науки та культури; залучити західноукраїнську молодь до комуністичної системи цінностей та сформувати відданих радянській владі спеціалістів, які б сприяли процесам радянзації. Згодом радянська тоталітарна система зосередила всі свої сили на ідейному перевихованні західноукраїнського суспільства та перш за все молоді. Західноукраїнські вищі навчальні заклади перетворилися на дієвий механізм з прищеплення комуністичного світогляду майбутнім фахівцям, а навчально-виховний процес став повністю замкненим та ідеологізованим.

Список використаних джерел

1. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). Ф. Р-376. Оп. 1. Спр. 27.
2. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 9.
3. Учебный год в вузах начался // Правда. 2 октября 1944. С. 1.
4. Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. Р-119. Оп. 8. Спр. 3.
5. Там само. Ф. П-3. Оп. 2. Спр. 96.
6. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. Р-22. Оп. 2. Спр. 13.
7. Там само. Ф. Р-22. Оп. 2. Спр. 39.
8. Там само. Ф. Р-22. Оп. 2. Спр. 62.
9. Держархів Волинської обл. Ф. П-1. Оп. 2. Спр. 172.
10. Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 322.
11. Попп Р. П. Формування інтелігенції західних областей України в перші повоєнні роки (на матеріалах Дрогобицького учительського інституту) // Інтелігенція і влада. 2011. Вип. 23. С. 94–104.
12. Держархів Волинської обл. Ф. П-1. Оп. 3. Спр. 1589.
13. Там само. Ф. П-1. Оп. 3. Спр. 1132.
14. Держархів Львівської обл. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 128.
15. Держархів Рівненської обл. Ф. Р-479. Оп. 1. Спр. 14.
16. Сворак С. Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). Київ, 1998. 239 с.
17. Шляхтич Р. П. Повсякдення західноукраїнської інтелігенції повоєнного часу в умовах боротьби радянської влади з українським визвольним рухом // Інтелігенція і влада. 2011. Вип. 23. С. 133–142.
18. Герегова С. В., Марусик Т. В. Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (2 пол. 40-х – 1 пол. 50-х рр. ХХ ст.) // Український історичний журнал. 1997. № 3. С. 101–108.
19. Держархів Львівської області. Ф. П-3. Оп. 2. Спр. 109.
20. Рабенчук О. Соціальна активність та настрої населення України у повоєнний період (2 пол. 1940-х – поч. 1950-х рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2007. Вип. 12. С. 324–339.
21. Хоменко Н. М. Деякі аспекти політичних настроїв повоєнного студентства України // Наукові записки вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. 2010. Вип. 17. С. 86–92.
22. Іщук О. С. Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.). Л.; Торонто: Літопис УПА, 2011. 944 с.
23. Літопис УПА.

Нова серія. Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. Документи і матеріали / Упор.: Ю. Черченко, О. Вовк. Київ-Торонто, 2001. 652 с.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. F. R-376. Op. 1. Spr. 27.
2. Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti. F. R-30. Op. 2. Spr. 9.
3. Uchebnyi god v vuzakh nachalsya [The academic year in universities began] // Pravda. – 2 oktyabrya 1944 g. – P. 1.
4. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti. F. R-119. Op. 8. Spr. 3.
5. Tam samo. F. P-3. Op. 2. Spr. 96.
6. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti. F. R-22. Op. 2. Spr. 13.
7. Tam samo. F. R-22. Op. 2. Spr. 39.
8. Tam samo. F. R-22. Op. 2. Spr. 62.
9. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. F. P-1. Op. 2. Spr. 172.
10. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti. F. P-3. Op. 1. Spr. 322.
11. Popp R. P. Formuvannia intelihentsii zakhidnykh oblastei Ukrainy v pershi povoienni roky (na materialakh Drohobyt'skoho uchytelskoho instytutu) [Formation of the intellectuals of the western regions of Ukraine in the first postwar years (on the materials of the Drohobych teachers institute)]. Intelihentsiia i vlada, 2011, Vol. 23, pp. 94–104.
12. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. F. P-1. Op. 3. Spr. 1589.
13. Tam samo. F. P-1. Op. 3. Spr. 1132.
14. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti F. R-119. Op. 17. Spr. 128.
15. Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti. F. R-479. Op. 1. Spr. 14.
16. Svorak S. D. Narodna osvita u zakhidnoukrainskomu rehioni: istoriia ta etnopolityka (1944–1964 rr.) [Folk education in the western Ukrainian region: history and ethnopolitics (1944–1964)], Kyiv, 1998. 239 p.
17. Shliakhtych R. P. Povsiakdennia zakhidnoukrainskoï intelihentsii povoiennoho chasu v umovakh borotby radianskoï vlady z ukrainskym vyzvolnym rukhom [The everyday life of the Western Ukrainian Intelligentsia of the post-war time in the fighting of Soviet power with the Ukrainian liberation movement]. Intelihentsiia i vlada, 2011, Vol. 23, pp. 133–142.
18. Herehova S. V., Marusyk T. V. Rozvytok vyshchoï osvity v zakhidnomu rehioni Ukrainy (2 pol. 40-kh – 1 pol. 50-kh rr. XX st.) [Development of higher education in the western region of Ukraine (2nd half of the 40s – 1 half of the 50s of the twentieth century)]. 1997. № 3, pp. 101–108.
19. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti. F. P-3. Op. 2. Spr. 109.
20. Rabenchuk O. Sotsialna aktyvnist ta nastroi naseleння Ukrainy u povoiennyi period (2 pol. 1940-kh – poch. 1950-kh rr.) [Social activity and mood of the population of Ukraine in the post-war period (2 pol. 1940 – beg. 1950)]. Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka, 2007, Vol. 12, pp. 324–339.
21. Khomenko N. M. Deiaki aspekty politychnykh nastrov povoiennoho studentstva Ukrainy [Some aspects of the political mood of post-war Ukrainian students]. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Seriia: Istorii, 2010, Vol. 17, pp. 86–92.
22. Ishchuk O. S. Molodizhni orhanizatsii OUN (1939–1955 rr.) [Youth organizations within the OUN (1939–1955)], Lviv-Toronto, 2011. 944 p.
23. Litopys UPA. Nova seriia. – T. 3: Borotba proty UPA i natsionalistichnoho pidpillia: dyrektyvni dokumenty TsK Kompartii Ukrainy 1943–1959. Dokumenty i materialy [The struggle against the UPA and the nationalist underground: policy documents of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine 1943–1959. Documents and materials], Kyiv-Toronto, 2001. 652 p.

Volodymyr Starzhets

THE IDEOLOGIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN HIGH SCHOOLS THE WESTERN REGIONS OF UKRAINE IN 1944–1945

The article shows the process of ideologization of educational work in higher educational institutions of Western Ukraine in the postwar period. The mechanisms of ideological pressure on the educational process at universities and institutes of the region are highlighted on the basis of archival documents and achievements of modern historical science. The basic measures and methods introduced by the Soviet authorities for formation of students in the materialistic and communist worldview were determined. The emphasis is placed on the activities of party structures in exercising control over the educational process, students, and teachers. The effect of the komsomol on the worldview and the personal life of student youth has been studied. It is substantiated that the Soviet authorities assigned an important role to the political and ideological factor in the training of future specialists. State and power structures were pursuing any form of dissent among students, and their carriers have been subjected to repression.

The purpose of the paper is to follow the process of ideologizing the educational work of students of high school, carried out by the Soviet authorities, to explain its shortcomings on the basis of the analysis of archival documents and the verification of the works of Ukrainian researchers.

During the period under study, the Soviet party structures constantly controlled the contingent of students and the work of high school. There was a humiliation of national culture and the establishment of a communist world outlook among the population.

Key words: education, students, educational process, ideology, Soviet power, the Western regions of the USSR.

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1 (477) «17/19» (367+4)

Іван Куций

ЗАСАДИ ЄВРОПОЦЕНТРИЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті досліджується процес утвердження європоцентричного світогляду в середовищі українських істориків другої половини XIX – початку XX століть. З'ясовано інтелектуальні джерела, соціальні передумови, специфіку проникнення європоцентричних світоглядних засад в українську історичну думку. Окреслено вплив позитивізму на утвердження європоцентричного світогляду українських істориків. Простежено взаємозв'язок між європоцентричними світоглядними засадами та цивілізаційною ідентичністю українських вчених. Проаналізовано специфіку уявлень про Європу/Захід серед провідних українських істориків. Простежено вплив європоцентричного світогляду на трактування прикладних проблем національної історії.

Ключові слова: Європа, Захід, європоцентризм, цивілізація, історіографія, ідентичність.

Популярна сьогодні ідеологема про європейськість України спонукає науковців до глибшого дослідження рецепції Європи та європейської ідентичності в українській суспільно-політичній та інтелектуальній думці. Вагомим об'єктом дослідження в цьому тематичному напрямі постає українська історична думка епохи позитивізму, оскільки саме тоді відбувалося остаточне утвердження засад європоцентричного світогляду. Звідси окреслюється актуальне дослідницьке завдання – з'ясування ролі європоцентричних світоглядних засад в українській історіографії другої половини XIX – початку XX ст. Хоча важливість цієї проблеми у сучасних суспільних реаліях є очевидною, проте цілісно вона ще не розглядалась, за винятком окремих її аспектів. Така ситуація виразно контрастує із посиленою увагою до названої проблеми в польській та російській історіографіях. Доробки польських та російських вчених розкривають для нас чимало її прикладних аспектів.

Як відомо, європоцентризмом вважають філософсько-культурну настанову, згідно з якою розвиток (Західної) Європи розглядається еталоном «нормального» прогресу, «правильного» розвитку, а культурно-цивілізаційна специфіка інших регіонів світу – виявом їхньої «відсталості» чи «недорозвиненості», які можна подолати за допомогою тієї ж Європи [10, с. 216]. Н. Дейвіс відносить європоцентризм до традиційних тенденцій європейських учених інтерпретувати «свою цивілізацію як вищу й самодостатню і нехтувати необхідність зважати на неєвропейські погляди» [6, с. 33]. В українській історичній думці засади європоцентризму були характерними для репрезентантів європейської ідентичності, які у трактуванні національної історії дотримувались аксіоми, за якою Європа є універсальною моделлю розвитку. При цьому вони часто нехтували неєвропейськими впливами на українську історію, а якщо навіть і визнавали їх (наприклад, російський чи тюркський), то здебільшого у руслі негативного поцінування.

Процес інтелектуального зміщення образу Європи із цивілізаційно «чужої» у «свою» позначений у колах українських вчених-істориків виразною особистісною специфікою. Звідси можемо говорити про поліваріантність та полілінійність процесу засвоєння європоцентризму, у якому об'єднавчою засадою стало визнання за Європою статусу розвинутого та культурного простору. Хронологічні межі цивілізаційної переорієнтації охоплюють період, що тривав понад півстоліття (друга половина XIX – початок XX ст., тобто епоха позитивізму в Україні). Цивілізаційну переорієнтацію розглядаємо не як односпрямований завершений акт, а як тривалий та динамічний, амбівалентний інтелектуальний процес. На першому, перехідному його етапі історики (пізні М. Костомаров і П. Куліш, ранній В. Антонович, О. Єфименко, Д. Яворницький, Д. Багалій та ін.), не відмовляючись від слов'янської ідентичності як засадничої, переосмислювали образ Європи як прийнятний для українців взірець цивілізаційного розвитку. Конкретним проявом переорієнтації стали позитивні потрактування західноєвропейських впливів на національну історію. Погляди представників перехідного етапу ілюструють, що зміна їх власної цивілізаційної ідентичності не передбачала кардинального розриву із ціннісними уявленнями етапу попереднього.

Однією із визначальних інтелектуальних передумов утвердження європейської/західної ідентичності в українській історичній думці став позитивізм. Тут насамперед необхідно звернути увагу на такі моменти: поширення європейської тожсамості українців є хронологічно синхронним

запровадженню позитивістських засад в історіографії; головними adeptами впровадження європейської ідентичності українців в історіографії були саме вчені-позитивісти (М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський). Уже ці факти дають підстави інтерпретувати позитивізм як головну інтелектуальну передумову європейської цивілізаційної ідентичності українських вчених. Принцип європоцентризму впливає із самої внутрішньої природи позитивістського світобачення.

3-поміж характерних ознак українського позитивізму Я. Дашкевич виділив окциденталізм, який, за словами вченого, проявлявся як у використанні методології та методики західноєвропейської історичної науки, так і в усвідомленні приналежності українського народу до Європи [5, с. 80]. Сучасна дослідниця позитивізму О. Богдашина висноує, що для фундаторів та послідовників позитивізму характерний європоцентризм. Інтелектуальні джерела цього феномена вона відшукує у досить популярній в Україні праці Г. Бокля «Історія цивілізації в Англії» (мала найбільший коефіцієнт цитування серед вчених-позитивістів). Цей англійський історик-позитивіст протиставляв два види цивілізації – європейську та неєвропейську. При цьому тільки європейська цивілізація, за переконанням Бокля, розвивалася на розумових засадах, в той час як неєвропейська – за законами природи [1, с. 107–108]. Зрозуміло, що постулати авторитетного англійського історика спонукали українських інтелектуалів до самоототожнення із європейською цивілізацією.

Водночас слід зауважити, що світоглядний європоцентризм не був інтелектуальним «винаходом» власне позитивізму. Основоположні його засади розроблені західноєвропейськими просвітителями. Як слушно обґрунтували Е. Саїд [див.: 12] та Л. Вулф [див.: 2], ідея поділу світу на Захід та не-Захід, тобто Схід, є інтелектуальним винаходом Просвітництва. Саме відтоді сприйняття/описування світу за допомогою дихотомії Захід/Схід стало неодмінно поєднуватись із уявленнями про «цивілізовану» Європу та «дикий/варварський» Схід. Зрозуміло, що при окреслених уявленнях цивілізаційна належність саме до європейського Заходу (а не до Сходу в будь-якому його різновиді) була для інтелектуалів престижною. Така система уявлень та цінностей мала певний вплив і на українських інтелектуалів кінця XVIII – початку XIX ст., хоча у них ці погляди проявлялися не настільки виразно й чітко, як у їхніх західноєвропейських колег.

З настанням епохи Романтизму образ Європи/Заходу дещо змінив своє ціннісне навантаження – із «свого» він став для українських вчених «чужим» чи навіть «ворожим». І лише епоха позитивізму знову актуалізувала просвітницькі культурно-цивілізаційні уявлення в українському інтелектуальному середовищі – із «чужого» цей образ знову стає «своїм». Отже, говорячи про позитивістський інтелектуальний вплив на становлення європоцентричних засад українських вчених, необхідно наголосити, що він не був цілковитим «винайденням» нового світоглядного принципу, а радше повторною реактуалізацією старої просвітницької формули, призабутої в епоху Романтизму. Звідси, на наш погляд, доречніше вести мову про просвітницько-позитивістський вплив на становлення європоцентричних світоглядних засад українських вчених, який зазнав у своєму розвитку хронологічного розриву, зумовленого романтичним впливом.

Вагому роль в утвердженні проєвропейських орієнтацій зіграла практика наукових відряджень та стажувань у західноєвропейських університетах. Крім підвищення свого фахового рівня, такі наукові відрядження мали своїм наслідком засвоєння європейських інтелектуально-світоглядних засад, зокрема європоцентричного світобачення. Підкреслимо, що головний adept європеїзму в українській інтелектуальній думці М. Драгоманов належав до числа тих вчених, що стажувалися у Західній Європі. За узагальненням О. Богдашиної, освічена молодь мала «інтуїтивний потяг до європейських ідей як до більш прогресивних» [1, с. 148].

Певний вплив на утвердження європоцентризму мала ідеологія західництва, антипода російського слов'янофільства. Як відомо, західники як суспільно-ідеологічна течія російської думки були продовжувачами просвітницьких традицій, ратували за секуляризацію культури, запозичення європейських ліберально-демократичних цінностей та загалом досягнень цивілізації. Західники вважали Європу «ідеальним простором, звідки до Росії доходило світло істини» [14, с. 37]. Одним із основоположних їхніх постулатів була належність Росії (зрозуміло, що включно із Україною) до європейської цивілізації. Західництво інколи розуміють значно ширше, ніж суспільно-світоглядну течію, – як культурну орієнтацію на Європу й на її цінності та естетичні тенденції [7, с. 162]. У такому сенсі деякі вчені вели мову і про «українське західництво». Звідси західниками можна називати носіїв європоцентричного світогляду. На думку М. Рябчука, українське західництво вже «цілком відверто озвучилося у працях Драгоманова і Франка» [11, с. 91].

Безпосередній вплив європоцентричних філософсько-світоглядних засад підсилювався високим загальним іміджем Західної Європи у політичній, військовій, економічній, технологічній, культурній, науково-інтелектуальній сферах. Незаперечні успіхи західноєвропейських країн на всіх цих ділянках суспільного буття унаочнювали європоцентричні інтелектуальні постулати й були своєрідною ілюстрацією переваг Західної Європи над іншими цивілізаціями. Так, дошкульна

поразку Росії у Кримській війні слугувала підтвердженням тези про військово-політичну, технічну та економічну могутність Західної Європи, її вищість у порівнянні з Росією. У свою чергу, поверхово з'європеїзована Росія упродовж «довгого ХІХ століття» неодноразово завдавала поразок «азіатській» Туреччині. Не менш вагомим аргументом престижу Європи слугували її промислово-технологічні досягнення, адже європейські промислові товари та побутові вироби вважалися виявом технічного прогресу. Отже, як в інтелектуальній, так і позаінтелектуальній сферах Європа користувалася іміджем «цивілізаційної вищості», що не могло не позначитись на світоглядних і цивілізаційних орієнтаціях українських вчених.

Головними чинниками утвердження європейської цивілізаційної тожсамості українських інтелектуалів були все-таки не зовнішні (інтелектуальні чи позаінтелектуальні) впливи, а внутрішні соціокультурні обставини. На нашу думку, зміна цивілізаційних парадигм українських вчених була обумовлена насамперед логікою поступу українського національно-культурного руху. В умовах пореформеної Російської імперії попередня – слов'янська – ідентичність уже цілком вичерпала свій інструментальний потенціал для утвердження українського руху. Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства стало зрозумілим, що український рух вийшов за межі суто культурницького явища й ставив виразно політичні цілі. Через це «маскувальна» функція (за М. Рябчуком) українського слов'янофільства уже не була актуальною. Процес національно-політичного «відросійщення» (І. Чорновол) логічно вів українських інтелектуалів до усвідомлення, що слов'янська ідентичність українців буде неодмінно прив'язувати їх до офіційної ідеології Росії чи модерного російського націоналізму. Цей фактор став найвагомим аргументом для відмови українських діячів від слов'янської ідентичності й пошуків нової, альтернативної формули їхньої цивілізаційної тожсамості.

В соціокультурних реаліях Наддніпрянщини другої половини – кінця ХІХ ст. вибір європейської (на противагу слов'янській) формули цивілізаційної ідентичності українців виявився практично безальтернативним. Як відомо, ментальна мапа з дихотомічним двоподілом на європейський Захід та азіатський (і слов'янський) Схід, починаючи з епохи Просвітництва, була загальноприйнятою як у західноєвропейських, так і в східноєвропейських інтелектуальних традиціях. Тому для українських вчених «довгого ХІХ століття» у їхній власній самоідентифікації вибір був обмежений цими двома (чи трьома – якщо розмежовувати слов'янський Схід від азіатського) цивілізаційними образами. Як уже зазначалося, соціокультурні обставини другої половини – кінця ХІХ ст. (потреба «відросійщення») вимагали відмовитися від ототожнення України із слов'янським Сходом. Про включення Русі-України до образу азіатського Сходу не могло бути мови – негативні конотації Азії як вкрай «ворожого» життєпростору в українському історіописанні мають свої корені ще в домодерній літописній традиції. У такій ситуації єдиною можливою цивілізаційною альтернативою слов'янського Сходу ставав європейський Захід. Самоототожнення із цивілізаційним образом Європи видавалось ученим як єдиноздатне вирішити цілий ряд актуальних завдань тогочасного українського руху. Насамперед така цивілізаційна переорієнтація ідеально вирішувала проблему «відросійщення».

Зі зміною цивілізаційних парадигм українська історіографічна традиція кінця ХІХ ст. не здійснювала для себе принципової новації – вона радше повертала до вжитку «призабутий» в епоху Романтизму спосіб цивілізаційної самоідентифікації. Як зазначалося вище, уявлення про Європу як «свій» життєпростір були характерними вже для українського барокового і просвітницького історіописання. Тому маємо підстави констатувати, що наприкінці ХІХ ст. відбулося не впровадження цілком нової, а радше повернення в науковий обіг старої, призабутої формули цивілізаційної ідентичності.

Прийняття європейської ідентичності мало ще й інші наслідки. Насамперед треба відзначити, що ототожнення себе із Європою означало спробу подолання певного психологічного комплексу цивілізаційної вторинності чи меншовартості. Належати до Європи (згідно з філософськими настановами Просвітництва) означало бути співпричетним до цивілізованого, розвинутого простору. В той же час належати до Сходу, у відповідності з тогочасними міфами та стереотипами, автоматично вказувало на приналежність до «дикого», «варварського», «відсталого» середовища. Тому вибір європейської цивілізаційної ідентичності можна трактувати також і як вияв компенсаторського психоментального прагнення «вирватися» за межі стереотипно-негативістського образу Сходу. За підсумком Л. Горизонтова, в інтелектуальній атмосфері Російської імперії ХІХ ст. цивілізація асоціювалася із Європою, а варварство – з Азією; поняття «європеїзм», поруч із християнством і моральністю, визначало розуміння «цивілізованості» [3, с. 71].

Стосовно намагання представників східноєвропейських народів будь-якою ціною ідентифікувати себе з Європою, то досить влучним видається спостереження І. Лисяка-Рудницького. Учений констатував у них «чудну» рису: зусилля «робити вигляд, що вони цілком

західні» та відмовлятися від будь-яких незахідних ознак свого національного обличчя. Така поведінка справляла на ученого враження, що «від них тхне ментальністю бідняків, що люблять нахвалятися своїми багатими родичами» [9, с. 3]. Увиразненням висловленого можна розглядати міркування Я. Грицака, який твердить, що народи Центральної та Східної Європи мають у своїй інтелектуальній історії «традицію» подавати себе та свою культуру «як останній бастион Європи, за крайніми кордонами якого /.../ розкинулися безкраї азійські простори» [4, с. 281]. Згідно з усталеними тогочасними ментальними картами належність до Європи/Заходу автоматично означала неналежність до Сходу. Саме цим можна пояснити акцентування деяких істориків позитивістської епохи на українській європейськості та протиставлення їй російської азійськості.

Згідно з філософсько-світоглядними настановами модерних мислителів Європа асоціювалась із успішним проектом модернізації. Європейськість ототожнювалась із такими ціннісними характеристиками, як свобода, прогрес («поступ») тощо. Особливо актуальна у працях європейських інтелектуалів категорія «прогрес» вказувала на динамізм як одну із визначальних характеристик європейської цивілізації. Ще одна ключова категорія європейської думки – «свобода» – апелювала до цінності людської особистості, її внутрішньої волі. Отже, модернізаційні процеси у Центрально-Східній Європі (особливо засади модерного світогляду) на практиці означали прийняття європейських цінностей, а звідси і ототожнення себе із Європою. В такий спосіб модернізація прямо чи опосередковано позначилась на зміні цивілізаційної орієнтації українських вчених. В той же час слов'янська цивілізаційна орієнтація у модерних мислителів часто мала негативні конотації, асоціюючись із традиційністю, відсталістю, а іноді із «варварством». Загалом якщо слов'янська цивілізаційна орієнтація значною мірою апелювала до традиції (була ретроспективною, світоглядно зверненою у минуле), то європейська – більшою мірою зорієнтована на майбутнє (перспективна) й апелювала до розвитку. Прийняття українськими інтелектуалами європейської цивілізаційної орієнтації можна розцінювати як частину модернізаційних процесів, як рух у напрямку до прогресу, бажання подолати традиціоналістські засади у формах відсталості, варварства тощо.

Вагомий вплив на українську історіографію у двох імперіях чинила польська інтелектуальна, зокрема й історична, думка. Цей вплив мав подвійний характер – як подразник й стимул до дискусій та як джерело інтелектуальних (методологічних і концептуальних) ідей. Як відомо, у модерній польській історіографічній традиції, незважаючи на спадок «сарматизму» та наявність слов'янофільських тенденцій, домінувала все-таки європейська цивілізаційна самоідентифікація з її стійкими міфологемами «оплоту християнства», «передмур'я Європи» та «цивілізаційної місії» на Сході. Почуття європейськості становило один із засадничих елементів польської національної свідомості модерної епохи [15, с. 14]. Месіанська ідея «передмур'я християнства» наділяла Польщу особливим сакральним статусом – захисника Європи від мусульманської загрози. При цьому критерієм європейськості поляки вважали конфесійну (католицьку) приналежність, а Європу сприймали як групу держав, об'єднаних внутріконфесійною солідарністю [8, с. 71–72]. Ці месіанські тенденції перейняла й активно пропагувала польська інтелектуальна традиція модерної епохи. Як знаємо, Польща упродовж багатьох століть не лише активно засвоювала західну культуру, а й транслиувала її на схід [13, с. 57].

Отже, довготривала дія цілого ряду соціокультурних та інтелектуальних факторів спричинилася в українській історіографії до зміни цивілізаційної орієнтації із слов'янської на європейську. Ініціаторами та реалізаторами її були історики, які попередньо дотримувалися слов'янської ідентичності. Досить суперечливий процес цієї цивілізаційної переорієнтації тривав протягом другої половини XIX – початку XX ст. На нього впливали більшою мірою соціокультурні чинники всередині українського суспільства, ніж зовнішні інтелектуальні фактори.

В українському історіописанні епох, що передували позитивізму (Просвітництва та Романтизму), незважаючи на домінування слов'янської ідентичності, вже мали місце спроби вписування України у європейський життєпростір. В більшості випадків вони стосувалися Європи як географічного поняття, проте вже тоді простежуємо ознаки орієнтації на західноєвропейські культурно-цивілізаційні здобутки.

Далеко неоднозначну ситуацію стосовно рецепції європеїзму маємо у працях М. Костомарова. Незважаючи на численні негативістські випадки стосовно «німецькості», католицизму й загалом негативну рецепцію Заходу, учений все-таки визнавав за Європою вищий рівень культурного розвитку в ранньомодерну епоху. М. Костомаров не вийшов радикально за межі усталеної ментальної мапи інтелектуалів модерної епохи з їх уявленнями про Західну Європу як «цивілізований» та «культурний» життєпростір. Якщо в одних працях історик прирівнював європеїзм мало чи не до варварства, то в інших – декларував типові засади європоцентричного світогляду. Здебільшого М. Костомаров позитивно оцінював впливи європейської культури на українську. У фундаментальних працях М. Костомарова з історії Росії одночасно з наголошуванням

на ворожості московитів до всього західного часто прочитуємо факти, що засвідчували культурну вищість Європи. У пізніх працях ученого (насамперед популярній серії «Руська історія в життєписах її головних діячів») прочитуємо деякі не дуже виразні судження про належність Русі-України до Європи.

Світоглядну еволюцію М. Костомарова можна розглядати, на наш погляд, одним із перших кроків у тривалому та суперечливому процесі переходу української інтелектуальної думки від слов'янської до європейської ідентичності. З одного боку, у його історичній спадщині маємо досить чітку позицію із однозначним поглядом на Європу/Захід як «чужий» життєпростір; з іншого – простежуємо, зокрема у пізніх історичних текстах М. Костомарова, ознаки європоцентричного світогляду й толерантної рецепції європеїзму. Останнє виражалося у костомарівському визнанні за Європою статусу цивілізованого і культурного середовища та особливо позитивної інтерпретації європейської «просвіти». Звідси резюмуємо про світоглядну еволюцію пізнього М. Костомарова як таку, що відображає ключовий момент трансформації цивілізаційної ідентичності українських інтелектуалів – початок зміни слов'янської ідентичності на європейську.

Ще одним представником української історіографії, у працях якого простежуємо початки позитивної рецепції європеїзму, був П. Куліш. Незважаючи на численні антизахідницькі висловлювання П. Куліша, все-таки не маємо підстав говорити про його ксенофобське ставлення до Західної Європи. Вчений радше не сприймав окремих атрибутів Заходу. Пізній П. Куліш, не піддаючи сумніву слов'янську ідентичність як основоположну для українців, у 70–80 рр. XIX ст. почав ще відвертіше артикулювати погляд на Європу як світ високої культури та цивілізації. Звідси у його працях простежуємо своєрідну інтерпретаційну схему, у якій «своя» цивілізація (Слов'янщина) гостро критикована за варварство та нецивілізованість, а «чужа» (Західна Європа) протиставлена їй як цивілізований та культурний світ. У розвитку Європи увагу П. Куліша привертала такий її позитивний атрибут, як «просвіта». Оцінюючи становище української культури, він констатував її відсталість від «освіченої Європи».

Отже, пізні періоди діяльності М. Костомарова та П. Куліша ілюструють початок процесу зміни слов'янської ідентичності на європейську, що аж ніяк не означало відмови від першої – обидва вчені не зрікалися її. Принциповою новацією стала зміна рецепції Європи – із негативної на частково позитивну. Європа у їхніх пізніх текстах поставала вже не стільки «чужим» та «ворожим» слов'янству світом, скільки світом «просвіченим», носієм високорозвиненої культури та цивілізованості. Деякі європейські впливи на Русь-Україну учені і надалі трактували як негативні (латино-католицизм, схоластику, єзуїтство). Хоча загалом Західна Європа і продовжувала сприйматися «чужою» цивілізацією, проте набувала статусу взірця історичного розвитку. Тут можна говорити про перший етап переходу до європейської ідентичності.

Дещо згодом – наприкінці XIX й на початку XX ст. – подібна рецепція була характерною і для інших істориків, зокрема Олександри Єфименко, Д. Багалія, М. Аркаса, Д. Яворницького. В Олександри Єфименко чи не найповніше проявився синтез двох основоположних і раніше антагоністичних цивілізаційних образів: Слов'янський світ як «свій», а Європа як взірець-орієнтир суспільного поступу. Звідси її праці можуть слугувати промовистим прикладом початкового етапу у зміні цивілізаційних орієнтацій українських інтелектуалів. Загалом образ Європи дослідниця асоціювала із такими ознаками-характеристиками, як гуманізм, свобода, витонченість, технічний прогрес та цивілізованість у найширшому розумінні цього слова.

Д. Яворницький розглядав Європу «чужою», проте неодноразово вписував події української історії у загальноєвропейський контекст. У працях з історії запорізького козацтва він неодноразово вдавався до порівняльного аналізу явищ з історії України та Західної Європи. Українські об'єкти з військової сфери він оцінював інколи навіть вище у зіставленні з європейськими аналогами. В українському історіографічному процесі Д. Яворницького вирізняє підкреслено позитивна оцінка проєвропейських реформ Петра I. Отже, у поглядах Д. Яворницького Європа, залишаючись «чужою», ставала водночас орієнтиром й ідеальною моделлю цивілізаційного розвитку. Подібну ситуацію, як із цивілізаційними поглядами Д. Яворницького, спостерігаємо у працях Д. Багалія. Попри стриманість у висловлюванні ширших узагальнень, харківський вчений інколи виказував деякі аспекти власної проєвропейської орієнтації. Він, зокрема, у характерологічному портреті українського селянина акцентував на такій рисі, як «європейська ввічливість», протиставивши її «азіатській дикості» та «рабським звичаям» російських селян. У подібних завуальованих висловлюваннях Д. Багалія прочитуємо його позитивну рецепцію Європи та переконання про європейську належність українців.

Вагома роль у процесі зміни цивілізаційної ідентичності українських істориків належала В. Антоновичу. Дослідники пишуть про визначальний вплив на його світогляд західноєвропейської, особливо французької інтелектуальної традиції, зокрема філософії раціоналізму XVIII–XIX ст. Обережність. В системі цивілізаційних образів для В. Антоновича Європа, мабуть, поставала хоча і

не цілком «своїм», проте вже не цілком «чужим» простором. Поза сумнівом, Україну він мислив цивілізаційно ближчою до Європи, ніж до Московії-Росії. Є очевидним, що європеїзм (з культурністю як визначальним атрибутом) учений поцінував значно вище від слов'янськості. Звідси маємо підстави вважати, що в середовищі українських істориків В. Антонович започаткував процес «знецінення» слов'янськості та переорієнтацію науково-історичної думки на Європу. Характеристика цього вченого, з боку М. Драгоманова та М. Брайчевського («перший європеєць» української історії) була умотивованою як стосовно його науково-методологічного рівня, так і культурно-цивілізаційної орієнтації.

Найвагоміша роль у процесі цивілізаційної переорієнтації української інтелігенції належить, як відомо, М. Драгоманову. Зауважимо, що драгоманівський європеїзм викладений більшою мірою у його публіцистично-полемічних (дещо меншою мірою у літературознавчих) працях та виступах, а не в суто історичних працях. Науково-теоретична пропаганда європеїзму знаходила своє логічне продовження у плідній громадській активності М. Драгоманова. М. Драгоманов став першим українським істориком, який вийшов за межі національної історії й започаткував аналіз явищ та процесів українського минулого у широкому загальноєвропейському контексті. Такий підхід дав йому змогу здійснювати багатоаспектний порівняльний розгляд українського та загальноєвропейських історичних процесів. М. Драгоманов першим з-посеред українських істориків відмовився від статичної, позачасової оцінки цивілізаційного статусу України. Як впливає із його праць, українські землі на різних етапах свого історичного розвитку перебували під різними цивілізаційними впливами.

Таким чином, у науково-історичній та публіцистичній спадщині М. Драгоманова вперше висловлена умотивована проєвропейська цивілізаційна орієнтація, хоча ще не обґрунтована повна тотожність України із європейським життєпростором. Вчений радше доводив спільність тенденцій загальноєвропейських та українського історичних процесів з певним хронологічно-часовим відставанням останнього й вимушеним двохсотлітнім його відривом від новоєвропейського прогресу. Теза М. Драгоманова про європейськість України була не стільки історично-ретроспективною, скільки ідейно-перспективною настановою на майбутнє. Суто історичні аргументи у драгоманівській концепції новоєвропеїзму слугували обґрунтуванням його ідейно-політичних постулатів. Загалом європейськість України для М. Драгоманова була не самоціллю, а «формою і способом» досягнення такого ключового атрибута новоєвропеїзму, як цивілізованість. Ті історичні аспекти європеїзму, які виходили за межі зазначеного атрибута, потрактовані вченим негативно. Звідси далеко не всі західноєвропейські впливи на українську історію сприйняті М. Драгомановим позитивно. Те, що стосувалось «старої» Європи, як, наприклад, католицизм, єзуїтська освіта, німецька експансія, онімечення тощо, поінтерпретоване таким, що суперечило суспільному прогресу. Цивілізаційні погляди М. Драгоманова доречно окреслювати не стільки як європейську ідентичність, а радше як європейську орієнтацію.

Варто взяти до уваги той факт, що сам М. Драгоманов «першим європейцем» української історії вважав В. Антоновича. Хоча серед сучасників М. Драгоманова подібної до його проєвропейської орієнтації дотримувались і деякі інші історики (навіть його світоглядні опоненти), проте їхні цивілізаційні погляди формувались поза його визначальним впливом. Не заперечуючи цього європеїзаторського впливу М. Драгоманова на молоду генерацію діячів-радикалів, на тогочасний український літературний рух, водночас можемо висновувати, що драгоманівський новоєвропеїзм не мав вирішального впливу на європейські орієнтації інших тогочасних знакових постатей українського історіографічного процесу, зокрема В. Антоновича чи О. Барвінського. Висловлене не применшує вагомості ролі М. Драгоманова у становленні європейської ідентичності наступної генерації українських істориків, які повною мірою заявили про себе вже у ХХ столітті.

У Східній Галичині великою мірою спричинився до утвердження європоцентричних світоглядних засад в інтерпретації національного минулого О. Барвінський. Обґрунтування європейськості українців-русинів учений увиразнював за допомогою протиставлення їм російського (московського) фактора із притаманною йому азіатською моделлю історично-цивілізаційного розвитку. Утвердженням цивілізаційних відмінностей між українцями-русинами та росіянами-великоросами О. Барвінський намагався підсилити основоположну тезу українофільсько-народовської ідеології про окремішність цих народів.

Вагоме значення для з'ясування нашої проблеми мають цивілізаційні погляди М. Грушевського як знакової постаті української історіографії. Складні й суперечливі цивілізаційні уявлення М. Грушевського не дозволяють безоглядно вписувати його у рамки європоцентричного світогляду. Цивілізаційну орієнтацію ученого треба розглядати у часовій динаміці, яку цілісно можна окреслювати як перехід від комбінації стриманих проєвропейських симпатій і навіть антизахідних упереджень до відверто заявленої європейської ідентичності. Якщо на дореволюційному етапі діяльності цей перехід тривав стримано і поступово, то на межі 1917–

1918 рр. у його поглядах простежуємо радикальний злам – М. Грушевський відверто задекларував український європеїзм й рішуче відмежувався від попередніх (слов'янофільських та проросійських) симпатій. Загалом характерною рисою цивілізаційної орієнтації М. Грушевського вважаємо складний синкретизм його уявлень: новітні позитивістські тенденції європоцентризму (погляд на Європу як еталон суспільного та культурного прогресу) все-таки єднались із традиційними для української історіографії антизахідними (насамперед антикатолицькими та антинімецькими) упередженнями. Принциповою новизною у способі цивілізаційної самоідентифікації М. Грушевського стала його відмова від цілковитого включення історії Русі-України в певний цивілізаційний образ а також вагоме поцінування східних та візантійських впливів на ранніх етапах національної історії.

Таким чином, утвердження в українській історіографії європоцентричного світогляду та європейської цивілізаційної ідентичності – суперечливий й довготривалий процес, зумовлений сукупністю зовнішніх культурно-інтелектуальних впливів та внутрішніх соціально-політичних реалій. До зовнішніх впливів відносимо насамперед поширення позитивістських засад, зокрема європоцентричного світогляду. Внутрішньою передумовою стала потреба інтелектуального обґрунтування націотворчої проблеми відросійщення – не тільки в етнонаціональному, але й у цивілізаційному сенсі. Більшість знакових постатей української історіографії кінця XIX – початку XX ст., якщо й не цілком прийняли європейську ідентичність, то принаймні істотно послабили гостроту антизахідних упереджень попередників, акцентуючи уже не на ворожості Європи, а на її культурності та цивілізованості. Прийняття європейської орієнтації України ученими, що були у світоглядних чи політичних питаннях антагоністами (наприклад, радикал-соціаліст М. Драгоманов та християнський консерватор О. Барвінський), свідчить про умотивований суспільний запит саме на таку зміну цивілізаційної ідентичності. Якщо на попередніх етапах українського історіографічного процесу європейськість асоціювалась насамперед із єзуїтством, схоластиком, релігійною нетерпимістю, германською експансією на Схід тощо, то в позитивістську епоху синонімами європеїзму стали цивілізованість, прогрес тощо. Вагомою інтелектуальною та психологічною передумовою прийняття європейської ідентичності стало прагнення подолати синдром відсталості та цивілізаційної меншовартості країн східноєвропейського простору. Виходячи з дихотомії цивілізація-варварство, набуття європейської ідентичності на ментальних картах українських вчених означало зміщення України із варварського простору у європейський цивілізований світ.

Список використаних джерел

1. Богдашина О. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.): Монографія. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. 560 с.
2. Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ: Критика, 2009. 592 с.
3. Горизонтов Л. «Польская цивилизованность» и «русское варварство»: основания для стереотипов и автостереотипов // Миф Европы в литературе и культуре Польши и России. Москва: Индрик, 2004. С. 62–75.
4. Грицак Я. Недоевропа: Західні мандрівки Східною Європою // Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. Київ: Критика, 2004. С. 281–297.
5. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали конференцій. Львів, 1999. С. 65–85.
6. Дейвіс Н. Європа: Історія. Київ: Основи, 2006. 1464 с.
7. Лескинен М. Миф Европы и Польша в «Записках» В. С. Печерина // Миф Европы в литературе и культуре Польши и России. Москва: Индрик, 2004. С. 161–181.
8. Лескинен М. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. Москва: Институт славяноведения, 2002. 178 с.
9. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1. Київ: Основи, 1994. С. 1–9.
10. Політологія: Довідник / М. Обушний, А. Коваленко, О. Ткач. Київ: Довіра, 2004. 599 с.
11. Рябчук М. Західники мимоволі: парадокси українського нативізму // Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. Київ: Критика, 2000. С. 66–102.
12. Саїд Е. Орієнталізм. Київ: Основи, 2001. 512 с.
13. Фалькович С. Значение фактора Европы для истории, культуры, общественного сознания и менталитета поляков // Миф Европы в литературе и культуре Польши и России. Москва: Индрик, 2004. С. 55–61.
14. Хорев В. Русский европеизм и Польша // Миф Европы в литературе и культуре Польши и России. Москва: Индрик, 2004. С. 23–54.
15. Wierzbicki A. Europa w polskiej myśli historycznej i politycznej XIX i XX wieku. Warszawa: Centrum Europejskie Natolin; Wydawnictwo Trio, 2009. 267 s.

References

1. Bohdashyna O.pozytyvizm v istorychnii nauitsi v Ukraini (60-ti rr. XIX – 20-ti rr. XX st.): Monohrafiia [Positivism in Historical Science in Ukraine (60-ies. XIX–XX-th centuries.): Monograph]. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina, 2013. 560 s.
2. Vulf L. Vynaidennia Skhidnoi Evropy: Mapa tsyvilizatsii u svidomosti epokhy Prosvitnytstva [The invention of Eastern Europe: A map of civilization in the consciousness of the Enlightenment]. Kyiv: Krytyka, 2009. 592 s.
3. Gorizontov L. «Pol'skaya tsyvilizovannost'» i «russkoe varvarstvo»: osnovaniya dlya stereotipov i avtostereotipov [“Polish civilization” and “Russian barbarism”: the basis for stereotypes and autostereotypes]. Mif Evropy v literature i kul'ture Pol'shi i Rossii. Moskva: Indrik, 2004. S. 62–75.
4. Hrytsak Ya. Nedoevropa: Zakhidni mandyvki Skhidnoiu Evropoiu // Hrytsak Ya. Strasty za natsionalizmom: Istorychni esei. Kyiv: Krytyka, 2004. S. 281–297.

mandrivky Skhidnoiu Evropoiu [Nedoeuropa: Western Travels to Eastern Europe]. Hrytsak Ya. Strasti za natsionalizmom: Istorychni esei. Kyiv: Krytyka, 2004. S. 281–297. 5. Dashkevych Ya. Mykhailo Hrushevskiy – istoryk narodnytskoho chy derzhavnytskoho napriamu? [Mykhailo Hrushevsky - a historian of a populist or state-oriented direction?]. Mykhailo Hrushevskiy i ukrainska istorychna nauka: Materialy konferentsii. Lviv, 1999. S. 65–85. 6. Deivis N. Yevropa: Istoriia [Europe: History]. Kyiv: Osnovy, 2006. 1464 s. 7. Leskinen M. Mif Evropy i Pol'sha v «Zapiskakh» V. S. Pecherina [The Myth of Europe and Poland in the Notes by V. S. Pecherin]. Mif Evropy v literature i kul'ture Pol'shi i Rossii. Moskva: Indrik, 2004. S. 161–181. 8. Leskinen M. Mify i obrazy sarmatizma. Istoki natsional'noi ideologii Rechi Pospolitoi [Myths and images of Sarmatianism. The origins of the national ideology of the Commonwealth]. Moskva: Institut slavyanovedeniya, 2002. 178 s. 9. Lysiak-Rudnytskyi I. Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom [Ukraine between East and West]. Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese. T. 1. Kyiv: Osnovy, 1994. S. 1–9. 10. Politolohiia: Dovidnyk / M. Obushnyi, A. Kovalenko, O. Tkach. Kyiv: Dovira, 2004. 599 s. 11. Riabchuk M. Zakhidnyky mymovoli: paradoksy ukrainskoho natyvizmu [Westerners involuntarily: Paradoxes of Ukrainian Nativeism]. Riabchuk M. Vid Malorosii do Ukrainy: paradoksy zapizniloho natsiietvorennia. Kyiv: Krytyka, 2000. S. 66–102. 12. Said E. Oriientalizm [Orientalism]. Kyiv: Osnovy, 2001. 512 s. 13. Fal'kovich S. Znachenie faktora Evropy dlya istorii, kul'tury, obshchestvennogo soznaniya i mentaliteta polyakov [The value of the factor of Europe for the history, culture, public consciousness and mentality of the Poles]. Mif Evropy v literature i kul'ture Pol'shi i Rossii. Moskva: Indrik, 2004. S. 55–61. 14. Khorev V. Russkii evropeizm i Pol'sha [Russian Europeanism and Poland]. Mif Evropy v literature i kul'ture Pol'shi i Rossii. Moskva: Indrik, 2004. S. 23–54. 15. Wierzbicki A. Europa w polskiej mysli historycznej i politycznej XIX i XX wieku. Warszawa: Centrum Europejskie Natolin; Wydawnictwo Trio, 2009. 267 s.

Ivan Kutsyi

THE PRINCIPLES OF EUROPOCENTRISTIC IDEOLOGICAL IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY – THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The article examines the process of consolidation of Europocentric worldview amidst Ukrainian historians of the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century. It has been ascertained the intellectual sources, social premises, specificity of penetration of Europocentric ideological principles into Ukrainian historical thought. It has been outlined the impact of positivism on strengthening of Europocentric worldview of Ukrainian historians. It has been traced the interconnection between Europocentric ideological principles and civilizational identity of Ukrainian scientists. The article analyses the specificity of perceptions of Europe / West among the leading Ukrainian historians. It has been traced the influence of Europocentric worldview on the interpretation of applied issues of national history.

Key words: Europe, West, Europocentrism, civilization, historiography, identity.

УДК 940.5:316.4.063.7=162.1 (477.53)

Володимир Маслак

АРХІВНА СПРАВА РІЧАРДА СТЕМПНЕВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ «ПОЛЬСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ» В ПОЛТАВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовано проблему масових репресій у 30-х рр. ХХ ст. через призму польського питання. Основу дослідження становлять архівні документи, у яких розкрито суть антипольських масових репресій в цей період. Вивчено питання арештів під час «польської операції» на прикладі справи Річарда Стемпневського. Досліджувана проблематика наводиться в контексті Полтавської області. Подано вичерпний аналіз справи засудженого Р. Стемпневського з детальним описом допиту засудженого. У підсумку автор висуває власну гіпотезу того, чому саме Р. Стемпневського заарештовано та засуджено.

Ключові слова: радянський устрій, масові репресії, «польська операція», Полтавська область.

Масові репресії 30-х рр. ХХ ст. – жаклива сторінка в історії як України, так і Польщі, оскільки поляки не менше інших народів, які опинилися в «залізних обценьках» сталінського режиму, повною мірою розплачувалися за жагу влади «вусатого» тирана. Сучасність вимагає від нас написання об'єктивної історії та пошуку справедливості для тих невинно засуджених людей, які через низку фатальних подій потрапили в жорнова масових репресій.

Вшановуючи цього року жертв масових репресій 80-річної давнини, не можемо не згадати про «польську операцію», яка перекреслила долі 139835 «польських ворогів». Висвітлення проблематики тоталітаризму в контексті знецінення людського життя на сучасному етапі є більш ніж актуальним. Коли жага влади і намагання її утримати домінує серед загальнолюдських цінностей, це зумовлює жакливі трансформації в суспільстві.

Наукова новизна ґрунтується на архівних матеріалах, що вперше вводяться до наукового обігу та відображають перебіг «польської операції» у Полтавській області в період масових репресій 30-х рр. ХХ ст.

Основу джерельної бази статті становлять архівні матеріали управління Служби Безпеки України в Полтавській області.

Певні аспекти дослідження представлені у працях М. Іванова [7], М. Лозинські [8], П. Марциняк [6]. Вони розкривають різні проблеми вивчення польського питання, і з точки зору порівняння долі українців і поляків у цей історичний період, а також через призму архівних, нормативних документів, що відображають ставлення влади до радянських громадян польського походження. Означеній проблематиці присвячено декілька студій В. Маслака, Д. Василенко, С. Сезіна [9–10], а також колективна монографія «Польская операция» в Полтавской области в 30-х годах ХХ века. «Operacja Polska» w obwodzie połtawskim w latach 30-tych ХХ wieku» [6].

Польки громадяни СРСР, були одним із народів, що з українцями найчастіше потерпали від репресій з боку радянської влади. Після укладення Ризького мирного договору 1921 р. до СРСР потрапило близько 1,2 млн поляків. Вони проживали в основному на західних землях, що раніше входили до складу Першої Речі Посполитої. Радянське керівництво вбачало у поляках загрозу, як в етності, схильному до бунтів., протестів, непокори Згідно із офіційними даними всесоюзного перепису населення 1937 р., в Україні проживало 417613 поляків [4]. Тогочасна влада досить жорстоко намагалася деполонізувати поляків, вживаючи стандартні заходи, такі, як колективізація та переселення. Незважаючи на це, на 1931 р. колективізувати вдалося лише 19 % поляків [5, с. 10], саме у 1932 р. розпочинаються масові депортації вглиб країни, коли ж і це не допомогло, розпочинаються репресивні дії щодо польського населення, які їх ввійшли в історію під назвою «польська операція» [2].

Яскравим прикладом «плідної» роботи НКВС є кримінальна справа Р. Стемпневського, яка має майже філігранне оформлення, а протокол допиту просто вражає кількістю «шпигунських» маневрів цієї особи. Зокрема, Стемпневський Річард Станіславович народився 30 липня 1890 р. у місті Замостя Люблінської губернії Польщі. Був сином офіцера царської армії, мав вищу освіту й до арешту працював планувальником на Лубенському промислово-харчовому комбінаті [3, арк. 7]. 20 жовтня 1937 р. Р. Стемпневського затримано Лубенським районним відділом НКВС за звинуваченням, передбаченим статтею 54–6 КК УРСР – шпигунство [1]. Під час допиту Р. Стемпневський зізнався у шпигунстві і детально розповідав про завдання, які отримував як агент польської розвідки. Майже на десяти сторінках протоколу допиту він в подробицях оповідав історію свого життя та вступу до лав польських шпигунів: «... після Лютневої революції... (1917 р. –

В. М.) – я став прибічником буржуазно-демократичного строю, саме тому Жовтнева революція в Росії, як така, що не відповідала моїм політичним переконанням, була сприйнята мною вороже. У кінці 1917 року.... Я переїхав до Києва і влаштувався в шкіряний відділ при Комісаріаті продовольчих справ Центральної Ради, в якості контролера. У 1920 році в червні місяці, Київ був зайнятий поляками і саме тоді я зустрівся зі своїм двоюрідним братом Стемпневським Юрієм Казимировичем, польським легіонером, в чині капітана, командиром артилерійської батареї» [3, арк. 15]. Зустріч із братом була дуже недовгою оскільки поляки відступили з Києва. Брат Р. Стемпневського пропонував йому виїхати до Польщі, але він відмовився, вказуючи на не знання польської мови та відмову його дружини покидати Київ.

У таких обставинах його брат Ю. Стемпневський, за словами обвинувачуваного, доручає йому вести збір розвідувальної інформації та проведення диверсійної діяльності на промислових підприємствах. Річард Станіславович, звертає особливу увагу під час допиту на те, що «... інструкцій і конкретних завдань він (брат) мені не залишив... ..він запропонував контактувати з консулом, який буде призначений в Києві, після заключення миру» [3, арк. 16]. Налагодити контакти з консулом Р. Стемпневському не вдалося, оскільки він не мав знайомих, які б йому в цьому допомогли. Саме тому він продовжив вичікувати вдалого часу. У 1923 р. Р. Стемпневський закінчує Київську політехніку й розпочинає працювати у комерційному відділі Південно-Західної залізниці, де й познайомився з начальником відділу закордонних перевезень М. Лутцау, який у 1925 р. допоміг зв'язатися Р. Стемпневському, за його словами, з польським консулом і отримати від нього наступні завдання, які йому передав М. Лутцау: «1. Відшукати диверсійно-шкідницькі групи в системі залізничного і водного транспорту, яким на передодні війни Польщі з СРСР були зобов'язані: а) влаштовувати аварії поїздів, глобальних масштабів, шляхом розбору залізничних рейок; б) проводити підрив мостів; 2. Зайнятися збором інформації шпигунського характеру: а) про обсяги вантажоперевезення; б) про стан залізничного господарства, мостів, паровозного і вагонного парків; в) про мобілізаційні плани і масштабність Південно-Західної залізниці» [3, арк. 16]

Під час допиту слідчого особливо цікавило, що з переліченого конкретно виконано Р. Стемпневським, на що він відповів: «Виконуючи завдання польського консульства в Києві, передане мені через Лутцау, я здійснював наступне: «... У 1926 році, я попросив у відділі доріг Південно-Західної залізниці план залізничних ліній Коростенського відділення, під видом матеріалів для виконання дипломного проекту. Цей план мені надала і я скопіював його і передав через Лутцау в польське консульство. У цьому ж році з метою насадження шпигунсько-диверсійних ворожих ланок у Дніпровському пароходстві, я завербував інженера майстерень Київського затону – Непокойчицького (Непокольчицького) Станіслава Станіславовича, поляка за національністю, колишнього офіцера старої армії, з яким я навчався в Київській політехніці з 1918 по 1922 роки. У 1927 році з метою створення шпигунсько-диверсійної ланки в службі експлуатації Південно-Західної залізниці, я завербував помічника начальника служби експлуатації Стебельського Олександра Івановича, колишнього офіцера старої армії, якого знав по Київській політехніці... У 1926 році я працював у комерційному відділі Південно-Західної залізниці і знав плани перевезень... на 1927 рік і передавав їх польському консулу через Лутцау. Крім того, систематично передавав консулу через Лутцау інформацію про політичні настрої в розмовах працівників Управління Південно-Західною залізницею» [3, арк. 16–18].

У 1931 році Р. Стемпневського заарештовано Київським обласним відділом ДПУ як члена військово-шпигунської організації, але він був звільнений, після чого переїздить до Лубен, де влаштовується на роботу планувальником до Лубенського «Промхарчкомбінату» . Після переїзду Р. Стемпневський продовжує підтримувати зв'язок з М. Лутцау та в період вересня-грудня 1934 р. тричі відвідує Київ, де й зустрічається з ним. За свідченнями Р. Стемпневського, у зв'язку з неможливістю частих поїздок до Києва та конспірації, М. Лутцау знайомить Р. Стемпневського з В., який і мав виконувати роль зв'язкового [3, арк. 21–23].

У кінці протоколу допиту Р. Стемпневський засвідчує правдивість написаного, таким чином зізнаючись у шпигунстві. Але, під час аналізу справи виникає багато запитань. Ознайомившись з протоколом допиту можна відразу погодитися, з тим, що Р. Стемпневський дійсно займався шпигунством, оскільки, по-перше, був вороже налаштований до радянської влади, по-друге, був поляком за походженням, по-третє, працював на державних транспортних та промислових об'єктах, по-четверте, мав родичів у Польщі, по-п'яте, конкретно називав прізвища своїх резидентів.

Однак детальне вивчення кримінальної справи Р. Стемпневського свідчить про його невинуватість. На користь його невинуватості свідчить, по-перше, зміст протоколу допиту, який виглядає так, ніби його добре спланували, відредагували та переписали розбірливим почерком; по-друге, усі прізвища, на які посилався Р. Стемпневський і вказував на те, що вони займалися антирадянською діяльністю відсутні в Національному банку репресованих. Важко повірити у те,

що, такі важкі обвинувачування могли б дозволити їм уникнути радянського «правосуддя»; по-третє, обвинувачуваний заявляв, що не володіє польською мовою взагалі, і в той же час віддано служив батьківщині, постійно ризикуючи життям, на її користь; по-четверте, виникають запитання стосовно того, яким чином М. Латцау, який не мав жодного відношення до польської шпигунської сітки, до знайомства зі Р. Стемпневським, і завербований ним же, стає зв'язковим між польським консулом і Р. Стемпневським, а потім знайомить його з іншим зв'язковим Вишенським; по-п'яте, Р. Стемпневський заарештовано у 1931 р., яким чином, перебуваючи під постійним наглядом НКВС, він міг займатися шпигунською діяльністю. Останнім аргументом на користь невинуватості Р. Стемпневського – є неточності у написанні прізвищ, які він постійно згадує. Необхідно зазначити, що Р. Стемпневського реабілітовано 25 липня 1989 р. прокуратурою Полтавської області.

Список використаних джерел

1. Уголовный кодекс Украинской Социалистической Советской Республики от 20 июля 1934 г. URL: <https://coollib.com/b/124310/read>. (дата звернення: 26.09.2018). 2. Оперативный приказ Народного Комиссара внутренних дел СССР № 00485 от 9 авг. 1937 г. / Народный Комиссариат внутренних дел СССР. URL: <http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/370811.htm>. (дата звернення: 26.09.2018). 3. Архів Служби безпеки України в Полтавській області. Спр. 14314С. Стемпневський Річард Станіславович. 4. Всероссийская перепись населения 1937 год: общие итоги. Сборник материалов и документов / сост. В. Б. Жировская, Ю. А. Поляков. Москва: РОССПЭН, 2007. 320 с. 5. Пожарский К., Разумова А., Марциняк П. Мартиролог поляков, граждан СССР на Северо-Западе России: 1919 (1937–1938) 1953 = Martyrologium Polaków, obywateli ZSRR na Północnym zachodzie Rosji: 1919 (1937–1938) 1953. Санкт-Петербург, 2012. 768 с. 6. «Польская операция» в Полтавской области в 30-х годах XX века = «Operacja Polska» w obwodzie połtawskim w latach 30-tych XX wieku / Д. П. Василенко, В. И. Маслак та ін. Дніпро, 2017. 304 с. 7. Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja Polska» 1937–1938. Kraków: Znak „Horyzont», 2014. 445 s. 8. Łoziński M. Operacja Polska. Kłodawa, 2008. 180 s. 9. Василенко Д. П. Справа «пророка» Боєслава в архівних документах // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. 2016. Вип. 2. Ч. 3. С. 149–158. 10. Маслак В. И. Антипольские массовые репрессии в Полтавской области за архивными источниками // Virtus: Scientific Journal. 2016. № 10. P. 182–186.

References

1. Ugolovnyi kodeks Ukrainskoi Sotsialisticheskoi Sovetskoi Respubliki ot 20 iyulya 1934 g. [Criminal Code of the Ukrainian Socialist Soviet Republic of July 20, 1934]. URL: <https://coollib.com/b/124310/read>. (data zvernennya: 26.09.2018). 2. Operativnyi prikaz Narodnogo Komissara vnutrennikh del SSSR № 00485 ot 9 avg. 1937 g. [Operational Order of the People's Commissar of the Interior of the USSR No. 00485 of Aug. 9, 1937] / Narodnyi Komissariat vnutrennikh del SSSR. URL: <http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/370811.htm>. (data zvernennya: 26.09.2018). 3. Arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy v Poltavskii oblasti. Spr. 14314S. Stempnevskiy Richard Stanislavovich. 4. Vserosiiskaya perepis' naseleniya 1937 god: obshchie itogi. Sbornik materialov i dokumentov [All-Russian Population Census 1937: General Results. Collection of materials and documents] / sost. V. B. Zhirovskaya, Yu. A. Polyakov. Moskva: ROSSPEN, 2007. 320 s. 5. Pozharskii K., Razumova A., Martsinyaka P. Martirolog polyakov, grazhdan SSSR na Severo-Zapade Rossii: 1919 (1937–1938) 1953 = Martyrologium Polaków, obywateli ZSRR na Północnym zachodzie Rosji: 1919 (1937–1938) 1953. Sankt-Peterburg, 2012. 768 s. 6. «Pol'skaya operatsiya» v Poltavskoi oblasti v 30-kh godakh XX veka = «Operacja Polska» w obwodzie połtawskim w latach 30-tych XX wieku / D. P. Vasilenko, V. I. Maslak ta in. Dnipro, 2017. 304 s. 7. Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja Polska» 1937–1938. Kraków: Znak „Horyzont», 2014. 445 s. 8. Łoziński M. Operacja Polska. Kłodawa, 2008. 180 s. 9. Vasylenko D. P. Sprava «proroka» Boleslava v arkhivnykh dokumentakh // Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. 2016. Vyp. 2. Ch. 3. S. 149–158. 10. Maslak V. I. Antipol'skie massovye repressii v Poltavskoi oblasti za arkhivnymi istochnikami [Anti-Polish mass repression in the Poltava region for archival sources]. Virtus: Scientific Journal. 2016. № 10. R. 182–186.

Volodymyr Maslak

RICHARD STEMPNEVSKY'S ARCHIVE CASE AS SOURCE OF THE STUDY OF THE «POLISH OPERATION» HISTORY IN POLTAVA REGION

A problem of mass repression due to polish question in 30s XXth century is analyzed in this article. The foundation of the research is made of archival documents, where we can see the matter of nonpoland mass repression during this period. The question about arrests by «polish operation» example of Richard Stempnevsky's case. This range of problems are investigated in the context of the Poltava region. In this work there is an exhaustible analysis of the arrested Richard Stempnevsky's case with its detailed description of interrogation. As a conclusion the authors present the theory why Richard Stempnevsky was arrested and sentenced to imprisonment.

Key words: soviet regime, mass repression, «polish operation», Poltava region.

УДК 94(73)

Віктор Луццак

ГЕНРІ УОЛЛЕС У ПОЛІТИЧНІЙ ІСТОРІЇ США: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті досліджена американська історіографія, присвячена Генрі Уоллесу. Встановлено, що оцінки Г. Уоллеса в роботах американських дослідників відповідали тенденціям американської історіографії «холодної війни». У цьому контексті автор статті вирішив розділити історіографічний доробок про Г. Уоллеса за хронологічним принципом на ортодоксальні, ревізійні та постревізійні праці.

У статті проаналізовано сучасний дискурс представників різних підходів відносно проблеми оцінки Г. Уоллеса у політичній історії США в постбіполярний період. Як підсумок, відмічена позитивна тенденція, яка полягає у відродженні інтересу до постаті Г. Уоллеса та візії його політичної діяльності шляхом руйнування ідеологічних стереотипів часів «холодної війни».

Ключові слова: Г. Уоллес, «холодна війна», американська історіографія, СРСР, історичний ревізійнізм.

Дослідження проблем ролі особистості в історії США у ХХ ст. вимагає від істориків ретельної критичності у ставленні до історіографічного доробку часів «холодної війни», враховуючи суспільно-політичний клімат його створення. Окрему увагу варто надати американській історичній науці, де, на відміну від директивної міфотворчої радянської «партійної» історіографії, на різних етапах «холодної війни», здійснювався перегляд причин глобального американсько-радянського конфлікту та ставлення до «ворога» в цілому. Звідси з'явилися різні оцінки і трактування як подій та явищ, так і діяльності та поглядів окремих особистостей. У цьому контексті великий інтерес викликає один із найбільш суперечних та неоднозначних політиків США ХХ ст. Генрі Уоллес.

Політичну кар'єру Г. Уоллес розпочав на посаді міністра сільського господарства в адміністрації Ф. Рузвельта, а закінчив міністром торгівлі при президенті Г. Трумені, активним опонентом зовнішньополітичного курсу його кабінету, зокрема відносин США з СРСР. Ця критика в умовах панування в громадській думці тези антикомуністичної пропаганди про «радянську загрозу», повернулася до Г. Уоллеса бумерангом і стала основою формування його негативного іміджу та подальшої дискусії серед науковців про значення особи Г. Уоллеса в історії США.

Побутують дві цілком протилежні оцінки Г. Уоллеса серед дослідників: для одних він здібний та прогресивний політик, який, можливо, міг би відвернути «холодну війну», а для інших – наївний мрійник, який відмовився від блискучої кар'єри та став жертвою комуністичної облуди.

Метою цієї статті є дослідження причин дуалізму оцінки американськими дослідниками місця та значення Г. Уоллеса у політичній історії США.

Відхід від ідеалізованого історіописання є актуальною проблемою, зокрема, для українських істориків. За радянських часів сформовано значну кількість образів «ворога» та «героя», які базувалися на критерії лояльності або ворожості до СРСР. Відповідно, розглядаючи ці образи в контексті історичних досліджень, треба заперечити радянські штампи в оцінці постатей, які нині є частиною українського нарративу всесвітньої історії ХХ ст.

Г. Уоллес був однією із ключових фігур у кабінеті Ф. Рузвельта. Президент високо оцінював його відданість ключовій радикальній, як для американської політичної традиції, ідеї «нового курсу» насамперед, обмеженого державного регулювання економіки. Тому Ф. Рузвельт призначав його на ключові посади в уряді: 1933–1940 рр. – міністром сільського господарства, а у 1940–1944 рр. він обіймав посаду віце-президента США.

Маючи високий рейтинг довіри в американців, Г. Уоллес фактично, був під час Другої світової війни другою за популярністю особою в країні, у якій багато хто бачив наступника Ф. Рузвельта. Однак його ідеалістичні погляди на повоєнний світ – так зване «століття простої людини»*, не відповідали ані ролі США у світі, яку їм відводили ліберальні інтервенціоністи чи консервативні ізоляціоністи, ані політичним реаліям у країні та за її межами. На з'їзді Демократичної партії в Чикаго 1944 р., у результаті політичних інтриг та внутрішньопартійних суперечок, кандидатом у віце-президенти в команду Ф. Рузвельта обрано Г. Трумена. У такий спосіб Г. Уоллес фактично втратив можливість впливати на визначальні питання державної політики. Після перемоги на

* Назва походить із промови зробленої віце-президентом Уоллесом 8 травня 1942 р., де він критикує концепцію американської повоєнної гегемонії: «... Дехто говорить про Американське століття. Я ж кажу, що століття, в яке ми вступаємо – століття, яке вийде з цієї війни – може бути і повинно бути століттям простої людини» [1, с. 19–20].

виборах 1944 р. тандему «Рузвельт-Трумен», Г. Уоллес обійняв посаду міністра торгівлі, на якій продовжував працювати до відставки, будучи вже членом кабінету Г. Трумена.

Як відомо, з держави-союзника під час Другої світової війни СРСР став державою-ворогом після її закінчення. Відповідно до змін у міжнародній політиці та нового курсу у відносинах із СРСР, адміністрація Г. Трумена відхилила ідею «чотирьох поліцейських» Ф. Рузвельта та розпочала вибудовувати свою зовнішню політику з позиції політичного реалізму, теоретичним та практичним проявами якого стали: «Довга телеграма» та «Стаття містера Х» Джорджа Кеннана, «доктрина Трумена», «план Маршалла», ядерна монополія США та ін. З різкою критикою американської зовнішньої політики виступив міністр Г. Уоллес, який був абсолютним прихильником багатосторонньої співпраці у рамках ООН, дотримання положень Атлантичної хартії та Статуту ООН, а також розглядав можливість «modus vivendi» з СРСР на базі економічної взаємозалежності. Погляди Г. Уоллеса відповідали протилежній політичному реалізму теорії міжнародних відносин – політичному ідеалізму, який, очевидно, у період загострення американо-радянського конфлікту не відповідав запитам суспільства та національним інтересам США.

Вирішальним чином через відкриту критику політики кабінету Г. Трумена, Г. Уоллес був звільнений з посади (1946 р.), а через два роки балотувався вже як кандидат у президенти від Прогресивної партії на виборах 1948 р. Президентська кампанія 1948 р. проходила в умовах загрози війни у Європі (Берлінська криза) та на тлі антирадянської істерії. Ідеї та пропозиції Г. Уоллеса в дусі мирного співіснування та співробітництва з СРСР у таких умовах не були прийнятті більшістю населення США. Підсумки президентських виборів для Г. Уоллеса та Прогресивної партії були невтішними. Г. Уоллес посів принизливе четверте місце із 2,4 % голосів (за рахунок південних штатів партія С. Турмонда із лозунгом «Сегрегація назавжди» зайняла третє місце) [2]. Г. Трумен був переобраний на посаду президента США та продовжив зовнішньополітичний курс країни попередніх років, спрямований на стримування СРСР та будівництво «держави національної безпеки».

Боротьба проти підривної та шпигунської діяльності у США, яка досягла свого апогею в 1950-ті рр., ознаменована періодом маккартизму, лише посилила несприйняття та відчуження серед американців лівих ідей, які і в XXI ст. сприймаються як такі, що загрожують традиційним американським цінностям. Відповідно, негативний образ «червоного», який з легкої руки критиків та політичних опонентів закріпився за Г. Уоллесом та культивувався дослідниками впродовж другої половини XX ст., був перешкодою для його об'єктивної та неупередженої оцінки. Важливо зазначити, що сам Г. Уоллес ніколи себе не зараховував до числа комуністів та був відданим основним стовпам американського способу життя – вільному ринку та ліберальній демократії.

Загалом, у дослідженнях, присвячених постаті Г. Уоллеса прослідковується, на наше переконання, вплив (через очевидний акцент на наявність симпатій в Г. Уоллеса до СРСР) тенденцій американської історіографії «холодної війни». Тому для структуризації робіт про Г. Уоллеса можна розділити їх за хронологічним принципом на ортодоксальні, ревізійні та постревізійні.

Першу спробу дати комплексний аналіз політичної кар'єри Г. Уоллеса, здійснив журналіст Д. Макдональд. В основу його книги «Генрі Уоллес, Людина та Міф» закладено «благородну місію», яка полягала у розвінчуванні міфів навколо Г. Уоллеса. Однак робота Д. Макдональда наповнена суб'єктивними оцінками та судженнями для підтвердження яких автор надавав значення одним фактам біографії Г. Уоллеса, при цьому ігноруючи інші. Д. Макдональд зобразив Г. Уоллеса «як інструмент радянського уряду» [3, с. 174–175]. Цікаво, що книга опублікована у рік виборів президента США (1948 р.), що може свідчити про інший підтекст роботи Д. Макдональда, а саме – намагання дискредитувати Г. Уоллеса в контексті передвиборної агітації. Робота Д. Макдональда є популярною та авторитетною серед консерваторів, які виступали та продовжують виступати з критикою на адресу всіх, хто симпатизував та підтримував соціалістичні ідеї в США.

Цікавим дослідженням про участь Г. Уоллеса в президентській кампанії 1948 р. є робота американського політолога К. Шмідта, який показав кандидата у президенти США – Г. Уоллеса як борця за мир [4]. Автор наголошує на тому, що провал Прогресивної партії на виборах 1948 р. став результатом розколу серед американських лібералів.

Грунтовну, але недостатньо цілісну біографію Г. Уоллеса у двох книгах написали брати Е. та Ф. Шапсмаєри. У першій частині двотомника, яка охоплює період 1910–1940 рр. дослідники аналізують, так званий, «аграрний етап» життя Г. Уоллеса, пов'язаний зі становленням політичної філософії Г. Уоллеса [5]. Автори наголошують на тому, що робота в адміністрації Ф. Рузвельта була найкращим періодом Г. Уоллеса у політиці. Наступна книга присвячена суперечливому та неоднозначному, на думку братів Шапсмаєрів, періоду життя Г. Уоллеса (1940–1965 рр.), у якому вони називають його «м'яким мрійником» з нереалістичними поглядами на зовнішню політику [6].

Резюмуючи праці авторів, які досліджували біографію Г. Уоллеса в період 1940-х – 1950-х рр., можна дійти висновку, що вони в своїй більшості позбавлені альтернативного мислення, знаходилися у річищі американської ортодоксальної версії «холодної війни» та сходяться на тому, що Г. Уоллес – нереалістичний, наївний мрійник, який зруйнував свою політичну кар'єру через симпатії до СРСР.

У середині 1960-х рр. широкий резонанс викликала праця Г. Альперовіца, у якій він стверджував, що американці використовували атомну бомбу в якості дипломатичного важеля, щоб зупинити радянський вплив у Східній Європі та Азії [7]. Розвиток цієї ідеї призвів до перегляду, центральної в американській історичній думці, теорії про одноосібну провину СРСР у розв'язанні глобального конфлікту та спонукав до появи тверджень, які перекладали цю відповідальність на «агресивну зовнішню політику» США. Подібні погляди знайшли своє теоретичне втілення у «новій лівій» історіографії, вагомою частиною якої стала ревізійністська теорія та методологія «холодної війни». Як зазначає російський історик І. Цветков, ревізійністи «розглядали в діях Вашингтону нерозуміння та пряме ігнорування законних інтересів СРСР у Східній Європі» [8]. Додатковим стимулом для зміни абсолютної антикомуністичної позиції у США стали спочатку масштабні студентські антивоєнні та антирасистські демонстрації 1960-их рр., а згодом, політика Р. Ніксона-Г. Кіссінджера, яка започаткувала розрядку міжнародної напруженості у відносинах із СРСР. Перегляд науковцями тлумачення фактів періоду становлення американо-радянської конфронтації, зумовив, на нашу думку, внесення відповідних коректив у висвітлення та переосмислення ідей та поглядів Г. Уоллеса.

Серед істориків цього періоду слід зазначити Н. Марковіца, який доходить висновку, що Г. Уоллес був мужньою людиною з правдивими передбаченнями [9]. Автор не наголошує, чи ідеї Г. Уоллеса були актуальними на період його перебування в політиці. Важливою працею в дусі американського ревізійнізму стала стаття Р. Радоша та Л. Лігію в збірнику «Критики «холодної війни», у якій зазначається, що «відстоювання Г. Уоллесом ідеї співіснування з Радянським Союзом було на той час актом ересі, і стало приводом для антирадянської критики» [10, с. 76]. У статті розкривається концепція «відкритих дверей», розроблена Г. Уоллесом, яка, на думку авторів, була основою його повоєнної моделі світоустрою. Р. Радош та Л. Лігію резюмують, що Г. Уоллес зробив значний внесок в ознайомлення громадськості з американською політикою «холодної війни» [10, с. 106].

До числа прихильників ідей Г. Уоллеса можемо віднести Р. Уолтона, який у книзі «Генрі Уоллес, Гаррі Трумен та Холодна війна» робить спробу вивести політику «розрядки», яку розпочав президент Р. Ніксон, з програмних положень Прогресивної партії Г. Уоллеса [11]. Крім того, на основі використання архівних матеріалів та щоденника Г. Уоллеса, автор розкриває основні розбіжності в баченні післявоєнного світу Г. Уоллесом та адміністрацією Г. Трумена.

Ретельно дослідив зовнішньополітичні погляди Г. Уоллеса С. Уолкер [12]. Історик наголошує, що Г. Уоллес не був наївним, а навпаки, далекоглядним та вдумливим політиком. С. Уолкер відстоює ідею про те, що США, як провідна країна у повоєнному світі, мала б сприяти підвищенню життєвого рівня країн, що розвиваються, постачаючи їм сучасні технології, замість того, щоб здійснювати політику військового та економічного імперіалізму над ними. Відповідно, універсальна економіка «відкритих дверей», яку відстоював Г. Уоллес, на думку С. Уолкера, була в цьому контексті важливою та доречною.

У так званій «американській ревізійністській історіографії» прослідковується тенденція відходу від усталеного негативного образу Г. Уоллеса як наївного політика у 1940–50-х рр. та перехід до очевидного домінування образу реформатора нового світового порядку в 1970-х рр. З часу виходу книги С. Уолкера (1976 р.) та до середини 1990-х рр. відсутні будь-які дослідження, пов'язані із постаттю Г. Уоллеса, ймовірно, тому що, як пояснює це С. Уолкер, «суперечлива інформація, яка пов'язана з складним характером Г. Уоллеса або його багатосторонньою політичною кар'єрою, викликала труднощі для істориків» [13]. А можливо і тому, що в американському суспільстві, зокрема в історичній науці, періоду президенства Р. Рейгана, який охарактеризував СРСР як «імперію зла», антикомуністична пропаганда знову набула крайніх своїх форм.

Колапс «комуністичного проекту» та закінчення американо-радянської конфронтації обумовив появу істориків постревізійністів, які відстоюють тезу про спільну провину США та СРСР у розв'язанні глобального конфлікту. У зв'язку із цим розпочалася та триває досі переоцінка ідей та поглядів Г. Уоллеса, враховуючи нові дані, отримані після розсекречення низки матеріалів, які раніше були недоступними, поступовий відхід від історіографічної ідеологізації та «популярність «мікропідходу» через вивчення окремих випадків та унікальних історичних епізодів» [8].

У 1995 р. з'являється цікава книга американських істориків Г. Уайт та Дж. Мейз «Генрі А. Уоллес: Його пошук нового світового порядку». Автори здійснили глибокий аналіз витоків політичної та релігійної думки Г. Уоллеса. Вони, зокрема, зазначають, що Г. Уоллес сподівався

завдяки вільній міжнародній торгівлі та спільному технічному розвитку вести боротьбу із нерівністю та бідністю в світі, пропагуючи ідеї закріплені в Атлантичній хартії [14].

Цінним поглядом на Г. Уоллеса в контексті проблеми розколу американських лібералів, є дослідження М. Клеймана [15]. Історик здійснив компаративний аналіз інтелектуального та професійного життя Г. Уоллеса та Р. Нібура, з метою вивчення поділу ліберального мислення на питання внутрішньої та зовнішньої політики США. Автор вказує, що Г. Уоллес виступав за філософію зовнішньої політики, яка включала співпрацю з СРСР, у той час як Р. Нібур (відомий протестантський теолог і політичний оглядач), був класичним лібералом «холодної війни», і категорично відкидав можливість співпраці з комуністами, як в середині США, так і за кордоном. З іншого боку, автор наголошує, що у питаннях внутрішньої політики їх погляди в більшості питань збігались.

Суттєвий внесок у дослідження життя та діяльності Г. Уоллеса зробили Дж. Калвер та Дж. Хайд [16]. Історики розглядають його, як провидця-інтелектуала, одного із найбільш важливих та суперечливих фігур в американській історії ХХ ст. Їхня праця «Американський мрійник: Життя та час Генрі. А. Уоллеса» є вдалою спробою відійти від стереотипів щодо постаті Г. Уоллеса часів «холодної війни» та об'єктивно висвітлити, на основі багатостороннього аналізу та низки архівних та джерельних матеріалів, різні аспекти його біографії.

Авторитетний американський історик А. Шлезінджер-молодший у рецензії на книгу Дж. Калвера та Дж. Хайда надає власний, стислий аналіз дилеми навколо оцінки Г. Уоллеса в історії США, де серед іншого відмітив «...Трагізм навколо Г. Уоллеса полягає в тому, що люди не пам'ятають його серйозних досягнень як ученого та державного службовця. Якщо вони згадують про Г. Уоллеса, то думають про «листи до Гуру» * та президентську кампанію 1948 р...ні те, ні інше, не підвищує статус Г. Уоллеса» [17, с. 3]. Оцінка А. Шлезінджера, на наше переконання, проходить червоною ниткою крізь весь спектр останніх робіт присвячених Г. Уоллесу. Але варто також зазначити, що водночас з позитивним відгуком на книгу «Американський мрійник...» А. Шлезінджер-молодший залишився на позиції, якої дотримувався й раніше – про те, що Г. Уоллес був наївним політиком.

Ґрунтовний аналіз президентської кампанії в США 1948 р., місця та ролі у ній Прогресивної партії, здійснив сучасний американський історик Т. Девін. У дослідженні Г. Уоллес зображується як трагічна постать з ідеалістичними переконаннями, зокрема його погляди на повоєнний світ автор трактує як «християнський утопізм» (віра в добрі наміри світових націй) [18]. Т. Девін детально розглядає участь комуністів у Прогресивній партії та відносить цей факт до головної причини тотальної поразки Г. Уоллеса в президентській кампанії 1948 р. Крім того, автор наголошує, що кампанія продемонструвала слабкість та політичну неконкурентоспроможність ліволіберального Народного фронту у США та допомогла викристалізувати консенсус «холодної війни».

Такий суперечливий аспект біографії Г. Уоллеса як місію «доброї волі» до СРСР дослідив В. Бірнштейн [19]. На основі поширеного звинувачення Г. Уоллеса в тому, що він не помітив, що місцевість, яку він із цікавістю та захопленням оглядав (м. Магадан), була табором у системі ГУТАБ (Головне управління таборів – примітка автора), В. Бірнштейн робить ґрунтовний аналіз того, як саме радянським спецслужбам вдалося ввести в оману віце-президента США. Стаття написана на основі аналізу радянських архівних матеріалів та свідчень колишніх в'язнів ГУТАБ, проливає світло на багато аспектів закордонної поїздки Г. Уоллеса. Зокрема те, що це була професійно спланована спецоперація, і Г. Уоллес був не першим політиком (в 1942 р. СРСР відвідав Венделл Уілкі), який став жертвою такого спектаклю із використанням славнозвісних «потьомкінських сіл». Не можна не згадати у цьому контексті книги «Місія Радянською Азією», яку Г. Уоллес написав на основі своїх вражень та рефлексій від поїздки на Далекий Схід СРСР. Книга була критично сприйнята американською громадськістю, здебільшого через подібні висловлювання автора, які йшли в розріз із реальним станом речей: «Для росіян термін «дружній» означає прагнення не до встановлення соціалістичних урядів, а до урядів, які будуть працювати з Росією, а не проти неї. Це життєво необхідно для Радянського Союзу як питання безпеки в захисті її далекосхідних кордонів» [20, с. 207].

Дискусія в американському суспільстві (як у науковому середовищі, так і на рівні громадського обговорення) розгорнулася з виходом у 2012 р. надзвичайно тенденційної книги О. Стоуна та П. Кузніка «Нерозказана історія США», яка «написана в дусі ранньої лівої ревізіоністської історії»

* Г. Уоллес тривалий час листувався із російським художником та теософом Н. Реріхом (в листах він часто називав його «гуру»), де вони обговорювали відомих людей, зокрема Ф. Рузвельта та В. Черчилля, говорили про потойбічний світ та духовні цінності, що сформувало за Г. Уоллесом образ «містика із ексцентричними релігійними переконаннями» та ставило під сумнів його компетентність як урядовця.

[21]. У роботі автори з очевидним захопленням акцентували увагу на постаті Г. Уоллеса, що у свою чергу стимулювало дискусію навколо питання: чи праві О. Стоун та П. Кузнік, ідеалізуючи його, чи не перебільшують значення Г. Уоллеса? Полеміка у вигляді статей-рецензій на книгу О. Стоуна та П. Кузніка, авторами яких є здебільшого американські неоконсерватори та ліві, очікувано зайшла у глухий кут. Рецензенти або критикують Г. Уоллеса, використовуючи набір аргументів часів «холодної війни» – К. Блек [22], Р. Радош [23]*, або занадто глорифікують, не беручи до уваги історичні реалії – П. Дреєр [24], А. Росс [25], Р. Бейкер [26].

Усвідомлюючи низький рівень об'єктивності вказаної дискусії, все ж можна констатувати позитивну тенденцію, яка полягає у відродженні інтересу до постаті Г. Уоллеса та візії його політичної діяльності, зумовленої сучасними тенденціями в американському суспільстві. Як зазначає Ю. Латиш у статті «Чи може соціаліст стати президентом США: випадок Берні Сандерса»: «Попри значні антисоціалістичні упередження, пов'язані із стереотипами «холодної війни», останнім часом спостерігається зміна ставлення до соціалізму» [27]. Необхідно враховувати, що цей інтерес виходить зі штучного зарахування Г. Уоллеса до числа соціалістів, що не відповідає дійсності.

Таким чином, проблема місця та ролі Г. Уоллеса в політичній історії США пов'язана із тим, що дослідники (як критики, так і прихильники) здебільшого акцентують свою увагу на його поглядах, характері американо-радянських відносин, що не дозволяє сформулювати його цілісний політичний портрет.

Праці про Г. Уоллеса періоду «холодної війни» суттєво відрізняються за своїм тоном та змістом, коливаючись від упередженої критики – до надмірного оспівування, обумовлене різними підходами до трактування та оцінки його повоєнної моделі світоустрою. У сучасній історіографії наявний позитивний процес відходу від ідеологічних штампів навколо оцінки окремих аспектів діяльності Г. Уоллеса. Проте комплексного завершення у вигляді цілісної біографії такого визначного та водночас суперечливого політика ХХ століття як Г. Уоллес поки не має, що залишає поле дії для науковців, які досліджують його життя та політичну кар'єру.

Список використаних джерел

- Wallace H. The century of the common man / Ed. Russell Lord. NY: Reynal&Hitchcock, 1943. 96 p. 2. 1948 Presidential General Election Data – National. URL: <https://uselectionatlas.org/RESULTS/data>. (дата звернення: 01.09.2018).
- MacDonald D. Henry Wallace, the Man and the Myth. New York: Vanguard Press, 1948. 187 p.
- Schmidt K. Henry A. Wallace: Quixotic Crusader 1948. New York: Syracuse University Press, 1960. 362 p.
- Schapsmeier E., Schapsmeier F. Henry A. Wallace of Iowa: the Agrarian Years, 1910–1940. Ames: Iowa State University Press, 1968. 327 p.
- Schapsmeier E., Schapsmeier F. Prophet in Politics: Henry A. Wallace and the War Years, 1940–1965. Ames: Iowa: The Iowa State University Press, 1970. 265 p.
- Alperovitz G. Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam. New York: Simon and Schuster, 1965. 427 p.
- Цветков И. Американские историки. URL: <https://history.wikireading.ru/391620>. (дата звернення: 01.09.2018).
- Markowitz N. The Rise and Fall of the People's Century: Henry Agard Wallace and American Liberalism, 1941–1948. New York: The Free Press, 1973. 416 p.
- Radosh R., Liggio L. Henry Wallace and the Open Door // In Cold war critics, edited by Thomas G. Paterson. Chicago: Quadrangle books, 1971. 313 p.
- Walton R. Henry Wallace, Harry Truman, and the Cold War. New York: Viking Press, 1976. 368 p.
- Walker S. Henry A. Wallace and American Foreign Policy. Connecticut: Greenwood Press, 1976. 224 p.
- Walker S. «The Return of Henry Wallace» // Diplomatic History. 1996. 20 February. URL: <https://www.cambridgescholars.com/download/sample/63476>. (дата звернення: 01.09.2018).
- White G., Maze J. Henry A. Wallace: His Search for a New World Order. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995. 364 p.
- Kleinman M. L. A world of hope, a world of fear: Henry A. Wallace, Reinhold Niebuhr and American liberalism. Columbus: Ohio State University Press, 2000. 368 p.
- Culver J., Hyde J. American Dreamer: The Life and Times of Henry A. Wallace. New York: W.W. Norton, 2000. 608 p.
- Schlesinger-jr. A. Who Was Henry A. Wallace? // Los Angeles Times. 2000. 20 March. URL: <http://articles.latimes.com/2000/mar/12/books/bk-7842>. (дата звернення: 01.09.2018).
- Devine T. Henry Wallace's 1948 Presidential Campaign and the Future of Postwar Liberalism. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2013. 424 p.
- Birstein V. Three Days in «Auschwitz without Gas Chambers»: Henry A. Wallace's Visit to Magadan in 1944 // Wilson Center. 2012. 30 April. URL: <https://www.wilsoncenter.org/publication/three-days-auschwitz-without-gas-chambers-henry-wallaces-visit-to-magadan-1944>. (дата звернення: 01.09.2018).
- Wallace H. Soviet Asia Mission. New York: Reynal&Hitchcock, 1946. 254 p.
- Stone O., Kuznick P. The Untold History of the United States. Gallery Books, 2012. 784 p.
- Black C. The Real Henry Wallace. Oliver Stone is wrong about him // National Review Online. 2013. 17 January. URL: <http://www.conradmblack.com/377/the-real-henry-wallace>. (дата звернення: 01.09.2018).
- Radosh R. A Story Told Before. Oliver Stone's recycled leftist history of the United States // The Weekly Standard. 2012. 12 November. URL: <http://www.weeklystandard.com/a-story-told-before/article/660176>. (дата звернення: 01.09.2018).
- Dreier P. Henry

* З моменту написання статті Henry Wallace and the Open Door, у збірці «Критика холодної війни» політичні погляди Р. Радоша еволюціонували в бік консерватизму.

Wallace, America's Forgotten Visionary // Huff Post. 2015. 11 November. URL: https://www.huffingtonpost.com/peter-dreier/henry-wallace-americas-forgotten-visionary-politician_b_8569658.html. (дата звернення: 01.09.2018). 25. Ross A. Henry Wallace «Uncommon Man» // The New Yorker. 2013. 14 October. URL: <http://www.therestisnoise.com/2013/10/henry-wallace>. (дата звернення: 01.09.2018). 26. Baker R. Henry Wallace Would Never Have Dropped the Bomb on Japan // Executive Intelligence Review. 2003. 7 November. URL: http://www.larouchepub.com/other/2003/3043h_wallace.html. (дата звернення: 01.09.2018). 27. Латиш Ю. Чи може соціаліст стати президентом США: випадок Берні Сандерса. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/yurij-latysh-chy-mozhe-sotsialist-staty-prezydentom-ssha-vypadok-berni-sandersa/> (дата звернення: 01.09.2018).

References

- Wallace H. The century of the common man / Ed. Russell Lord. NY: Reynal&Hitchcock, 1943. 96 p. 2. 1948 Presidential General Election Data – National. URL: <https://uselectionatlas.org/RESULTS/data>. 3. MacDonald D. Henry Wallace, the Man and the Myth. New York: Vanguard Press, 1948. 187 p. 4. Schmidt K. Henry A. Wallace: Quixotic Crusader 1948. New York: Syracuse University Press, 1960. 362 p. 5. Schapsmeier E., Schapsmeier F. Henry A. Wallace of Iowa: the Agrarian Years, 1910–1940. Ames: Iowa State University Press, 1968. – 327 p. 6. Schapsmeier E., Schapsmeier F. Prophet in Politics: Henry A. Wallace and the War Years, 1940–1965. Ames: Iowa: The Iowa State University Press, 1970. 265 p. 7. Alperovitz G. Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam. New York: Simon and Schuster, 1965. 427 p. 8. Tsvetkov Y. Amerykanskye ystoryky [American historians]. URL: <https://history.wikireading.ru/391620>. 9. Markowitz N. The Rise and Fall of the People's Century: Henry Agard Wallace and American Liberalism, 1941–1948. New York: The Free Press, 1973. 416 p. 10. Radosh R., Liggio L. Henry Wallace and the Open Door // In Cold war critics, edited by Thomas G. Paterson. Chicago: Quadrangle books, 1971. 313 p. 11. Walton R. Henry Wallace, Harry Truman, and the Cold War. New York: Viking Press, 1976. 368 p. 12. Walker S. Henry A. Wallace and American Foreign Policy. Connecticut: Greenwood Press, 1976. 224 p. 13. Walker S. «The Return of Henry Wallace» // Diplomatic History. 1996. 20 February. URL: <https://www.cambridgescholars.com/download/sample/63476>. 14. White G., Maze J. Henry A. Wallace: His Search for a New World Order. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995. 364 p. 15. Kleinman M. L. A world of hope, a world of fear: Henry A. Wallace, Reinhold Niebuhr and American liberalism. Columbus: Ohio State University Press, 2000. 368 p. 16. Culver J., Hyde J. American Dreamer: The Life and Times of Henry A. Wallace. New York: W.W. Norton, 2000. 608 p. 17. Schlesinger-jr. A. Who Was Henry A. Wallace? // Los Angeles Times. 2000. 20 March. URL: <http://articles.latimes.com/2000/mar/12/books/bk-7842>. 18. Devine T. Henry Wallace's 1948 Presidential Campaign and the Future of Postwar Liberalism. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2013. 424 p. 19. Birstein V. Three Days in «Auschwitz without Gas Chambers»: Henry A. Wallace's Visit to Magadan in 1944 // Wilson Center. 2012. 30 April. URL: <https://www.wilsoncenter.org/publication/three-days-auschwitz-without-gas-chambers-henry-wallaces-visit-to-magadan-1944>. 20. Wallace H. Soviet Asia Mission. New York: Reynal&Hitchcock, 1946. 254 p. 21. Stone O., Kuznick P. The Untold History of the United States. Gallery Books, 2012. 784 p. 22. Black C. The Real Henry Wallace. Oliver Stone is wrong about him // National Review Online. 2013. 17 January. URL: <http://www.conradmblack.com/377/the-real-henry-wallace>. 23. Radosh R. A Story Told Before. Oliver Stone's recycled leftist history of the United States // The Weekly Standard. 2012. 12 November. URL: <http://www.weeklystandard.com/a-story-told-before/article/660176>. 24. Dreier P. Henry Wallace, America's Forgotten Visionary // Huff Post. 2015. 11 November. URL: https://www.huffingtonpost.com/peter-dreier/henry-wallace-americas-forgotten-visionary-politician_b_8569658.html. 25. Ross A. Henry Wallace «Uncommon Man» // The New Yorker. 2013. 14 October. URL: <http://www.therestisnoise.com/2013/10/henry-wallace>. 26. Baker R. Henry Wallace Would Never Have Dropped the Bomb on Japan // Executive Intelligence Review. 2003. 7 November. URL: http://www.larouchepub.com/other/2003/3043h_wallace.html. 27. Latysh Yu. Chy mozhe sotsialist staty prezidentom SShA: vypadok Berni Sandersa [Can a socialist become president of the United States: the case of Berne Sanders]. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/yurij-latysh-chy-mozhe-sotsialist-staty-prezydentom-ssha-vypadok-berni-sandersa/>.

Viktor Lushchak

HENRY WALLACE IN US POLITICAL HISTORY: PROBLEMS OF HISTORIOGRAPHY

The article deals with American historiography dedicated to the activities and ideas of Henry Wallace. Wallace was, next to FDR, the pre-eminent figure of the 1940s, universally regarded as Roosevelt's heir to the New Deal wing of the Democratic Party. It is important to emphasize that Wallace was ahead of his time on most issues, for instance: he was a strong advocate of labor unions, national health insurance, public works jobs and women's equality. In spite of this, Henry Wallace's idealistic notions about the postwar international relations, in particular, about cooperation with the USSR (results of anti-Soviet agitation and propaganda, which were spread in the USA after the Second World War) formed the negative perception of Wallace in the mass consciousness.

It is stressed, that American studies of Wallace's personality are colored through the Cold War prism (considering an obvious accent on the presence of Wallace's sympathy for the USSR). In this context, taking into account the specifics of American historiography of the Cold War, the authors

decided to divide researches that were written about Wallace by the chronological principle: orthodox school, revisionism, and post-revisionism.

The article analyzes the contemporary discourse of a problem that concerns Wallace's vision about US-Soviet relationship. As a result, authors have noted a positive trend, such as a revival of interest about the Henry Wallace's personality and his political activity, through the partial destruction of the ideological stereotypes of the Cold War.

Key words: H. Wallace, the Cold War, American historiography, the USSR, revisionist history.

УДК 94(477)

Іван Зуляк, Мар'яна Зуляк

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО (1878–1937 РР.): ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано джерельну базу громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності відомого громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, літературознавця, журналіста, перекладача, педагога, міністра освіти УНР, редактора, видавця – Антона Крушельницького (1878–1937 рр.). Виокремлено і диференційовано джерельну базу наукової проблеми, з'ясовано її особливості і основні тенденції

Наголошено на тому, що у фондах центральних і обласних державних архівів й відділах наукових й універсальних бібліотек України збереглася значна кількість архівних, друкованих й рукописних документів й матеріалів, що стосуються громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності А. Крушельницького упродовж досліджуваного періоду.

Значна кількість виявлених матеріалів й документів уперше введена у науковий вжиток. Комплексне їх використання із залученням архівних даних з центральних і обласних державних архівів України, опублікованих джерел, періодичних видань, авторських творів А. Крушельницького, Інтернет-ресурсів – сприяло виконанню поставленої мети.

Ключові слова: Антон Крушельницький, громадсько-політична діяльність, культурно-просвітницька діяльність, джерельна база, архівні матеріали і документи.

Необхідність детального аналізу громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності А. Крушельницького вимагала опрацювання необхідної джерельної бази, що містить значний масив неопублікованих та виданих документів.

Умовно джерельну базу досліджуваної проблеми можна поділити на такі групи: перша група – матеріали центральних і обласних державних архівів України; друга група – опубліковані джерела; третя група – періодичні видання; четверта група – авторські твори Антона Крушельницького; п'ята група – Інтернет-ресурси.

Перша група представлена матеріалами центральних і обласних державних архівів України. Зокрема, певна частина використаних джерел зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Зокрема, у фондї 2201 «Міністерство освіти Української Держави, м. Київ», використано матеріали, пов'язані із повідомленнями, поданими у журналі «Вільна українська школа» про книги, що вийшли чи виходитимуть з друку в різних видавництвах [1, арк. 3–61 зв.].

Використані матеріали фонду 2582 «Міністерство народної освіти Української Народної Республіки, мм. Київ, Вінниця, Кам'янець-Подільський, з 1920 р. – Польща» [2–8] представлені доповіддю міністра А. Крушельницького Раді народних міністрів щодо становища освіти [2, арк. 22–23]; листом заступника міністра освіти С. Сіропола до голови Ради народних міністрів від 11 вересня 1920 р. з приводу нераціонального використання коштів головою педагогічної місії у Відні А. Крушельницьким [3, арк. 19–19 зв.]; листом голови педагогічної місії у справах видавництва шкільних книжок і підручників до радника міністерства народної освіти [4, арк. 2–4]; статутом єдиної школи в УНР [5, арк. 1–17]; таблицею, складеною на основі відомостей про кількість існуючих комплектів на 1919 р., надісланих до МНО [6, арк. 60–73]; листом директора видавничого товариства «Дзвін» до видавничого відділу [7, арк. 5–6]; таблицею, складеною на основі відомостей про кількість шкільних комплектів початкових шкіл, які утримуються повітовими і міськими самоврядуваннями України на державні кошти [8, арк. 218–218 зв.].

У Галузевому державному архіві Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ) використано матеріали фонду 6 «Кримінальні справи на реабілітованих осіб», справу 44987-ФП «Дело по обвинению Крушельницкого А. В. и др.» [9]. Зокрема, у ній подано опис документів у справі щодо

арешту А. Крушельницького і Ю. Бачинського; постанову щодо «злочинної діяльності»; обрання запобіжних заходів; ордери на арешти та обшуки; протоколи особистого обшуку; ухвалу виїзної сесії воєнної колегії Верховного Суду СРСР від 14 грудня 1934 р. щодо скерування кримінальної справи на додаткове розслідування; протокол допиту А. Крушельницького; свідчення І. Кулика, члена партії, голови Всеукраїнського союзу письменників; витяги з протоколів допитів різних осіб та очних ставок; обвинувальний висновок; вирок колегії Верховного Суду СРСР від 28 березня 1935 р.; рішення воєнної колегії Верховного Суду СРСР від 19 жовтня 1957 р. щодо відміни вироку суду у зв'язку з відсутності складу злочину та інші матеріали [9, арк. 1–224].

Основний масив архівних матеріалів й документів, без яких неможливо науково досліджувати проблему, вести аргументовану дискусію й робити обґрунтовані висновки, зосереджено у Центральному державному історичному архіві України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України, фонд 311 «Редакція журналу «Нові шляхи», м. Львів, 1929–1932 рр.»), до складу якого входить 112 справ [10].

Опис першого тому першого розділу «Про діяльність редакції» представлено статутом видання (спр. 1); протоколами зборів членів видавничої спілки та анкетами, заповненими читачами про функціонування журналу (спр. 2); ухвалою редакції видавничої спілки про перехід на новий академічний правопис, прийнятий НТШ (спр. 3); ухвалою окружного суду про конфіскацію статті А. Крушельницького «На нові рейки» (спр. 4); статтею з празької газети «Нові шляхи в світлі чужої критики» (№ 8 за 1929 р.) (спр. 5); виписками з постанов, промов та резолюцій III з'їзду КПБ(У), зібраними Ю. Куликом (спр. 6); виписками зі статей, повідомлень з питань розвитку літератури, науки, мистецтва, суспільно-політичного життя (спр. 7); аналогічними матеріалами, поданими у другому томі (спр. 8).

У другому томі подано листи культурно-освітніх установ, товариств і видавництв про передплату видання «Нові шляхи» (спр. 9); листи авторів з прізвищами на «А» –» Ш» щодо передплати журналу (спр. 10); листи культурно-освітніх установ з Австрії, США, Болгарії, Італії та інших країн про передплату журналу (спр. 11); листи різноманітних установ і приватних осіб про передплату журналу впродовж 1929–1932 рр. (спр. 12–14); листи Спиридона Черкасенка до головного редактора А. Крушельницького з приводу друку в часописі його творів (спр. 15).

Другий розділ «Матеріали редакційного портфеля» представлено оповіданням Ореста Авдиковича «На згарищах», «Хвилина радості», «Чернець», «Туга», фрагментом твору «Ой, у рідному та на дикому полі» (спр. 16–18); оповіданням Адама Поля «Казка майбутності» з передмовою і перекладом С. Масляка (спр. 19); статтями Ієремії Айзенштока «До організації українського літературознавства» (спр. 20); Джованні Аморотті «Сучасна італійська література» (спр. 21); М. Андрусика «Петр Чубатий. До питання про джерела II частини «Fata morgana» М. Коцюбинського» (спр. 22); П. Антоновича «Паризька комуна» (спр. 24); А. Аршавського «Внутрішня організація колгоспів», опублікована у журналі «Огонек», 1930 р. (спр. 25); Д. Багалія «Всеукраїнська Академія Наук» (спр. 26); оповіданням Дмитра Бандрівського «З теки старої панни» (спр. 27); статтями С. Барука «Занепад II Інтернаціоналу» (спр. 28); Ю. Бачинського «Як я видавав українську еміграцію» (спр. 29); уривком поеми Тиміша Бездітного «Молоде село» (спр. 30); рецензією В. Безушка на повість Б. Лепкого «Зірка» (спр. 31).

Важливе місце посідають статті М. Берна «Усуспільнення юридичної допомоги населенню», «Судова реформа на Україні» (спр. 32); оповідання Ж. Бернаноса «Розмова тіней» (спр. 33); вірші Є. Бережницького «Осінній дощ», «Куй долю», «Козак» та інших авторів (спр. 34); стаття Л. Бернса «Постна проповідь про заздрість» (спр. 35); вірш Р. Біндінга «Дожидання» (спр. 36); стаття В. Бірчака «Літературна творчість Закарпаття в роках 1919–1929» (спр. 37); оповідання В. Бобровича «Змагання» (спр. 38); вірші Б. Бонауцолі «Сірина», «Жінки», «Думка» та інші, переклад М. Островерха (спр. 39); п'єсою Ф. Борозенка «Хоч сього діпняв – сам жертвов впав» – драма у трьох діях для сільських аматорських гуртків (спр. 40); статті А. Босого на суспільно-історичну тематику, зокрема «Організатор перемоги», приурочену 50-ти річчю народження академіка ВУАН М. Скрипника, «Основини й перша програма «Української радикальної партії», «Календарна масова писемність» (спр. 41–44); статті Альфреда Будзиновського «Похід театру», «Фрагмент з театру» про походження, розвиток та діяльність театрального мистецтва (спр. 45) та В'ячеслава Будзиновського «30 років», присвячену річниці селянського руху в Галичині, «Тирольці Сходу», про Леся Мартовича і революційний рух в Галичині XIX – початку XX ст. (спр. 46–48); статті М. Бурачека про образотворче й театральне мистецтво в Україні (спр. 49); М. Бутовича «Василь Крижанівський» про посмертну виставку художника у Львівському національному музеї 16 березня 1930 р. (спр. 50); І. Валько «Охорона здоров'я дітей на Україні» та «Нове в роботі Українського Біохімічного Інституту» (спр. 53); статті та оповідання І. Високо-Липського (спр. 54); стаття В. Вільховицького «О чим не пише націоналістична преса» (спр. 55); віденського кореспондента журналу «Нові шляхи» Ф. Вінера «До характеристики кризи західноєвропейського

театру» (спр. 56); І. Власовського «Церква і просвіта» (спр. 57); С. Войналовича «Панфутуристи» (спр. 58); П. Волосенка «Лівобережними степами» (спр. 59); вірші А. Волощака і В. Внука «Борець» (спр. 60); твори І. Волькер «Балада про жінку, Бога та чоловіка», «Казка про горбатого Йону» (спр. 61–62); стаття Т. Гавриленка «Огляд новішої української літератури з історії Запоріжжя» (спр. 63).

Варто відзначити оповідання В. Газенклявера «Франсіз» (спр. 64); повість-легенду К. Гелеруна «Паломник Каманіта» (спр. 65); статті В. Герасимчука «Світла й тіні Хмельниччини», «Проблеми Мазепи» і «Проблеми областей Чорного моря» (спр. 66–67); В. Гериновича «Всесоюзна асоціація робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву», «Культурне життя в Кам'янці на Поділлі», «Кам'янець на Поділлі» (спр. 68–69); А. Глебова «Советская театральная олимпиада» (спр. 70); М. Гнатишака «Макс Гарйнардт», «З театру Піскатора в Берліні», «Синтетичний театр» (спр. 71–72); П. Горбенка «Ляльковий театр на Україні», «Графічне мистецтво на Україні» (спр. 73); С. Гординського «Образки з Довілю», «Формальні завдання сучасного малярства», «Михайло Андриєнко й театр», «Українські малярі в Парижі» (спр. 74–76); оповідання М. Горького «На Дніпрельстані», «Місто Жовтого Чорта» (спр. 77–78); п'єса Г. Гофманстала «Дурень і смерть» (спр. 79); рецензії Б. Грабковецького на повісті Ю. Шкрумелюка «Дивні пригоди з воєнних часів» і Р. Купчинського «Заметіль» (спр. 80); стаття Б. Грасе «Про творчий нахил» (спр. 81); поема і п'єса В. Гренджа-Донського «На вершках полонин», «На зеленій Гуцульщині» (спр. 82–83); поема-сатира І. Григоровича «Творчим душам в альбом» (спр. 84); оповідання К. Гриневич «Сліпці» (спр. 85); вірші Ю. Гринюка «Гостя», «Наше», «Люблю» та С. Гайферман «Лісові робітники» і «Форесто» (спр. 86).

Необхідно виокремити статті Д. Грудина «До десятиріччя української спілки робітників мистецтва» і «Перспективи сезону українських театрів» (спр. 87); О. Гулько «Стан народної освіти на Україні» (спр. 88); уривок з роману Л. Гуни «Римські бики» (спр. 89); І. Гургули «Килими і писанки» (спр. 90); В. Данилевського «Технічні музеї на Україні» (спр. 91); оповідання П. Дереша «Страх» і «Ексофік-бар», «Баламута», «Засіла буржуазія...», рецензію на книгу М. Рудницького «Очі на уста» і на статті, вміщені у газетах «Нова зоря», «Новий час» і «Дністер» (спр. 92–94); статті В. Державина «Нові шляхи», подані у газеті «Вечірнє радіо», «Історична белетристика Богдана Лепкого» (спр. 95–96); М. Фуртак-Деркач «Причинки до життєпису Лесі Українки», написані на основі листування поетеси з М. Павликом, «Повість і оповідання на Радянській Україні», рецензії автора на твори В. Кузьмича, І. Ле, В. Гжицького, І. Дністровського, І. Кириленка, М. Ледянка (спр. 97–100); оповідання Д. Джойса «Нещасний випадок» (спр. 101); статтю А. Дівнича «Франківська академія» – музичний фестиваль про вшанування пам'яті Каменяра (спр. 102); вірші Л. Дмитерка (спр. 103); А. Дністровця «Зойк біжить», «У фабриці», «З війни спомин» (спр. 104); п'єсу П. Добромисла «Майстер долі» (спр. 105); цитати з твору Д. Донцова «Школа і релігія» (спр. 106); статтю Р. Драгана «Володимир Маяковський» (спр. 107); нарис В. Дубровського «Музеї в УСРР» (спр. 108); статтю І. Дурбака «Німецька національність про Ремарка» (спр. 109); оповідання О. Дучимінської «Смерть Василька» (спр. 110); Г. Епіка «Під лісом» (спр. 111); вірш М. Желізка «Утома» тощо (спр. 112).

У фонді 361 «Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.» зберігається 292 справи [11]. Умовно їх можна поділити на дев'ять підгруп: творчі матеріали автора; особисті листи А. Крушельницького; авторські листи до А. Крушельницького; біографічні дані; інформація майново-господарського характеру; матеріали, зібрані А. Крушельницьким; статті та рецензії на праці автора; фотографії Антона і Марії Крушельницьких, їх родини та інших осіб; інформація про членів його сім'ї.

Перша підгрупа – творчі матеріали автора – представлена «Святим угодником божим Хомою»; повістями «Як промовить земля», «Як пригорне земля», «Справа Палатинського», «Біг у сутінках», «Кара», «Надаремне»; драмою «Тривога»; оповіданням «Епізод»; збіркою новел «Буденний хліб»; статтями «Про життя і творчість Семанюка І.», «Соціальний роман» Грінченка Б., «У проваллі», «Фальшива гра», «Поет-містик», «Бо пани тебе не приймуть», «Два питання», «Що розбилися в житті», «Політична лінія зах.-української національної демократії», «Два націоналізми», «Дитячі господарства», «Actio Catholica», «Західноукраїнське політичне життя», «Анархісти», «Самооманою і брехнею», «У гарячці 410» і «Fata morgana», «Неминуче», «На нові рейки» і «Лавина котиться», «На стійці», «На чисту воду», «У крутежі надій», «Трагедія помилок», «Темні рицарі», «В обличчя нових подій», «Гітлерівський фашизм розгортається», Політичний світогляд Івана Франка», «За національну честь у школі», «Імперії», «Забави і забавки», «Брехливе покаяння В. Левинського», «Щурат чи Луцький», «Моя розмова з лідером УСРР – Матчаком»; планом і програмою лекції у м. Станиславові; доповідями, планами, інструкціями та іншими матеріалами про методику навчання української мови та літератури в школах; посібником з математики для учнів початкових класів; доповіддю «Рідна школа» та «Замітки і спостереження

управителя Городенківської гімназії; зауваженнями та критичними замітками А. Крушельницького до словників і підручників для початкових шкіл; рецензією «Мина Мазайло М. Куліша на галицькій сцені»; бібліографією поетичних творів І. Крушельницького, складеною його батьком та чорновими записами (спр. 1–37).

У другій підгрупі зберігаються особисті листи А. Крушельницького. Йдеться про його листи до дружини М. Слободи-Крушельницької, написані упродовж 1900–1933 рр.; до доньки Володимири (1925–1927 рр.); сина Івана (1913–1929 рр.); сина Богдана (1926–1930 рр.); а також листи батьків до сина Богдана (1923–1933 рр.); листи батька до сина Тараса (1927–1932 рр.); до невстановлених кореспондентів (1904–1931 рр.); листування з Вінницьким філіалом бібліотеки України Академії наук, видавництвом «Рух» у Харкові та іншими про співпрацю (1907–1930 рр.) (спр. 38–49).

Третя підгрупа представлена авторськими листами до А. Крушельницького. Оскільки авторів доволі багато, наводимо прізвища лише найвідоміших українських науковців, громадсько-політичних, культурно-просвітницьких діячів, поетів, письменників, художників, з якими товаришував, дружив, підтримував ділові контакти, або й просто спілкувався А. Крушельницький. Зокрема, з Д. Антоновичем, І. Бриком, М. Брилиньським, М. Вороним, М. Галуцинським, В. Гнатюком, М. Грушевським, В. Дорошенком, Д. Дорошенком, С. Єфремовим, І. Калиновичем, О. Кисілевською, О. Кобилянською, З. Кузелею, О. Кульчицькою, Б. Лепким, М. Лозинським, Д. Лукіяновичем, О. Маковеєм, І. Огієнком, В. Огоновським, І. Олесницьким, О. Кандибою, І. Раковського, М. Садовським, І. Свенціцьким, В. Сімовичем, В. Старосольським, В. Стефаніком, К. Студинським, С. Томашівським, С. Творидлом, К. Трильовським, І. Франком, П. Холодним, В. Щуратом та іншими особами (спр. 50–143).

У четвертій підгрупі подано біографічні дані, представлені особистими документами. Зокрема, членськими книжками повітового кредитного товариства «Народного дому» в Городенці, інших товариств, службовими посвідченнями тощо (спр. 144); матеріалами службової діяльності – листуванням, доповідними записками, списками виборців та іншими документи про діяльність громадської ради у Городенці, бургомістром якої був А. Крушельницький упродовж 1916–1917 рр.; звітами, протоколами, листуванням, пов'язаним з діяльністю педагогічної місії при МНО УНР; посвідченнями, проектом закону, листуванням про діяльність УНРади та її законодавчої групи УНР у Відні у 1919–1923 рр.; доповідями, листами до А. Крушельницького про реорганізацію і стан українських шкіл, видання україномовних підручників, фінансові розрахунки; листуванням з «Просвітою», її філіями у Коломиї та Рогатині, староствами, приватними особами про організацію вечорів, надіслання літератури та інші питання, пов'язані з діяльністю А. Крушельницького на посаді директора гімназії (спр. 145–152); громадської праці – листуванням, запрошеннями, зверненнями українських товариств, редакцій, установ до А. Крушельницького про співпрацю; листуванням з українським інформаційним комітетом у Відні, комісією УНРади про видання шкільних підручників, організацію курсів вищої освіти; статутами, протоколами, угодами про діяльність українських видавничих товариств «Дзвін», «Поступ», «Чайка», «Українська книжка»; протоколом засідання наради у Кам'янець-Подільському про перехід УГА за Збруч; статутом «Об'єднання українських видавництв», членом яких був А. Крушельницький; статутами педагогічних товариств, проектом загальних постанов для учителів тощо (спр. 153–158); інформацією про відзначення ювілеїв А. Крушельницького – програмами і запрошеннями наукових, культурно-освітніх установ, товариств на концерти, виставки, урочисті вечори, вітальні листи й телеграми суспільно-політичних і культурно-освітніх діячів з нагоди 25-ліття літературної діяльності автора (спр. 158 а – 159).

У п'ятій підгрупі зберігається інформація щодо майново-господарського характеру – договорами про купівлю-продаж майна, укладеними Антоном і Марією Крушельницьким; квитанціями, рахунками книгарень, розписками та іншими фінансовими документами (спр. 160–161).

Шоста підгрупа представлена матеріалами, зібраними А. Крушельницьким – це примірники газети «Діло» зі статтями про організацію українського університету у Львові; спогади М. Залізняка, М. Ірчана, Т. Марітчак і П. Стефаніва до історії УГА і УСС, зібрані у 1923 р.; спогади М. Залізняка, М. Ірчана та інших з історії УГА і УСС, зібрані безпосередньо А. Крушельницьким; звернення, промови та інші документи про визвольну боротьбу українського народу за незалежність; декларації, вирізки з газет «Народне слово», «Український прапор» і «Нова доба» з історії УГА і УСС; тези, звернення, листи про діяльність УСДП та УСПП; підручник з арифметики С. Дурека і В. Левицького «Рахунки для другого відділу початкових класів»; вірші невстановлених авторів «Поєдинок», «Школярі», «Гриць» та інші, надіслані А. Крушельницькому, а також вірші В. Юрїва «Літо на Словаччині», «Сучасність», «Залізний принц» до публікації (спр. 162–170).

У сьомій підгрупі подано статті та рецензії на праці А. Крушельницького. Зокрема, статтю О. Турянського «Антін Крушельницький як письменник»; рецензії С. Корецького, А. Воханця та інших авторів на шкільні підручники (буквар і читанку), видані А. Крушельницьким (спр. 171–172).

Восьма підгрупа представлена фотографіями Антона і Марії Крушельницьких, їх родини та інших осіб (спр. 173–174).

У дев'ятій підгрупі подано інформацію про членів його сім'ї. Зокрема, про дружину Марію – подано статuti товариства «Вільна громада» та «Університету людового» ім. Т. Шевченка у Львові, складені за її участі; листи до чоловіка Антона; щоденник; листи до дочки Володимири; сина Івана; Тараса; листи до М. Крушельницької (спр. 175–184); дітей: дочки Володимири – її листи до батьків; брата Івана; інших осіб; запрошення товариств, редакцій, гуртків, надіслані їй; статут «Польського союзу лікарів в боротьбі із зловживанням наркотиків» . 1921–1930 рр. (спр. 185–205); сина Івана: творчі матеріали – драми «На скелях» , «Мури і межі»; хореографічна драма «Герої підпілля»; п'єси «Погоня за життям» , «Біле й червоне» , «Проекти пам'ятника Шевченка»; оповідання і етюди «Цісар і революціонер» , «Шляхом іде він» , «Мрячним шляхом»; новели і балади «Крик» , «Балад про розбиті мрії» , «Залізна королева»; драматичні поеми «Любов – шовковий м'ячик» , «Поема про різьбярю» , «Адама та Єва» , «Спір за мадонну Сільвію»; поезії «Вересень» , «Сповідь» , «Десять струн» , «Бажання» , «Товарищі» , «Виплавка чавуну»; статті «Актор і його костюм» , «Реформа одягу в СРСР» , «Мистецтво Західної України за доби розкладу феодалізму» , «АНУМ»; мистецько-історичний нарис «Екслібрис»; праці «Матеріали до критичного нарису про Гуго фон Гофмансталея»; переклади збірок пісень Гуго фон Гофмансталея «Весняні пісні»; рецензії; тексти промов; навчальні програми для уроків малювання в початкових школах (спр. 206–230).

Важливе місце посідають листи Івана до батьків, інших осіб; листування з Міністерством віросповідань і освіти, відділом гуртка «Рідна школа» в м. Стрию щодо надання посади учителя малювання; адміністрацією Київського академічного театру про авторські права на лібрето драми «Бурі над Заходом»; листування І. Крушельницького, як голови ЗУМО у Львові, з товариствами, редакціями тощо (спр. 231–237); листи до сина Івана різних авторів, українських видавництв, кооперативів, друкарень до про публікацію творів та співпрацю (спр. 238–264); матеріали до біографії сина Івана – паспорти, посвідчення, студентський квиток; учнівський зошит з української літератури; квитанції, посвідчення, договір на оренду кімнати та інші документи майново-господарського характеру (спр. 265–267); дружини Івана – Галини Левицької – стаття «Франц Шуберт»; листи до М. і Л. Крушельницьких; до чоловіка Івана; паспорт, членські картки, посвідчення та інші документи (спр. 268–272); сина Богдана – оповідання «Zwycię żyłemu»; листи до батька й матері, дружини, братів і сестри, інших осіб; членські квитки, посвідчення, замітки тощо (спр. 273–281); його дружини – Наталії Мельник – листи Вакуловських Галини і Віктора; особисті документи (спр. 282–283); сина Тараса – повість «Бонза»; оповідання «На дикім Заході»; листи до батька й матері та інших осіб; справа про притягнення його до кримінальної відповідальності, звинуваченого за приналежність до УВО (спр. 284–288); сина Остапа – листи до батьків (спр. 289); брата А. Крушельницького – Володимира – (спр. 290).

Досліджувану проблематику в Державному архіві Львівської області представлено фондом Р. 1738 «Редакція літературно-мистецького та громадсько-політичного журналу «Жовтень» Спілки письменників України» [12], у якому зберігається оригінал статті С. Трофимука «Антін Крушельницький – кореспондент Івана Франка» , листи А. Крушельницького до Каменяра. На основі проведеного аналізу, умовно виокремлюємо дві підгрупи листів.

До першої підгрупи відносимо листи, пов'язані з драмами А. Крушельницького, у яких розкрито питання їх суспільної злободенності, конфліктності ситуації, реалізму, на що постійно наголошував І. Франко молодому автору. У листах йдеться про те, що І. Франко критикував перші його твори, однак вдалі – оцінював позитивно. Гадаємо, що конструктивна критика Іваном Яковичем ранніх творів Антона Владиславовича дала свій результат, тому що молодий автор зумів виправити критичні зауваження й завдяки цьому досяг у драматургії значних висот творчої манери. Йдеться про комедію «Орли» (1906 р.), яка стала справжнім досягненням української драматургії початку ХХ ст. Її І. Франко опублікував окремою книгою у видавничій спілці «Літературно-Наукового Вістника» і високо оцінив у рецензії на сторінках цього ж видання [12, арк. 226].

Друга підгрупа листів – це видавничі питання. Зокрема, йдеться про те, що у 1905 р. А. Крушельницький переїхав на педагогічну роботу до Станиславова й саме у цей час планував видати серію хрестоматійних підручників та навчальних посібників для навчання шкільної молоді. Відповідно, з цього приводу він консультувався з І. Франком щодо видання зазначених книг серіями. Зауважимо, що видані книги були солідним внеском у поступ педагогічної думки Східної Галичини. До речі, зміст листів свідчить про те, що Іван Якович був не лише радником, але й

співавтором деяких випусків, що видавалися під грифом «Видання Антона Крушельницького. Власність Івана Франка» [12, арк. 226].

У другій групі представлено опубліковані джерела. Їх умовно поділяємо на такі чотири підгрупи: до першої, відносимо звіти адміністрацій, пов'язаних із діяльністю загальноосвітніх середніх закладів, у яких у свій час працював А. Крушельницький; до другої – збірки документів; до третьої – епістолярну спадщину; до четвертої – мемуари.

До першої підгрупи відносимо звіти адміністрацій, пов'язаних із діяльністю загальноосвітніх середніх закладів, у яких у свій час працював А. Крушельницький. Зокрема, у Коломиї (1902–1905 рр.) [13–14], у Городенці (1909–1910 рр., 1912–1913 рр.) [15–16], Станиславові (1912–1913 рр.) [17], Ужгороді (1923–1924 рр.) [18], Рогатині (1924–1925 рр.) [19]. Це, в основному, публікації статистично-інформаційного характеру, що стосуються загальних відомостей про загальноосвітні навчальні заклади, кількісні та якісні показники за певні навчальні роки.

Друга підгрупа представлена збірками документів. Серед них варто назвати ті, які стосуються безпосередньо досліджуваної проблематики і пов'язані із місцем смерті А. Крушельницького. Зокрема, І. Резнікова, працівник науково-дослідного центру «Меморіал» (м. Санкт-Петербург), підготувала й видала у рамках програми проведення Днів пам'яті, присвячених 60-ти річчю «великого терору» в СРСР, збірник документів, що ґрунтується на основі аналізу матеріалів протоколів так званих «особливих трійок» УНКВС Ленінградської області, слідчих документів тощо. Список розстріляних містить інформацію про особу, дату й місце народження, місце роботи, партійність, дату суду, обвинувачення, інстанцію, вирок, номер протоколу, дату розстрілу [20].

До 60-ти річчя масових убивств більшовицьким режимом українських в'язнів, які утримувалися на Соловках, серед них чимало й представників західноукраїнської інтелігенції, опублікований тритомник «Остання адреса» [21–23], присвячений пам'яті безвинно засуджених до страти 1116-ти в'язнів СТОП. Зокрема, у першому томі подано фотокопії так званих «протоколів засідання» особливої трійки УНКВС Ленінградської області про повторне засудження осіб, обвинувачених за поданням оперативної частини Соловецької в'язниці від 9–14 жовтня 1937 р. [21].

Документи другого [22] і третього томів [23] – це витяги зі справ в'язнів – вихідців з України, що були надані для публікації з фондів регіонального управління ФСБ Росії у Архангельській області, агентурні повідомлення та довідки про ув'язнених, протоколи допитів, меморандуми, акти про виконання смертних вироків, заяви родичів ув'язнених, прокурорські протести, документи про реабілітацію, документи та матеріали з архівно-слідчих справ, які зберігаються у ГДА СБУ, спогади колишніх соловецьких політв'язнів, яким пощастило виїхати з островів до зловісної осені 1937 р.

Рецензуючи згадуване видання, О. Юркова називає його «книгою-реквіємом». Пише про те, що «Нарешті родичі загиблих на Соловках і дослідники тоталітарної доби змогли точно вказувати дату, місце і причину смерті видатних українців – письменників Василя Атаманюка, Марка Вороного, Миколи Зерова, Григорія Епіка, Мирослава Ірчана, Михайла Козоріза, Валеріана Поліщука, Антона, Богдана, Володимири, Івана, Остапа, Тараса Крушельницьких, режисера Леся Курбаса, істориків та політичних діячів Олександра Бадан-Яворенка, Йосипа Вайсберга, Сергія Грушевського, Михайла Лозинського, Бориса Пилипенка, Євгена Черняка, Матвія Яворського, філософів Василя Гоца, Петра Демчука, географа Степана Рудницького, колишнього українського наркома Михайла Полоза – і ще багатьох сотень тих, кого без перебільшення називають «цвітом нації» [24, с. 481–482].

У збірці «Україна і Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРСР з Другою Річчю посполитою: Документи і матеріали» [479], підготовленій Інститутом історії НАНУ, упорядкованих Н. С. Рубльовою і О. С. Рубльовим, зокрема, подано таємну доповідь, виголошену А. Крушельницьким 17 березня 1934 р., на тему: «Погляд на західноукраїнське політичне життя 1933 р.» [25, с. 413–444].

У третій підгрупі подано матеріали епістолярної спадщини А. Крушельницького. Доречно наголосити на публікації С. Трофимука, у якій він намагався, виходячи із марксистсько-ленінської ідеології, проаналізувати листування А. Крушельницького так званого «віденського періоду» з відомими галицькими і наддніпрянськими діячами. С. Трофимук використовує радянську риторичку, тому його праця є ідеологічно заангажованою і об'єктивно не відображає досліджувану проблематику [26, с. 75–81].

Необхідно назвати збірку вибраних листів до К. Студинського, у якій вміщено шість листів [27, с. 80, 81, 82–83, 85, 86–87, 112–113, 205, 248–249, 428]. А. Крушельницький звертався з проханням до К. Студинського по допомогу у виданні новел і драм, безкоштовного надсилання йому «Руслана» [27, с. 80]. Звичайно, К. Студинський підтримав А. Крушельницького і вони планували видання тринадцяти творів у «Руслані», форматом, яким друкували твори Б. Лепкого, як і просив автор – під псевдонімом «Гр. Завзятий» [27, с. 81].

Усі інші листи – це, в основному, обговорення видавничих питань [27, с. 81], дискусії щодо змісту творів [27, с. 82–83, 85–87, 112–113], підтримка з боку К. Студинського в отриманні А. Крушельницьким посади учителя української гімназії у Станиславові, Львові [27, с. 205, 248–249], замовлення на друк творів НТШ, офіційне визнання читанок УПТ тощо [27, с. 428].

Варто згадати збірку, укладачем, автором передмови, приміток і коментарів якої є В. Качкан [28]. У ній подано два листи Б. Лепкого до А. Крушельницького, пов'язані з виданням його творів, зокрема, «Над рікою», «Ноктурн», «Intermezzo» та інших [28, с. 289–290, 362–364].

Ґрунтовним у цьому плані виданням є матеріали до бібліографії та епістолярної спадщини, підготовлені укладачем О. Канчалабою [29]. Незважаючи на солідність підготовленого видання, все ж таки варто зауважити, що у рубриці «Листи Антона Крушельницького» подано незначний перелік авторів, з якими спілкувався автор. Натомість, зовсім не представлено листів до А. Крушельницького. Зокрема, таких найвідоміших українських науковців, громадсько-політичних, культурно-просвітницьких діячів, поетів, письменників, художників, як, Д. Антонович, І. Брик, М. Брилинський, М. Вороний, М. Галуцинський, В. Гнатюк, М. Грушевський, В. Дорошенко, Д. Дорошенко, С. Єфремов, І. Калиновичем, О. Кисілевська, О. Кобилянська, З. Кузеля О. Кульчицька, Б. Лепкий, М. Лозинський, Д. Лукіянович, О. Маковей, І. Огієнко, В. Огоновський, І. Олесницький, О. Кандиба, І. Раковський, М. Садовський, І. Свенціцький, В. Сімович, В. Старосольський, В. Стефанік, К. Студинський, С. Томашівський, С. Творидло, К. Трильовський, І. Франко, П. Холодний, В. Щурат та багато інших.

До вказаної підгрупи належать листи І. Гирича, який, аналізуючи листи М. Грушевського до В. Кузіва, згадує й про А. Крушельницького [30, с. 190–203].

Важливими є листи М. Чайковського до А. Крушельницького [31, с. 255–288]. Перший лист, надісланий А. Крушельницькому з Фрайштадту (Північна Австрія), датований 19 червня 1915 р., коли М. Чайковський, математик, педагог, популяризатор науково-технічних знань, відбував військову службу як ополченець (landsturmann) при таборі військовополонених українців з російської армії. Два наступних – 1922 р. – у Львові, ще один 1926 р. надісланий із Яворова, і, нарешті, чотири листи 1930 р. – із Севастополя та Одеси. Вони доповнюються одинадцятьма листами, написаними з тих же міст. Усіх листів нараховується дев'ятнадцять [31, с. 256–257].

Листи М. Чайковського різноманітні за змістовим наповненням, охоплюють широкий тематичний діапазон, стосуються як подій Першої світової війни, коли він перебував на лікуванні у військовому госпіталі, у Фрайштадті, так і просвітницької роботи у таборі українських військовополонених у Раштаті, Вецлярі, підтримки з боку А. Крушельницького, інших питань.

До четвертої підгрупи відносимо мемуарну спадщину, серед якої заслуговують на увагу цікаві спогади «Рубали ліс...: Спогади галичанки» [32, с. 119–133; 33, с. 121–132; 34, с. 118–131] Л. Крушельницької, дочки І. Крушельницького, у яких учена-археолог, онука відомого східногалицького літератора й громадсько-політичного діяча А. Крушельницького, який з родиною 1934 р. приїхав зі Львова до Харкова, де восени того ж року з синами й донькою був репресований, описує трагічну долю родини. Л. Крушельницька аналізує причини, чому вони виїхали з Польщі до радянської України, розкриває суть радянської тоталітарної системи, її трагізм не лише для їх родини зокрема, але й наслідки для громадянства в цілому.

Третя група представлена періодичними виданнями. Публікації різноманітного змісту, певним чином пов'язані із особою А. Крушельницького, подано у «Буковині» [35, с. 3]; «Молодій Україні» [36, с. 264–266]; «Прапорі» [37, с. 1–6]; «Нашій школі» [38, с. с. 67–68]; «Ділі», [39, с. 2; 40, с. 5; 41, с. 2–3; 42, с. 2; 43, с. 5; 44, с. 4; 45, с. 5, 46, с. 3; 47 с. 1–2]; «Світі» [48, с. 14]; «Українському слові» [49, с. 2]; «Українському календарі» [50, с. 151–158]; «Зорі» [51, с. 3]; «Українському театрі» [52, с. 24–25]; «Жовтні» [53, с. 11–12]; «Прикарпатській правді» [54, с. 3]; «Молоді України» [55, с. 3]; «Галичині» [56, с. 2]; «Літературній Україні» [57, с. 7]; «Дзвоні» [58, с. 142–148]; «Україні» [59, с. 18–20]; «Визвольному шляху» [60, с. 1255]; «Рідній школі» [61, с. 11–14]; «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» [62, с. 250–314]; «Слові і часі» [63, с. 72–84]; «Слові» [64, с. 35–37] та інших джерел. Загалом, зазначена група є доволі об'ємною, інформативно наповненою, розкриває ті чи інші аспекти громадсько-політичної і культурно-просвітницької діяльності А. Крушельницького.

У четвертій групі подано авторські твори А. Крушельницького. Згідно з даними С. Трофимука, нараховується п'ять збірок ранніх оповідань, понад десять томів повістей та романів, десять драматичних творів, низка перекладів з польської, німецької та інших мов, критичних і публіцистичних статей, присвячених актуальним питанням літературного і суспільного життя [50, с. 151].

На думку О. Канчалаби, загалом усіх виданих творів А. Крушельницького нараховується 224 з них, 62 – окремі видання і публікації, 23 – окремі переклади і публікації, 45 – праці з літературознавства, 94 – педагогічні видання [29, с. 11–37].

Зважаючи на такий значний його авторський доробок, зосередимо свою увагу лише на деяких із них [65; 66, с. 55–56; 67, с. 334; 68, с. 67; 69; 70, с. 353].

П'ята група представлена Інтернет-ресурсами, які виступають доповненням до джерельної бази. Суттєвим інформаційним внеском у дослідженні задекларованої проблематики є спецпроект радіо «Свобода» «Сандармох. 75 років розстрілу» [71–80], у якому подаються списки розстріляних осіб у Сандармоху та інші публікації, пов'язані із А. Крушельницьким, його викладацькою діяльністю, маловідомими сторінками родини тощо [80–88].

Більшість публікацій носить науково-популярний характер, характеризується публіцистичним змістом викладу матеріалу. Певне місце у цій групі посідає електронне видання «Ленинградський мартиролог» [89], підготовлене в одинадцяти томах, у якому подаються списки, розстріляних осіб, зокрема родини Крушельницьких. Так, у четвертому томі повідомляється про розстріл дочки Володимири [90], у шостому томі – батька Антона, синів Богдана та Остапа [91].

Отже, підсумовуючи аналіз джерел, варто відзначити, що у фондах державних архівів й відділах наукових й універсальних бібліотек України збереглася значна кількість архівних, друкованих й рукописних документів й матеріалів, що стосуються громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності А. Крушельницького упродовж досліджуваного періоду.

Список використаних джерел

1. ЦДАВО України. Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ. Оп. 2. Спр. 249. Відомості по повідомленнях в журналі «Вільна українська школа» про книги, що вийшли чи будуть виходити з друку в різних видавництвах. Арк. 3–61 зв. 2. Там само. Спр. 7. До Ради народних міністрів. Доклад міністра народної освіти А. Крушельницького. Арк. 22–23. 3. Там само. Спр. 10. Лист заступника міністра освіти С. Сіропола до п. Голови Ради народних міністрів від 11 вересня 1920 р. Арк. 19–19 зв. 4. Там само. Ф. 2582. Міністерство народної освіти Української Народної Республіки, м. Київ, Вінниця, Кам'янець-Подільський, з 1920 р. – Польща. Оп. 2. Спр. 36. До пана радника міністерства А. Крушельницького, голови педагогічної місії по справах видавництва шкільних книжок і підручників. 55 арк. 5. Там само. Спр. 114. Статут Єдиної школи в УНР. Арк. 1–17. 6. Там само. Спр. 164. Таблиця складена на основі відомостей про кількість існуючих комплектів і в на 1919 р., надісланих до Міністерства освіти. Арк. 60–73. 7. Там само. Спр. 172. До видавничого відділу. Лист директора видавничого товариства «Дзвін». Арк. 5–6. 8. Там само. Спр. 840. Таблиця складена на основі відомостей про кількість шкільних комплектів початкових шкіл, які утримуються повітовими і міськими самоврядуваннями України при грошовій допомозі з державних коштів. Арк. 218–218 зв. 9. ГДА СБУ. Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб. Спр. 44987-ФП. Дело по обвинению Крушельницького А. В. и др. 224 арк. 10. ЦДАЛ України. Ф. 311. Редакція журналу «Нові шляхи», м. Львів, 1929–1932 рр. 11. ЦДАЛ України. Ф. 361. Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр. 12. Держархів Львівської обл. Ф. Р. 1738 Редакція літературно-мистецького та громадсько-політичного журналу «Жовтень» Спілки письменників України. Авторські рукописи 1968 рік. Том XV, 429 арк. 13. Звіт дирекції ц. к. II гімназії в Коломиї за 1902/1903. Коломия, 1903. 37 с. 14. Звіт дирекції ц. к. II гімназії в Коломиї за роки шкільні 1902–1905. Коломия, 1905. 78 с. 15. Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладавкою мовою наділеною правом прилюдности розпорядком мін. Просвіти з дня 6 мая 1913 р. Ч. 16. 761. За шк. рік 1909/10. Жовква: Печатня О.О. Василян, 1910. 27 с. 16. Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладавкою мовою. За шк. рік 1912/13. Львів: Накладом Кружка Українського Педагогічного Товариства ім. Т. Шевченка в Городенці, 1913. 78 с. 17. Звіт Дирекції ц. к. гімназії з руською мовою викладавкою в Станіславові за рік шкільний 1912/13 – Станіславів: Накладом наукового фонду, 1913. 209 с. 18. Звідомлення руської державної реальної гімназії і її рівнорядних відділів чесько-словенських і мадярських в Ужгороді – за шк. рік 1923–24. Ужгород: Книгопечатня акційного товариства «УНІО», 1924. 72 с. 19. Звідомлення дирекції приватної гімназії кружка Українського Педагогічного Товариства в Рогатині за шкільний рік 1924/1925. Рогатин, 1925. 48 с. 20. Меморіальное кладбище Сандармох. 1937. 27 октября – 4 ноября (Соловецкий этап) / Сост. И. А. Резникова; сопровод. текст В. В. Иофе; Международное о-во «Мемориал». С.-Петербург: НИЦ «Мемориал», 1997. 172 с. Б. т. (1111 биографических справок). 21. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. К.: «Сфера», 1998. Том 2. 286 с. 22. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. К.: «Сфера», 1999. Том 3. 394 с. 23. Остання адреса. Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках. 2-е видання, доопрацьоване і доповнене. К.: «Сфера», 2003. Том 1. 470 с. 24. Юркова О. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2004. № 1/2 (22/23). С. 481–485. 25. Україна і Польща 1920–1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю посполитою: Документи і матеріали / НАН України; Інститут історії України; упорядкування, коментарі Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА, 2012. 624 с. 26. Трофимук С. З листування Антона Крушельницького // Радянське літературознавство. 1968. – № 9. С. 75–81. 27. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упоряд. О. В. Гайова, У. Я. Єдлинська, Г. І. Сварник. К.: Наукова думка, 1993. 768 с. 28. Журавлі повертаються: з епістолярної спадщини Богдана Лепкого / Упоряд., авт. передм., прим. і коментарів В. Качкан. Львів, 2001. 920 с. 29. Антін Крушельницький – письменник, публіцист, педагог: Матеріали до бібліографії та епістолярної спадщини /

Укл. О. В. Канчалаба; автор передмови кан. філ. наук М. І. Гнатюк. Львів, 2002. 296 с. 30. Гирич І. Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва // Український історик. 1995. Ч. 1–4. С. 190–203. 31. Піддубняк О. Листи Миколи Чайковського до Антона Крушельницького // Записки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника. Львів, 2002. Вип. 9/10. С. 255–288. 32. Крушельницька Л. Рубали ліс. Спогади галичанки // Дзвін. 1990. № 3. С. 119–133. 33. Крушельницька Л. Рубали ліс. Спогади галичанки // Дзвін. 1990. № 4. С. 121–132. 34. Крушельницька Л. Рубали ліс. Спогади галичанки // Дзвін. 1990. № 5. С. 118–131. 35. Наука, штука, література // Буковина. 1900. Ч. 9. С. 3. 36. Товариство «Молода Україна» в Чернівцях // Молода Україна. 1901. Ч. 7. С. 264–266. 37. Стан філії «Просвіти» в Коломиї // Прапор. 1909. Ч. 6. С. 1–6. 38. Хроніка: Філія в Коломиї // Наша школа. 1910. Кн. III. С. 67–68. 39. Ревізії й арешти в Рогатинщині: (До справи директора А. Крушельницького) // Діло. 15 березня 1925. С. 2. 40. Після рогатинського конфлікту // Діло. 3 жовтня 1926. С. 5. 41. З'їзд «Рідної Школи» // Діло. 5 листопада 1927. С. 2–3. 42. З'їзд «Рідної Школи» // Діло. 6 листопада 1927. С. 2. 43. Лукіянович Д. До історії Рогатинської гімназії. З нагоди її 25-ліття // Діло. 10 жовтня 1934. С. 5. 44. Лукіянович Д. До історії Рогатинської гімназії. З нагоди її 25-ліття (Докінчення) // Діло. 11 жовтня 1934. С. 4. 45. Трагедія А. Крушельницького: Збожеволів у більшовицькій в'язниці // Діло. 26 січня 1935. С. 5. 46. За що засудили Крушельницьких і Ю. Бачинського? // Діло. 24 серпня 1935. С. 3. 47. За Скрипником і Крушельницьким – Коцюбинський і Порайко... // Діло. 24 вересня 1936. С. 1–2. 48. Мудрий В. Ювілей Антона Крушельницького: [25 років літературної діяльності] // Світ. 1926. Ч. 5. С. 14. 49. Що чувати в світі? Большевицький терор на Україні триває дальше: [Про долю А. Крушельницького та розстріл його двох синів] // Українське слово. 1935. – Ч. 2. С. 2. 50. Трофимук С. Антін Крушельницький (1. VIII. 1878 – 13. XI. 1941) // Український календар. 1968. С. 151–158. 51. Крашевський С. Письменник, видавець, журналіст, педагог // Зоря. 27 листопада 1986. С. 3. 52. Громова В., Дубина М. Марія Слободівна – авторка і письменниця // Український театр. 1987. Ч. 5. С. 24–25. 53. Кочур Г. Антін Крушельницький – педагог // Жовтень. 1988. Ч. 8. С. 11–12. 54. Арсенич П. Родина Крушельницьких // Прикарпатська правда. 28 серпня 1988. С. 3. 55. Гулик І. Крушельницькі // Молодь України. 22 серпня 1989. С. 3. 56. Полек В. Злочин, якого не знає людство // Галичина. 17 лютого 1990. С. 2. 57. Дубина М. Антін Крушельницький: Шляхами письменницької долі // Літературна Україна. 13 грудня 1990. С. 7. 58. Юсип Д. «...І час каміння збирати» // Дзвін. 1994. № 7. С. 142–148. 59. Чоповський В. Крушельницькі // Україна. 1995. № 11–12. С. 18–20. 60. Наумович С. Трагедія родини Крушельницьких // Визвольний шлях. 1996. Ч. 10. С. 1255. 61. Сухорський С. Рубали ліс...: Освітнє подвизництво Антіна Крушельницького // Рідна школа. 1997. № 5. С. 11–14. 62. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція в таборах СРСР, 1930-ті рр.: людські біографії в контексті «перековки» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2004. № 1/2(22/23). С. 250–314. 63. Голобородько Я. Національний геніалітет (Курбас, Куліш, Крушельницький) // Слово і час. 2006. № 1. С. 72–84. 64. Панкевич Г. Антін Крушельницький та його педагогічна спадщина // Слово. № 2 (36). (2008). С. 35–37. 65. Крушельницький А. Школа під російською окупацією: причинки до історії українського шкільництва в Галичині 1914–1917 рр. Львів, 1917. 43 с. 66. Крушельницький А. Шкільне питання на Україні // Нова громада. 1923. № 1. С. 55–56. 67. Крушельницький А. На нові шляхи. На порозі нового громадянського року // Нові шляхи. 1930. № 9. С. 334. 68. Крушельницький А. Біг у сутінках // Нові шляхи. 1930. № 3. С. 67. 69. Крушельницький А. Слово до розгубленої молоді. Львів, 1931. 40 с. 70. Крушельницький А. На манівцях «берестейщини» і «пацифікації» // Нові шляхи. 1931. № 3. С. 353. 71. Хашук В. Чому ми не знаємо про Сандармох? // Радіо «Свобода». 04. 11. 2011. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24759924.html>. (дата звернення: 01.02.2015). 72. Шевченко С. Списки Сандармоху: апофеоз «громадянських сутінок» // Радіо «Свобода». 08. 02. 2012. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24477305.html>. (дата звернення: 01.02.2015). 73. Терещук Г. «Мій дід був одержимий роботою для України» – Лариса Крушельницька // Радіо «Свобода». 05. 03. 2012. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24505399.html>. (дата звернення: 01.02.2015). 74. Горобець О. Репресії та розстріли – сталінський спосіб зміцнювати владу // Радіо «Свобода». 21. 03. 2012. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24934877.html>. (дата звернення: 01.02.2015). 75. Шаповал Ю. У Сандармосі розстріляли табірну «внутрішню еміграцію» // Радіо «Свобода». 26. 03. 2012. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24527919.html>. 76. Шаповал Ю. Сандармох. Кати // Радіо «Свобода». 11. 04. 2012. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24544815.html>. (дата звернення: 01.02.2015). 77. Терещук Г. Сандармох має стати місцем всеукраїнської скорботи – дослідники // Радіо «Свобода». 04. 10. 2012. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24729391.html>. (дата звернення: 01.02.2015). 78. Носков В. Будинок попереднього ув'язнення – «Слово» // Радіо «Свобода». 07. 11. 2012. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24764272.html>. (дата звернення: 01.02.2015). 79. Список розстріляних у Сандармосі українців і вихідців з України // Радіо «Свобода». 12. 11. 2012. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24477308.html>. (дата звернення: 01.02.2015). 80. 4 серпня. Триумф і трагедія. До 130-річчя від дня народження А. В. Крушельницького. URL: <http://www.nplu.org.ua/events/calendar/2008/text/aug/kryshelnitskij.htm>. (дата звернення: 01.02.2015). 81. Яремко І. Там викладали Антін Крушельницький, Мирон Зарицький, Олена Степанів... // Високий замок. 4 грудня 2008. URL: <http://archive.wz.lviv.ua/articles/70084>. (дата звернення: 01.02.2015). 82. Згадай. Вшануй! Мартиролог розстріляних під Сандармохом // Історична правда. 27 жовтня 2010. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/10/27/1406/>. (дата звернення: 01.02.2015). 83. Путько-Стех А. Сім'я Крушельницьких – символ жертв «Розстріляного Відродження» // Український погляд. 14 лютого 2012. URL:

<http://ukrpohliad.org/national-memory/sim-ya-krushel-ny-ts-ky-h-sy-mvol-zhertv-rozstrilyanogo-vidrodzhennya.html>. (дата звернення: 01.02.2015). 84. Сюдюков І. 2012 – «Список Сандармоху» // День. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/spisok-sandarmohu/>. (дата звернення: 01.02.2015). 85. 3 року славних Крушельницьких... URL: <http://h.ua/story/224193/>. (дата звернення: 01.02.2015). 86. Давиденко Є. Загублені сліди Антіна Крушельницького // Зоря Полтавщини. 25 жовтня 2012. URL: <http://www.zorya.poltava.ua/?p=5956>. (дата звернення: 01.02.2015). 87. «Винним себе не визнаю...» (Невідомі сторінки з біографії Юліана Бачинського). URL: <http://memorial.kiev.ua/content/view/79/30>. (дата звернення: 01.02.2015). 88. Сорочан Н. Антін Крушельницький – голова педагогічної місії Міністерства народної освіти УНР у Відні (1919–1921 pp.) URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znphnpu_ist/2008_31/15.html. (дата звернення: 01.02.2015). 89. Ленинградский мартиролог. URL: <http://visz.nlr.ru/search/peter.html>. (дата звернення: 01.02.2015). 90. Ленинградский мартиролог. Том 4. URL: http://visz.nlr.ru/search/lists/t4/234_10.html. (дата звернення: 01.02.2015). 91. Ленинградский мартиролог. Том 6. URL: http://visz.nlr.ru/search/lists/t6/234_5.html. (дата звернення: 01.02.2015).

References

1. TsDAVO Ukrainy. F. 2201. Ministerstvo osvity Ukrainsoi Derzhavy, m. Kyiv. Op. 2. Spr. 249. Vidomosti po povidomlenniakh v zhurnali «Vilna ukrainska shkola» pro knyhy, shcho vyshly chy budut vykhodyty z druku v riznykh vydavnytstvakh. Ark. 3–61 zv. 2. Tam samo. Spr. 7. Do Rady narodnykh ministriv. Doklad ministra narodnoi osvity A. Krushelnytskoho. Ark. 22–23. 3. Tam samo. Spr. 10. Lyst zastupnyka ministra osvity S. Siropola do p. Holovy Rady narodnykh ministriv vid 11 veresnia 1920 r. Ark. 19–19 zv. 4. Tam samo. F. 2582. Ministerstvo narodnoi osvity Ukrainsoi Narodnoi Respubliky, mm. Kyiv, Vinnytsia, Kamianets-Podilskyi, z 1920 r. – Polshcha. Op. 2. Spr. 36. Do pana radnyka ministerstva A. Krushelnytskoho, holovy pedahohichnoi misii po spravakh vydavnytstva shkilnykh knyzhok i pidruchnykiv. 55 ark. 5. Tam samo. Spr. 114. Statut Yedynoi shkoly v UNR. Ark. 1–17. 6. Tam samo. Spr. 164. Tablytsia skladena na osnovi vidomostei pro kilkist isnuuychkh komplet iv na 1919 r., nadislanlykh do Ministerstva osvity. Ark. 60–73. 7. Tam samo. Spr. 172. Do vydavnychoho viddilu. Lyst dyrektora vydavnychoho tovarystva «Dzvin» . Ark. 5–6. 8. Tam samo. Spr. 840. Tablytsia skladena na osnovi vidomostei pro kilkist shkilnykh komplektiv pochatkovykh shkil, yaki utrymuisia povitovymy i miskymy samovriaduvanniamy Ukrainy pry hroshovii dopomozi z derzhavnykh koshtiv. Ark. 218–218 zv. 9. HDA SBU. F. 6. Kryminalni spravy na rehabilitovanykh osib. Spr. 44987-FP. Delo po obvynenyiu Krushelnytskoho A. V. y dr. 224 ark. 10. TsDIAL Ukrainy. F. 311. Redaktsiia zhurnalu «Novi shliakhy» , m. Lviv, 1929–1932 rr. 11. TsDIAL Ukrainy. F. 361. Krushelnytskyi Antin, pysmennyk, zhurnalist, literaturnyi krytyk, pedahoh, hromadsko-politychnyi diiach, redaktor zhurnaliv «Novi shliakhy» i «Krytyka» u Lvovi. 1878–1937 rr. 12. Derzharkhiv Lvivsoi obl. F. R. 1738 Redaktsiia literaturno-mystetskoho ta hromadsko-politychnoho zhurnalu «Zhovten» Spilky pysmennykiv Ukrainy. Avtorski rukopysy 1968 rik. Tom XV, 429 ark. 13. Zvit dyreksii ts. k. II himnazii v Kolomyi za 1902/1903 [Report of the Directorate the second high school in Kolomyia for 1902/1903]. Kolomyia, 1903. 37 s. 14. Zvit dyreksii ts. k. II himnazii v Kolomyi za roky shkilni 1902–1905 [Report of the Directorate the second high school in Kolomyia for 1902/1905]. Kolomyia, 1905. 78 s. 15. Zvit dyreksii pryvatnoi himnazii v Horodentsi z ukrainskoiu vykladovoiu movoiu nadilenoii pravom pryliudnosti rozporiadkom min. Prosvity z dnia 6 maia 1913 r. Ch. 16. 761. Za shk. rik 1909/10. Zhovkva: Pechatnia O.O. Vasyliian, 1910. 27 s. 16. Zvit dyreksii pryvatnoi himnazii v Horodentsi z ukrainskoiu vykladovoiu movoiu. Za shk. rik 1912/13. Lviv: Nakladom Kruzhka Ukrainsoho Pedahohichnoho Tovarystva im. T. Shevchenka v Horodentsi, 1913. 78 s. 17. Zvit Dyreksii ts. k. gimnazii z ruskoii movoiu vykladovoiu v Stanislavovi za rik shkilnyi 1912/13 – Stanislaviv: Nakladom naukovofo fondu, 1913. 209 s. 18. Zvidomlennia ruskoii derzhavnoi realnoi himnazii i yii rivnoriadnykh viddiliv chesko-slovenskykh i madiarskykh v Uzhhorodi – za shk. rik 1923–24. Uzhhorod: Knyhopechatnia aktsiinoho tovarystva «UNIO» , 1924. 72 s. 19. Zvidomlennia dyreksii pryvatnoi himnazii kruzhka Ukrainsoho Pedahohichnoho Tovarystva v Rohatyni za shkilnyi rik 1924/1925. Rohatyn, 1925. 48 s. 20. Memorialnoe kladbishche Sandarmokh. 1937. 27 oktiabria – 4 noiabria (Solovetskiy etap) / Sost. Y. A. Reznikova; soprovod. tekst V. V. Yofe; Mezhdunarodnoe o-vo «Memoryal» . S.-Peterburh: NYTs «Memoryal» , 1997. 172 s. B. t. (1111 byohrafycheskykh spravok). 21. Ostannia adresa. Do 60-richchia solovetskoii trahedii. K.: «Sfera» , 1998. Tom 2. 286 s. 22. Ostannia adresa. Do 60-richchia solovetskoii trahedii. K.: «Sfera» , 1999. Tom 3. 394 s. 23. Ostannia adresa. Rozstrily solovetskykh viazniv z Ukrainy u 1937–1938 rokakh. 2-e vydannia, doopratsovane i dopovnene. K.: «Sfera» , 2003. Tom 1. 470 s. 24. Yurkova O. Ostannia adresa: Rozstrily solovetskykh viazniv z Ukrainy u 1937–1938 rokakh // Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. 2004. № 1/2 (22/23). S. 481–485. 25. Ukraina i Polshcha 1920–1939 rr.: Z istorii dyplomatychnykh vidnosyn USSR z Druhoiu Richehu pospolytoiu: Dokumenty i materialy / NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy; uporiadkuvannia, komentari N. S. Rublova, O. S. Rublov. Kyiv: DUKh i LITERA, 2012. 624 s. 26. Trofymuk S. Z lystuvannia Antona Krushelnytskoho // Radianske literaturoznavstvo. 1968. – № 9. S. 75–81. 27. U pivstolitnikh zmahanniakh: Vybrani lysty do Kyryla Studynskoho (1891–1941) / Uporiad. O. V. Haiova, U. Ya. Yedlinska, H. I. Svarnyk. K.: Naukova dumka, 1993. 768 s. 28. Zhuravli povertaiutsia: z epistoliarnoi spadshchyny Bohdana Lepkoho / Uporiad., avt.peredm., prym. i komentariv V. Kachkan. Lviv, 2001. 920 s. 29. Antin Krushelnytskyi – pysmennyk, publitsyst, pedahoh: Materialy do bibliografii ta epistoliarnoi spadshchyny / Ukl. O. V. Kanchalaba; avtor peredmovy kan. fil. nauk M. I. Hnatiuk. Lviv, 2002. 296 s. 30. Hyrych I. Lysty Mykhaila Hrushevskoho do Vasylia Kuziva // Ukrainskyi istoryk. 1995. Ch .1–4. S. 190–203. 31. Pidubniak O. Lysty Mykhaila Chaikovskoho do Antona Krushelnytskoho // Zapysky Lvivsoi naukovoii biblioteki imeni V. Stefanyka. Lviv, 2002. Vyp. 9/10. S. 255–288. 32. Krushelnytska L. Rubaly lis. Spohady halychanky // Dzvin. 1990. № 3. S. 119–133. 33.

Krushelnytska L. Rubaly lis. Spohady halychanky // Dzvin. 1990. № 4. S. 121–132. 34. Krushelnytska L. Rubaly lis. Spohady halychanky // Dzvin. 1990. № 5. S. 118–131. 35. Nauka, shtuka, literatura // Bukovyna. 1900. Ch. 9. S. 3. 36. Tovarystvo «Moloda Ukraina» v Chernivtsiakh // Moloda Ukraina. 1901. Ch. 7. S. 264–266. 37. Stan filii «Prosvity» v Kolomyi // Prapor. 1909. Ch. 6. S. 1–6. 38. Khronika: Filiia v Kolomyi // Nasha shkola. 1910. Kn. III. S. 67–68. 39. Revizii y areshtry v Rohatynshchyni: (Do spravy dyrektora A. Krushelnytskoho) // Dilo. 15 bereznia 1925. S. 2. 40. Pislia rohatynskoho konfliktu // Dilo. 3 zhovtnia 1926. S. 5. 41. Zizd «Ridnoi Shkoly» // Dilo. 5 lystopada 1927. S. 2–3. 42. Zizd «Ridnoi Shkoly» // Dilo. 6 lystopada 1927. S. 2. 43. Lukiianovych D. Do istorii Rohatynskoi himnazii. Z nahody yii 25-littia // Dilo. 10 zhovtnia 1934. S. 5. 44. Lukiianovych D. Do istorii Rohatynskoi himnazii. Z nahody yii 25-littia (Dokinchennia) // Dilo. 11 zhovtnia 1934. S. 4. 45. Trahediia A. Krushelnytskoho: Zbozhevoliv u bilshovytskii viaznytsi // Dilo. 26 sichnia 1935. S. 5. 46. Za shcho zasudyly Krushelnytskykh i Yu. Bachynskoho? // Dilo. 24 serpnia 1935. S. 3. 47. Za Skrypnykom i Krushelnytskym – Kotsiubynskiy i Poraiko... // Dilo. 24 veresnia 1936. S. 1–2. 48. Mudryi V. Yuvilei Antona Krushelnytskoho: [25 rokov literaturnoi diialnosti] // Svit. 1926. Ch. 5. S. 14. 49. Shcho chuvaty v sviiti? Bolshevitskyi teror na Ukraini tryvaie dalshe: [Pro doliu A. Krushelnytskoho ta rozstril yoho dvokh syniv] // Ukrainske slovo. 1935. Ch. 2. S. 2. 50. Trofymuk S. Antin Krushelnytskyi (1. VIII. 1878 – 13. KhI. 1941) // Ukrainskyi kalendar. 1968. S. 151–158. 51. Krashevskiy S. Pysmennyk, vydavets, zhurnalist, pedahoh // Zoria. 27 lystopada 1986. S. 3. 52. Hromova V., Dubyna M. Mariia Slobodivna – avtorka i pysmennytsia // Ukrainskyi teatr. 1987. Ch. 5. S. 24–25. 53. Kochur H. Antin Krushelnytskyi – pedahoh // Zhovten. 1988. Ch. 8. S. 11–12. 54. Arsenych P. Rodyna Krushelnytskykh // Prykarpatska pravda. 28 serpnia 1988. S. 3. 55. Hulyk I. Krushelnytski // Molod Ukrainy. 22 serpnia 1989. S. 3. 56. Poliek V. Zlochyn, yakoho ne znaie liudstvo // Halychyna. 17 liutoho 1990. S. 2. 57. Dubyna M. Antin Krushelnytskyi: Shliakhmy pysmennytskoi doli // Literaturna Ukraina. 13 hrudnia 1990. S. 7. 58. Yusyp D. «...I chas kaminnia zbyraty» // Dzvin. 1994. № 7. S. 142–148. 59. Chopovskiy V. Krushelnytski // Ukraina. 1995. № 11–12. S. 18–20. 60. Naumovych S. Trahediia rodyny Krushelnytskykh // Vyzvolnyi shliakh. 1996. Ch. 10. S. 1255. 61. Sukhorskyi S. Rubaly lis...: Osvitnie podvyzhnytstvo Antina Krushelnytskoho // Ridna shkola. 1997. № 5. S. 11–14. 62. Rublov O. Zakhidnoukrainska intelihentsiia v taborakh SRSSR, 1930-ti rr.: liudski biohrafii v konteksti «perekovky» // Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. 2004. № 1/2(22/23). S. 250–314. 63. Holoborodko Ya. Natsionalnyi henialitet (Kurbas, Kulish, Krushelnytskyi) // Slovo i chas. 2006. № 1. S. 72–84. 64. Pankevych H. Antin Krushelnytskyi ta yoho pedahohichna spadshchyna // Slovo. № 2 (36). (2008). S. 35–37. 65. Krushelnytskyi A. Shkola pid rosiiskoiu okupatsiieiu: prychnyky do istorii ukrainskoho shkilnytstva v Halychyni 1914–1917 rr. Lviv, 1917. 43 s. 66. Krushelnytskyi A. Shkilne pytannia na Ukraini // Nova hromada. 1923. № 1. S. 55–56. 67. Krushelnytskyi A. Na novi shliakhy. Na porozi novoho hromadianskoho roku // Novi shliakhy. 1930. № 9. S. 334. 68. Krushelnytskyi A. Bih u sutinkakh // Novi shliakhy. 1930. № 3. S. 67. 69. Krushelnytskyi A. Slovo do rozghublenoi molodi. Lviv, 1931. 40 s. 70. Krushelnytskyi A. Na manivtsiakh «beresteishchyny» i «patsyfikatsii» // Novi shliakhy. 1931. № 3. S. 353. 71. Khashchuk V. Chomu my ne znaiemo pro Sandarmokh? // Radio «Svoboda». 04. 11. 2011. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24759924.html>. (data zvernennia: 01.02.2015). 72. Shevchenko S. Spysky Sandarmokhu: apofeoz «hromadianskykh sutinkiv» // Radio «Svoboda». 08. 02. 2012. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24477305.html>. (data zvernennia: 01.02.2015). 73. Tereshchuk H. «Mii did buv oderzhymyi robotoiu dlia Ukrainy» – Larysa Krushelnytska // Radio «Svoboda». 05. 03. 2012. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24505399.html>. (data zvernennia: 01.02.2015). 74. Horobets O. Represii ta rozstrily – stalinskyi sposib zmitsniuvaty vladu // Radio «Svoboda». 21. 03. 2012. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24934877.html>. (data zvernennia: 01.02.2015). 75. Shapoval Yu. U Sandarmosi rozstrilialy tabirnu «vnutrishniu emihratsiiu» // Radio «Svoboda». 26. 03. 2012. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24527919.html>. 76. Shapoval Yu. Sandarmokh. Katy / Yu. Shapoval // Radio «Svoboda». 11. 04. 2012. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24544815.html>. (data zvernennia: 01.02.2015). 77. Tereshchuk H. Candarmokh maie staty mistsem vseukrainskoi skorboty – doslidnyky // Radio «Svoboda». 04. 10. 2012. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24729391.html>. (data zvernennia: 01.02.2015). 78. Noskov V. Budynok poperednoho uviaznennia – «Slovo» / V. Noskov // Radio «Svoboda». 07. 11. 2012. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24764272.html>. (data zvernennia: 01.02.2015). 79. Spysok rozstrilianykh u Sandarmosi ukrainsiv i vykhidsiv z Ukrainy // Radio «Svoboda». 12. 11. 2012. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24477308.html>. (data zvernennia: 01.02.2015). 80. 4 serpnia. Triumf i trahediia. Do 130-richchia vid dnia narodzhennia A. V. Krushelnytskoho. URL: <http://www.nplu.org/ua/events/calendar/2008/text/aug/kryshelnitskij.htm>. (data zvernennia: 01.02.2015). 81. Yaremko I. Tam vykladaly Antin Krushelnytskyi, Myron Zarytskyi, Olena Stepaniv... // Vysokiy zamok. 4 hrudnia 2008. URL: <http://archive.wz.lviv.ua/articles/70084>. (data zvernennia: 01.02.2015). 82. Zghadai. Vshanui! Martyroloh rozstrilianykh pid Sandarmokhom // Istorychna pravda. 27 zhovtnia 2010. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/10/27/1406/>. (data zvernennia: 01.02.2015). 83. Putko-Stekh A. Simia Krushelnytskykh – symvol zhertv «Rozstrilianoho Vidrozhennia» // Ukrainskyi pohliad. 14 liutoho 2012. URL: <http://ukrpohliad.org/national-memory/sim-ya-krushel-ny-ts-ky-h-sy-mvol-zhertv-rozstrilianyogo-vidrozhennya.html>. (data zvernennia: 01.02.2015). 84. Siundiukov I. 2012 – «Spysok Sandarmokhu» // Den. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/spisok-sandarmokhu/>. (data zvernennia: 01.02.2015). 85. Z rodu slavykh Krushelnytskykh... URL: <http://h.ua/story/224193/>. (data zvernennia: 01.02.2015). 86. Davydenko Ye. Zahubleni slidy Antina Krushelnytskoho // Zoria Poltavshchyny. 25 zhovtnia 2012. URL: <http://www.zorya.poltava.ua/?p=5956>. (data zvernennia: 01.02.2015). 87. «Vynnym sebe ne vyznaiu...» (Nevidomi storinky z biohrafii Yuliana Bachynskoho). URL: <http://memorial.kiev.ua/content/view/79/30>. (data zvernennia: 01.02.2015). 88. Sorochan N. Antin

Krushelnytskyi – holova pedahohichnoi misii Ministerstva narodnoi osvity UNR u Vidni (1919–1921 rr.) URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu_ist/2008_31/15.html. (data zvernennia: 01.02.2015). 89. Lenynhradskiy martyroloh. URL: <http://vizz.nlr.ru/search/peter.html>. (data zvernennia: 01.02.2015). 90. Lenynhradskiy martyroloh. Tom 4. URL: http://vizz.nlr.ru/search/lists/t4/234_10.html. (data zvernennia: 01.02.2015). 91. Lenynhradskiy martyroloh. Tom 6. URL: http://vizz.nlr.ru/search/lists/t6/234_5.html. (data zvernennia: 01.02.2015).

Ivan Zuliak, Mariana Zuliak

PUBLIC AND POLITICAL, CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF ANTON KRUSHELNYTSKY (1878–1937): THE SOURCE OF THE SCIENTIFIC PROBLEM

The article analyzes the source of the public and political, cultural and educational activities of a well-known socio-political figure, writer, publicist, literary critic, journalist, translator, educator, Minister of Education of the UNR, editor, publisher – Anton Krushelnytsky (1878–1937). The features and main tendencies of the source base are determined. In the funds of the central and regional state archives and departments of scientific and universal libraries of Ukraine a considerable amount of archival, printed and manuscript documents and materials relating to the public-political, cultural and educational activities of A. Krushelnytsky during the investigated period have been preserved. A large number of detected materials and documents were first introduced into scientific use. Their complex use with the use of archival data from the central and regional state archives of Ukraine, published sources, periodicals, author's works by A. Krushelnytsky, Internet resources – contributed to the accomplishment of this goal.

Key words: Anton Krushelnytsky, public and political activity, cultural and educational activities, source base, archival materials and documents.

УДК 94(477)» 1940/1950» (092)

Назарій Капустинський

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ 1940–1950-Х РР. В СУЧАСНИХ ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті проаналізовано різножанрову історико-біографічну літературу, створену сучасними українськими істориками і присвячену українському визвольному рухові 40–50-х рр. ХХ ст. Предметом висвітлення стали в основному персоналогічні студії, звернено увагу на довідкові видання та праці загального характеру, що містять біографічний матеріал. Персоніфіковано внесок дослідників у вивчення теми, окреслено коло недостатньо вивчених питань і перспективні напрями подальших наукових пошуків.

Ключові слова: український визвольний рух, біоісторіографія, просопографічне джерело, історичний персонаж.

Після проголошення у 1991 р. державної незалежності України почав інтенсивно вивчатися український визвольний рух 40–50-х рр. ХХ ст. Увагу дослідників привернули не лише питання організаційного розвитку, ідеологічної еволюції та політичної практики націоналістичних структур, а й діяльність їхніх провідних діячів. За більш як чверть століття дослідницької праці накопичилося чимало історичної літератури, яка потребує наукової експертизи задля виявлення концептуальних положень та верифікації історичної інформації. Проте біоісторіографія підпільних і повстанських формацій 1940–1950-х рр. перебуває на початковій стадії вивчення. Окремі її фрагменти висвітлено в наукових роботах Г. Бондаренко [1, с. 8–10], М. Вахули [2, с. 4–6.], В. Марчука [3, с. 5–7], Л. Онишко [4, с. 5–6.] та ін. Заслугове на увагу спеціальна стаття В. Футали [5], в якій проаналізовано створені українськими дослідниками найважливіші історіографічні джерела, що характеризують життєвий шлях Головного командира УПА – Романа Шухевича, показано їх проблемно-тематичну та концептуальну домінанту. За спостереженнями В. Футали, сучасні українські історики встановили точну дату й місце народження Р. Шухевича (П. Дужий), з'ясували обставини його смерті (В. Сергійчук, Д. Веденєєв, В. В'ятрович), поглибили знання про внутрішній світ (Я. Дашкевич, П. Арсенич, А. Сова, М. Посівнич, О. Ісаюк) та військово-бойову діяльність (Ю. Киричук, І. Патриляк, Д. Веденєєв, Г. Биструхін, І. Льюшин та ін.) героя біографії.

Метою статті є здійснити комплексний аналіз досліджень сучасних українських істориків, присвячених діяльності Організації українських націоналістів (далі – ОУН) та Української повстанської армії (далі – УПА) в контексті окремих історичних персоналій, з'ясувати фактологічний

рівень (у т. ч. якісну повноту біографічної інформації) і тематичну репрезентативність просопографічних джерел та обґрунтувати перспективи подальших наукових пошуків.

Повертаючись до історіографічного образу Р. Шухевича, зауважимо: серед розмаїття наукових та науково-популярних видань, присвячених цій постаті, виділяються своєю новизною вже згадані кандидатські дисертації. Зокрема, М. Вахула зробив вдалу спробу створити психологічний портрет Головнокомандувача УПА, а Г. Бондаренко точніше визначила роль Р. Шухевича в організації та ідеологічному спрямуванні українського визвольного руху. Однак перед істориками стоїть завдання всебічно вивчити діяльність Р. Шухевича наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр. Незважаючи на те, що в нашому розпорядженні є спогади особистих охоронців Головнокомандувача УПА Л. Полюги та М. Зайця, все ж бракує інформації про його підпільну роботу і побут у 1945–1950 рр.

До ключових постатей українського визвольного руху середини ХХ ст. належить Василь Кук. Військово-політичний портрет останнього командуючого УПА створив Д. Веденєєв. Спочатку він опублікував біографічний нарис [6, с. 148–182] а невдовзі – ґрунтовне дослідження у книжковому форматі російською мовою з метою популяризації знань про рух ОУН та УПА як на пострадянському просторі, так і серед російськомовного населення України [7]. Простеживши життєвий шлях історичного персонажа, Д. Веденєєв звернув увагу на те, що він був одним із творців нової стратегії й тактики самостійницького руху, а в 1950–1954 рр. зосередив у своїх руках військово-політичне керівництво збройним підпіллям і т. зв. «легальною мережею» ОУН (Б) у Західній Україні. Так, розуміючи, що подальший відкритий опір поглиблює розрив з населенням, призводить до безглузких жертв і не в силах зупинити радянізацію, В. Кук неодноразово видавав розпорядження про мінімізацію бойових і терористичних акцій, перехід до глибокого підпілля або легалізацію його учасників, збереження сил на віддалену перспективу, зміцнення молодіжного резерву.

Важливі штрихи до біографії В. Кука подали також О. Вовк, В. Манзуренко, О. Іщук [8–9] та інші автори. Наприклад, О. Вовк з'ясував, що відповідно до постанови Української Головної Визвольної Ради (далі – УГВР) від 20 жовтня 1952 р., В. Куку присвоєно військовий ранг генерал-хорунжого, датою старшинства – 14 жовтня 1952 р. Отже, він став останнім, дев'ятим – згідно з виявленими документами, генералом УПА. Окрім нього, генеральські звання мали Леонід Ступницький, Іван Трейко, Дмитро Грицай, Роман Шухевич, Олекса Гасин, Іван Клімів, Дмитро Маївський і Микола Арсенич.

У міжвоєнні роки відбулося формування світогляду та громадянської позиції Дмитра Грицяя, який від січня 1944 по грудень 1945 рр. очолював Головний військовий штаб УПА. На сьогодні ще не створено всебічної біографії цієї видатної постаті. У нашому розпорядженні є лише декілька статей авторства В. Гнатюка та А. Сови про дрогибський та львівський періоди його підпільної діяльності. Віддаймо належне А. Сові, який на підставі неопублікованих документів ОУН, що зберігаються у Мюнхені, проаналізував чотири останні дні життя Д. Грицяя, а також з'ясував обставини його загибелі у празькій в'язниці [10].

Г. Дем'ян на основі великої кількості документальних джерел та літератури, більшість із яких уперше вводяться в наукове використання, найповніше реконструював образ Олекси Гасина. У його монографії [11] висвітлюється національно-політичне середовище, в якому сформувалася визначна особистість української військової історії, один із найталановитіших і особливо заслужених діячів ОУН і УПА. Автор послідовно і ґрунтовно з'ясовує основні питання багатогранної організаційної, ідейно-політичної, але найбільше – військової діяльності керівника Головного Військового Штабу УПА (01.1946 – 01.1949), розкриває його вагомий внесок у теорію та практику визвольної боротьби українців середини ХХ ст. На переконання автора, О. Гасин істотно вплинув на масштаби, зміст, потужність і тривалість українського визвольного руху, що добре бачили, розуміли й писали в своїх висновках навіть вороги, зокрема відповідальні працівники польських, німецьких та російських поліційно-репресивних структур [11, с. 6].

Помітною політичною фігурою в середовищі українських націоналістів-державників, одним із керівників ОУН, невідомим організатором визвольного руху в Україні був Микола Леbedь. Основні віхи його революційної діяльності стисло розкривають публікації В. В'ятровича та І. Єремєєва [12; 13], проте найповніше – монографічне дослідження О. Панченка [14]. З ім'ям М. Леbedя, як слушно зауважив автор, пов'язаний той надзвичайно складний період у розвитку самостійницького руху, коли вироблявся «новий» курс ОУН (СД), тобто, коли остання перейшла спочатку в опозицію до німецької влади в Україні, а потім і до збройного спротиву нацистам.

Спільним проектом Центру досліджень визвольного руху та Галузевого державного архіву Служби безпеки України стала біографія Миколи Арсенича [15]. Її автори О. Іщук і В. Огороднік зробили спробу реконструювати життєвий шлях героя від гімназійних років до посмертно одержаного звання генерала безпеки УПА. Зокрема, показано роль М. Арсенича у становленні та

розбудові Служби безпеки (СБ) ОУН (Б), проаналізовано його причетність до репресій у повстанському середовищі, розкрито ставлення до співпраці з політичними союзниками в боротьбі за створення Української самостійної соборної держави, з'ясовано обставини його загибелі в 1947 р. Дослідники аж ніяк не схильні ідеалізувати діяльність СБ ОУН (Б), про що свідчить такий їхній пасаж: «Надзвичайно високою була й частка смертних вироків під час розслідування ймовірної причетності підпільників до агентурного апарату противника... Така боротьба зі «своїми» знекровлювала організацію, не давала можливості СБ зосередитися на протидії реальним агентурним ударам НКВД-НКГБ» [15, с. 110]. Та попри це, переконані автори, СБ ОУН, проіснувавши без структурних змін до початку 1950-х рр., у своєму розвитку впритул наблизилась до рівня тогочасних державних спеціальних служб. Тож український визвольний рух зумів організувати потужну структуру, яка своєчасно виявляла наміри його ворогів, боролася з ворожою агентурою та цементувала організаційну дисципліну [15, с. 166–167].

Теоретиком українського визвольного руху 1940–1950-х рр. був Петро Федун-«Полтава». Тривалий час його діяльність розглядалася фрагментарно, у загальному контексті боротьби українців за свободу і незалежність. Лише В. Марчук у кандидатській дисертації здійснив комплексне дослідження участі П. Федуну в національно-визвольному русі, зокрема в діяльності пропагандистських структур ОУН, УПА, УГВР, налагодженні видавничої справи, проаналізував його суспільно-політичні погляди. Автор довів: працюючи в пропагандистському апараті, П. Федун зарекомендував себе досвідченим керівником, який зумів у складних умовах не лише налагодити ефективну роботу свого підрозділу, а й підтримувати її на належному рівні впродовж тривалого часу. Запроваджені ним нововведення у видавничій справі, дозволили пристосуватися до умов радянської окупації, запобігти втратам особового складу та матеріального забезпечення технічних ланок і зберегти високий відсоток видруку до 1950 р. [3, с. 14].

Невдовзі у серії «Події і люди» літературного видання «Літопис УПА» побачила світ праця львівського історика М. Романюка [16], у якій ґрунтовніше, ніж у дисертації В. Марчука, представлено творчу спадщину П. Федуну. До того ж, у цій книжці містяться біографічні довідки про осіб, що жили, працювали та боролися в лавах підпілля разом з П. Федуну, а також розлога інформація про долю його родини. Автор довів, що своїм аналізом більшовицької системи П. Полтава на кілька років випередив популярну критичну працю югославського комуніста Мілована Джіласа «Новий клас» (1957 р.). Назагал твори Петра Федуну-«Полтави», підсумував дослідник, не втратили актуальності й тепер, адже в них він подекуди дуже вдало передбачив сучасний суспільно-політичний устрій України з його міжпартійною гризнею та нестабільністю [16, с. 63–64].

У цій же серії вийшли друком історичні нариси про президента УГВР Кирила Осьмака [17], відомого публіциста, члена Проводу ОУН та заступника Голови Генерального секретаріату УГВР Осипа Дяківа [18], письменника-підпільника і чільного діяча ОУН Ярослава Богдана [19], крайового провідника ОУН Львівщини Зиновія Тершаковця [20], письменника й одного з керівників Карпатського Крайового проводу ОУН Михайла Дяченка [21], районного референта СБ Солотвинщини та надрайонного референта СБ Станіславщини Василя Сенчака [22], одного з перших організаторів ОУН на Волині, згодом керівника Рівненської окружної ексективи ОУН, члена Бюро Проводу ОУН та головуючого на III Надзвичайному Великому Зборі ОУН та Першому установчому зборі УГВР Ростислава Волошина [23] та ін.

Варта уваги колективна праця О. Іщука, І. Марчука і Д. Даревич, присвячена життєвому та творчому шляху видатного художника-графіка, члена УГВР з 1949 р., ілюстратора багатьох видань ОУН і УПА – Ніла Хасевича. Для авторів Н. Хасевич був не просто технічним виконавцем, який продукував певні серії графічних робіт. Художник підняв на високий мистецький рівень оформлення підпільних брошур, газет, журналів, листівок, підібрав кількох талановитих підпільників і передав їм частину знань, якими володів. Тобто, Н. Хасевич виявив себе ще й професійним педагогом у підпіллі. Його твори були розповсюджені на території всієї Західної України, підпільні групи несли їх також на Житомирщину, Вінниччину, Хмельниччину та Київщину, де роздавали місцевим селянам-колгоспникам та робітникам [24, с. 183].

Актуальною стала тема про місце і роль жінки в українському національно-визвольному русі. Л. Онишко у дослідженні, присвяченому життю і боротьбі Катерини Зарицької, виокремила етапи формування світогляду історичної діячки та утвердження її громадської позиції в активній боротьбі за відновлення державної незалежності України в середині ХХ ст. Обґрунтованим є авторський висновок, що досвід конспіративної роботи К. Зарицької у міжвоєнний період допоміг їй організувати підпільну юнацьку й жіночу мережу в рамках ОУН (Б) та Український червоний хрест у роки Другої світової війни, налагодити функціонування групи зв'язкових головнокомандувача УПА Р. Шухевича [4, с. 15; 25, с. 25, с. 245–246].

Жіночий досвід участі в українському націоналістичному підпіллі і повстанському русі фахово вивчають В. Іванченко, О. Іщук, Н. Ніколаєва, М. Посівнич, В. Брелюс, М. Гавришко [26; 27; 28; 29; 30; 31] та ін.

Значну бібліографію зібрали соратники і послідовники ідей А. Мельника – Олег Ольжич та Олена Теліга. Дослідниками життя та діяльності цих видатних особистостей є переважно поети, літератори та публіцисти [32; 33; 34; 35]. Серед професійних істориків основні напрямки і зміст суспільно-політичної й науково-літературної діяльності О. Кандиби-Ольжича комплексно дослідила Л. Ковалишин. Авторка цілком справедливо ствердила, що Ольжич «втілював на практиці ідеї соборності й державності України, забезпечуючи єдність духовних та моральних засад, гармонійного і всебічного розвитку особистості, формуючи еліту з державницьким мисленням, завдяки якій обґрунтовано ідеологічні засади загальноукраїнського національно-визвольного руху» [36, с. 1].

У сучасному вітчизняному історичному наративі помітне місце посіла довідкова біографістика. Одним із першопрохідців у цій ділянці пошукової роботи є П. Содоль, праця якого, крім короткого енциклопедичного нарису історії збройної боротьби в 1943–1949 рр. УПА, містить неповний список членів УГВР, провідних активістів ОУН та старшин УПА разом з біографічними нарисами, організаційними схемами, ілюстративним матеріалом того періоду [37; 38]. О. Колянчук, М. Литвин і К. Науменко зібрали унікальний біографічний матеріал про генералітет українських визвольних змагань першої половини ХХ ст. [39; 40]. Стараннями Н. Мудрої сучасний читач має змогу познайомитися з біографічними довідками українських жінок, які стали активними учасниками руху опору окупантам [41]. В. Ільницький уперше подав різнопланову достовірну інформацію про керівний склад Крайового проводу ОУН Карпатського краю [42], а Я. Антонюк підготував довідник про очільників українського підпілля на теренах Волинської і Брестської областей [43].

Як вагомий внесок в історичну хроніку національно-визвольної боротьби українського народу за Українську самостійну соборну державу слід розглядати мартирологи підпільників ОУН та вояків УПА, у складанні й оприлюдненні яких взяв участь великий загін фахових істориків і краєзнавців. Передовсім відзначимо науковий доробок Г. Дем'яна, який ще 1996 р. опублікував списки імен загиблих учасників самостійницького руху на Сколівщині [44]. До цієї справи долучилися М. Горбаль, З. Шандрович, В. Зелінський [45; 46; 47; 48] та ін. Не можна не згадати й енциклопедичних видань, як-от: «Енциклопедія історії України» (у 10 томах), «Енциклопедія Львова» (тт. I–III). У них об'єктивно висвітлено різні аспекти українського визвольного руху і подано безсторонню оцінку цілому рядові політичних і громадських діячів України.

У справі поширення історичних знань про чільних діячів українського визвольного руху й розвінчування міфологем тоталітарної історіографії велику роль відіграє науково-популярна література, яка розрахована, передусім, на масового читача і суттєво впливає на формування історичної пам'яті та історичної свідомості українського народу. Діаспорний наратив ліг в основу публікацій активних учасників визвольної боротьби П. Дужого і В. Кука [49; 50], а також фахових істориків і публіцистів – Я. Дашкевича, О. Ісаюк, І. Марчука, Ю. Фігурного, Б. Якимовича, Д. Яневського [51; 52; 53; 54, с. 4–53; 55; 56] та ін.

Велику кількість біографічних сюжетів містять праці, присвячені історії ОУН і УПА. З-поміж інших слід виділити монографії Д. Веденєєва і Г. Биструхіна, В. В'ятровича, В. Ільницького, І. Ільюшина, А. Кентія, Ю. Киричука, В. Косика, І. Патриляка, А. Русначенка [57; 58; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65]. Особливої уваги заслуговує колективна монографія робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси» (К., 2005), автори якої (І. Патриляк, А. Кентій, В. Дзьобак, І. Ільюшин, О. Лисенко, Г. Касьянов) всебічно розглянули ті ключові питання щодо діяльності ОУН і УПА, які викликали найбільш гострі дискусії в українському суспільстві. Важливим є й те, що дослідники спрямували вивчення українського визвольного руху в суто академічне русло і дали поштовх для формування нового історіографічного дискурсу цієї проблеми.

Отже, сучасний стрімкий злет біографічних досліджень, зростання загального інтересу до біографічного знання стали можливими завдяки незалежності України. У новій суспільно-політичній, духовній атмосфері повернуто із забуття прізвища тих, хто боровся за незалежність України, а відтак, вітчизняна історія збагатилася її людськими вимірами. Незважаючи на вагомі успіхи у вивченні українського визвольного руху 1940–1950-х рр. з допомогою просопографічного методу, існує потреба продовжити пошукову роботу. Кидається в очі, що історики в основному зосередили увагу навколо ключової фігури – Р. Шухевича. Погоджуємося з висновком В. Футали, що створення всеосяжної біографії цієї історичної постаті – це питання часу [5, 85]. Немає досліджень книжкового формату про чотирьох із дев'яти генералів УПА – І. Климів, В. Маївського, Л. Ступницького та І. Трейка. У нашому розпорядженні мало інформації про командирів і начальників штабів оперативних груп УПА – В. Івахіва, П. Олійника, І. Литвинчука, О. Луцького,

В. Сидора, М. Свистуна, В. Процюка та ін. Подібною є ситуація щодо командирів та начальників штабів військових округ і тактичних відтинків – І. Литвинчука, М. Якимчука, Ю. Стельмащука, І. Бутковського, М. Твердохліба, В. Вільшинського, М. Левицького, В. Якубовського та ін. На порядку денному висвітлення життєвого і бойового шляху десятків командирів куренів, сотень та інших низових підрозділів УПА. Далеко не повними є знання про відомих діячів ОУН. Слабо представлена біографістика і на дисертаційному рівні. На сьогодні маємо кандидатські дисертації лише про Р. Шухевича (Р. Вахула, Г. Бондаренко), П. Федуну (В. Марчук), К. Зарицьку (Л. Онишко), О. Кандибу-Ольжича (Л. Ковалишин). Про життя і діяльність В. Кука пише наукову роботу А. Понипаяк. Можна сподіватися, що надалі все більшої ваги набиратимуть студії з феміністичної проблематики українського визвольного руху, а також комеморіальні практики.

Список використаних джерел

1. Бондаренко Г. Б. Роман Шухевич у національно-визвольному русі України другої чверті ХХ століття: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / Київський університет імені Бориса Грінченка. К., 2010. 24 с.
2. Вахула М. С. Роман Шухевич – військовий і політичний діяч: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2010. 20 с.
3. Марчук В. С. Петро Федун в українському національно-визвольному русі (40–50-і рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2007. 18 с.
4. Онишко Л. В. Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі (30–40-і рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2006. 20 с.
5. Футала В. Постаць Романа Шухевича в українській історіографії // Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Серія: Гуманітарні науки. Львів, 2016. Вип. 14. С. 81–88.
6. Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-і роки. К.: К.І.С., 2006. 568 с.
7. Веденєєв Д. Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. К.: К.И.С., 2007. 208 с.
8. Вовк О. Останній генерал УПА: до біографії Василя Кука // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науковий і документальний журнал. К., 2003. № 1(20). С. 254–257.
9. Манзуренко В., Ішук О. Василь Кук – головний Командир УПА. Рівне: Видавець Олег Зень, 2008. 80 с.
10. Сова А. Обставини загибелі шефа Головного військового штабу Української повстанської армії Дмитра Гриця // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. № 22. С. 409–418.
11. Дем'ян Г. Генерал УПА Олекса Гасин – «Лицар». Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. 648 с.
12. В'ятрович В. Історія з грифом «секретно». Типовий революціонер Микола Лебедь. URL: <https://ru.tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-tipoviy-revolucioner-mikola-lebed.html>. (дата звернення: 01.09.2018).
13. Єремєєв І. Творець українських спецслужб URL: <http://oun-ura.national.org.ua/personalities/lebed.html>. (дата звернення: 01.09.2018)
14. Панченко О. Микола Лебедь. Життя. Діяльність. Державно-правові погляди. Лохвиця; Кобеляки: Б. в., 2001. 218 с.
15. Ішук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. Коломия: Видавничо-поліграфічне т-во «Вік», 2010. 196 с.
16. Романюк М. Петро Федун – «Полтава» – провідний ідеолог ОУН та УПА. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА». 2009. 130 с.
17. Осмак Н. Кирило Осмак – нескорений Президент УГВР. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА». 2008. 128 с.
18. Мороз В. Портрет Осипа Дяківа-«Горнового». – Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА». 2010. 128 с.
19. Ішук О., Ніколаєва Н. Ярослав Богдан-«Всеволод Рамзенко». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА». 2011. 128 с.
20. Мороз В. Зиновій Тершаковець-«Федір». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА». 2011. 128 с.
21. Ішук О. Життя та доля Михайла Дяченка – «Марка Босслава». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА». 2010. 140 с.
22. Проданик Д. Шлях боротьби Василя Сенчака-«Ворона». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА». 2011. 128 с.
23. Марчук І. Ростислав Волошин. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА». 2012. 128 с.
24. Ішук О., Марчук І. Життя і творчість Ніла Хасевича / Вступна стаття українською та англійською мовами написана Дарією Даревич. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2011. 430 с.
25. Онишко Л. «Нам сонце всміхалось крізь ржаві ґрати». Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2007. 912 с.
26. Іванченко В. Квітка у червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА» 2009. 128 с.
27. Ішук О., Іванченко В. Життєвий шлях Галини Голояд-«Марти Гай». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2010. 128 с.
28. Ніколаєва Н. Уляна Крюченко-«Оксана». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2013. 28 с.
29. Посівнич М., Брелюс В. Нарис життя Дарії Ребет-«Орлян». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2013. 112 с.
30. Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА 1940–1950-х років // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства. – К.: ТОВ «Арт-книга», 2015. С. 123–141.
31. Гавришко М. Лицарка Бронзового хреста заслуги УПА: до 100-річчя з дня народження Юлії Ганущак // Дрогобицький краєзнавчий збірник Спецвипуск II. Дрогобич: Коло, 2015. С. 314–321.
32. Іванишин П. Олег Ольжич – герольд нескореного покоління. Дрогобич: «Відродження», 1996. 218 с.
33. Червак Б. Олена Теліга: життя і творчість. К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1997. 60 с.
34. Червак Б. «Слово, що стало зброєю». (До 100-річчя від дня народження О. Ольжича). К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2007. 56 с.
35. Жулинський М. Олег Ольжич і Олена Теліга: Нариси про життя і творчість. Вибрані твори. К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2001. 143 с.
36. Ковалишин Л. В. Суспільно-політична та наукова діяльність О. Кандиби-Ольжича у першій половині ХХ ст.: автореф. дис. ...

канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2004. 19 с. 37. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49. Довідник. Нью-Йорк: Пролог, 1994. 199 с. 38. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49. Довідник II. Нью-Йорк: Пролог, 1995. 295 с. 39. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. 284 с. 40. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. Львів; Харків: Вид-во «Сага», 2007. 244 с. 41. Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950 рр.: Біогр. довід. / упоряд.: Н. Мудра. Львів: Світ, 2004–2009. Вип. 1. 2004. – 190 с.; Вип. 2. 2006. 192 с. Вип. 3. 2009. 144 с. 42. Ільницький В. Провід ОУН Карпатського краю. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2012. 128 с. 43. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2014. 1072 с. 44. Дем'ян Г. Повстанський мартиролог Сколівщини // Сколівщина [відп. за вип. С. Павлюк]. Львів: Інститут народознавства НАНУ, 1996. С. 301–725. 45. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 36: Книга полеглих членів ОУН і вояків УПА Львівщини / Ред. М. Горбаль, упоряд. М. Павлишин, М. Романюк, Є. Топінка та ін. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2002. 1058 с. 46. Горбаль М. Довідник-пошукуєць. Реєстр осіб, пов'язаних з визвольною боротьбою на теренах Дрогобиччини. 1939–1950 (За архівними документами). Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2005. 1311 с. 47. Шандрович З. В боях за волю України. Львів: ТзОВ «Леопрінт», 2002. 459 с. 48. Зілінський В. В борні за Україну (Мостищина). Дрогобич: «Відродження», 2006. 752 с. 49. Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин. Львів: Галицька видавнича спілка, 1998. 256 с. 50. Кук В. Генерал-хорунжий Роман Шухевич. Головний Командир Української Повстанської Армії. Вид. друге, доп. Львів: ЦДВР, 2005. 120 с. 51. Дашкевич Я. Штрихи до політичного портрету Романа Шухевича: Есе // Україна в минулому. К.; Львів, 1995. Вип. 7. С. 60–66. 52. Ісаюк О. Роман Шухевич. Харків: КСД, 2015. 256 с. 53. Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-» Клим Савур». Рівне: Видавець Олег Зень, 2009. 168 с. 54. Фігурний Ю. С. Роман Шухевич – становлення національного героя. К.: ННДІУВІ, 2011. 160 с. 55. Якимович Б. Роман Шухевич – стратег і тактик повстанської війни. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. 45 с. 56. Яневський Д. Б. Проект «Україна». Жертва УПА. Місія Романа Шухевича. Харків: Факт, 2013. 283 с. 57. Веденєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. К.: «Генеза», 2006. 408 с. 58. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. Видання друге, доповнене. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 368 с. 59. Ільницький В. І. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954): монографія. Дрогобич: Посвіт, 2016. 696 с. 60. Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 399 с. 61. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. У 2 т. К.: Центральний державний архів громадських об'єднань України, 2005–2008. Т. 1: Від української військової організації до організованого українського націоналізму. 1920–1942. 2005. – 332 с.; Т. 2: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації Українських націоналістів. 1942–1956. 2008. 415 с. 62. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 305 с. 63. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Львів: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. 659 с. 64. Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів: Часопис, 2012. 592 с. 65. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. К.: «Пульсари», 2002. 519 с.

References

- Bondarenko H. B. Roman Shukhevych u natsionalno-vyzvolnomu rusi Ukrainy druhoi chverti XX stolittia [Roman Shukhevych in the national liberation movement of Ukraine in the second quarter of the twentieth century]: avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka. K., 2010. 24 s.
- Vakhula M. Ye. Roman Shukhevych – viiskovi i politychni diiach [Roman Shukhevych - military and political figure]: avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. Lviv, 2010. 20 s.
- Marchuk V. S. Petro Fedun v ukrainskomu natsionalno-vyzvolnomu rusi (40–50-i rr. XX st.) [Petro Fedun in the Ukrainian national liberation movement (40-50-ies of the twentieth century)]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Lviv, 2007. 18 s.
- Onyshko L. V. Kateryna Zarytska v ukrainskomu natsionalno-vyzvolnomu rusi (30–40-i rr. XX st.) [Kateryna Zarytska in the Ukrainian national liberation movement (30-40-ies of the twentieth century)]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Lviv, 2006. 20 s.
- Futala V. Postat Romana Shukhevycha v ukrainskii istoriografii [The Origin of Roman Shukhevich in Ukrainian Historiography]. Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. Serii: Humanitarni nauky. Lviv, 2016. Vyp. 14. S. 81–88.
- Viedenieiev D. V., Bystrukhin H. S. «Povstanska rozvidka diie tochno y vidvazhno...» . Dokumentalna spadshchyna pidrozdiliv spetsialnoho pryznachennia Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv ta Ukrainskoi povstanskoї armii. 1940–1950-i roky [«The insurgent intelligence operates precisely and courageously ...» . The documentary heritage of special units of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army. 1940-1950s]. K.: K.I.S., 2006. 568 s.
- Vedeneev D. Odysseia Vasiliya Kuka. Voenno-politicheskyi portret posledneho komanduiushchego UPA [Odyssey by Vasily Kuk. The military-political portrait of the last UPA

commander]. K.: K.I.S., 2007. 208 s. 8. Vovk O. Ostannii heneral UPA: do biohrafii Vasylia Kuka [The last general of UPA: to the biography of Vasyl Kuk]. Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB. Naukovi i dokumentalni zhurnal. K., 2003. № 1(20). S. 254–257. 9. Manzurenko V., Ishchuk O. Vasyl Kuk – holovnyi Komandyr UPA [Vasily Kuk - Chief UPA Commander]. Rivne: Vydavets Oleh Zen, 2008. 80 s. 10. Sova A. Obstavyny zahybeli shefa Holovnoho viiskovoho shtabu Ukrainskoi povstanskoï armii Dmytra Hrytsaia [Circumstances of the death of the Chief of the Main Military Staff of the Ukrainian Insurgent Army Dmytro Hrytsay]. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. 2012. № 22. S. 409–418. 11. Demian H. Heneral UPA Oleksa Hasyn – «Lytsar» [General of the UPA Oleksa Gasin - «Knight»]. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2003. 648 s. 12. Viatrovych V. Istorii z hryfom «sekretno» . Typovi revoliutsioner Mykola Lebed [History with the stamp «secret» . Typical revolutionary Mykola Lebed]. URL: <https://ru.tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-tipovi-revolucioner-mikola-lebed.html>. 13. Yermieiev I. Tvoretz ukrainskykh spetssluzhb [Creator of Ukrainian special services]. URL: <http://oun-upa.national.org.ua/personalities/lebed.html>. 14. Panchenko O. Mykola Lebed. Zhyttia. Diialnist. Derzhavno-pravovi pohliady [Mykola Lebed. Life. Activity. State-legal views]. Lohvytsia; Kobeliaky: B. v., 2001. 218 s. 15. Ishchuk O., Ohorodnik V. Heneral Mykola Arsenych: zhyttia ta diialnist shefa SB OUN [General Mykola Arsenich: life and activities of the chief of the OUN SB]. Kolomyia: Vydavnycho-polihrafichne t-vo «Vik», 2010. 196 s. 16. Romaniuk M. Petro Fedun – «Poltava» – providnyi ideoloh OUN ta UPA [Petro Fedun - «Poltava» - the leading ideologue of the OUN and UPA]. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» . 2009. 130 s. 17. Osmak N. Kyrylo Osmak – neskorenyi Prezydent UHVR [Kyrylo Osmak - inseparable President of the UHVR]. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» . 2008. 128 s. 18. Moroz V. Portret Osypa Diakiva» Hornovoho» [Portrait of Osip Dyakiv- «Hornovyy»]. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» . 2010. 128 s. 19. Ishchuk O., Nikolaieva N. Yaroslav Bohdan» Vsevolod Ramzenko» [Yaroslav Bogdan- «Vsevolod Ramzenko»]. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» . 2011. 128 s. 20. Moroz V. Zynovii Tershakovets» Fedir» [Zinovoy Tershakovets- «Theodore»]. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» . 2011. 128 s. 21. Ishchuk O. Zhyttia ta dolia Mykhaila Diachenka – «Marka Boieslava» [The Life and Fate of Mykhailo Dyachenko - «Mark Boyeslav»]. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» . 2010. 140 s. 22. Prodanyk D. Shliakh borotby Vasylia Senchaka» Vorona» [The Way of Fighting Vasyl Senchak- «The Crow»]. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» . 2011. 128 s. 23. Marchuk I. Rostyslav Voloshyn [Rostyslav Voloshyn]. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» . 2012. 128 s. 24. Ishchuk O., Marchuk I. Zhyttia i tvorchist Nila Khasevycha [Life and work of Nil Hasevych] / Vstupna stattia ukrainskoiu ta anhliiskoiu movamy napysana Dariieiu Darevych. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» , 2011. 430 s. 25. Onyshko L. «Nam sonse vsmikhalos kriz rzhavii graty» . Katerina Zarytska v ukrainskomu natsionalno-vyzvolnomu rusi [«Our sun smiled through rusty grates» . Katerina Zarytska in the Ukrainian national liberation movement]. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» , 2007. 912 s. 26. Ivanchenko V. Kvitka u chervonomu pekli: zhyttievyi shliakh Liudmyly Foi [Flower in red hell: life way Lyudmila Foy]. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» 2009. 128 s. 27. Ishchuk O., Ivanchenko V. Zhyttievyi shliakh Halyny Holoiad» Marty Hai» [Life way of Galina Goloyad - «Marta Guy»]. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» , 2010. 128 s. 28. Nikolaieva N. Uliana Kriuchenko» Oksana» [Uliana Kryuchenko- «Oksana»]. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» , 2013. 28 s. 29. Posivnych M., Brelus V. Narys zhyttia Darii Rebet» Orlian» [Essay on the life of Daria Rebet - «Orlyan»]. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» , 2013. 112 s. 30. Havryshko M. Zaboronene kokhannia: faktychni druzhyny uchasnykiv pidpillia OUN ta UPA 1940–1950-kh rokiv [Forbidden love: actual wives of the OUN and UPA underground members of the 1940-1950s]. Zhinky Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy u Druhii svitovii viini: henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremalnoho nasylstva. K.: TOV «Art-knyha» , 2015. S. 123–141. 31. Havryshko M. Lytsarka Bronzovoho khresta zasluhy UPA: do 100-richchia z dnia narodzhennia Yulii Hanushchak [Knight of the Bronze Cross of the Merit of the UPA: to the 100th anniversary of the birth of Julia Ganushchak]. Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk Spetsvypusk II. Drohobych: Kolo, 2015. S. 314–321. 32. Ivanyshyn P. Oleh Olzhych – herold neskorenogo pokolinnia [Oleg Olzhich - the herald of the unborn generation]. Drohobych: «Vidrodzhennia» , 1996. 218 s. 33. Chervak B. Olena Teliha: zhyttia i tvorchist [Olena Teligha: life and work]. K.: Vyd-vo imeni Oleny Telihy, 1997. 60 s. 34. Chervak B. «Slovo, shcho stalo zbroieiu» . (Do 100-richchia vid dnia narodzhennia O. Olzhycha) [«The Word Became a Weapon» . (To the 100th anniversary of the birth of O. Olzhich)]. K.: Vyd-vo imeni Oleny Telihy, 2007. 56 s. 35. Zhulynskyi M. Oleh Olzhych i Olena Teliha: Narysy pro zhyttia i tvorchist. Vybrani tvory [Oleg Olzhich and Olena Teliga: Essays on life and creativity. Selected works]. K.: Vyd-vo imeni Oleny Telihy, 2001. 143 s. 36. Kovalyshyn L. V. Suspilno-politychna ta naukova diialnist O. Kandyby-Olzhycha u pershii polovyni XX st. [Social-political and scientific activity of O. Kandiba-Olzhych in the first half of the twentieth century]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 «Istorii Ukrainy» / Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yurii Fedkovycha. Chernivtsi, 2004. 19 s. 37. Sodol P. Ukrainska Povstancha Armiia, 1943–49 [Ukrainian Insurgent Army, 1943-49]. Dovidnyk. Niu-York: Proloh, 1994. 199 s. 38. Sodol P. Ukrainska Povstancha Armiia, 1943–49 [Ukrainian Insurgent Army, 1943-49]. Dovidnyk II. Niu-York: Proloh, 1995. 295 s. 39. Kolianchuk O., Lytvyn M., Naumenko K. Heneralitet ukrainskykh vyzvolnykh zmahan. Biohramy heneraliv ta admiraliv ukrainskykh viiskovykh formatsii pershoi polovyny XX stolittia [General of the Ukrainian liberation struggle. Biographies of generals and admirals of Ukrainian military formations of the first half of the twentieth century]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 1995. 284 s. 40. Lytvyn M. R., Naumenko K. Ye. Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny XX st. Heneraly i admiraly [The armed forces of Ukraine in the first half of the twentieth century. Generals and Admirals]. Lviv; Kharkiv: Vyd-vo «Saha» , 2007. 244 s. 41. Ukrainska zhinka u vyzvolnii borotbi 1940–1950 rr. [Ukrainian woman in the liberation struggle 1940–1950]: Biohr. dovid. / uporiad.: N. Mudra. Lviv: Svit, 2004–2009.

Vyp. 1. 2004. 190 s.; Vyp. 2. 2006. 192 c. Vyp. 3. 2009. 144 s. 42. Ilnytskyi V. Provid OUN Karpatskoho kraiu [Wires of the OUN of the Carpathian region]. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA», 2012. 128 s. 43. Antoniuk Ya. Ukrainyskiy vyzvolnyi rukh u postatiakh kerivnykiv. Volynska ta Brestska oblasti (1930–1955) [Ukrainian liberation movement in the leaders of the people. Volyn and Brest regions (1930–1955)]. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA», 2014. 1072 s. 44. Demian H. Povstanskyi martyroloh Skolivshchyny [Insurgent martyrologist of the Skoliv region]. Skolivshchyna [vidp. za vyp. S. Pavliuk]. Lviv: Instytut narodoznavstva NANU, 1996. S. 301–725. 45. Litopys Ukrainiskoi Povstanskoï Armii. T. 36: Knyha polehlykh chleniv OUN i voiakiv UPA Lvivshchyny / Red. M. Horbal, uporiad. M. Pavlyshyn, M. Romaniuk, Ye. Topinka ta in. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA», 2002. 1058 s. 46. Horbal M. Dovidnyk-poshukivets. Reiestr osib, poviazanykh z vyzvolnoiu borotboiu na terenakh Drohobychchyny. 1939–1950 (Za arkhivnymy dokumentamy) [Search Engineer. Register of persons associated with the liberation struggle in the territory of Drohobych. 1939–1950 (On archival documents)]. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA», 2005. 1311 s. 47. Shandrovykh Z. V boiakh za voliu Ukrainy [In the battles for the freedom of Ukraine]. Lviv: TzOV «Leoprint», 2002. 459 s. 48. Zilinskyi V. V borni za Ukrainu (Mostyshchyna) [Borne for Ukraine (Mostyschina)]. Drohobych: «Vidrozhennia», 2006. 752 s. 49. Duzhyi P. Roman Shukhevych – polityk, voïn, hromadianyn [Roman Shukhevych - a politician, a warrior, a citizen]. Lviv: Halyska vydavnycha spilka, 1998. 256 s. 50. Kuk V. Heneral-khorunzhyi Roman Shukhevych. Holovnyi Komandyr Ukrainiskoi Povstanskoï Armii [General-Horunzhi Roman Shukhevich. Chief Commander of the Ukrainian Insurgent Army]. Vyd. druhe, dop. Lviv: TsDVR, 2005. 120 s. 51. Dashkevych Ya. Shtrykhy do politychnoho portretu Romana Shukhevycha: Ese [Strokes to the political portrait of Roman Shukhevich: Essay]. Ukraina v mynulomu. K.; Lviv, 1995. Vyp. 7. S. 60–66. 52. Isaiuk O. Roman Shukhevych [Roman Shukhevych]. Kharkiv: KSD, 2015. 256 s. 53. Marchuk I. Komandyr UPA-Pivnich Dmytro Kliachkivskyi-» Klym Savur» [Commander of UPA-North Dmytro Klyachkivsky - «Klym Savur»]. Rivne: Vydavets Oleh Zen, 2009. 168 s. 54. Fihurnyi Yu. S. Roman Shukhevych – stanovlennia natsionalnoho heroia [Roman Shukhevych - formation of a national hero]. K.: NNDIUVI, 2011. 160 s. 55. Yakymovych B. Roman Shukhevych – strateh i taktik povstanskoï viiny [Roman Shukhevych is a strategist and tactician of the insurgent war]. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU im. Ivana Franka, 2007. 45 s. 56. Yanevskyi D. B. Proekt «Ukraina». Zhertva UPA. Misiia Romana Shukhevycha [Project «Ukraine». Victim of the UPA. The mission of Roman Shukhevych]. Kharkiv: Fakt, 2013. 283 s. 57. Viedenieiev D. V., Bystrukhin H. S. Mech i tryzub. Rozvidka i kontrozvidka rukhu ukrainskykh natsionalistiv ta UPA. 1920–1945 [Sword and trident. Intelligence and counterintelligence of the movement of Ukrainian nationalists and UPA. 1920–1945]. K.: «Henez», 2006. 408 s. 58. Viatrovych V. Druha polsko-ukrainska viina. 1942–1947 [Second Polish-Ukrainian War. 1942–1947]. Vydannia druhe, dopovnene. K.: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2012. 368 s. 59. Ilnytskyi V. I. Karpatskyi kraï OUN v ukrainskomu vyzvolnomu rusi (1945–1954) [Carpathian land of the OUN in the Ukrainian liberation movement (1945–1954)]: monohrafiia. Drohobych: Posvit, 2016. 696 s. 60. Iliushyn I. Ukrainska povstanska armii i Armii Kraiova. Protystoiannia v Zakhidnii Ukraini (1939–1945 rr.) [Ukrainian Insurgent Army and Army of Craiova. Confrontation in Western Ukraine (1939–1945)]. K.: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2009. 399 s. 61. Kentii A. Zbroinyi chyn ukrainskykh natsionalistiv. 1920–1956. Istoryko-arkhivni narysy [The armed rank of Ukrainian nationalists. 1920–1956. Historical and archival essays]. U 2 t. K.: Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, 2005–2008. T. 1: Vid ukrainskoï viiskovoï orhanizatsii do orhanizovanoho ukrainskoho natsionalizmu. 1920–1942. 2005. 332 s.; T. 2: Ukrainska povstanska armii ta zbroine pidpillia Orhanizatsii Ukrainskykh natsionalistiv. 1942–1956. 2008. 415 s. 62. Kyrychuk Yu. Narysy z istorii ukrainskoho natsionalno-vyzvolnoho rukhu 40–50-kh rokiv XX stolittia [Essays on the history of the Ukrainian national liberation movement 40–50-ies of the XX century]. Lviv: Vyd-vo LNU im. I. Franka, 2000. 305 s. 63. Kosyk V. Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini [Ukraine and Germany in the Second World War]. Lviv: Naukove Tovarystvo im. T. Shevchenka u Lvovi, 1993. 659 s. 64. Patryliak I. K. «Vstan i borys! Slukhai i vir...»: ukrainske natsionalistychne pidpillia ta povstanskyi rukh (1939–1960 rr.) [«Rise and fight! Listen and Believe ...»: Ukrainian nationalist underground and rebel movement (1939–1960)]. Lviv: Chasopys, 2012. 592 s. 65. Rusnachenko A. Narod zburenyi. Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini y natsionalni rukhy v Bilorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940–1950-kh rokakh [The people are disturbed. National liberation movement in Ukraine and national movements in Belarus, Lithuania, Latvia, Estonia in the 1940–1950s]. K.: «Pulsary», 2002. 519 s.

Nazarii Kapustynsky

UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT OF 1940–1950'S IN MODERN HISTORICAL AND BIOGRAPHIC RESEARCHES

The article provides an analysis of multi-genre historical-biographical literature on the Ukrainian Liberation Movement of 1940s – 1950s, created by contemporary Ukrainian historians. Its subject of elucidation is predominantly personological studies, the attention is also called to referential works and publications of general character, that contain bibliographical material. The contribution of the researches into the subject study is personified, insufficiently studied questions and perspective directions of the futher scientific researches are outlined.

Key words: Ukrainian Liberation Movement, bio-historiography, prosopographic source, historical character.

УДК 930.24:271.4] (477) «1946/1991»

Тарас Пшеничний

ПІДПІЛЛЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Роль української діаспори у популяризації вітчизняної церковної історії є беззаперечною. У радянську добу саме вона стала голосом українського народу на міжнародній арені. Однак це була не просто презентація етносу, його унікальності та багатства. У ХХ ст. вітчизняна наукова діаспора оприлюднювала перед світовою громадськістю весь жах великого терору проти українства, який систематично запроваджувався радянською політичною номенклатурою. Власне, саме поза межами СРСР вперше було представлено і масштаби репресій проти Греко-Католицької Церкви в західних областях Української РСР, яка з березня 1946 р. у Галичині, а з 1949 р. і на Закарпатті опинилася у підпіллі. Фактично до 1989 р. тривав процес її виживання поза законом, змаганням за право на життя її духовенства, черненцтва, боротьби її вірних за свободу слова, віросповідання, волевиявлення тощо. Саме в середовищі української наукової еміграції греко-католицьке підпілля було вперше представлено як глобальне явище, з яким боролася радянська історична наука через фальсифікацію фактів та їхню цензуру. Характерною рисою спеціальних досліджень було оприлюднення інформації про брутальне переслідування церкви в СРСР.

У статті наголошується, що перші спроби, зроблені вітчизняною діаспорою на шляху академічного та наукового вивчення історії Української греко-католицької церкви в радянську добу, виявилися надзвичайно важливими. Уже на початку 1990-х рр. історіографія українських вчених за кордоном стала фундаментом до відродження вітчизняної пострадянської історіографії.

Ключові слова: Українська Греко-Католицька Церква, підпілля ГКЦ, Галичина, Закарпаття, УРСР, СРСР, репресії, терор.

У березні 1946 р. апогей антицерковної кампанії радянського уряду в Галичині увійшов у нову фазу. Призначений на 8 березня «церковний собор Греко-Католицької Церкви», абсолютно неканонічний, «офіційно» ліквідував рішення Берестейської унії від 1596 р. Це було безпрецедентне явище, яке започаткувало чергову трагічну сторінку в церковній історії України. Одна з найбільших церковних конфесій – Греко-Католицька Церква (далі – ГКЦ) – була заборонена в УРСР і перейшла у підпільне існування.

Ні для кого не є таємницею, що в радянську добу історична наука, яка перебувала під цензурою, чітко регламентувала процес історіописання, у тому числі робіт, присвячених церковній проблематиці. У зв'язку з цим і греко-католицька тематика представлялась виключно у негативному світлі, єпископат і духовенство церкви обвинувачувалися у колабораціонізмі та антидержавній пропаганді. Єдиний науковий вітчизняний осередок, який вів інформаційну боротьбу з радянською історичною наукою та пропагандою, знаходився в еміграції. Власне його представники викривали перед світовою громадськістю весь трагізм, який переживали українці в Радянському Союзі. Враховуючи унікальність таких досліджень, які, часто-густо, виступають у якості історіографічного джерела, актуальність цієї статті полягає у тому, що у ній робиться спроба показати зародження і функціонування греко-католицької церкви в «катакомбних» умовах. Через це, висвітлення греко-католицького підпілля в науковому доробку вітчизняної наукової еміграції актуалізує дану статтю і дозволяє простежити зародження спеціальних розвідок. Адже окремих історіографічних розвідок з цієї проблематики не так вже й багато, враховуючи той момент, що в умовах сьогодення систематизація наукової думки має надзвичайний попит серед української громадськості. Окрім того, не здійснено й аналітичної каталогізації наукових розвідок про греко-католицьке підпілля.

Перші спроби систематизації наукових досліджень, присвячених «катакомбному» функціонуванню ГКЦ, здійснили, головню, українські історики у тій же еміграції. Зокрема, йдеться про греко-католицького священика І. Патрила з його трьохтомною книгою «Джерела і бібліографія історії Української церкви» [14;15]. У другому і третьому томі його праці міститься перелік і короткий опис робіт, присвячених історії ГКЦ в Радянському Союзі. Робилися також спроби проаналізувати історіографію підпілля Б. Бацюрківим, але вчений здійснив це лише поверхнево, в контексті аналізу самої доби [1, с. 123–164]. Серед сучасних дослідників історіографія «катакомбного» існування ГКЦ висвітлювалася в рамках написання дослідниками дисертаційних робіт або тематичних наукових розвідок з регіональної церковної історії чи дотичних до цього тем. Так, слід відзначити праці С. Гуркіної [5; 6, с. 272–273], Р. Бойка [2], Н. Сердюк [19], В. Пащенко [17] та інших.

Одні з перших праць про оцінки наслідків Львівського псевдособору та підпілля греко-католицької церкви в СРСР побачили світ вже наприкінці 1940-х рр. у середовищі української

еміграції. Часто вони не несли глибокого наукового посилю, їхні автори давали неоднозначне, а інколи й діаметрально-протилежне висвітлення ситуації, у якій перебувала ГКЦ після 1946 р. Характерною рисою таких розвідок було оприлюднення інформації про brutальне переслідування церкви в СРСР. У контексті цього греко-католицькому єпископату і репресованій частині духовенства і монашества вперше починали приписувати ярлик «мучеників». Однак це не є домінуюча думка в усіх дослідженнях, а радше популярна серед істориків з клерикального середовища. Існував і об'єктивний та емоційно незаангажований підхід до висвітлення підпілля ГКЦ. Власне така поляризація думок серед дослідників еміграції дозволяє класифікувати їхні праці за змістом, ефективністю і достовірністю аналізу матеріалу, який вони подають.

Відомим дослідником ГКЦ наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. був священник І. Нагаєвський. Його можна вважати одним з перших, хто піддав ґрунтовному аналізу наслідки псевдособору 1946 р. Початок підпілля вчений називав добою „поневоленням українського народу» [12, с. 67]. Аналізуючи різні вектори його функціонування, вчений критично підходив до оцінок дій греко-католицького духовенства. Після 1946 р. він поділив його на дві категорії. До першої категорії відносив тих, хто «хоче торгувати своєю совістю», тобто прихильників ідеї об'єднання церков; до другої – так званих опозиціонерів – священників які виступили на захист церкви спільно зі структурами УПА [12, с. 68].

Важливим аспектом досліджень І. Нагаєвського стало життя українських греко-католиків за межами СРСР у 1946 – 1980 рр. Його перу належить опис еволюції емігрованої греко-католицької церкви протягом 40 років «катакомбного» життя. Якщо наприкінці 1940-х – початку 1950-х рр., підсумовував вчений, у її середовищі домінували напруга, злість, образи на результати Львівського псевдособору, то згодом така емоційність згасла. На думку дослідника, це мало свої позитивні наслідки, оскільки стабілізація життя в еміграції давала змогу прагматично побачити суть радянського консерватизму у ставленні до ГКЦ на різних етапах її існування [12, с. 72–76]. Своєрідним доповненням до думки І. Нагаєвського стали слова ще одного священника-історика в еміграції М. Марисяка. Окрім того, що він поверхнево описував значення української греко-католицької еміграції в збереженні ідентичності традиції ГКЦ, він вважав, що греко-католицька церква, через глибоку ревність своїх вірних за межами СРСР, зуміла зберегти в українському народі «основу морального ладу» [9, с. 18]. Важливість останнього, на його думку, слід розглядати крізь призму труднощів, з якими зіткнулася ГКЦ в еміграції: по-перше, це серйозні впливи на греко-католицьких священників російської православної пропаганди, зокрема у США; по-друге, конфронтація між вірними УГКЦ за кордоном, які «намагалися диктувати нашій церкві» стратегію розвитку [12, с. 79]. Тому, на думку М. Марисяка, саме консолідованість духовенства УГКЦ в еміграції дозволила вберегти церкву від внутрішніх розколів.

Загалом, підсумовуючи реалії, у яких опинилася ГКЦ та її вірні після Львівського псевдособору, І. Нагаєвський говорить про добу підпілля, як період «релігійного розбиття» українського суспільства, наслідки якого виходили за межі території Патріаршої Церкви.

Дослідження ситуації греко-католицького підпілля зустрічаємо також в українського історика В. Ленчика. Окрім аналізу таємного функціонування інститутів церкви в 1940-х і 1950-х рр., він намагається ґрунтовно показати і масштаби репресій проти духовенства та монашества у подальші десятиліття. Так, кінець 1960-х рр. він називав інтенсифікацією репресивно-каральних органів щодо церкви, внаслідок чого у 1969 р. було проведено нову хвилю арештів. Саме з нею вчений пов'язував ув'язнення єпископа «підпільної» ГКЦ Й. Коциловського. Таким чином, аналіз радянського терору проти греко-католиків дозволив вченому зробити висновок, що підпілля виявилось новим етапом «переслідування наших братів за віру і народ ...» [8, с. 10].

Окрім загального аналізу феномену «катакомбного» існування греко-католицької церкви в еміграції почали з'являтися тематичні розвідки про різні його аспекти. Так, окреме місце в історіографії зайняло висвітлення дискусії навколо засідання Синоду єпископів «катакомбної» ГКЦ, що відбувся у Римі 29 вересня – 4 жовтня 1969 р. Загалом, історики про цю подію не багато писали, вважаючи її предметом вивчення кліриків. Однак дослідник греко-католицької церкви В. Маркусь, у своїх невеликих працях, розцінював роботу Синоду, як серйозний суспільно-політичний посил. На думку вченого, резонансним був сам факт його проведення тією церквою, яка, де-юре, на історичній території, припинила своє існування. Більше того, вчений відзначає регулярність таких синодів, які дискредитували рішення Львівського псевдособору [10, с. 3; 11, с. 1, 9]. Тобто вони, на думку В. Маркуся, декларували не лише існування ГКЦ, але й повноцінне існування її інститутів, які працювали на розвиток Церкви.

У В. Маркуся також вперше зустрічаємося з чітким виділенням середовища, яке перебувало в опозиції до ГКЦ після березня 1946 р. і намагалося остаточно «поставити крапку» в її існуванні. Зокрема, дослідник виділив чотири антигреко-католицькі табори, які існували в період підпілля Української греко-католицької церкви в Італії (Римі та Ватикані). На перше місце В. Маркусь ставив

окремих представників ватиканської Курії, а особливо із відділу Конгрегації Східних Церков. Саме остання проявляла свою пасивність щодо надання ГКЦ патріаршого статусу. Друге місце дослідник віддає представництву Курії Російської православної Церкви при Ватикані. Наступний табір складався з окремих католицьких ієрархів, які мали ворожі погляди на існування УГКЦ. Останній, четвертий, дослідник називав «своїм власним», який формували особи з середовища української еміграції, що були завербовані радянськими спецслужбами [10, с. 5, 6].

Окрім зазначеного В. Маркусь описував і про потужний тиск на Апостольську Столицю з боку Московської Патріархії. Історик не вважав, що виключно питання римо-католицьких дієцезій в СРСР визначало відношення Ватикану до церковно-релігійних трансформацій в Радянському Союзі. Він намагається побачити значно глобальніші аспекти радянсько-ватиканського діалогу. Вчений відзначав реальні факти того, що в багатьох інститутах РКЦ знаходилися особи, які готові були співпрацювати з радянськими спецслужбами [10, с. 10].

Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. з'являються ґрунтовні аналітичні дослідження греко-католицького підпілля, автором яких був А. Жуковський. Під час своєї доповіді на конференції у Мюнхені, яка відбулася в липні 1968 р., вчений запропонував власну періодизацію «катакомбного періоду» ГКЦ. У ньому він виділяє 1956–1968 рр. та пов'язує цю добу із загостренням і, водночас, тимчасовою лібералізацією церковно-державних відносин. Період після 1969 р. дослідник називає «поверненням до церковного НЕПу» [7, с. 72–74]. Власне тут його думка перегукується з думкою відомого історика В. Ленцика. Останній також акцентував увагу на певній лояльності з боку держави до «катакомбної» церкви у другій половині 1950–1960-х рр. Однак А. Жуковський детальніше розглядає дану проблему. Іноді в нього трапляються і певні незрозумілі висновки, які в окремих випадках суперечить між собою. Наприклад, характеризуючи помірковану жорсткість режиму наприкінці 1960-х рр. щодо греко-католиків, вчений все ж таки пише, що протягом 12 років своєю атеїстичною доктриною уряд СРСР зруйнував «від 1/3 до 1/2 релігійно-церковних та культурних інституцій» [7, с. 72]. Та разом з тим, А. Жуковський категорично заперечував твердження, що на Львівському псевдособорі ГКЦ в Галичині було ліквідовано. Для аргументації своїх висновків він посилався на дослідження радянської історіографії, у якій ще в 1980-х рр. відзначали про існування опору владі з боку представників цієї конфесії, а також таємну діяльність її інституцій впродовж 1950–1980-х рр.

Іншим відомим дослідником з проблематики ГКЦ був священник І. Гриньох. До сфери його наукових інтересів, окрім передісторії ліквідації цієї конфесії, представником якої, до речі, був сам автор, слід віднести й вивчення репресій проти греко-католицького духовенства, монашества та єпископату. Так, підсумовуючи весь масштаб радянської антицерковної кампанії в західних областях УРСР з 1946 по 1970 рр., вчений наголошував, що церква протягом двадцяти п'яти років втратила усі свої інститути, включно із монастирями та семінаріями, а внаслідок репресій і арештів залишилася і без духовенства [4, с. 54].

Відомим фахівцем в історії ГКЦ у 1970-х рр. був вітчизняний громадський і церковний діяч в еміграції, також священник, А. Великий. Він один з небагатьох дослідників, який зосереджував увагу на подіях, які відбулися у перші післясоборові місяці. Йому належить аналіз початкових кроків радянського уряду, спрямованих на запровадження репресій проти греко-католицького духовенства, одержавлення церковного і монашого майна тощо. У цьому контексті він наголошував, що згідно висунутих сесією «собору» рішень, нова церковна політика держави не обмежувалася лише терором проти духовенства, а поширювалася й на усіх вірних греко-католицької церкви. Історик це назвав початком навмисної тотальної трансформації українського греко-католицизму, що виходила далеко поза межі арешту ієрархів ГКЦ [3, с. 270].

Ще одна заслуга А. Великого, при вивченні післяпсевдособорових подій, полягає у намаганнях вченого показати в антицерковній політиці влади причину стихійних протестних заходів греко-католицького духовенства державній репресивній атеїстичній кампанії. З цього приводу він відзначав наступне: «Після рішення львівського «собору» за перехід на православ'я, в усіх трьох єпархіях (Галичини – авт.) почалися протестні демонстрації священників і вірних, явище в Радянському союзі нечуване. В письмовому протесті духовенство заявляє про свою незламну вірність Апостольському Престолові та католицизмові, відкидає будь-які переговори з московською православною Церквою» [3, с. 272]. Проте, наслідки таких виступів, підкреслював вчений, були приречені на невдачу.

Про намагання трансформувати церковно-релігійне життя в Галичині після березня 1946 р. на радянський зразок, описував також Р. Рахманний. Йому належить думка, що уряд СРСР через московського патріарха намагався систематично переконувати папську адміністрацію в «історичній вичерпності» українського греко-католицизму і, таким чином, його приреченості на занепад. Таким чином, на думку вченого, курія РПЦ після Львівського псевдособору намагалася нав'язати Апостольській Столиці новий формат діалогу. Для цього вчений наголосив на тому факті, що

адміністрація православної церкви в Радянському Союзі згодна була визнати Українську греко-католицьку церкву виключно «частиною Ватиканської «духовної держави» «, оскільки «... український католицизм не сміє йти власним шляхом до Бога, якщо той веде не через Москву» [18, с. 12 – 13].

Доволі ґрунтовно досліджував підпілля ГКЦ монах селезіянського згромадження І. Ортинський. Він відкидав думку про «пом'якшення» держаної політики щодо релігії та церкви в УРСР наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр. Зокрема він наголошував: «... московська політика супроти релігії, а зокрема супроти Української Церкви залишилася та сама» [13, с. 148]. Суть її зводилася до традиційно-стереотипного усвідомлення неефективності релігії, якщо та «не могла формувати радянський патріотизм, який немає нічого спільного з релігійною ідеологією» [20, с. 13].

Щодо ГКЦ, то дослідник висловлювався наступним чином: «Хоч офіційно Української Католицької Церкви не існує, її існування безпосередньо потверджують постійні атаки преси» [13, с. 149]. Отже, на думку І. Ортинського, це свідчило про активне таємне функціонування ключових інститутів греко-католицької церкви. Політична еліта Радянського Союзу цього факту в принципі не сприймала, тому актуалізацію питання ГКЦ в державі слід сприймати виключно в рамках тієї інформаційної війни, яку вели спецслужби СРСР з українським рухом опору.

Необхідно зауважити, що І. Ортинський також описував про одну з маловивчених сторінок греко-католицького підпілля – намагання державної влади маніпулювати заарештованими греко-католицькими священиками та єпископами. У даному випадку він звертає увагу на тимчасове звільнення з-під ув'язнення єпископа ГКЦ М. Чернецького і окремих священиків. Це, на його думку, не свідчило про лояльність влади до греко-католицьких єпископів і духовенства, а радше про спроби їхнього вербування для співпраці з НКДБ. Історик зауважував, що уся «обробка» греко-католиків агентами спецслужб проводилася на тлі чергової зміни церковної політики по відношенню до ГКЦ у середині 1960-х рр. Саме упродовж 1965–1966 рр. відбулася і наступна хвиля масових рейдів з арештами в західних областях УРСР, а також активізація мирянського руху спротиву цьому явищу, який проявив свою масовість у 1970-х рр. Щодо останнього, то дослідник мав на увазі письмовий протест 180-ти священиків, що був надісланий до Радянського уряду (1972 р.) та масове розповсюдження агітаційної літератури на підтримку греко-католицької церкви. Що стосується останнього, то навколо друкованих видань «Український вісник», «Самвидав» та «Хроніка поточних подій» наприкінці 1950-х – 1960-х рр. відбулося формування «груп інакодумців за охорону свободи прав людини, ... за свободу релігії» [13, с. 150].

І. Ортинський відзначав, що активніючі таємні осередки греко-католицького духовенства функціонували у Львові, Тернополі, Івано-Франківську, Дрогобичі а також у районних центрах. У 1980-х рр. їхня ефективність та активність виявилася найбільшою. Відродження церкви, зазначає дослідник, розглядалося їхніми членами «єдиним шляхом до справжнього відродження українського народу» [13, с. 150 – 151].

Підсумовуючи зазначене, констатуємо в І. Ортинського те, що дослідник наголошував на принциповій несумісності національного вектору греко-католицького підпілля з тими моральними принципами розвитку суспільства, які втілював у життя уряд СРСР. Тому приборкання будь-яких проявів нелегальної діяльності ГКЦ, викриття співпраці її монахів і священиків з дисидентами було прерогативою для політичної еліти держави загалом та республіки зокрема.

Ще одне важливе місце у наукових працях українських вчених в еміграції займало дослідження стану Української греко-католицької церкви в Закарпатті. Одним із фахівців по вивченню цієї тематики, який, без перебільшення, підняв її на рівень серйозного наукового вивчення, був історик ГКЦ, професор Українського католицького університету св. Климента папи в Римі, священик А. Пекар. Вчений зауважував, що у вирішення церковного питання на Закарпатті уряд СРСР навмисно втягнув Чехословацьку Республіку. Країну, яка зрештою і претендувала на територію Пряшівщини і могла її отримати лише за допомогою спеціальних рішень з Москви. Тому своєю згодою щодо підтримки переходу греко-католиків під верховенство православних єпископів на Закарпатті, вона вирішувала для себе й територіальне питання.

Окрім того А. Пекар греко-католицьке підпілля у Закарпатській області пов'язував із серпнем 1949 р. – фактичною ліквідацією ГКЦ на Закарпатті. Разом з тим, трагічним для церкви, виявилися на думку вченого, і перші роки після ліквідації Ужгородської унії, а саме 28 квітня 1950 р. Адже саме у цей день на «Мировому Конгресі», скликаному в м. Ужгород Центральним Комітетом СРСР і за підтримки патріарха Російської Православної Церкви, розпочався процес «перезавантаження» краю на радянський лад. Головний мотив заходу, на думку вченого, полягав в уникненні протиріч з Ватиканом, які могли призвести до «загострення протидержавної пропаганди» [16, с. 173] через переведення населення регіону на православ'я. Однак, в контексті аналізу роботи «Конгресу» А. Пекар, критикує саме бездіяльність Апостольської Столиці за відсутність реакції щодо конфліктної ситуації, яка склалася з ГКЦ на Закарпатті. Він констатує, що папська адміністрація

окрім слів і письмових звернень на адресу радянського уряду та міністерства закордонних справ СРСР не втручалася у вирішення церковного питання, як в регіоні, так і в західних областях УРСР загалом. Ватикан, підкреслює історик, ще у 1940-х рр. зайняв позицію спостерігача, а не активного арбітра у вирішенні церковного питання в СРСР.

Про ситуацію навколо греко-католицької церкви на українсько-чехословацькому порубіжжі писав також А. Великий. Він подав коротку характеристику процесу переслідування греко-католицьких священиків у Чехословаччині, коли 28 квітня 1950 р. відбувся процес «урядового скасування української Церкви на Пряшівщині» [3, с. 279 – 280]. Окрім того, вважав вчений, протягом квітня – травня 1950 р. було ліквідовано церковну унію з Римом на усіх етнічних територіях українців. Усією роботою по забезпеченню вищезгаданого процесу, описував дослідник, займався православний єпископ А. Дехтяров. Ймовірно він також займався організацією народного трибуналу в Братиславі 12 – 13 січня 1951 р., на якому пряшівського єпископа П. Гойдича було засуджено на довічне ув'язнення, за статтями: «за зраду держави», «за воєнну зраду», «за шпionаж у користь чужої держави» [3, с. 280; 16, с. 175]. Спеціальним декретом усі матеріальні блага ГКЦ в регіоні були передані Православній Церкві і державі. Єпископа П. Гойдича і В. Гопка було заарештовано. Над першим – 15 січня 1951 р. відбувся показовий судовий процес.

Загалом, історіописання про долю греко-католиків на Закарпатті після ліквідації Ужгородської унії – це окрема тема для дослідження. В українській діаспорі їй також присвячено чимало наукових розвідок, які становлять фундамент наукових досліджень з історії церкви в регіоні.

Підсумовуючи вищезазначене ми приходимо до висновку, що у середовищі української еміграції було вперше сформовано низку ключових питань, які потребували фахової наукової відповіді. Висвітлення підпільного існування Української греко-католицької церкви виявилось доволі складним. Причин було безліч, одна з ключових полягала у відірваності діаспори від об'єкту дослідження. Інколи це ставало на заваді розуміння концептуальних аспектів існування підпілля, як явища. Проте, перші спроби, зроблені вітчизняною діаспорою на шляху академічного та наукового вивчення історії ГКЦ в радянську добу, виявилися надзвичайно важливими. Уже на початку 1990-х рр. історіографія українських вчених за кордоном стала фундаментом до відродження вітчизняної пострадянської історіографії. Тому, попри розпорошеність і однобокість висвітлення греко-католицького підпілля в УРСР, в діаспорі було сформовано першу методику його вивчення, оцінок масштабів та феномену, як такого.

Список використаних джерел

1. Бацюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989) // Ковчег. Науковий збірник з церковної історії. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. С. 123–164.
2. Бойко Р.Ю. Особливості протидії українських греко-католиків релігійній політиці радянської влади у 1946–1989 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук: 09.00.11 / Нац. ун-т „Остроз. акад.». Острог, 2011. 20 с.
3. Великий А.Г. З літопису християнської України. Церковно-історичні реколекції з Ватикану. У 9 т. Рим: Вид-во ОО Василян, 1977. Т. 9. 304 с.
4. Гриньох І. Знищення Української Католицької Церкви російсько-більшовицьким режимом. Мюнхен: б.в., 1970. 54 с.
5. Гуркіна С. Греко-католицьке духовенство Львівської Архиепархії в умовах переслідування радянською владою (1944–1950): автореф. дис. на здобуття наук. ступен канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2012. 20 с.
6. Гуркіна С. Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник / [ред. В. Кравченко, Г. Грінченко]. Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. Вип. 11–12. С. 265–282.
7. Жуковський А. Сучасний стан церкви і релігії в Україні // Церква і релігія в Україні: 50 літ після жовтневої революції (1917–1967). Збірник доповідей наукової конференції УВУ в Мюнхені. Мюнхен: [б.в.], 1984. 253 с.
8. Ленчик В. Важніші факти з історії Української Католицької Церкви. Нью-Йорк: Луна, 1971. 32 с.
9. Марисяк М. Католицька Церква добродійка людства. ЗДА: Вид-во ОО. Василян, 1954. 61 с.
10. Маркусь В. Синод і пост синодальна дійсність в Українській Католицькій Церкві (у першу річницю IV Архиепископського Синоду Української Католицької Церкви). Чикаго: Вид-во Братства Св. Андрія Первозванного, 1970. 40 с.
11. Маркусь В. Конституція – Устав Помісної Української Католицької Церкви. Чикаго: Вид-во Братства Св. Андрія Первозванного, 1975. 40 с.
12. Нагаєвський І. Католицька церква в минулому і сучасному України. Філадельфія: Друкарня Америки, 1950. 88 с.
13. Ортинський І. Хрищення, Хрест та харизма України. Рим-Мюнхен-Фрайбург, 1988. 197 с.
14. Патрило І. Джерела і бібліографія історії Української церкви. У 3-х т. // Записки ЧСВВ. Рим: Вид-во ОО ЧСВВ, 1988. Т. II. 330 с.
15. Патрило І. Джерела і бібліографія історії Української церкви. У 3-х т. // Записки ЧСВВ. – Рим: Вид-во ОО ЧСВВ, 1995. Т. III. 323 с.
16. Пекар А. Нарис історії Церкви Закарпаття // Записки ЧСВВ. Рим: Вид-во ОО ЧСВВ, 1967. Серія II. Секція I. Т. 1. 241 с.
17. Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава: Вид-во ТОВ „АСМІ», 2002. 615 с.
18. Рахманний Р. Самовизначення християнської України. Торонто: Новий шлях, 1977. 63 с.
19. Сердюк Н.С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко-католицької церкви в 1944–1949 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. тупеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2006. 22 с.
20. Степанов П. Я., Слободенко А. М. Релігія і війна. К.: Знання, 1963. 30 с.

References

1. Batsiurkiv B. Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva v katakombakh (1946–1989) [Ukrainian Greek Catholic Church in the catacombs (1946-1989)]. Kovcheg. Naukovyi zbirnyk z tserkovnoi istorii. Lviv: Instytut istorychnykh doslidzhen Lvivskoho derzhavnogo universytetu im. I. Franka, Instytut istorii Tserkvy, 1993. S. 123–164.
2. Boiko R.Iu. Osoblyvosti protyidii ukrainskykh hreko-katolykiv relihiinii politytsi radianskoï vlady u 1946–1989 rr. [Features of the opposition of Ukrainian Greek Catholics to the religious policy of Soviet power in 1946-1989]: avtoref. dys. kand. ist. nauk: 09.00.11 / Nats. un-t „Ostroz. akad.» . Ostroh, 2011. 20 s.
3. Velykyi A.H. Z litopysu khrystyianskoi Ukrainy. Tserkovno-istorychni rekolektsii z Vatykanu [From the Chronicle of Christian Ukraine. Church-historical retreats from the Vatican]. U 9 t. Rym: Vyd-vo OO Vasyliian, 1977. T. 9. 304 s.
4. Hrynokh I. Znyshchennia Ukrainskoi Katolytskoi Tserkvy rosiisko-bilshovytskym rezhymom [The destruction of the Ukrainian Catholic Church by the Russian-Bolshevik regime]. Miunkhen: b.v., 1970. 54 s.
5. Hurkina S. Hreko-katolytske dukhovenstvo Lvivskoi Arkhyieparkhii v umovakh peresliduvannia radianskoï vladoï (1944–1950) [Greco-Catholic clergy of the Lviv Archeparchy in conditions of persecution by the Soviet authorities (1944-1950)]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupen kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 „Istoriia Ukrainy» . K., 2012. 20 s.
6. Hurkina S. Dvi doli: hreko-katolytske dukhovenstvo i radianska vlada [Two fates: Greek Catholic clergy and Soviet power]. Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichni zbirnyk / [red. V. Kravchenko, H. Hrinchenko]. Kharkiv: TOV „NTMT» , 2008. Vyp. 11–12. S. 265–282.
7. Zhukovskyi A. Suchasnyi stan tserkvy i relihii v Ukraini [The current state of church and religion in Ukraine]. Tserkva i relihiia v Ukraini: 50 lit pislia zhovtnevoi revoliutsii (1917–1967). Zbirnyk dopovidei naukovoï konferentsii UVU v Miunkheni. Miunkhen: [b.v.], 1984. 253 s.
8. Lentsyk V. Vazhnishi fakty z istorii Ukrainskoi Katolytskoi Tserkvy [More important facts from the history of the Ukrainian Catholic Church]. Niu-York: Luna, 1971. 32 s.
9. Marysiak M. Katolytska Tserkva dobrodiika liudstva [The Catholic Church is a good-natured mankind]. ZDA: Vyd-vo OO. Vasyliian, 1954. 61 s.
10. Markus V. Synod i post synodalna diisnist v Ukrainskii Katolytskii Tserkvi (u pershu richnytsiu IV Arkhyiepyskopskoho Synodu Ukrainskoi Katolytskoi Tserkvy) [Synod and post synodal reality in the Ukrainian Catholic Church (on the first anniversary of the 4th Archbishopric Synod of the Ukrainian Catholic Church)]. Chikaho: Vyd-vo Bratstva Sv. Andriia Pervozvannoho, 1970. 40 s.
11. Markus V. Konstytutsiia – Ustav Pomisnoi Ukrainskoi Katolytskoi Tserkvy [Constitution - The Charter of the Local Ukrainian Catholic Church]. Chikaho: Vyd-vo Bratstva Sv. Andriia Pervozvannoho, 1975. 40 s.
12. Nahaievskiy I. Katolytska tserkva v mynulomu i suchasnomu Ukrainy [Catholic Church in the past and present-day Ukraine]. Filadelfiia: Drukarnia Ameryky, 1950. 88 s.
13. Ortynskyi I. Khryshchennia, Khrest ta kharyzma Ukrainy [Baptism, Cross and Charisma of Ukraine]. Rym-Miunkhen-Fraiburh, 1988. 197 s.
14. Patrylo I. Dzherela i bibliohrafiia istorii Ukrainskoi tserkvy [Sources and bibliography of the history of the Ukrainian church]. U 3-kh t. Zapysky ChSVV. Rym: Vyd-vo OO ChSVV, 1988. T. II. 330 s.
15. Patrylo I. Dzherela i bibliohrafiia istorii Ukrainskoi tserkvy [Sources and bibliography of the history of the Ukrainian church]. U 3-kh t. Zapysky ChSVV. Rym: Vyd-vo OO ChSVV, 1995. T. III. 323 s.
16. Pekar A. Narys istorii Tserkvy Zakarpattia [Essay on the History of the Transcarpathian Church]. Zapysky ChSVV. Rym: Vyd-vo OO ChSVV, 1967. Seriiia II. Sektsiia I. T. 1. 241 s.
17. Pashchenko V. Hreko-katolyky v Ukraini (vid 40-kh rokiv XX stolittia do nashykh dniv) [Greek Catholics in Ukraine (from 40 years of the XX century to the present day)]. Poltava: Vyd-vo TOV „ASMI» , 2002. 615 s.
18. Rakhmannyi R. Samovyznachennia khrystyianskoi Ukrainy [Self-determination of Christian Ukraine]. Toronto: Novyi shliakh, 1977. 63 s.
19. Serdiuk N.S. Represii radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky shchodo ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy v 1944–1949 rr. [Repressions of Soviet State Security Institutions against the Ukrainian Greek Catholic Church in 1944-1949]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. tupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / Kyiv. nats. un-t im. T.Shevchenka. K., 2006. 22 s.
20. Stepanov P.Ia., Slobodenko A.M. Relihiia i viina [Religion and war]. K.: Znannia, 1963. 30 s.

Taras Pshenychnyy

«CATACOMB» PERIOD OF GRECO-CATHOLIC CHURCH IN THE WORK OF UKRAINIAN SCIENTIFIC EMIGRATION

The role of the Ukrainian diaspora in popularizing the national church history is unquestionable. In the Soviet era, diaspora become the voice of the Ukrainian people in the international arena. However, it was not just a presentation of the ethnos, its uniqueness and riches. In the twentieth century, the national scientific diaspora unveiled to the world the horrors of great terror against the Ukrainian people, which was systematically introduced by the Soviet political nomenclature. Actually, it was outside the USSR for the first time that the scale of repressions against the Ukrainian Greek Catholic Church in the western regions of the Ukrainian SSR was presented for the first time, which was legally banned from March 1946 in Galicia, and since 1949 and in Transcarpathia. In essence, until 1989, the church continued the process of its survival outside the law, the struggle for the right to life of its clergy, monasticism, the struggle of believers for freedom of speech, religion, expression of will, etc. It was in the context of Ukrainian scholarly emigration that the Greek Catholic «catacomb» life was first introduced as a global phenomenon with which Soviet historical science fought through the falsification of facts and their censorship. A characteristic feature of special studies was the disclosure of information about the brutal persecution of the church in the USSR.

The article emphasizes that the first attempts made by the native diaspora on the path of academic and scientific study of the history of the Ukrainian Greek Catholic Church in the Soviet era were extremely important. As early as the early 1990's, the historiography of Ukrainian scholars abroad became the foundation for the revival of Ukrainian post-Soviet historiography.

Key words: Ukrainian Greek Catholic Church, «underground» UGCC, Galicia, Transcarpathia, Ukrainian SSR, USSR, repression, terror.

УДК 930.1:316.4.063.7 (477) «1965/1986»

Ольга Довбня

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ДЕНОМІНАЦІЙ В УРСР У 1965–1986 РР.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Систематизовано та проаналізовано основні здобутки сучасної вітчизняної історіографії у висвітленні репресивної політики компартійно-радянського режиму щодо протестантських деномінацій в Радянській Україні в 1965–1986 рр., а також визначені перспективи подальших досліджень цієї проблеми. Історіографічний аналіз здійснений на основі проблемно-тематичного підходу.

З'ясовано, що історики основну увагу приділили висвітленню форм, видів і наслідків репресій, а також розгляду специфіки їх застосування в окремих регіонах України. Спираючись на здобутки сучасної вітчизняної історіографії у висвітленні зазначеної проблеми, показано, що в 1965–1986 рр. компартійно-радянський режим продовжував застосовувати каральні заходи щодо протестантів УРСР, але систематичних репресій зазнавали керівники та члени нелегальних релігійних громад. При цьому основними формами репресій були адміністративне, судове переслідування, позбавлення батьківських прав.

Ключові слова: протестантська громада, релігійне дисидентство, Свідки Єгови, євангельські християни-баптисти, Рада церков євангельських християн-баптистів, адвентисти сьомого дня, п'ятидесятники.

У сучасній вітчизняній історіографії проблема відносин між радянською державою та протестантськими громадами України в 1965–1986 рр. висвітлена в різних аспектах. Одним із них є репресивна складова цих відносин. З метою виявлення основних здобутків вітчизняних науковців у висвітленні даного аспекту, окреслення кола питань, що потребують подальших досліджень, систематизуємо наявну літературу, розглянемо проблематику праць і проаналізуємо погляди істориків на форми, види наслідки та специфіку репресій проти протестантів УРСР в окреслений період. У зв'язку з тим, що в сучасній вітчизняній історичній науці відсутні праці, в яких репресивна політика радянської держави щодо протестантських деномінацій в УРСР в 1965–1986 рр. є предметом історіографічного аналізу, запропонована стаття має наукову новизну.

Публікація виконана в рамках комплексної науково-дослідної теми: «Соціум УСРР-УРСР в умовах державного терору радянської доби 1917–1950-х рр. (державний реєстраційний номер – 0114U 007377)», що включена до тематичного плану Інституту історії України НАНУ, та є продовженням висвітлення автором проблематики, пов'язаної з репресивною політикою радянської держави щодо різних категорій населення України, у контексті розвитку сучасної вітчизняної історичної науки.

Хронологічні рамки розвідки мають два параметри: 1) конкретно-історичний – 1965–1986 рр.; 2) історіографічний – 1991–2017 рр. Вибір нижньої межі пов'язаний із започаткуванням сучасної української історіографії, верхньої – з часом виходу останніх досліджень, в яких розглядається зазначена проблема.

Репресії компартійно-радянського режиму проти вірних та керівників протестантських громад в УРСР були невід'ємною складовою політики державного атеїзму, але їх форми, види, спрямованість та інтенсивність зазнавали змін. Розглянемо відображення у сучасній вітчизняній історіографії специфіки репресивної політики радянської держави щодо протестантів УРСР у «період застою» та в перші роки приходу до влади М. Горбачова. Історіографічний аналіз наукового доробку вітчизняних істориків, в якому розглядається окреслена проблема, доцільно здійснити на основі проблемно-тематичного підходу. Так, у працях О. Бажана й Ю. Данилюка репресивна політика щодо протестантів УРСР розглядається на тлі боротьби радянської держави з опозицією [2; 3, с. 282–311]. Зокрема, історики відзначають, що основною формою репресій були судові переслідування найбільш активних релігійних діячів. При цьому, акцентують дослідники,

якщо євангельських християн-баптистів (далі – ЄХБ) переважно засуджували за політичними статтями, то п'ятидесятників, адвентистів та Свідків Єгови – за відмову служити в Радянській Армії, зберігання, розповсюдження або розмноження релігійної літератури, організацію молитовних зібрань тощо. Щодо наслідків репресій, то О. Бажан й Ю. Данилюк обстоюють думку, що вони сприяли формуванню опозиції як компартійно-радянському режимові, так і конформістськи налаштованим церковним лідерам.

Ю. Вільховий, досліджуючи стосунки між радянською державою та протестантськими церквами в 1944 – середині 1970-х рр., висвітлює застосування репресивних заходів щодо протестантів України в 1965–1977 рр. [15, с. 152–176]. Автор обстоює думку, що в 1965–1973 рр. компартійно-радянський режим застосовував масові репресії проти опозиційних протестантських формувань (Спілки церков ЄХБ (далі – СЦ ЄХБ), п'ятидесятників, частини адвентистів сьомого дня), а легальні протестантські громади відчули послаблення тиску. У 1974–1977 рр., відзначає дослідник, держава продовжує переслідувати та утискати протестантів, але відмовляється від масових репресій. Така зміна у релігійній політиці, на його думку, була детермінована низкою чинників: втручанням іноземних спостерігачів та міжнародних організацій, зміною релігійною опозицією тактики боротьби, утворенням в 1974 р. Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР, підписанням СРСР у 1975 р. Заключного акту Гельсінської наради, масовими емігрантськими настроями серед вірян, прийняттям у 1977 р. нової Конституції СРСР. Щодо наслідків репресій, то Ю. Вільховий вважає, що вони призвели до появи розгалуженої опозиції в середовищі протестантських церков, з якою компартійно-радянський режим був змушений боротися, використовуючи нові методи й засоби.

Т. Грушова, аналізуючи заходи боротьби радянської держави з протестантськими конфесіями в УРСР у 1970-і рр. та реакцію на них вірян, акцентує, що стратегічні напрями релігійної політики радянського керівництва у цей період залишилися ті ж самі, що й у попередні роки – подолання релігійності населення [16]. Задля цього, зазначає автор, продовжувалися репресії, зокрема деяких керівників підпільних громад піддано громадському осуду, а найбільш активних притягнуто до кримінальної відповідальності.

Зі свого боку, В. Любашенко, розглядаючи політику «державного атеїзму» стосовно протестантів УСРР/УРСР у період з 1918 р. до початку 1980-х рр. та її наслідки, висвітлила специфіку репресій у 1965–1986 рр. [26; 27]. Дослідниця відзначає, що у цей період продовжувався тиск на протестантські громади, але систематичних репресій зазнавали керівники та члени нелегальних громад, зокрема ЄХБ, адвентисти, п'ятидесятники та Свідки Єгови. Але, висновує В. Любашенко, попри репресії, брутальні і витончені методи тиску, на сьогодні протестантське середовище в Україні, як і раніше, є найчисельнішим на пострадянському просторі.

У низці праць висвітлюється застосування компартійно-радянським режимом каральних заходів щодо окремих протестантських деномінацій в УРСР в окреслений період. Зокрема, специфіка репресій проти п'ятидесятників характеризується у кваліфікаційній роботі Т. Грушової [17, с. 85–121, 135–175] та статті Н. Бондаренко [8]. При цьому Т. Грушова обстоює думку, що з середини 1960-х рр. радянська держава змінює релігійну політику: замість тотальної боротьби з релігією та Церквою йде наступ на окремі культу та громади. Щодо форм репресивних дій режиму проти громад п'ятидесятників у 1965–1986 рр., то історик відзначає, що органи влади вели боротьбу з активними діячами шляхом притягнення до адміністративної або кримінальної відповідальності, інкримінуючи їм «релігійний екстремізм».

Зі свого боку, Н. Бондаренко, висвітлюючи становище релігійних громад п'ятидесятників в УРСР у 1970-ті – першій половині 1980-х рр., відзначає, що радянська держава за допомогою репресій вела безкомпромісну боротьбу в першу чергу з нелегальними громадами й навіть досягла у цьому певних успіхів, зокрема, приєднавши деякі з них до громад ЄХБ, а іншим надавши автономну реєстрацію. Але, акцентує дослідниця, більшість п'ятидесятників на поступки державі не йшла, демонструючи стійкість віри, тому їх притягали до адміністративної або кримінальної відповідальності.

У деяких працях розкриваються особливості репресивної політики щодо ЄХБ на тлі боротьби з релігійним дисидентством. Зокрема, О. Лахно, аналізуючи особливості боротьби компартійно-радянського режиму з прибічниками опозиційної Ради Церков ЄХБ (далі – РЦ ЄХБ), доводить, що, використовуючи різні каральні заходи (розгони богослужінь, побиття вірян, незаконні обшуки, вилучення релігійної літератури, «товариські суди», позбавлення батьківських прав, допити дітей вірян, звільнення з роботи, позбавлення пенсії за інвалідністю, тимчасові затримання з перебуванням у слідчому ізоляторі, неодноразові психіатричні обстеження, накладання та стягнення непомірних штрафів, адміністративні арешти на 5, 10, 15 діб, конфіскація майна, порушення кримінальних справ, судові процеси, суворі вироки за вигаданими звинуваченнями, важкі умови утримання у в'язницях і таборах, фабрикування за вказівками КДБ нових кримінальних

справ проти вірних Церкви ЄХБ, які перебували в місцях позбавлення волі), режим вів справжню війну, метою якою була повна ліквідація незареєстрованих релігійних громад [24; 1; 21; 23; 22]. На його думку, ця запекла боротьба тривала до 1988 р., а початок демократизації суспільно-політичного життя в СРСР, проголошений на XXVII з'їзді КПРС (25 лютого – 6 березня 1986 р.), тільки пригальмував, але не зупинив репресії за релігійною ознакою. Що стосується наслідків репресій, то О. Лахно вважає, що вони не лише загартувували опозиціонерів, але й спонукали до самопожертви.

У книзі В. Коцура та О. Висовень оприлюднені листи-клопотання керівників Ініціативної групи громади ЄХБ до уряду СРСР, адміністративних та правоохоронних органів, міжнародних організацій щодо переслідування вірян за релігійні переконання, матеріали з архівно-слідчих справ репресованих, «Бюлетеня» Ради родичів в'язнів євангельських християн-баптистів за 1971–1976 рр., які допомагають деталізувати механізм функціонування репресивної машини та показують, як нищилися долі окремих людей [20]. Зі свого боку, в одноосібних працях О. Висовень висвітлюються методи боротьби радянської держави з незареєстрованими громадами ЄХБ в УРСР у 1960–1980-ті рр. [10–12, 14, 13]. Автор відзначає, що найбільш поширеними формами репресій було притягнення до адміністративної, кримінальної відповідальності, позбавлення батьківських прав, а видами – застосування примусових заходів медичного характеру, штрафи, конфіскація релігійної літератури, особистих речей, майна, арешти, ув'язнення. Водночас дослідниця акцентує, що поряд із репресіями відбувалося фізичне знищення вірян. Але, незважаючи на систематичне переслідування, висновує О. Висовень, віряни не скорилися й організували супротив, оприлюднюючи інформацію про репресії у самвидаві й звертаючись з листами-клопотаннями до міжнародних організацій.

Н. Бондаренко, розглядаючи протистояння РЦ ЄХБ і державних органів, відзначає, що друга половина 1960-х рр. характеризується посиленням репресій проти лідерів релігійної опозиції, які набули широкого розмаху у Харківській, Сумській, Полтавській, Запорізькій, Дніпропетровській та Кримській областях [9]. Щодо форм застосування каральних заходів, то дослідниця відзначає, що найбільш поширеними методами владних утисків були арешти, побиття й розгін молитовних зібрань, адміністративні стягнення, переслідування дітей вірян, обшуки квартир без санкції прокурора, вилучення релігійної літератури, магнітофонів, музичних інструментів, необхідних для богослужіння, конфіскація молитовних будинків, позбавлення батьківських прав.

Предметом дослідницької уваги С. Петрова стала каральна психіатрія, яку режим застосовував як засіб боротьби з вірними євангельських церков у 1960-ті рр. [29]. Автор обстоює думку, що її широке використання пов'язано з перебуванням на посту першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова, а також наводить приклади застосування примусових заходів медичного характеру до вірних євангельських церков.

Про репресивні дії компартійно-радянського режиму проти Свідків Єгови йдеться у статті Н. Бондаренко [7] та кваліфікаційному дослідженні К. Бережка [5, с. 63–82, 134–175]. Зокрема, Н. Бондаренко, висвітлюючи основні форми боротьби режиму з нелегальною діяльністю Свідків Єгови в 1970-ті – першій половині 1980-х рр., акцентує, що каральні органи не тільки притягали вірян до адміністративної або кримінальної відповідальності, але й постійно стежили за їх пересуванням, контактами, повсякденним життям. Таким чином, вважає дослідниця, держава впливала на свідомість вірян, змушуючи їх розірвати зв'язок з релігійною громадою. Але, висновує вона, які б репресивні заходи не вживалися, Свідки Єгови так і залишилися єдиною протестантською деномінацією, що не пішла на поступки режимові й не погодилася на офіційну реєстрацію.

Зі свого боку, К. Бережко, аналізуючи особливості відносин Свідків Єгови з режимом упродовж 1945–1991 рр., відзначає, що у «період застою» радянська держава відмовилася від масових репресивних заходів щодо вірян, а її репресивна політика залежала від активності й впливовості членів громад. Щодо методів і засобів тиску на Свідків Єгови, то історик виокремлює застосування засобів морального впливу (періодичні виклики до КДБ, «масові обговорення», виховні бесіди на місцях роботи), репресивних заходів (притягнення до адміністративної й кримінальної відповідальності) та примусового психіатричного лікування. Однак, робить висновок автор, попри усі намагання радянської держави знищити організаційну структуру Свідків Єгови, вони зберегли свою єдність і самобутність існування.

У шостому томові десяти томного видання «Історія релігії в Україні», підготовленого співробітниками Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України В. Докашем, В. Франчуком, П. Яроцьким, на тлі аналізу правого становища течій пізнього протестантизму (п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня, Свідків Єгови) у радянський період стисло висвітлюється репресивна політика щодо них, зокрема застосування каральних заходів у 1965–1986 рр. [19].

Вітчизняні науковці розглянули також регіональні особливості репресивної політики радянської держави щодо протестантських деномінацій. Зокрема, О. Сотник, висвітлюючи історію протестантів Сумщини, наводить численні факти репресій баптистів, п'ятидесятників та адвентистів сьомого дня, акцентуючи, що переслідування протестантів тривали до 1988 р. [31, с. 50–69].

К. Бережко, розглядаючи історію Свідків Єгови на Житомирщині, інформує про особливості репресивної політики компартійно-радянського режиму щодо вірних цієї громади в «період застою» [4, с. 91–115]. При цьому автор, висвітлюючи такі форми тиску, як судові процеси, періодичні виклики в органи держбезпеки, обговорення поведінки вірних в виробничих колективах, установах, будуправліннях, штрафи, застосування каральної психіатрії, відзначає, що репресій зазнали усі активні члени громади, однак, незважаючи на це, руйнації релігійних структур у регіоні не відбулося.

О. Лешко, висвітлюючи становище протестантських громад Закарпаття в 1945–1991 рр., аналізує й радянську конфесійну політику в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. [25, с. 133–146]. При цьому дослідниця відзначає, що у цей період розпочинається новий етап антирелігійної боротьби, основною формою якої було застосування штрафних санкцій.

Т. Савчук, спираючись на матеріали «Бюлетеню», який Рада родичів в'язнів ЄХБ видавала з 1971 р., розглянула форми та динаміку репресій проти вірних цієї деномінації на Півдні України у 1980-ті рр. [30]. Автор відзначає, що в 1982 р. проводилися масові арешти членів і пресвітерів протестантських громад, а, починаючи з 1986 р., вони стають поодинокими, але продовжується розгін богослужінь, застосування економічних санкцій, залякування, «психологічна обробка», обмеження прав членів родин вірян.

О. Тарасенко й М. Ковальов, розглядаючи політику радянської держави щодо Церкви на Чернігівщині, стисло інформують про переслідування вірян євангельських церков, адвентистів, Свідків Єгови у другій половині 1960-х – 1970-ті рр. [32, с. 39–45].

Л. Загребельна, аналізуючи становище релігійних громад Рівненщини в 1960-х – першій половині 1980-х рр., висвітлює діяльність протестантів і політику компартійно-радянського режиму щодо них [18]. Історик акцентує, що репресій у формі адміністративного тиску та притягнення до кримінальної відповідальності зазнавали громади п'ятидесятників та Свідків Єгови. При цьому адміністративне переслідування протестантів, зауважує дослідниця, тривало у регіоні до кінця 1980-х рр.

Зі свого боку, О. Майборода, аналізуючи методи релігійної політики компартійно-радянського режиму щодо протестантських громад волинського села в 1960–1980-ті рр., зупиняється на його репресивних діях і наголошує, що режим активно використовував адміністративний тиск у вигляді стягнення штрафів за нелегальне проведення зборів, надання квартир для «сектантів» з інших районів, виховання дітей у релігійному дусі [28]. Але, незважаючи на це, висновує історик, спостерігалось збільшення, як кількості протестантських громад у регіоні, так і чисельності вірних.

Особливості застосування каральних заходів проти протестантів Чернівецької області розглянув у кваліфікаційній роботі В. Боднар [6, с. 112–170]. Автор, досліджуючи особливості функціонування релігійних організацій Чернівецької області впродовж 1944–1985 рр., відзначає, що у «період застою» відбулася певна лібералізація політики компартійно-радянського режиму щодо протестантських деномінацій, детермінована зближенням СРСР із країнами Заходу. Водночас, акцентує історик, цей процес не торкнувся громад п'ятидесятників, Свідків Єгови та назарян. Щодо заходів боротьби з ними, то, зазначає В. Боднар, пресвітерів і членів церковних двадцятки каральні органи шантажували та залякували, а найбільш активних притягали до кримінальної або адміністративної відповідальності.

Отже, спираючись на науковий доробок вітчизняних дослідників з цієї проблеми, можна зробити висновок, що в 1965–1986 рр. компартійно-радянський режим продовжував застосовувати каральні заходи щодо протестантів УРСР, але систематичних репресій зазнавали керівники та члени нелегальних релігійних громад. При цьому їх основними формами були адміністративне, судове переслідування, позбавлення батьківських прав, а видами – примусові заходи медичного характеру, штрафи, конфіскація релігійної літератури, особистих речей, майна, арешти, ув'язнення.

Історіографічний аналіз стану розробки проблеми показав, що на сьогодні історики висвітлили форми, види, наслідки репресій, а також розглянули специфіку їх застосування в окремих регіонах України. Водночас варто зазначити, що не усі дослідження мають наукову новизну, зустрічаються й такі, що є повторенням попередніх публікацій автора.

Щодо перспектив подальшої розробки проблеми, то бракує історико-статистичних праць із залученням документів з фондів Галузевого державного архіву СБУ та відомчих архівів управлінь СБУ в областях. Окрім цього, недослідженою залишається репресивна складова релігійної політики радянської держави щодо протестантів Донбасу, Харківщини, Придніпров'я, Київщини, Полтавщини, Південної України та Криму, де кількість та чисельність громад була значною.

Список використаних джерел

1. Бажан О., Лахно О. Заходи радянських спецслужб з обмеження опозиційного руху в середовищі Євангельських християн-баптистів у 1960–1980 х рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2010. № 1 (34). С. 282–300. 2. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. 332 с. 3. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). К.: Рідний край, 2000. 616 с. 4. Бережко К. О. Історія Свідків Єгови на Житомирщині. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. 182 с. 5. Бережко К. О. Суспільна трансформація діяльності Свідків Єгови в УРСР у 1945–1991 роках: історичний аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2010. 243 с. 6. Боднар В. Б. Особливості функціонування релігійних об'єднань Чернівецької області (1944–1985 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11. Чернівці, 2016. 226 с. 7. Бондаренко Н. Церква єговістів в УРСР у 1970-ті – першій половині 1980 х рр. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. 2008. Вип. 14. С. 232–242. 8. Бондаренко Н. Церква П'ятидесятників в УРСР у 1970-ті – першій половині 1980 х рр. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2008. Вип. 15. С. 275–284. 9. Бондаренко Н. А. Формирование системы религиозного диссидентства в рамках «отделенного» братства ЕХБ во второй половине 1960-х гг.: украинские реалии // Христианское чтение. 2017. № 1. С. 381–405. 10. Висовень О. І. Каральні заходи радянського тоталітарного режиму проти євангельських християн-баптистів УРСР (друга половина XX ст.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ. 2014. №2 (43). С. 457–469. 11. Висовень О. І. Боротьба радянського тоталітарного режиму з Євангельськими християнами-баптистами України (60–70-ті рр. XX ст.) // Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки. 2014. Вип. 76. С. 208–217. 12. Висовень О. І. Методи боротьби радянського тоталітарного режиму з віруючими-християнами України (60–70 ті роки XX століття) // ПЕРЕЯСЛАВКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / III Єфремівські читання «Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.)». Збірник наукових статей. 2014. Вип. 7 (9). С. 58–63. 13. Висовень О. І. Особливості боротьби радянського режиму з євангельськими християнами баптистами Білорусі і України (60–70-ті роки XX століття) // Беларусь і суседзі: шляхи фармірування дзяржаўнасці, міжнацыянальна і міждзяржаўная адносінны. Зборнік навуковых артыкулаў. Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. С. 184–191. 14. Висовень О. І. Репресивна політика тоталітарної влади щодо дітей вірних Євангельської християн-баптистської церкви в УРСР (60–80-ті рр. XX ст.) // Мандрівець. 2014. № 6. С. 49–51. 15. Вільховий Ю. В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40–70-х років XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. Полтава, 2002. 298 с. 16. Грушова Т. В. Заходи боротьби з протестантськими конфесіями у 1970-і рр. в УРСР та реакція на них з боку віруючих // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2002. Вип. XIV. С. 187–191. 17. Грушова Т. В. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х – 1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2000. 260 с. 18. Загребельна Л. В. Конфесійне життя Рівненщини у 60-х – першій половині 80-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11. Острого, 2011. 20 с. 19. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. / За ред. проф. П. Яроцького. Вид. 2-ге, уточнене і доповнене. Київ-Дрогобич: Видавець Сурма С., 2008. Т. 6. 632 с. 20. Коцур В. П., Висовень О. І. В ім'я свободи совісті (до питання боротьби радянської тоталітарної системи з релігійним дисидентством). Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2013. 227 с. 21. Лахно О. Партійно-державна репресивна політика щодо Спільки церков ЄХБ у 1960–1980 их роках // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. 2010. Вип. 20. С. 54–57. 22. Лахно О. Репресивна політика органів влади щодо спільки церков євангельських християн-баптистів у СРСР упродовж 60–80-х років XX століття // Емінак. 2017. С. 107–112. 23. Лахно О. Репресії державних структур щодо представників Ради Церков ЄХБ у 60–80 х роках XX ст. // Українське релігієзнавство. 2011. Вип. 58. С. 172–182. 24. Лахно О. Церковна опозиція Євангельських християн-баптистів в Україні (1940–1980-ті роки): монографія. Полтава, 2009. 288 с. 25. Лешко О. В. Протестантські громади Закарпаття 1945–1991: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Ужгород, 2008. 256 с. 26. Любашенко В. Політика советського режиму стосовно протестантів: юридичні обмеження, репресії, депортація // Україна Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / відп. ред.: М. Р. Литвин. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2007. Вип. 2. С. 227–238. 27. Любашенко В. І. Протестанти в Україні: наслідки політики «державного атеїзму» // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2011. Вип. XXX. С. 176–183. 28. Майборода О. Л. Політика радянської влади щодо протестантських об'єднань волинського села у 1960–1980-х рр. // Український селянин. 2014. Вип. 14. С. 74–77. 29. Петров С. В. Каральна психіатрія як інструмент репресій щодо віруючих євангельських церков в 60-і роки XX ст. // Україна і світ: проблеми історії: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 28 листопада 2014 р. / під заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: Видавничий центр МДУ, 2014. С. 203–205. 30. Савчук Т. Переслідування віруючих на півдні України у 80-х рр. XX ст. у висвітленні «Бюллетеня Совета родственников узников евангельских христиан-баптистов» // Держава і церква в новітній історії України / Збірник статей за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15–16 жовтня 2009 року). Полтава: ПНПУ, 2010. С. 164–169. 31. Сотник О. М. Протестантизм на Сумщині: (короткий історичний нарис). Суми: Козацький вал, 2000. 84 с. 32. Тарасенко О., Ковальов М. Церква і влада Чернігівщини за радянського часу // Реабілітовані історією. Чернігівська область / Упор.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. Кн. 3. С. 9–52.

References

1. Bazhan O., Lakhno O. Zakhody radianskykh spetssluzhb z obmezhenia opozytseinoho rukhu v seredovyschi Yevanhelskykh khrystyan-baptystiv u 1960–1980 kh rr. [Repressive measures of Soviet secret services towards restriction of oppositional movement in the Church of the Evangelical Christian-Baptists in 1960th–80th]. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB, 2010, № 1 (34), pp. 282–300.
2. Bazhan O. H., Danyliuk Yu. Z. Vyprovuvannia viroiu. Borotba za realizatsiiu prav i svobod viruiuchykh v Ukraini v druhii polovyni 1950-kh – 1980 ti rr. [A test of faith: Struggle for the rights and freedoms of the believers in Ukraine in the second half of the 1950's – 1980's], Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NANU Publ., 2000. 332 p.
3. Bazhan O. H., Danyliuk Yu. Z. Opozytisia v Ukraini (druha polovyna 50 kh – 80 ti rr. XX st.) [Opposition in Ukraine (second half of the 50's – 80's of the XX century)]. Kyiv, Ridnyi kraj Publ., 2000. 616 p.
4. Berezhko K. O. Istoriiia Svidkiv Yehovy na Zhytomyrshchyni [History of Jehovah's Witnesses in Zhytomyr region]. Zhytomyr, ZhDU Publ., 2005. 182 p.
5. Berezhko K. O. Suspilna transformatsiia diialnosti Svidkiv Yehovy v URSR u 1945–1991 rokakh: istorychnyi aspekt. Dys. kand. ist. nauk [Social transformation of the Jehovah's Witnesses activity in the USSR in 1945–1991: the historical aspect. Cand. hist. sci. diss.], Luhansk, 2010. 243 p.
6. Bodnar V. B. Osoblyvosti funktsionuvannia relihiinykh obiednan Chernivetskoï oblasti (1944–1985 rr.). Dys. kand. ist. nauk [Aspects of Religious Associations' Performance in Chernivtsi Region (1944–1985). Cand. hist. sci. diss.], Chernivtsi, 2016. 226 p.
7. Bondarenko N. Tserkva yehovistiv v URSR u 1970 ti – pershii polovyni 1980 kh rr. [The Church of the Jehovah's Witnesses in the USSR in the 1970's – early 1980's.]. Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka, 2008, Vol. 14, pp. 232–242.
8. Bondarenko N. Tserkva Piatydesiatnykiv v URSR u 1970 ti – pershii polovyni 1980 kh rr. [The Pentecostal Church in the USSR in the 1970's – early 1980's]. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st., 2008, Vol. 15, pp. 275–284.
9. Bondarenko N. A. Formirovanie sistemy religioznogo dissidentstva v ramkakh «otdelennogo» bratstva EKhB vo vtoroi polovine 1960 kh gg.: ukrainskie realii [Formation of religious dissidence within the «separation» brotherhood ECB in the second half of the 1960s.: Ukrainian realities]. Hristianskoe chtenie, 2017, № 1, pp. 381–405.
10. Vysoven O. I. Karalni zakhody radianskoho totalitarnoho rezhymu proty yevanhelskykh khrystyan-baptystiv URSR (druha polovyna XX st.) [Soviet totalitarian regime in struggle against the Faithful Gospel Christian-Baptist UkrSSR (Second Half of the Twentieth Century)]. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVS-KDB, 2014, № 2 (43), pp. 457–469.
11. Vysoven O. I. Borotba radianskoho totalitarnoho rezhymu z Yevanhelskymy khrystyanamy-baptystamy Ukrainy (60–70 ti rr. XX st.) [Fighting Soviet totalitarian regime of Evangelical Christian Baptists of Ukraine (60–70 ies. XX century.)]. Literatura ta kultura Polissia. Seriia: Istorychni nauky, 2014, Vol. 76, pp. 208–217.
12. Vysoven O. I. Metody borotby radianskoho totalitarnoho rezhymu z viruiuchymy-khrystyanamy Ukrainy (60–70 ti roky XX stolittia) [Methods of struggle of the Soviet totalitarian regime with the believers-Christians of Ukraine (60–70 years of the twentieth century)]. PEREIASLAVKA: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereiaslav», 2014, Vol. 7 (9), pp. 58–63.
13. Vysoven O. I. Osoblyvosti borotby radianskoho rezhymu z yevanhelskymy khrystyanamy baptystamy Bilorusi i Ukrainy (60–70 ti roky XX stolittia) [Features of the struggle of the Soviet regime with the Evangelical Christians Baptists of Belarus and Ukraine (60–70 years of the twentieth century)]. Bjelarus» i susjedzi: shJahi farmiravanJa dzJarzhawnasci, mizhnacyJanal» nyJa i mizhdzJarzhawnyJa adnosiny. Zbornik navukovyh artykulaw, Gomjel», GDU im. Ja. F. Skaryny Publ., pp. 184–191.
14. Vysoven O. I. Represyvnna polityka totalitarnoi vlady shchodo ditei virnykh Yevanhelskoï khrystyan-baptystskoï tserkvy v URSR (60–80 ti rr. XX st.) [Repressive policies of totalitarian power against children faithful Evangelical Christian Baptist Church in the USSR (60's – 80's of the XX century)]. Mandrivets, 2014, № 6, pp. 49–51.
15. Vilkhovyi Yu. V. Polityka radianskoï derzhavy shchodo protestantskykh tserkov v Ukraini (seredyna 40–70 kh rokiv XX st.). Dys. kand. ist. nauk [The policy of the Soviet state on Protestant churches in Ukraine (mid 40–70 years of the twentieth century. Cand. hist. sci. diss.]. Poltava, 2002. 298 p.
16. Hrushova T. V. Radianska derzhava ta sekta piatydesiatnykiv v Ukraini (pochatok 1920 kh – 1991 rr.). Dys. kand. ist. nauk [The Soviet State and Pentecostal Sect in Ukraine (the beginning of the 1920's – 1991). Cand. hist. sci. diss.]. Zaporizhzhia, 2000. 260 p.
17. Hrushova T. V. Zakhody borotby z protestantskymy konfesiiami u 1970 i rr. v URSR ta reaktsiia na nykh z boku viruiuchykh [Measures against the Protestant denominations in the 1970's in the UkrSSR and the reactions of the believers]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu, 2002, Vol. XIV, pp. 187–191.
18. Zahrebelna L. V. Konfesiine zhyttia Rivnenshchyny u 60 kh – pershii polovyni 80 kh rr. XX st. Avtoref. dys. kand. ist. nauk [The Confessional Life of Rivne Region in 1960s – First Half of 1980s. Extended abstract of Cand. thesis]. Ostroh, 2011. 20 p.
19. Istoriiia religii v Ukraini: u 10 ty t. [History of Religions in Ukraine] / Za red. prof. P. Yarotskoho. Vyd. 2-e, utochnene i dop., Kyiv-Drohobych, Surma S. Publ., 2008, Vol. 6. 632 p.
20. Kotsur V. P., Vysoven O. I. V imia svobody sovisti (do pytannia borotby radianskoï totalitarnoi systemy z relihiinym dysydenstvom) [For freedom of conscience (To the issue of combating of the Soviet totalitarian system against religious dissidence)]. Pereiaslav-Khmelnyskyi: FOP Lukashevych O. M. Publ., 2013. 227 p.
21. Lakhno O. Partiio-derzhavna represyvnna polityka shchodo Spilky tserkov YeKhB u 1960–1980 kh rokakh [Party-state's repressive policy against the Union of Churches of Evangelical Christians-Baptists in the 1960–1980's]. Aktualni problemy vitchyznianoï i vsesvitnoï istorii. Zbirnyk naukovykh prats Rivnenskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu, 2010, Vol. 20, pp. 54–57.
22. Lakhno O. Represyvnna polityka orhaniv vlady shchodo spilky tserkov yevanhelskykh khrystyan-baptystiv u SRSR uprodovzh 60–80 kh rokiv XX stolittia [The repressive policy of the authorities regarding the Union of Churches of Evangelical Christians-Baptists in the USSR for 60–80s of the XX century]. Eminak, 2017, pp. 107–112.
23. Lakhno O. Represii derzhavnykh struktur shchodo predstavnykiv Rady Tserkov YeKhB u 60–80 kh rokakh XX st. [Repression of the state structures regarding the representatives of the Council of Churches of the EChB

in the 60–80's of the XX century]. *Ukrainske relihiieznavstvo*, 2011, Vol. 58, pp. 172–182. 24. Lakhno O. *Tserkovna opozytisia Yevanhelskykh khrystyian-baptystiv v Ukraini (1940–1980 ti roky)* [The Evangelical Christian Baptists Church's opposition in Ukraine (1940–1980's): monograph]. Poltava, 2009. 288 p. 25. Leshko O. V. *Protestantski hromady Zakarpattia 1945–1991. Dys. kand. ist. nauk* [Protestant communities of Zakarpattia of the period of 1945–1991. Cand. hist. sci. diss.]. Uzhhorod, 2008. 256 p. 26. Liubashchenko V. *Polityka sovietskoho rezhymu stosovno protestantiv: yurydychni obmezhenia, represii, deportatsiia* [The policy of the Soviet regime with regard to the Protestants: legal restrictions, repression, deportation]. *Ukraina Polishcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist / vidp. red.: M. I. Lytvyn*. Lviv, In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU Publ., 2007, Vol. 2, pp. 227–238. 27. Liubashchenko V. I. *Protestanty v Ukraini: naslidky polityky «derzhavnoho ateizmu»* [Protestants in Ukraine: the Consequences of a Policy of «State atheism»]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 2011, Vol. XXX, pp. 176–183. 28. Maiboroda O. L. *Polityka radianskoi vlady shchodo protestantskykh obiednan volynskoho sela u 1960–1980 kh rr.* [Policy of the Soviet authorities to Protestant groups Volyn village in the 1960–1980's]. *Ukrainskyi selianyn*, 2014, Vol. 14, pp. 74–77. 29. Petrov S. V. *Karalna psykhiatriia yak instrument represii shchodo viruiuchykh yevanhelskykh tserkov v 60 i roky XX st.* [Punitive psychiatry as an instrument of repression against the believers of Evangelical Churches in the 60's of the twentieth century]. *Ukraina i svit: problemy istorii: zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf., m. Mariupol, 28 lystopada 2014 r. / pid zah. red. K. V. Balabanova*. Mariupol, MDU Publ., 2014, pp. 203–205. 30. Savchuk T. *Peresliduvannia viruiuchykh na pivdni Ukrainy u 80 kh rr. XX st. u vysvitleni «Bjulletenja Soveta rodstvennikov uznikov evangel'skih hristian-baptistov»* [The persecution of believers in the South of Ukraine in the 1980's in the coverage of the Bulletin of the Council of ECB Prisoners' Relatives]. *Derzhava i tserkva v novitnii istorii Ukrainy / Zbirnyk statei za materialamy III Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Derzhava i tserkva v Ukraini za radianskoi doby» (15 16 zhovtnia 2009 r.)*. Poltava, PNP Publ., 2010, pp. 164–169. 31. Sotnyk O. M. *Protestantyzm na Sumshchyni: (korotkyi istorychnyi narys)* [Protestantism in Sumy region: short historical essay]. Sumy, «Kozatskyi val» Publ., 2000. 84 p. 32. Tarasenko O., Kovalov M. *Tserkva i vlada Chernihivshchyny za radianskoho chasu* [Church and power of Chernigiv region in the Soviet times]. *Reabilitovani istoriiei. Chernihivska oblast / Upor.: O. B. Kovalenko, R. Yu. Podkur, O. V. Lysenko*. Chernihiv, «Desna Polihraf» Publ., 2011, Book 3, pp. 9–52.

Olha Dovbnia

MODERN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY OF SOVIET STATE REPRESSION AGAINST PROTESTANT DENOMINATIONS IN THE UKRAINIAN SSR IN 1965–1986: THE HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

This article analyses the main contributions of modern Ukrainian historiography to the study of the Communist totalitarian regime's repressive policy against the Protestant denominations of the Ukrainian SSR in the years 1965–1986. The focus is on basic opinions and conclusions of scholars concerning the specificities of the repressions of the Communist-Soviet regime against Protestants in the years 1965–1986 and an outline on the prospects for further studies of the topic. The proposed article is based on fundamental principles of historical research such as scientific objectivity and historicism. The historiographical analysis is based on the problem-thematic approach. The source base includes monographs, dissertations, scientific articles, materials of the conferences and the scientific and documentary book series «Rehabilitated by History». The scholarly contribution of this article is in the creation of an integral picture of the historiography of the repressive policy of the Soviet State against the protestant denominations of the Ukrainian SSR in this period. Domestic historians have analyzed the forms, types and consequences of the repressions, and have considered the specifics of the repressive measures against the Protestant communities of Rivne, Sumy, Chernihiv, Zhytomyr regions, Volhynia, South Ukraine, Transcarpathian Ukraine, Northern Bukovina. The research of Ukrainian historians, who specialize on these issues, shows that the Communist-Soviet regime continued to apply punitive measures against the Protestants of the Ukrainian SSR, but leaders and members of the illegal religious communities were systematic persecuted.

Key words: Protestant community, religious dissent, Jehovah's Witnesses, Evangelical Christian-Baptists, Council of Churches of Evangelical Christians-Baptists, Seventh-day Adventists, Pentecostals.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Аносова Валерія – асистент кафедри історії та археології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Бармак Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Бойко Ігор – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту народознавства НАН України.

Бороденко Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка, докторант Запорізького національного університету.

Грегуль Аліна – аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гуцалюк Юлія – аспірант Національного університету «Острозька академія».

Довбня Ольга – кандидат історичних наук, доцент (м. Краматорськ).

Зуляк Іван – доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Зуляк Мар'яна – кандидат історичних наук (м. Тернопіль).

Капустинський Назарій – аспірант кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Кіцак Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Коцюмбас Ореста – аспірантка кафедри Новітньої історії України ім. Михайла Грушевського, Львівського національного університету імені Івана Франка.

Кравчук Леонід – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.

Куницький Михайло – доктор історичних наук, доцент, президент громадської організації «Інформаційно-комунікаційний менеджмент інтелектуальної власності» (м. Київ).

Лисейко Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини національного університету «Львівська політехніка».

Лисенко Майя – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і культурології Харківського національного університету міського господарства імені Олексія Бекетова .

Лозинський Ігор – учитель історії вищої категорії загальноосвітньої середньої школи I–III ст. № 1 (м. Ходорів Львівської обл.)

Лук'янов Олександр – науковий співробітник відділу історії Незалежної України Національного музею історії України.

Луцак Віктор – аспірант ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ).

Маслак Володимир – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

Мельник Віра – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.

Мельник Роман – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини національного університету «Львівська політехніка».

Мочкін Сергій – кандидат історичних наук, доцент Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти.

П'єх Наталія – завідувач науково-реставраційного відділу ДІАЗ у м. Жовкві.

Питльована Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету.

Поплавський Олег – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціології та історії Дніпровського державного аграрно-економічного університету.

Пшеничний Тарас – кандидат історичних наук, заступник декана історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Садикова Вікторія – кандидат історичних наук, викладач історії кафедри військово-гуманітарних дисциплін Військового інституту телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут (м. Київ).

Свідерська Оксана – кандидат історичних наук, доцент Хмельницького торговельно-економічного коледжу Київського національного торгово-економічного університету.

Сова Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри олімпійської освіти Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського.

Старжець Володимир – здобувач Рівненського державного гуманітарного університету.

Стоколоса Тарас – аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Томчук Олександр – ад'юнкт Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Фіногенов Олег – здобувач відділу новітньої історії Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Тарас Стоколоса ЗБУТ ПРОДУКЦІЇ БОРОШНОМЕЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ЗОВНІШНІХ РИНКАХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	3
Микола Бармак ЗАКОНОДАВСТВО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПРО МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ	9
Майя Лисенко ОДЕСЬКЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ТОВАРИСТВО І МОДЕРНІЗАЦІЯ ПІВДНЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДО 190-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ).....	14
Володимир Кіцак СТРАТЕГІЧНІ Й ТАКТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЧОРТКІВСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ.....	19
Олег Фіногенов ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ЛІГИ НАЦІЙ: ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА, СФЕРА ПОВНОВАЖЕНЬ, ДІЯЛЬНІСТЬ (1922–1923 РР.).	26
Віра Мельник, Роман Мельник, Ярослав Лисейко ВИСВІТЛЕННЯ ФОРМ ТА МЕТОДІВ ПІДГОТОВКИ СТАРШИНСЬКОГО СКЛАДУ АРМІЇ У ТЕОРЕТИЧНІЙ ДУМЦІ 20–30 РР. ХХ СТ.	31
Леонід Кравчук «НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ» ПРОМИСЛОВОСТІ ТА ПРИВАТНОГО СЕКТОРУ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ У ВЕРЕСНІ 1939–1941 РР.....	37
Михайло Куницький ПОДАТКИ ТА ПОДАТКОВІ ПЛАТЕЖІ НА ТЕРЕНАХ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ (1941–1944 РР.)	41
ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ.....	48
Валерія Аносова ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ В БУДІВНИЦТВІ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ УКРІПЛЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В Х–ХІІ СТ.	48
Аліна Грегуль ОБРАЗ МІТРИДАТА VI ЕВПАТОРА ТА НАБЛИЖЕНИХ ДО НЬОГО ОСІБ.....	52
	У ЛІТЕРАТУРІ ТА МІНІАТЮРАХ ХІV–ХVІ СТ..... 52
Наталія П'єх УЧАСТЬ ЖОВКІВСЬКИХ МАЙСТРІВ В ОЗДОБЛЕННІ ЗАМКУ В ЖОВКВІ УПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІ СТ.	57
Лілія Питльована «КИТАЙ. ПИРІГ КОРОЛІВ ТА ІМПЕРАТОРІВ»: ДО ІСТОРІЇ ОДНІЄЇ КАРИКАТУРИ	62
Олена Бороденко ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ШЛОБІВ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ СІЛ РОМЕНСЬКОГО ПОВІТУ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)	68
Ігор Бойко, Ігор Лозинський ПОШИРЕННЯ ТА КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ СТОГУ У КАРПАТАХ (КІНЕЦЬ ХІХ – СЕРЕДИНА ХХ СТ.): КУЛЬТУРНО-ЕКОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ	73
Сергій Мочкін РОЛЬ МУЗЕЇВ У ЗБЕРЕЖЕННІ САКРАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1960-Х РР.)	81
Юлія Гуцалюк, Оксана Свідерська ЗАГАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА БАЗОВІ ПРИНЦИПИ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ МОНАСТІРІВ	85
Олександр Лук'янов ЛЕОНІД КАДЕНЮК – ПЕРШИЙ КОСМОНАВТ УКРАЇНИ.....	90
	(ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)..... 90
Олег Поплавський ДОНБАС: ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ – МІЖ СУЧАСНИМ І МИНУЛИМ	95

Олександр Томчук	
ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ В ДОПОМОГУ ЗБРОЙНИМ СИЛАМ УКРАЇНИ У ВІЗІЇ УЧАСНИКІВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2018 РР.).....	100
ІСТОРИЯ ОСВІТИ	104
Ореста Коцюмбас	
ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС В АКАДЕМІЧНІЙ ГІМНАЗІЇ ЛЬВОВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	104
Андрій Сова	
ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО В «УЧИТЕЛЬСЬКІЙ ГРОМАДІ»	110
Вікторія Садикова	
ПЕРША УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА ЮНАЦЬКА ШКОЛА ІМЕНІ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У БОЮ ПІД КРУТАМИ 29 СІЧНЯ 1918 Р.....	115
Володимир Старжець	
ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩІЙ ШКОЛІ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР (1944–1945 РР.)	120
ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	125
Іван Куций	
ЗАСАДИ ЄВРОПОЦЕНТРИЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	125
Володимир Маслак	
АРХІВНА СПРАВА РІЧАРДА СТЕМПНЕВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ «ПОЛЬСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ» В ПОЛТАВСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	133
Віктор Лушак	
ГЕНРІ УОЛЛЕС У ПОЛІТИЧНІЙ ІСТОРІЇ США: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ	136
Іван Зуляк, Мар'яна Зуляк	
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО (1878–1937 РР.): ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМИ.....	142
Назарій Капустинський	
УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ 1940–1950-Х РР. В СУЧАСНИХ ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.....	153
Тарас Пшеничний	
ПІДПІЛЛЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ	161
Ольга Довбня	
РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ДЕНОМІНАЦІЙ В УРСР У 1965–1986 РР.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	167
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	174

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 2. Ч. 2. 178 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Здано до складання 25.10.2018 р. Підписано до друку 26.10.2018 р. Формат 60×84/8.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 21,9.
Замовлення 353. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879–4351 від 12.10.2009 р.